

Jeremy Bentham és Karl Marx: Két nézőpont a demokrácia

Ritschel, Gregor

Veröffentlichungsversion / Megjelent változat
Monographie / monográfia

Zur Verfügung gestellt in Kooperation mit / provided in cooperation with:
átirat kiadó

Empfohlene Zitierung / Javasolt idézet:

Ritschel, G. (2018). *Jeremy Bentham és Karl Marx: két nézőpont a demokráciáról*. (Edition Politik, 65). Bielefeld: transcript Verlag. <https://doi.org/10.14361/9783839445044>

Használati feltételek:

A szöveg a CC BY-NC-ND licenc (Attribution-Non-Commercial-No Derivative Works) alatt érhető el. A CC-licencekről további információkat itt talál:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de>

Használati feltételek:

Ez a dokumentum a CC BY-NC-ND licenc (Attribution-Non-Commercial-NoDerivatives) alatt érhető el. További információért lásd:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

JEREM

Gregor Ritschel

BENTHAM

UNO

KARLMAR

A demokrácia két nézőpontja

Gregor Ritschel
Jeremy Bentham és Karl Marx

Gregor Ritschel (Dr. phil.), 1985-ben született, politológiát, etnológiát és kortárs történelmet tanult. Politikai elméletet és eszmetörténetet tanít a Halle-Wittenbergi Martin Luther Egyetemen, és a "Political Theory" című folyóirat szerkesztője.

"Berlini vita kezdete". A 19. század eszmetörténetét, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek kérdéseit kutatja.

Gregor Ritschel

Jeremy Bentham és Karl Marx

A demokrácia két nézőpontja

[transcript]

A Német Nemzeti Könyvtár bibliográfiai információi

A Német Nemzeti Könyvtár ezt a kiadványt a Német Nemzeti Bibliográfiában tartja nyilván; részletes bibliográfiai adatok az interneten a <http://dnb.d-nb.de> címen található.

Ez a mű a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 licenc (BY-NC-ND) alatt áll. Ez a licenc lehetővé teszi a magánhasználatot, de nem engedélyezi a szerkesztést vagy a kereskedelmi felhasználást. További információk a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.de> oldalon található.

Az adaptációkra, fordításokra, származékokra vagy kereskedelmi célú újrafelhasználásra vonatkozó engedélyekért kérjük, forduljon a rights@transcript-verlag.de címre.

A Creative Commons licenc feltételei csak az eredeti anyagokra vonatkoznak. Más forrásból származó (forrással jelölt) anyagok, például ábrák, illusztrációk, fényképek és szövegrészesetek újrafelhasználásához a megfelelő jogtulajdonos további engedélyre szükséges lehet.

© transcript2018 Verlag, Bielefeld

Borítótervezés: Maria Arndt, Bielefeld

Nyomtatta: Majuskel Medienproduktion GmbH,

Wetzlar Nyomtatás-ISBN 978-3-8376-4504-0

PDF-ISBN 978-3-8394-4504-4

Klórmentes fehérített cellulózból készült, öregedésálló papírra nyomtatva.

Látogasson el hozzánk az interneten: <https://www.transcript-verlag.de>

Kérjük, kérje a teljes névjegyzéket és egyéb brosrúákat a következő címen:

info@transcript-verlag.de

Tartalom

Visszaigazolás | 7

Bevezetés | 9

1 Az eszmék története és a kutatás állása | 23

1.1 Új Bentham képek | 23

1.2 Marxizmus és Új Marx olvasmányok | 36

2 Két közelítő olvasat | 65

2.1 Jeremy Bentham társadalmi hedonizmusa | 67

2.2 Karl Marx kommunista individualizmusa | 99

3 Marx és Engels korai Bentham-recepciója | 111

4 Bentham és Marx szisztematikus összehasonlítása | 125

4.1 Érdek és ideológia | 125

4.2 Állami és állami | 171

4.3 Az emberi jogok kritikája | 235

4.4 Szegénység és a vagyon elhanyagolása | 259

4.5 A gyarmatosításról | 296

5 Két egymást kiegészítő nézőpont? | 325

Bibliográfia | 335

Visszaigazol ás

"Mindez az írás nem más, mint Robinson zászlaja a sziget legmagasabb pontján" (Franz Kafka), és mégis, e dolgozat megírása nem lett volna lehetséges más emberek nélkül. Szeretnék köszönetet mondani különösen Prof. Harald Bluhmnek és Prof. Wilhelm Hofmann professzornak a disszertációs projekt átfogó felügyeletéért, akiknek ötletei és konstruktív kritikája nagymértékben előrébb vitte a munkát. Szeretnék köszönetet mondani Prof. Andreas Arndtnak, Prof. Matthias Bohlendernek, Prof. Peter Niesennek, Prof. Robert Schnepfnek és Dr. Axel Rüdigernek a projekt különböző szakaszaiban tett észrevételeikért. Szeretnék köszönetet mondani barátaimnak és kollégáimnak, Dr. Jens Hacke, Dr. André Häger, Dr. Adrian Klein, André Kahl, Nora Kreis, Maya Shiratori és Juliane Victorinak a támogatásukért és az eszmecsereért. Szeretnék köszönetet mondani Joe Hohenesternek a szerkesztésért.

Intézményi szempontból a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia MEGA-irodája által kínált munkalehetőségekkel tudtam élni, és külön köszönöm a Rosa Luxemburg Alapítványnak, hogy három éven keresztül támogatta a projektet, és a nyomdaköltségek egy részét is fedezte.

Bevezetés

Jeremy Benthamnek és Karl Marxnak szinte mindenkinél jobban sikerült áttörnie a filozófia önreferenciális vitáját. Mindkettő politikai elmélete vonzó cselekvési útmutatóvá vált az ideológiai piac ideológiai piacán a

19. Mindkettő a "világ átfogó átalakításának" része volt.¹ Mindkettő a "világ átfogó átalakulásának" része lett², amelynek végén egy nagyrészt racionalizált ipari társadalom állt. Széles körű hatástörténetük azonban nem könnyíti meg az eszmetörténeti összehasonlítást. Régóta erős a kísértés, hogy mindkettőt először a korábbi címzettjeiken keresztül olvassuk. Bár Marx kommunista ígérete soha nem teljesült, művét a mai napig beárnyékolja a marxizmus, amely csak nagyon kevés korai publikált írásra támaszkodhatott. A marxizmus hatástörténetéről szóló történelmi viták lehetővé tették, hogy a hosszú időn keresztül igen szelektíven fogadott politikai teoretikus háttérbe szoruljon. Csak a közelmúltbeli pénzügyi válság kapcsán történtek több kísérlet arra, hogy Marxhoz, a differenciált kapitalizmus elemzőjéhez kapcsolódjanak, akinek munkássága ma már nagyrészt elérhető történeti-kritikai kiadásokban. Úgy tűnik, Jeremy Bentham gondolkodása hasonló módon fedte át a politikai történelmet. Ma a felügyeleti állam, amely látszólag Bentham fegyelmi panoptikumából nőtt ki, Anglia utcáin sokféleképpen megvalósul, sőt normalizálódik.

Ritkán találni két olyan politikai teoretikust, akiknek ekkora hatása van. történelem - talán éppen ezért, mert szelektíven olvasták őket. Ebben és az időbeli közelségükben hasonlóságokat láthatunk, ugyanakkor két teljesen különböző világnézetnek tűnnek.

1 Vö. Welzbacher, Christian: Der radikale Narr des Kapitals. Jeremy Bentham, a "Panoptikum" és az "Autoicon", Matthes & Seitz, Berlin S2011., 162.

2 Osterhammel, Jürgen: A világ átalakulása: A század19. története, C.H. Beck, München 2013.

deln. Marx maró kritikája Benthamról jól ismert. Így olvashatjuk a *Tőke* első kötetében (1867):

"A klasszikus közgazdaságtan mindig is szeretett a társadalmi tőkére úgy tekinteni, mint egy rögzített mennyiségre, amelynek hatékonysága rögzített mértékű. De az előítéletet csak az ősfilozófus *Jeremias Bentham*, a 19. század közönséges polgári elméjének józanul pedáns, fecsegő orákuluma szilárdította dogmává. Bentham a filozófusok számára az, ami Martin Tupper a költők számára. Mindkettő csak Angliában volt gyártható. Az ő dogmájával a termelési folyamat leghétköznapibb jelenségei, mint például a pl. annak hirtelen kitágulása és összehúzódása, sőt felhalmozódása, teljesen megfoghatatlan."³

De éppen Bentham "a legnagyobb szám boldogságának" elve nem tűnik távolinak Marxtól, és így olvashatjuk a *Kommunista Párt* kiáltványában:

"Minden korábbi mozgalom kisebbségi vagy kisebbségi érdekű mozgalom volt. A proletármozgalom a nagy többség független mozgalma a nagy többség érdekében. A proletariátus, a jelenlegi társadalom legalsó rétege nem emelkedhet fel, nem emelkedhet fel anélkül, hogy a hivatalos társadalmat alkotó rétegek egész felépítménye ne robbanna fel."⁴

Vagy ahogy Marx tovább fogalmaz:

"Őnök elborzadnak attól, hogy a magántulajdont meg akarjuk szüntetni. De az önök meglévő társadalmában a magántulajdon a tagok kilenctizede számára megszűnt; pontosan azért létezik, mert kilenctizede számára nem létezik. Tehát azzal vádol minket, hogy olyan tulajdont akarunk eltörölni, amely szükséges feltételként feltételezi a társadalom túlnyomó többségének tulajdontalanságát."⁵

A többség itt ⁶a döntő érv Marx számára, aki magát radikális demokratának tekintette.⁷ Ha a "hatalmas többség érdekét" Bent-

3 MEGA² II/5, 491-492. O.

4 MEW P4., 472.

5 MEW P4., 478.

6 Vö. Heinrich, Michael: Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition, VSA-Verlag, Hamburg S1991., 85.

hams "a legnagyobb szám boldogságának" formuláját, nyilvánvalóvá válik a két szerző közötti közelség, amely a forradalmár Marxot hirtelen a reformer Bentham szomszédjává teszi. E tanulmány célja, hogy megvilágítsa ezt a konstellációt.

Az *első tézisem* az, hogy Marx utilitarista érveket használt, és hogy a kommunizmusról alkotott elképzelése a Bentham-féle "a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága" elvével is igazolható. Meg kell azonban jegyezni, hogy - amint azt a következőkben kifejtem - ezt az elvet úgy értelmezem, hogy - a társadalom egészének maximális boldogságát szem előtt tartva - nem közömbös a javak és jogok elosztásának konkrét módja. Valójában, bár Marxot nagyrészt a termelés, nem pedig az elosztási formák foglalkoztatták, ő is foglalkozik a javak, nevezetesen a termelési eszközök elosztásával. A *második tézisem* az, hogy Jeremy Bentham és Karl Marx eltérő megközelítéseik ellenére egy alapvető demokratikus eszme vezérelte őket. Mindketten fel akarták számolni azokat a merev egyensúlytalanságokat, amelyek a kisebbségeket a többség kárára előnyben részesítették, és azt is meg akarták oldani, hogy minden egyén számára egyenlő szabadságot biztosítsanak. Abban is egyetértettek, hogy a radikális egoizmusban nem lehet ilyen utat találni, mivel a társadalmi boldogságérzet elengedhetetlen. Bentham és Marx a politikai hatalom antidemokratikus túlsúlyával szállt szembe, amelyet konkrét történelmi formációk konkrét kisebbségeiben véltek felfedezni, mint például az arisztokrácia és a bírói kar (Bentham esetében) vagy a burzsoázia (Marxnál). Ez tehát, a demokratikus elméleti illegitim kiváltság tagadásában, az elsődleges közös alapjuk. A megelőzés megelőzésével foglalkoztak. A mű alcíme, "A demokrácia két perspektívája", amely egyúttal a strukturáló momentum a az alfejezetek többsége a második tézist veszi figyelembe. Bentham és Marx itt ismertetett demokráciaperspektívái mindegyike három szintet foglal magában: 1. a koruk demokratizálódási folyamatának eltérő szemléletmódját, 2. a demokrácia nevében megfogalmazott normatív kritikájukat a társadalom egyes csoportjainak antidemokratikus ellenállásával szemben, és 3. a demokrácia fejlődésére vonatkozó prognosztikus kijelentéseiket.

Vajon azzal magyarázható-e Marx égbekiáltó polémiája Bentham ellen, hogy Benthamben egy olyan ideológiai vetélytársra véli találni, aki hasonló felismeréseket hamis következtetésekké alakít át? Marx szemrehányást tesz a reformer Benthamnek,

7 Annak ellenére, hogy a Tökében az áruforma, a tulajdon és a munka közötti szisztematikus kapcsolat képezi Marx érvelésének fő irányát.

hogy a rosszban nincs helyes élet, hogy rossz előfeltételek mellett nem lehet emancipáció, de vajon nem éppen a gondolkodásbeli hasonlóságok miatt látja-e Marx Benthamben a veszélyt? Georg Kramer-McInnis írja Benthamról: "Különösen a 19. század első felében Bentham radikális ateizmusa, materializmusa és demokratizmusa ellentétben állt a németországi romantikus korszellemmel. Benthamre abban az időben vallásos körökben egyfajta antikrisztusnak tekinthettek, olyan személynek, "akiről ritkán beszél az ember anélkül, hogy keresztet vetne magára"."⁸

Nem sokkal később Marx is hasonló módon beszélt magáról. Marx megközelítése mégis más volt. Marxot korai alkotói szakaszában különböző források inspirálták, amelyeket csak fokozatosan hozott összefüggésbe egymással, vagy éppen részletekben dolgozott fel. Ez már önmagában is ellentétben áll Bentham gondolkodásával, aki inkább variálta a "legnagyobb szám boldogságának" monolitikus alapelvét, és a legkülönfélébb történelmi konstellációkban tesztelte, de soha nem változtatott alapvetően a szemléletén. Marx ezzel szemben valóban szintetizáló gondolkodó volt, aki megpróbálta gondolkodásának forrásait egymással produktív kapcsolatba hozni. Erről Leszek Kolakowski lengyel eszmetörténész írt:

"Megtanultuk, hogy a marxizmus három problémás területét különböztessük meg: a filozófiai-antropológiai előfeltevéseket, a szocialista tanítást és a gazdasági elemzést, és ennek megfelelően figyelmet szenteljünk a három fő forrásnak, ahonnan a marxi tanítás ered: a német dialektikának, a francia szocialista gondolkodásnak és az angol politikai gazdaságtannak. Széles körben elterjedt azonban az a meggyőződés is, hogy a marxizmus ilyen megkülönböztetett összetevőkre való felosztása ellentétes magának Marxnak a szándékaival, aki az emberi viselkedés és az emberi történelem fázisait globálisan kívánta értelmezni, és egy olyan holisztikus embertudományt akart rekonstruálni, amelyben minden egyes kérdés a kérdések összességéhez való viszonyából nyeri értelmét."⁹

8 Kramer-McInnis, Georg: Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre, Dike (u.a.), Zürich (u.a.) 2008, lvii. o.

9 Kolakowski, Leszek: A marxizmus fő áramlatai. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, első kötet, R. Piper & Co., München (1988/1976), pp. 20.

Marx késői, 1880 és 1882¹⁰ közötti etnológiai tanulmányainak részleteit vagy Charles Darwin evolúciós elmélete iránti rajongását is ide lehetne sorolni. Itt azonban központi jelentőségű, hogy Marx, mint Kola-kowski megjegyzi, az ember holisztikus tudományát akarta folytatni. Kolakowski ugyanakkor rámutat, hogy ez nem jelenti azt, hogy Marx munkásságában ne lehetne hibahatárokat kimutatni.¹¹ Az úgynevezett *Német ideológia* (1845-47) például önkritikus számvetés a fiatal hegelianusokkal, akiknek Marx egykor tagja volt. Ugyanakkor lassú átmenetet jelent a filozófiai érvelésből a történeti-szociológiai érvelésbe, amely a társadalmon belüli konkrét küzdelmekre helyezi a hangsúlyt, és kifejezetten lemond a beolvasztó és kiegyensúlyozó állam (Hegel) reményéről. A később a *Német ideológiában*¹² összefoglalt szövegek érvelése azonban - a filológiai problémák ellenére - nem túl koherens, ezért ma inkább Marx és Engels "eszmei laboratóriumaként" értelmezzük.¹³ Ahelyett azonban, hogy kemény törésvonalakat azonosítanánk Marx munkásságában, a munkásságában bekövetkezett változásokat inkább fokozatos elmozdulásokként kellene értelmezni,¹⁴ amennyiben a figyelem fókuszpontjai csak eltolódtak, vagy legalábbis az elméleti revíziók egymásra épültek.

A kései Marx analitikus szemüvege inkább funkcionalista volt.

A "szocialista" megközelítés,¹⁵ amely a társadalmi jelenségek okait és céljait vizsgálta és

10 Lásd: Marx, Karl (szerző); Krader; Lawrence (szerk.): Die ethnologischen Exzerpt- hefte, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1976.

11 Kolakowski, Leszek: A marxizmus fő áramlatai. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, első kötet, R. Piper & Co., München (1988/1976), pp. 20.

12 Lásd még: MEGA² I/5.

13 Lásd erről: Bluhm, Harald: Bevezetés, in: Bluhm, Harald (szerk.): Die deutsche Ideologie. Kontext und Deutungen, Akademie Verlag, Berlin pp2009,. 1-23.

14 Így az osnabrücki konferencián Marx és a "Kritika a közelharcban" (március 3.-4.) 2017), Alex Demirović javaslatára.

15 A Talcott Parsons által fémjelzett klasszikus funkcionalizmust - Andreas Reckwitz nyomán - úgy látom, hogy az abban rejlik, hogy a társadalmi alrendszerek célszerűségét és hatásait igyekszik megragadni, ugyanakkor feltételezi, hogy ezek túlmutatnak az egyének elképzelésein, szándékain és információin. A parsoni funkcionalizmus gyakran pozitívan tulajdonít a társadalmi alrendszereknek (például a politikának, a jognak, a vallásnak és a gazdaságnak) értelmet és önfenntartásra való hajlamot, amely feltételezhetően végső soron hozzájárul a társadalom egészének stabilitásához. Lásd még: Parsons, Talcott: A társadalmi cselekvés szervezete: a

az osztálykülönbség. Ez vonatkozik a lét konkrét formáira és életmódokra éppúgy, mint az ideológiákra és tudatállapotokra, akár megfelelőek, akár nem. Bentham utilitarizmusa ezzel szemben ma inkább olyan normatív programként jelenik meg, amely egyetemes korrekciót kívánt nyújtani a kor romlott viszonyai vagy elavult hagyományai ellen. Bentham tehát az elit önérdékű "baljós érdekéről" beszélt, amely felfogás nagyon közel áll a marxi osztályérdekhez.

Bentham és Marx összehasonlítása azért fontos, mert mindketten analitikusan foglalkoztak a kapitalizmus ma is akut problémáival. Az is elmondható, hogy Bentham reformelképzelései nyomot hagytak maguk után. A mai demokratikus és liberális társadalmak szinte teljes mértékben metafizikai segítség nélkül találtak utat a tulajdon védelme és a jóléti állam általi mérsékelt újraelosztás között, ahogyan azt Bentham elképzelte. Még ha a kapitalizmus új metamorfózisa hamarosan bekövetkezhet is, a nyugati demokráciák eddig megtalálták a módját annak, hogy a benne rejlő válság ellenére stabilizálják. A politikai vezetés - szintén Bentham értelmében - ma elsősorban ösztönzők révén működik. Michel Foucault, aki nem csupán a "vezetés vezetésének" fogalmát vette¹⁶ elő a kormányzatvitásról szóló tanulmányaiban, hanem Bentham panoptikumát a fegyelmi társadalom kulcsfontosságú technológiájának is ¹⁷nyilvánította, Benthamban látta a politikai jelen számára a legjelentősebb gondolkodót.

A legutóbbi pénzügyi válság és az azt követő politikai reakciók is ezt mutatják, hogy a liberális demokrácia és a kapitalizmus logikája, amelyeket a második világháború után sikerült átmeneti egyensúlyba hozni, ma ismét egyre nagyobb feszültségben vannak egymással. Napjainkban bebizonyosodik az a szociálliberális tézis, hogy nem az a döntő, hogy ki mit birtokol, hanem az, hogy milyen politikailag meghatározott ösztönzők határozzák meg a tulajdon kezelését.

Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers, McGraw-Hill, New York (et al.) 1937 és: Reckwitz, Andreas: Der verschobene Problemzusammenhang des Funktionalismus: Von der Ontologie der sozialen Zweckhaftigkeit zu den Raum-Zeit-Distanzierungen, in: Jetzkowitz, Jens; Stark, Carsten (szerk.): Soziologischer Funktionalismus. Zur Methodologie einer Theorietradition, Leske und Budrich, Op-laden pp2003., 57-81.

16 Foucault, Michel: A kormányzás története II. A biopolitika születése, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2004.

17 Lásd erről: Foucault, Michel: Überwachen und Strafen. A börtön születése, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976.

ellenőrzés, egyre inkább megkérdőjelezhető.¹⁸ E tekintetben is tanulságos lehet Bentham és Marx gondolatainak összehasonlító áttekintése. Thomas Piketty *Das Kapital im 21. Jahrhundert (A tőke a 21. században, 2013)* című könyvében kimutatta, hogy a kapitalizmus korábbi ígérete, miszerint a személyes teljesítményen keresztül lehet gazdagságot teremteni, ma már egyre kevésbé érvényes. Ehelyett az örökölt tőke egyre inkább meghatározóvá válik.¹⁹ Megérdemelhetlenségére már Bentham is felfigyelt, és kereste a módját annak, hogy a felhalmozódó örökséget az állam kapja meg.²⁰ Különösen a fiatalabb generáció növekvő elégedetlensége, amely már nem vár el sokat a kapitalizmustól, és már nem várja el, hogy ugyanazt a jólétet érje el, mint a szülei, tükröződött a 2011-es *Occupy Wall Street-i* tiltakozó mozgalomban.²¹ Itt az önjelölt "99%" volt az, aki elítélte a pénzügyi rendszert, amelyről úgy látta, hogy csak néhány rentiers-t szolgál. Legutóbb Bernie Sanders váratlan sikere a 2016-os amerikai választási kampányban a válság egyértelmű jele volt. Soha korábban nem volt még olyan politikus, aki szocialistának vallotta magát, aki ekkora népszerűsége tett szert az Egyesült Államokban.²² A növekvő esélyegyenlőtlenség problematizálása különösen a fiatalabb generáció körében talált visszhangra, akiket gyakran súlyosan terhel a diákhitel.

18 Ingo Pies például kritizálja Marx "a tulajdon kérdéséhez való ragaszkodását", ami "politikailag félrevezető", és ehelyett a következőket javasolja: "Az elidegenedés közös szabályok felállításával győzhető le. Nem az a döntő, hogy ki mit birtokol, hanem az, hogy milyen ösztönzők vezérlik a tulajdon kezelését." Pies tézisével ellentétben azonban a jelenlegi fejlemények inkább arra utalnak, hogy a tulajdonosi viszonyok a politikai ösztönzőrendszereket is meghatározzák - a gazdagság így állandósul, az egyenlőtlenség pedig növekszik. Vö. Pies, Ingo: Theoretische Grundlagen demokratischer Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik - Der Beitrag von Karl Marx, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): Marx' kommunistischer Individualismus, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, pp. 29-30.

19 Piketty, Thomas: *Capital in the Century 21.*, C.H. Beck, München. 2014.

20 Vö. Bentham, Jeremy: Állami bevételek teher nélkül. Vagy Heimfall statt Besteuerung: ein Vorschlag zur Senkung der Steuern durch eine Ausweitung des Heimfallrechts, nebst kritische Anmerkungen zur Besteuerung von Erbfolgen in der Seitenlinie, wie sie der Haushalt von 1795 vorsehen, in: Berliner Debatte Initial, Heft 4/2009, S. 70-89 sowie: Niesen, Peter: Vom Nutzen der Toten für die Lebenden. Jeremy Bentham "Az állam teher nélkül vétele" című írásáról, in: Berliner Debatte Initial, Heft 4/2009, S. 62-69.

21 Vö. Kunkel, Benjamin: Utopie oder Untergang. Ein Wegweiser für die gegenwärtige Krise, Suhrkamp, Berlin p2014.,. 27.

22 Valójában ez utóbbi inkább szociáldemokrata, mivel nem támogatja az államosítást. a gazdaság belép.

Ebben a tanulmányban Bentham és Marx újabb olvasatait szeretném egymáshoz viszonyítani. Pontosabban, szeretném összehasonlítani Marxot, a liberalizmus állítólagos abszolút kritikását Benthammal, a gazdasági liberalizmus állítólagos egyszerű propagandistájával. Ezzel egyrészt azt kívánom megmutatni, hogy Bentham nem az volt, akinek Marx és mások hitték, másrészt pedig azt, hogy Marx nem volt teljesen ellene a liberális elveknek. Továbbá, mindkettőjük munkásságában nyílt és rejtett párhuzamokat, esetleg egymást kiegészítő axiómákat fogok kidolgozni.

Így az elején (1. fejezet) áttekintést adunk Karl Marx és Jeremy Bentham zavaros kiadási és recepciótörténetéről. A következőkben Bentham félreértelmezései szolgálnak majd kontrasztfóliaként az újabb, differenciált olvasatokhoz, mint például Philip Scho fieldé, amelyekre elemzésem alapoz. A kutatási helyzet és a Karl Marxról szóló publikációk száma viszont a végtelenség felé tendál. Ezért csak néhány, különösen a közelmúltban megjelent művet szeretnék szelektíven idézni, különösen azokat, amelyek individualista olvasatoknak tekintik magukat. Ebben a részben azonban Marxot is meg kell különböztetni attól a marxizmustól, amely sokáig magába szívta őt. Ezért elengedhetetlen a marxizmus történetének rövid felvázolása. Ez a rövid genealógia azt is hivatott bemutatni, hogy a 19. század végének és a 20. századnak a marxizmusa elsősorban a szervezés és a kollektív politikai mozgás kérdéseivel foglalkozott, és hogy ennek következtében Marxnak az egyéni fejlődés szükségességére helyezett hangsúlya feledésbe merült.

A Bentham- és Marx-kutatás jelenlegi állásának reprodukcióját követően Mindkét szerző két saját olvasatát mutatom be, amelyek Bentham és Marx közötti feszült közelségre utalnak (2. fejezet). Ebben a tekintetben a két, abszolút ellentétesnek tekintett álláspontot úgy olvassuk, hogy a lehető legnagyobb mértékben közelednek egymáshoz. Ez egyrészt azt jelenti, hogy Bentham mint a "társadalmi hedonizmus" teoretikusa megszabadul a piaci radikális liberalizmus apologétájának²³ kliséjétől, másrészt pedig Marx mint a "kommunista individualizmus" teoretikusa megszabadul az "illiberális kollektivista"²⁴ kliséjétől".²⁵

23 Például: Keynes, John, Maynard: *The End of Laissez-faire*, Hogarth Press, London 1926.

Valamint: Dicey, Albert Venn: *Lectures on the Relationship Between Law and Public Opinion in England During the Nineteenth Century*, Macmillan, London 1914 (1905), 128-131. o. És: MacPherson, Crawford B.: *Nachruf auf die liberale Demokratie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main pp1983., 34-49.

24 Pies, Ingo: *Theoretische Grundlagen demokratischer Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik - Der Beitrag von Karl Marx*, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): *Marx' Communist Individualism*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, pp. 2.

A közhelyekkel ellentétes olvasat emblemikus példája a *Kommunista* Kiáltvány egyik jól ismert megfogalmazása. Ott azt írja: "A régi polgári társadalom helyett, annak osztályaival és osztályellentéteivel, egy olyan társulás jön létre, amelyben mindenki szabad fejlődése a feltétele mindenki szabad fejlődésének."²⁶

Már ebben az első összehasonlításban, amely szükségszerűen még mindig csak egy durva rácsot használ, világossá válik, hogy a kettő közötti fő különbség a gazdaság értékelésében fedezhető fel. Bentham, aki meg akarja őrizni a politika elsőbbségét, mindazonáltal a társadalom átfogó ökonómiájának mozgatórugója, míg Marx ezzel szemben a gazdaság szocializációját szorgalmazza. Ez azt a kérdést is felveti, hogy mi érthető általánosságban a gazdaság alatt. A pénzbeli haszon ugyanúgy tekinthető gazdaságosnak, mint a személyes szabadidő növekedése a demokratizált termelés révén.

Miután bemutattam Bentham és Marx' újabb olvasatait, és én a saját értelmezéseim mindkét gondolkodóról, a fejezet a következők szerint alakul "Marx' és Engels' korai Bentham-recepciója" (3. fejezet). Ez nemcsak a társszerzők Benthamre való korai (1848 körüli időszakig terjedő) hivatkozásaival foglalkozik, hanem azokkal a részekkel is, amelyekben a boldogság kategóriájára történik utalás, amely az utilitarizmus központi eleme. Kiderül, hogy a Benthamre való hivatkozás, valamint az általa ihletett chartizmusra való hivatkozás nem egy

25 Ez inkább a politikai és nem tudományos diskurzus közhelye, amely inkább a valóságosan létező szocializmus tapasztalatából és Marx ikonizálásából táplálkozhat, mint a Marxról szóló tudományos vitában. Karl Raimund Popper például kritizálja Marx' determinista és történeti-teleologikus elképzeléseit és a marxizmus belőlük levezetett - potenciálisan erőszak felé hajló - kollektívizmusát, de végül is elismeri a gondolkodó Marx individualista célkitűzését: "Az államnak az egyénnel szembeni felsőbbrendűségéről szóló platonikus-hegeli tan hatása alatt Marx kifejleszti azt a tant, hogy még az egyén "tudatát" is a társadalmi viszonyok határozzák meg. Mindazonáltal Marx alapvetően individualista volt; mindenekelőtt a szenvedő egyének érdekelték, akiknek segíteni akart. A kollektívizmus mint olyan tehát biztosan nem játszik fontos szerepet Marx saját írásaiban. (Kivéve talán a kollektív osztálytudat hangsúlyozását [...]). A marxista gyakorlatban azonban szerepet játszik." Popper, Karl: A nyílt társadalom és ellenségei. II. rész Hamis próféták: Hegel, Marx és a következmények, Francke, München, p1958., 406.

26 MEW S4., 482.

A fejezet azt is megmagyarázza, hogy Marx és Engels miért igyekezett elkerülni a boldogságot mint politikai fogalmat, noha ennek a kategóriának mindkettőjük számára relevánsnak kellett maradnia. Ez a fejezet azt is megmagyarázza, hogy Marx és Engels miért próbálta elkerülni a boldogságot mint politikai fogalmat, annak ellenére, hogy ennek a kategóriának mindkettőjük számára relevánsnak kellett maradnia.

A két teoretikus szisztematikus összehasonlítása a negyedik fejezetben következik. Az "Érdek és ideológia" című alfejezet (4.1.) bemutatja, hogy az érdek fogalma a destruktívnak tekintett szenvedélyek tükrében a felvilágosodás politikai reflexiójának kulcsmomentumává vált. Bentham politikai elmélete a természetes érdekei által vezérelhető ember feltételezésén alapul. Ebben a tekintetben Bentham az "örömről és a fájdalomról" mint minden cselekvés természetes irányítóirol beszél. Marx, aki ellenállt annak, hogy a kispolgári érdekeket az ember mint olyan érdekeivel azonosítsa, Bentham írásainak elégtelen ismerete miatt nem vette észre, hogy ő is történelmileg specifikus osztályérdekekről beszélt. Bentham központi jelszava erre a "baljós érdek" volt. Bentham kora politikai diskurzusának nyelvi kritikájának voltak ideológiakritikai mozzanatai is, amelyek bizonyos mértékig megelőlegezték Marx ideológiakritikáját. Marx esetében viszont ez a fejezet megmutatja, hogy az érdek fogalmát nagyrészt a politikai események újságírói elemzése alakították ki. Az ideológiáról alkotói korszakában viszont megváltozott a felfogása. Míg az ideológiát kezdetben a társadalmi felépítmény jelenségeként értelmezték, addig a *Tőke* első kötetében, amelyben Marx az árufetiszizmusról beszél, az anyagi gyakorlat részének tekintik ("Nem tudják, de csinálják"²⁷).

Az "Állam és közszféra" alfejezetben (4.2.) látható, hogy a gondolkodásban az állam mindkettőben központi szerepet játszik. Mindkettő a polgári rend védelmét szolgálja. Bentham esetében ez pozitív utalás volt az államra, amelyről azt remélte, hogy átláthatóan és parlamentárisan szerveződik, hogy az arisztokrácia kiváltságait az általános és individualista irányultságú polgárság nevében megtörje. Marx viszont az államot csak néhány évtizeddel később úgy értelmezte, mint a burzsoázia pártállamát, amely szisztematikusán a proletariátus érdekei ellen irányul. Ez a fejezet kronologikusan követi nyomon a kormány, az állam és a szuverenitás fogalmának ambivalenciáját mindkettőjük műveiben. Ennek során a közszféra fogalmát is megvizsgálom Bentham gondolkodásában, amely nem választható el az államtól szóló munkáitól. Az elemzés ezért olyan fogalmakra is összpontosít, mint az átláthatóság és az ellenőrzés, amelyek végső soron a többség érdekeit szolgáló politikai rendet hivatottak megvalósítani. Marx' írásait hasonlítjuk össze e célból.

27 MEGA² II/6, P. 105.

de soha nem hivatkozott szisztematikusan a közzsférára. A szabad sajtó korai fejlődésébe vetett reménye hamarosan átadta helyét a nyilvánosság bebetonozódásának szkeptikus szemléletének, így kezdetben felhagyott a társadalmi változások tudatközpontú modelljével. A *Tőke* első kötetének (1867) előszavában Marx ezt írta: "A tudományos kritika minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett *közvélemény* előítéleteivel szemben, amelyeknek soha nem tettem engedményeket, továbbra is ragaszkodom a nagy firenzei mottójához: *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*"²⁸(Menj a saját utadon, és hagyd, hogy az emberek beszéljenek!).

Az "Emberi jogok kritikája" című fejezetben (4.3.) Jeremy Benthamnek a francia forradalom emberi jogokról szóló proklamációjának kritikája, amely "Nonszensz a gölyalábakon" mottóval vált híressé, kerül kifejtésre, amelynek során a természetjoggal kapcsolatos általános kritikája is tisztázásra kerül. Majd megmutatjuk, hogy Marx hasonlóan kritikusan viszonyult az emberi jogok kihirdetéséhez, amint az *Zur Judenfrage* (1843/44) című esszejéből kiderül. Számára az emberi jogok az egyén pusztán formális polgári jogainak elfogadhatatlan általánosítását jelentették, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek állandósulásával fenyegettek, amennyiben nem tudtak megfelelni a kapitalista termelési módban állítólagos emancipatív tartalmuknak.

A "Pauperizmus és jómódú elhanyagoltság" című fejezetben (4.4.) mindkettőjük társadalmi elemzését szeretném összehasonlítani a társadalmi perifériák tekintetében, és ezáltal felmérni, hogy mennyire tekintik azokat vagy önmagukban problematikusnak, vagy egy mélyebb mechanizmus tüneteinek.

A "Gyarmatosításról" (4.5.) cím alatt, az összehasonlítás utolsó mozzanataként Bentham és Marx írásait állítom egymás mellé a gyarmatosításról, megpróbálva megmutatni, hogy mindketten hogyan jutottak a jelenség ambivalens értékeléséhez, amely éppen ezért meglepően hasonlóan bizonyul egymáshoz.

A dolgozat utolsó részében (5. fejezet) azt a kérdést fogjuk feltenni, hogy Bentham eredeti gondolata, amely az idők során eltemetésre vagy deformálódásra került, mennyiben képes megválaszolni azokat a kérdéseket, amelyekre Marx nem tudott választ adni. Mindkettő gondolkodásának feszültségeit itt külön felülvizsgáljuk. Liberális társadalmi reformerként Bentham antipaternalista akart lenni. Senki sem ismeri jobban a saját érdekeit, mint ő maga - mondta Bentham. Ezt az álláspontját azonban nem tartotta meg. Erről tanúskodnak a szegénységélyezés reformprojektjei. Marx a maga részéről radikális emancipációban akart gondolkodni, de

az ő felfogása és az érdekek hozzárendelése problematikusnak bizonyult. Összességében mégis fontos feltenni a kérdést, hogy mit is lehet tanulni a két gondolkodótól, akik koruk leginnovatívabbjai közé tartoztak, összességében nézve.

Bentham és Marx újabb olvasatait, amelyekre ez a munka épül, maguk mögött hagyják a politikatörténet által formált befogadási módokat, és a korabeli szerzők felé fordulnak. Ma már fokozottan tudatosul, hogy írásaik gyakran nagyon nagy késéssel jelentek meg, vagy éppen elidegenedtek a publikálástól. Mindkét esetben ezek az új értelmezések történeti-kritikai szerkesztési munkán alapulnak. Ezek egyrészt a terjedelmes jegyzetekkel ellátott *Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA²), amelyet főként a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia készít egy nemzetközi szerkesztői csoporttal együttműködve, másrészt a Bentham Works (*The Collected Works of Jeremy Bentham*), amelyet most Philip Schofield és az UCL (University College London) Bentham Projectje szerkeszt, és amely 1968 óta jelenik meg Londonban és Oxfordban. Mivel mindkét projekt még nem fejeződött be, Marx esetében a Marx-Engels-Werke (MEW) szövegeit fogjuk használni, amennyiben ezek olyan szövegek, amelyeket még nem adtak ki a MEGA² keretében.²⁹ Ráadásul a Marx által a *New York Tribune számára* írt cikkek, amelyekre itt a gyarmatosításról szóló fejezetben hivatkozunk, a MEGA-ban² csak angol nyelvű eredetiben jelentek meg (I/12; I/13 és I/14 kötet). Ezekben az esetekben is a MEW-kiadások fordításait használják. Ami a *Tőkét illeti*, hivatkozik az első kötet 1867-es eredeti első kiadására (MEGA² II/5), de ennek az első kötetnek az 1872-es második kiadására is (MEGA² II/6), amely Friedrich Engels' hatására íródott, de amely először tartalmazza az érvelés szempontjából fontos fejezetet az árufetisizmusról.

29 Ez többek között a még mindig tervezett MEGA² kötetekre vonatkozik: I/4 M/E: Werke - Artikel - Entwürfe. 1844 augusztusa és 1845 decembere között (A munkásosztály helyzetéről Angliában, Szent Család stb.); I/6 M/E: Művek - Cikkek - Tervezetek. 1846. január-1848. február (A kommunista párt kiáltványa stb.); I/8 M/E: Művek - cikkek - tervezetek. 1848 októberétől 1849 februárjáig (újságírás: Neue Rheinische Zeitung stb.); I/9 M/E: Művek - Cikkek - Tervezetek. Március-július 1849 (Újságírás: Neue Rheinische Zeitung u.o.); I/15 M/E: Művek - Cikkek - Tervezetek. 1856. január - 1857. október; I/16 M/E: Művek - cikkek - tervezetek. 1858. 1857október-december; I/17 M/E: Művek - Cikkek. - Tervezetek. 1859. január-október; I/19 M/E: Werke - Artikel - Entwürfe. 1861 januárjától 1864 szeptemberéig és I/23 M/E: Werke - Artikel - Entwürfe. 1871 novembere és 1872 decembere között.

Bentham új, elfogulatlan olvasatai ma többek között a progresszivitására mutatnak rá. Bentham nemcsak a "legnagyobb szám boldogsága" nevében tekintette magát reformernek, hanem a francia forradalom díszpolgárává is kinevezték, valószínűleg nem ok nélkül. A kutatás jelenlegi állása azt is mutatja, hogy az átláthatóság, amelyet Bentham a Panoptikumhoz vagy a Parlamenthez rendelt, nem volt számára egyoldalú eszköz, amennyiben mindkét irányban működnie kellett volna a Parlament és a nyilvánosság között.³⁰ És még Bentham Panoptikumának őrei sem hasonlítanak már a sötét börtönök kínzóira. "Több fényt!" - a felvilágosodás mottója - összefoglalja Bentham humanista nevelési programját is.

30 Lásd: Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, 250-271. o.; Niesen, Peter: A nyilvánosság ereje. Jeremy Bentham's Panoptisms, in: Rölli, Marc; Krause, Ralf (szerk.): *Macht. Begriff und Wirkung in der politischen Philosophie der Gegenwart*, transcript Verlag, Bielefeld 2008, pp. 221-243; és Weiß, Alexander: *Theorie der Parlamentsöffentlichkeit. Egy diskurzustörténeti és deliberatív modell elemei*, Baden-Baden: Nomos Verlag, pp2011., 23-43.

1 Az elképzések története és a kutatás állása

1.1 ÚJ BENTHAM KÉPEK

Mai szemszögből nézve Bentham kontinensen való nem-recepciójának hosszú történetére tekinthetünk vissza. Ez nagyrészt Karl Marx és Friedrich Nietzsche jól ismert elutasításának köszönhető.¹ Míg Marx Benthamet "ősi filiszternek" és "a közönséges polgári elme józanul pedáns, fecsegő orákulumának" nevezte, addig Nietzsche a Bentham-féle utilitarizmus boldogságra való fixálódása kapcsán azt írta: "Az ember nem törekszik a boldogságra, csak az angol törekszik rá".²

Kétszáz évvel ezelőtt azonban egészen más volt a helyzet. Ebben az időben Bentham nemcsak Európa-szerte ismert volt, az addigi gyér publikációi ellenére, hanem politikai tanácsadóként, tudósítóként és tárgyalópartnerként is keresett volt. Hogy csak néhány példát említsünk, Bentham alkotmányt készített Portugália számára,³ tanácsot adott a francia nemzetgyűlésnek, és Karl Marx mentora, Eduard Gans is meglátogatta 1831 őt angliai útja során. Gans hátrahagyott egy nagyon

1 A következő művek részletesen foglalkoznak Bentham német nyelvű recepciójával: Hofmann, Wilhelm: Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham filozófiai-politikai gondolkodása, Akademie Verlag, Berlin 2002; Luik, Steffen: Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissenschaft, Böhlau, Köln (et al.). 2003.

2 Nietzsche, Friedrich: Götzendämmerung oder wie man mit dem Hammer philosophiert, in: Schlechta, Karl (szerk.): Werke II, Darmstadt 1997, p. 944.

3 Lásd erről: Mertens, Bernd: Gesetzgebungskunst im Zeitalter der Kodifikationen: Theorie und Praxis der Gesetzgebungstechnik aus historisch- vergleichender Sicht, Mohr Siebeck, Tübingen 2004., 108.

élnék leírása az öreg Benthamnál tett látogatásnak.⁴ Itt Bentham volt az, aki találkozót kért a meglepett Gans-tól, akiről csak annyit tudott, hogy az utóbbi a "történeti jogi iskola" (pl. Friedrich Carl von Savigny) ellenfele volt, és ezért Gansban a német megfelelőjét sejtette.⁵

Angliában Bentham fiatalabb éveiben különösen az akkoriban igen ismert William Blackstone ügyvéddel és parlamenti képviselővel való poláris szembenállásával tűnt ki.⁶ Írásait 1802 és 1828 között a svájci Étienne Dumont adta ki franciául Párizsban, és már csak ezért is úgy tűnt, hogy a német olvasók kevés figyelmet fordítanak rá. Mindazonáltal ezek a kiadások döntően hozzájárultak Bentham elismertségéhez és az európai vitába való bekapcsolódásához.⁷ Bentham halála után barátja, John Bowring szerkesztette műveit Angliában. Azonban még ez a tizenegy kötetes kiadás is, amely részben Dumont publikációinak visszamenőleges fordításaira támaszkodott, és ezért ma módszertanilag elégtelennek tekinthető, nyilvánvalóan semmilyen hatással nem volt a 19. századi német filozófiára, amely az idealizmus hatása alatt állt, és nem volt hajlandó Bentham befogadására.

A recepciótörténet szempontjából kivételt képez Bentham *An Essay on Political Tactics* (1791) című műve⁸, amely német fordításban 1817-ben jelent meg *Tactik oder Theorie des Geschäftsgangs in delibrierenden Volksstän­deversammlungen*⁹ címmel. Ez a Németországban is sikeres könyv a parlamentek konkrét működésével és hatásköreivel foglalkozik. Steffen Luik élnék képet ad az írás megdöbbenő modernitásáról, amely

4 Gans, Eduard (szerző); Waszek, Norbert (szerk.): Rückblicke auf Personen und Zustände, Frommann-Holzboog, Stuttgart (1995) 1836).

5 Vö. ibid., 200-205. o.

6 Lásd: Posner, Richard A: Blackstone és Bentham, in: Journal of Law and Economics, Októberi 3, szám 19., 569-606. o. pp1976.,

7 Vö. Niesen, Peter: Bevezetés: Jeremy Bentham - Utilitarizmus und Demokratie in Zeiten der Revolution, in: Bentham, Jeremy (szerző); Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Akademie Verlag, Berlin 2013, pp. 12.

8 Bentham, Jeremy: Political Tactics, in: Bentham, Jeremy (szerző); James, Michael; Blamires, Cyprian; Pease-Watkin, Catherine (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Political Tactics, Clarendon Press, Oxford. 1999.

9 Bentham, Jeremias (szerző); Dumont, Étienne (szerk.): Tactik oder Theorie des Geschäftsgangs der delibrierenden Volksstän­deversammlungen, Palm und Enke, Erlangen. 1817.

Thomas Jefferson *kézikönyvével együtt*¹⁰ az elsők között volt, amelyek szisztematikusan a parlamentek eljárási szabályainak szentelték magukat:

"Bentham azzal kezdi, hogy részletesen kifejti, hogy az országgyűlés eljárásainak nyilvánosnak kell lenniük, mert csak így biztosítható a közbizalom a törvények iránt és a törvények jóváhagyása. [...] A nyilvánosság elve mellett Bentham különös hangsúlyt fektet a "házelnök" vagy parlamenti elnök pártatlanságára. [...] Bentham a törvényhozási folyamat tekintetében a parlamenti döntéshozatal különböző szakaszainak szigorú elkülönítését követeli. A törvénykezdeményezés, a bizottságokhoz való beterjesztés és a törvényjavaslatok három külön olvasata nem keveredhet egymással, és a logikus sorrendiséget be kell tartani. [...] A szavazás során a [...] többségi elv érvényesül. [...] Bentham a képviselők jelenlétét és így a határozatképességet a jelenléthez kötött pénzbüntetések és kedvezmények rendszerével akarja biztosítani. Bentham általában az angol parlamenti eljárás példáival illusztrálja elméleti fejtegetéseit. Ettől eltérve Bentham amellet érvel, hogy csak egy kamara létezzen, amelynek választott képviselőkből kell állnia. A gyűlés belső elrendezésére is egy többé-kevésbé kerek ülésrendet javasol, az angol alsóházától eltérően az elnöknek egy magasított központi üléssel, a jobb oldalon pedig egy kormányüléssel. Az ülésrendnek szabadnak kell lennie, azaz az alsóházhoz hasonlóan a képviselők a saját politikai csoportjaiknak megfelelően helyezkedhetnek el, hogy a viták során tanácskozhassanak egymással. [...] A nézők számára galériát és az újságírók számára egy külön páholyt is meg kellene fontolni".¹¹

Bentham írása azonban, amelyet gyakorlati útmutatónak fogott fel, hallgat a képviselet és a demokráciaelmélet tágabb kérdéseivel szemben. A parlament és a kormány viszonya továbbra is bizonytalan.¹² Arról sem születik ítélet, hogy a széles nyilvánosság milyen mértékben vesz részt a parlament kinevezésében.

Peter Niesen szerint a forgatókönyv közönségsikere a restauráció idején a következő "[...] valószínűleg csak azzal magyarázható, hogy nem vették figyelembe a választójogi és alkotmányelméleti szövegek radikális demokratikus hivatkozási pontjait, amelyek az önálló

10 Jefferson, Thomas: *A Manual of Parliamentary Practice for the Use of the Senate of the United States*, Samuel Harrison Smith, Washington 1801.

11 Luik, Steffen: *Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissenschaft*, Böhlau; Köln (u.a.) pp2003, . 312-314.

12 Vö. *ibid.*, p. 314.

A könyv szerzői nagyrészt figyelmen kívül hagyták azokat a műveket, amelyek ugyanebben az időszakban jelentek meg"¹³. Steffen Luik, aki részletesen nyomon követi Bentham kézikönyvének recepcióját a német jog- és politikatudományban, arra a következtetésre jut, hogy az 1848-as frankfurti nemzetgyűlésre is hatással volt Robert von Mohl révén, "aki már régóta elfogadta Bentham álláspontját", amennyiben ő terjesztette elő egy üzleti törvénykönyv első tervezetét.¹⁴ Bár Bentham és Jefferson hatása ma már nem bizonyítható közvetlenül, Luik szerint bizonyos, hogy "fontos szerepet játszottak a 19. században a német parlamentek első modern eljárási szabályzatának kidolgozásában"¹⁵. Jürgen Habermas szerint Bentham írása, amelyet eredetileg a francia nemzetgyűlés számára írt, az első, amely a közvélemény és a parlamenti nyilvánosság elve közötti összefüggéssel foglalkozik.¹⁶ Alexander Weiß, aki az első német nyelvű tanulmányt írta Bentham politikai gondolkodásának egyik alkategóriájaként a közszféráról, hasonlóan vélekedik.¹⁷

A nagyon hosszú időszak és a sok különböző hely, ahol Bentham írásainak publikálása pályája elején szükségszerű szemléletbeli megosztottságot okozott az eszmetörténeti kutatásban. Bentham korai recepciója, amely gyér forrásanyagon alapult, különbözik az újabb recepciótól, amely a később megjelent írásokra támaszkodhat. Hasonló sorsra jutott Marx is, akinek írásai és töredékei ugyanilyen hosszú késéssel jelentek meg. Csak a közelmúltban újult meg az érdeklődés Bentham utilitarizmusa iránt. Bizonyos tekintetben

13 Niesen, Peter: Bevezetés: Jeremy Bentham - Utilitarizmus és demokrácia a forradalom idején, in: Bentham, Jeremy (szerző); Niesen, Peter (szerk.): *Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution*, Akademie Verlag, Berlin 2013, 19. o.

14 Vö. Luik, Steffen: *Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissenschaft*, Böhlau; Köln (u.a.) S2003., 331.

15 Luik, Steffen: *Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissenschaft*, Böhlau; Köln (u.a.) S2003., 332.

16 Vö. Habermas, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Luchterhand, Darmstadt; Neuwied 1983 (1962), pp. 123.

17 Weiß, Alexander: *Theorie der Parlamentsöffentlichkeit. Elemente einer Diskursgeschichte und deliberatives Modell*, Nomos Verlag, Baden-Baden 2011, pp. 23-43.

A szerző szemszögéből nézve ennek oka lehet az is, hogy Bentham ki akart bújni Michel Foucault olvasatából, amelyet gyakran kritizáltak szelektívnek és történelmietlennek.¹⁸

Wilhelm Hofmann volt az első német nyelvű szerző, aki *Politik des aufgeklärten Glücks* című monográfiájával átfogó áttekintést készített Bentham filozófiai-politikai gondolkodásáról. *Jeremy Bentham's Philosophical-Political Thought* 2002-ben Wilhelm Hofmann volt az első német nyelvű szerző, aki átfogó áttekintést készített Benthamról. Utilitarizmusát a modern nyugati társadalmak kevés megmaradt "önmegértési lehetőségeinek egyikének tekinti"¹⁹, amelyek nagyrészt felmentik az egyént az erkölcsi kötelesség alól. Ehelyett ezek a modern társadalmak olyan intézményi struktúrát keresnek, amely sikeresen harmonizálja a társadalmi és az egyéni szükségleteket, amit Hofmann "externalizmusként" értelmez.²⁰ Hofmann Benthamet "felvilágosult epikureistaként" értelmezi.²¹ A könyv különösen hasznos John Stuart Mill Bentham átadása és recepciója szempontjából. Hofmann részletes áttekintést állított össze Bentham német nyelvű recepciójáról is.

Hasonlóan részletes recepciótörténeti megközelítést kínál Steffen Luik *Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissenschaft* (2003) című munkája, amely nagyrészt a 19. századra koncentrál. Bentham recepcióját az jellemzi, hogy az egyéni recepciók sokasága zajlott egymás mellett, egymással nem érintkezve, így Benthamet mindig csak szelektíven olvasták (vagy írásait csak részben ismerték), ráadásul a német szerzők gyakran saját elképzeléseiket és céljaikat vetítették bele Bentham munkásságába.²² A prominens címzettek közé tartozott Friedrich Buchholz (1768-1843), az empirikus szociológia iránt érdeklődő író, aki többször is közölt részleteket Bentham írásából a *Neue Monatsschrift für Deutschland* című folyóiratában, valamint a két jogtudós, Friedrich Eduard Beneke (1798-1854)²³ és Rudolf von Jhering (1818-1892)²⁴. Ings-

18 Vö. Foucault, Michel: *Überwachen und Strafen. A börtön születése*, Suhr- kamp, Frankfurt am Main 1976.

19 Hofmann, Wilhelm: *Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham's Philosophical-Political Thought*, Akademie Verlag, Berlin 2002, p. 18.

20 Vö. *ibid.*, 157-159. o.

21 Vö. *ibid.*, p. 21.

22 Vö. Luik, Steffen: *Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissenschaft*, Böhlau, Köln (et al.) pp2003., 362-363.

23 Lásd: Bentham, Jeremy (szerző); Dumont, Étienne (szerk.); Beneke, Friedrich Eduard (szerk.): *Grundsätze der Civil- und Criminal-Gesetzgebung, aus den Handschriften des angischen Rechtsgelehrten Jeremias Bentham*, herausgegeben von Etienne Dumont, Mitglied des repräsentativen Rathes von Genf. A második, továbbfejlesztett és ver-

Összességében azonban a 19. század német idealista filozófiája, Kant és Hegel fixpontjaival megakadályozta Bentham gondolatainak szélesebb körű recepcióját, amennyiben az angol pragmatizmus, empirizmus és materialista utilitarista gondolkodás alsóbbrendűnek számított.²⁵

Georg Kramer-McInnis a szerzője a Benthamról szóló legújabb átfogó monográfiának, amely 2008-ban jelent meg *The "Lawgiver of the World": Jeremy Bentham's Groundwork for Classical Utilitarianism with Special Reference to his Theory of Law and the State címmel*. Célja, hogy átfogó képet adjon Bentham munkásságáról, amely képes megmutatni a publikációi közötti szisztematikus összefüggéseket. Kramer-McInnis szerint csak így lehet megérteni Bentham álláspontját bizonyos témákban, különös tekintettel a jogtudományra:²⁶ "Az episztemológiai, antropológiai és etikai előfeltevéseinek ismerete nélkül Bentham jogelméletének megértése hiányos marad. Még demokratikus alkotmányelmélete is csak a motiváció pszichológiai elméletének és a panoptikumról szóló írásainak háttérében érthető meg."²⁷ Ennek során Kramer-McInnis egy konkrét álláspontot képvisel, amelyből kiindulva Bentham átfogó álláspontját kívánja megadni. Az utilitarizmust előzetesen a következőképpen értékeli:

"Ami a modern utilitarizmust az egyéni örömszerzés és a társadalmi jólét keresése szerint megkülönbözteti [...], az a materializmushoz és a felvilágosodás korszakának tematikus-kísérleti tudományos modelljéhez való szoros kapcsolata. A modern utilitarizmust tehát általánosságban a materialista, individualista és szociális-eudémonista attribútumokkal jellemezhetjük."²⁸

Ezzel a három utolsó tulajdonsággal, amelyeket Kramer-McInnis Bentham utilitarista felfogására alkalmaz, pontosan azokat a jellemzőket nevezi meg, amelyeket az újabb marxi olvasatok Marx munkásságának is tulajdonítanak. Végül

mehrten Auflage für Deutschland bearbeitet und mit Anmerkungen von Dr. Friedrich Eduard Beneke, két kötet, C.F. Amelang, Berlin 1830.

24 Lásd ezzel kapcsolatban: Von Jhering, Rudolf: Zweck im Recht, két kötet, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1877-1883.

25 Vö. *ibid.*, 94-98. o.; 138-160. o.

26 Vö. Kramer-McInnis, Georg: Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre, Dike (u.a.), Zürich (u.a.) p2008., lix-lx.

27 *Ibid.*, lx. o.

28 *Ibid.*, lxi. o.

Kramer-McInnis Wilhelm Hofmann monográfiájához képest más hangsúlyt helyez, amikor Bentham művét az egyén szabadságának megkérdőjelezésével zárja. Bentham biztonságának hangsúlyozása, valamint fegyelmi panoptikuma végül arra készíti Kramer-McInnis-t, hogy politikai gondolkodását totalitáriusnak értékelje, a liberális elemek nyilvánvaló jelenléte ellenére. Kramer-McInnis ezzel kapcsolatban így fogalmaz: "Pavlov kutyája az ember egzisztenciális ellehetetlenülését szimbolizálja az utilitarizmusban [...] Mivel a testetlen, pusztán preferenciákra orientált ember nem működik alapvetően másképp, mint Pavlov kutyája, egy abszolút hatalommal felruházott törvényhozó a maga - talán jó szándékú - céljaira nevelheti őt.²⁹ Bentham eredeti célja, egy olyan politikai keretszabályozás, amelyben mindenki maga határozhatja meg a saját boldogságát, itt teljesen félreérthető, ahogyan Kramer-McInnis kezdeti helyes történelmi kontextualizációja is hamis történelmi-teleológiai perspektívának ad helyet a konklúzióban.³⁰ Kramer-McInnis tehát az értelmezők azon frakciójához tartozik, akik Benthamben paternalista vagy akár tekintélyelvű gondolkodót látnak, aki az egyénnek csak korlátozott szabadságot akart biztosítani. A nemzetközi vitában ezek közé tartozik Ély Halévy, Gertrude Himmelfarb, Douglas G. Long és Charles Bahmueller.³¹

A Peter Niesen *Unsinn auf Stelzen - Schrif-*

Niesen a francia forradalomról szóló könyvének (2013) köszönheti, hogy Bentham néhány legfontosabb szövege csak nemrég vált elérhetővé németül. Niesen Bentham emberi jogi kritikáját, a *Nonsense on Stilts című művét* az utilitarista-demokratikus gondolkodás központi darabjaként mutatja be, amely reagált a történelmi eseményekre, és nem félt felülvizsgálni a megtalált axiómákat. Így mutatja be, hogy Bentham utilitarizmusa nem egy túlságosan dogmatikus és merev eszmei építmény, hanem egy olyan elv, amely a valóság felé fordul és önmagával birkózik. Így Niesen úgy jellemzi Benthamet, mint aki azon "[...] kisszámú szerzők közé tartozik, akik követik az érveiket, ahová azok vezetik őket, és legyen az

29 Ibid., p. 359.

30 Vö. *ibid.*, 331-365. o.

31 Halévy, Élie: *The Growth of Philosophic Radicalism*, Martino Publishing, Mansfield 2013 (1928); Himmelfarb, Gertrude: *The Haunted House of Jeremy Bentham*. Duke University Press, Durham, N.C. 1965; Long; Douglas: *Bentham on Liberty: Jeremy Bentham's Idea of Liberty in Relation to His Utilitarianism*, University of Toronto Press, Toronto 1977; Bahmueller, Charles F.: *The National Charity Company: Jeremy Bentham's Silent Revolution*. University of California Press, Berkeley 1981.

saját álláspontjának módosítására vagy cáfolatára"³². Bentham munkásságának töredékes jellege nagyrészt óvatosan kutató, mindig konkrét kiindulópontokhoz kötött politikai gondolkodásának köszönhető. Mindazonáltal Niesen szerint Bentham saját maga által németül kiadott szövegei alapján egy koherens intézményi összkép rajzolódik ki [...] a választójogról, a törvényhozásról, a természetjogról és a "bizonyosságokról" szóló kijelentéseinek történeti-kontextualizáló "[...] szinopszisában"³³.

Otfried Höffe is részt vett abban, hogy Bentham utilitarizmusa bekerüljön a politikai elméletbe. 1978-ban írt egy esszét a *klasszikus utilitarizmus boldogságelméletéről, amely ma már klasszikusnak számít*,³⁴ később pedig bemutatta Bentham *Bevezetés az erkölcs és a jogalkotás*³⁵ elveibe című művének kommentált fordítását.

Christian Welzbacher művészettörténész *A tőke radikális bolondja* (2011) és *A panoptikum vagy az ellenőrzés háza* (2013) című írásaiban arra törekszik, hogy Benthamet mint az átláthatóság társadalmának pozitív értelemben vett társadalmi reformer előfutárát újra felfedezze.³⁶ Welzbacher számára a Panoptikum története a félreértések történetének bizonyul.³⁷ Számára Bentham inkább a politika progresszív és demokratikus felfogásának eszmei forrása, amelyben a felvilágosult nyilvánosság az idioszinkratikus elit legfontosabb korrekciójaként működik. Vincent Rzepka ugyanígy érvel, és az átláthatóságot olyan kortárs demokratikus normának tekinti, amely egykor a 17.század18. vallási és társadalmi válságaira adott válaszként alakult ki.

32 Niesen, Peter: *Bevezetés: Jeremy Bentham - Utilitarizmus és demokrácia a forradalom idején*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Niesen, Peter (szerk.): *Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution*, Akademie Verlag, Berlin 2013, 13. o.

33 Vö. *ibid.*, p. 63.

34 Höffe, Otfried: *Zur Theorie des Glücks im klassischen Utilitarismus*, in: Bien, Günther (szerk.): *Die Frage nach dem Glück*, Frommann-Holzboog, Stuttgart 1978., 147-170.

35 Bentham, Jeremy: *Einführung in die Prinzipien der Moral und der Gesetzgebung*, in: Höffe, Otfried (szerk.): *Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte*, Francke, Tübingen pp. 2013,55-83.

36 Welzbacher, Christian: *Der radikale Narr des Kapitals. Jeremy Bentham, das "Panoptikum" und die "Autoikone"*, Matthes & Seitz, Berlin 2011; Welzbacher, Christian: *Nachwort*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher, Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): *Das Panoptikum*, Matthes & Seitz, Berlin pp2013., 196-212.

37 Welzbacher, Christian: *Nachwort*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher, Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): *Panoptikum oder das Kontrollhaus*, Matthes & Seitz, Berlin pp. 2013,202-203.

felbukkant.³⁸ Ebben az olvasatban Julian Assange WikiLeaks platformja inkább Bentham gondolkodásának következménye, mint az állami megfigyelőrendszereké vagy az állandó megfigyelésen keresztül történő optimalizált kizsákmányolásé. Ezzel szemben azonban vannak ellentétes olvasatok is. A mai átláthatóságra való felhívást Byung-Chul Han filozófus 2012-ben megjelent *Transparency Society* című esszéjében a sikeres operacionalizálásra és optimalizálásra irányuló neoliberális törekvések összefüggésében értelmezi.³⁹ Bentham alap gondolataival ellentétben Byung-Chul Han úgy értelmezi a boldogságot, mint olyasvalamit, ami nem kapcsolódik a nyilvános átláthatóság elvéhez, sőt, ellentétes azzal. Az egyéni fejlődés és a személyes boldogság csak a gazdaság korlátaitól megszabadított személyes elvonulási terekben bontakozhat ki.⁴⁰ Az érdekezérelt számítás azonban, amely szerinte szorosan összefügg az átláthatóság követelésével, lehetetlenné teszi ezt.

Bentham angol nyelvű recepciója, amelyre a német recepció épül, jóval intenzívebb és változatosabb. Ez többek között John Stuart Mill *Utilitarizmusa*val (1861) kezdődött. Mill, aki még életében ismerte Benthamet, és apjához, James Millhez hasonlóan időnként intenzív kapcsolatban állt vele, később igen ambivalens viszonyt alakított ki Benthamhez és munkásságához. Bár Mill igyekezett az általa értelmezett utilitarista gondolatot terjeszteni, és ahol szükségesnek érezte, kiegészítette saját gondolataival, például azzal, hogy a boldogságszámításon belül különböző értékeket rendelt a különböző javakhoz, magával Benthammel szemben meglehetősen ambivalens vagy pejoratív módon fejezte ki magát:

"Bentham emberismerete korlátozott. Teljesen empirikus; és egy olyan ember empirizmusa, akinek kevés tapasztalata volt. Nem volt sem belső élménye, sem külső élménye; életének nyugodt, egyenletes hangulata és egészséges lelkiállapota összeesküdütt, hogy mindkettőtől kizárja. Soha nem ismerte a jólétet és a csapást, a szenvedélyt vagy a jóllakottságot; még a betegséggel járó tapasztalatokat sem élte át; gyermekkorától nyolcvanöt éves koráig fiús egészségben élt. Ő

38 Rzepka, Vincent: *Die Ordnung der Transparenz, Jeremy Bentham und die Genealogie einer demokratischen Norm*, Lit Verlag, Berlin. 2013.

39 Han, Byung-Chul: *Transparency Society*, Matthes und Seitz, Berlin 2012.

40 Philipp Blom a mai digitális kapitalizmusban is felismeri az univerzalizált panoptikumot, amely azonban külsőleg inkább hasonlít egy bevásárlóközpontra, mint egy börtönre. Blom azonban pozitívan látja Bentham eredeti szándékát. Lásd: Blom, Phillip: *Trapped in the Panopticon: Life in the Ruins of Enlightened Utopia*, Residenz Verlag, Wien; Salzburg. 2017.

nem ismert csüggedést, nem volt nehéz a szíve. Soha nem érezte az életet fájó és fárasztó tehernek. A végsőkéig fiú volt.⁴¹

Ez a kijelentés már csak azért is megkérdőjelezhető, mert Mill nem ismerhette a fiatal Benthamet és annak mentális állapotát, amely valószínűleg különbözött az öreg Benthamétól. Wilhelm Hofmann még Millben is egy "anti-Benthamizmus" kezdetét látja, amely később Marxnál és Nietzsche-nél is megjelenik.⁴²

"Az ő [John Stuart Mill, G. R.] véleménye Bentham filozófiájáról lehetséges tekintély mindazon értelmezések számára, amelyek Bentham gondolkodásában egy radikális, embertelen és antropológiailag felemás felvilágosodás példáját akarják látni, amelyben az ember tiszta érvelőgéppé degenerálódik, és amelynek az igazolás egyetemes téveszméjében egyúttal minden erkölcsöt el kell pusztítania. Ez a szemlélet messze a legkritikusabb pontját abban a vádban éri el, hogy a felvilágosodás szabadságígérete - ahogyan azt Bentham példája mutatja - az abszolút ellenőrzés rendszeréhez vezet."⁴³

Az utilitarizmus klasszikus értelmezései közé tartozik Leslie Stephen *The English Utilitarians* (1900)⁴⁴ és Éli Halévy *The Growth of Philosophic Radicalism* (1928) című műve⁴⁵. Mindkettő inkább egybeveti Bentham munkásságát James és John Stuart Mill munkásságával, minthogy a különbségeket hangsúlyozná. Halévy, aki eredetileg az utilitarizmussal szimpatizált, munkájában részletezi a Bentham gondolkodásában rejlő antinómiákat, de különösen az egyéni politikai szabadság iránti érdeklődést nem ismeri fel politikai elméletében. Inkább "tekintélyelvű liberálisnak" tartja Benthamet⁴⁶. Leslie Stephen ezzel szemben sokkal pozitívabb képet fest Benthamról és egyedülálló hatásáról. Bentham inspirálta a század 19. humanista mozgalmét, és az általa közvetített

41 Mill, John Stuart: Bentham, in: Parekh, Bhikhu C. (szerk.): *Jeremy Bentham: Critical Assessments*, kötet Routledge1., New York (et al.) 1993, pp. 155.

42 Vö. Hofmann, Wilhelm: *Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham filozófiai-politikai gondolkodása*, Akademie Verlag, Berlin 32-35. o2002.,

43 Ibid., p. 19.

44 Stephen; Leslie: *The English Utilitarians*, kötetek3, Duckworth, London 1900.

45 Halévy, Élie: *A filozófiai radikalizmus növekedése*, Martino Kiadó, Mansfield 2013 (1928). Ez a mű 1901 és 1904 között íródott, és ezekben az években jelent meg franciául is.

46 Lásd erről: Rosen; Frederick: *Élie Halévy and Bentham's Authoritarian Liberalism*, in: *Critical Assessments*, Volume 3, Routledge, New York (et al.) pp1993., 917-933.

diákok és olvasók, számos társadalmi reformot kezdeményezett.⁴⁷ Bentham legismertebb tanítványai között nemcsak James Mill (1773-1836) és John Stuart Mill (1806-1873) és John Bowring (1792-1872), hanem David Ricardo (1772-1823) politikai közgazdász, Georg Grote (1794-1871) ókortörténész, Sir Henry Brougham (1778-1868) lordkancellár, John Austin (1790-1859) jogfilozófus és Edwin Chadwick (1800-1890) szociális reformer is.⁴⁸ Bentham és a Mills megalapította a *The Westminster Review* (1823-1914) című liberális folyóiratot. 1886-ban Eleanor Marx, Karl Marx legfiatalabb lánya társával, Edward Avelinggel közösen publikálta a *The Woman Question: From a Socialist Point of View* című cikket.⁴⁹

Philip Schofield, a jegyzetekkel ellátott Bentham-művek jelenlegi szerkesztője, szerkesztői munkájával arra törekszik, hogy az "autentikus Bentham" szólaljon meg, és így félretegye azokat az elméleti túlformalásokat és elidegenedéseket, amelyeket Bentham először John Stuart Mill révén tapasztalt meg. Az új kiadáson alapuló, rendszerező átfogó áttekintés igénye adta az alapot a *Hasznosság és demokrácia* című monográfiájához. *The Political Thought of Jeremy Bentham* (2006)⁵⁰, amely ma már a Benthamról szóló legfontosabb és érvelésében legkülönbözőbb standard műnek számít. Schofield a *Hasznosság és demokrácia* című művén kívül kiadta Bentham. *A guide for the perplexed* (2009)⁵¹, amely Bentham munkásságának szemléltető bevezetőjeként szolgál, és olyan konkrét témáknak szenteli magát, mint Bentham valláskritikája⁵² vagy a kínzás problémájáról szóló gondolatai.

Philip Schofield kiadványait megelőzően a Benthamról szóló kiadványok egész sora jelent meg a *Collected Works* című kötetből, amelyek 1969 óta jelennek meg, és mindegyik sajátos hangsúlyokat állít. Peter Niesen a Bentham-kutatás helyzetének e fejleményeiről írt *Nützlichkeit, Sicherheit, Demokratie: Zur neueren Diskussion um Je-*

47 Vö. Stephen; Leslie: *The English Utilitarians*, Vol. 1, Duckworth, London 1900, 136. o; 318.

48 Vö. Dinwiddie, John R.: *Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York pp1989., 109-124.

49 Vö. Holmes, Rachel: *Eleanor Marx. A Life*, Bloomsbury, London (et al.) pp2014., 470.

50 Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009 (2006).

51 Schofield, Philip: *Bentham. A Guide for the Perplexed*, Continuum, London; New York 2009.

52 Lásd erről: Crimmins, James E.: *Secular Utilitarianism: Social Science and the Critique of Religion in the Thought of Jeremy Bentham*, Clarendon Press, Oxford. 1990.

*remy Bentham Utilitarizmusa*⁵³ 2009-ből.⁵⁴ Niesen szerint a *Bentham-projekt* különböző fázisokon ment keresztül: az 1960-as években kezdődött azzal, hogy újra felfedezték Bentham nyelvkritikáját a politikában és a jogban. Bentham elméletei akkoriban az újabb, 20. századi nyelvfilozófia előzményeként jelentek meg, míg a szerző Benthamet az empirizmusra figyelő, módszertudatos jogpozitivistaként értelmezték. Ezt követte az 1970-es években H.L.A. Hart és

J. H. Burns, egy jobboldali és szuverenitáselméleti szakasz. Az ezt követő Frederick Rosen és Philipp Schofield szerkesztőkkel végre megindult egy határozottan demokratikus Bentham-olvasat, amely 1983-ban az *Alkotmányos törvénykönyv* újrakiadásával kezdődött és a mai napig tart.⁵⁵ A demokrácielméletben érdekelt liberális Bentham-olvasat, amelyet olyan szerzők képviselnek, mint Frederick Rosen, Paul J. Kelly és Jennifer Pitts, az 1970-es évektől kezdve egyre sikeresebbé⁵⁶vált, szemben a kritikai Bentham-olvasattal, amelyet Michel Foucault is képvisel. Így az *Összegyűjtött művek* megjelenésével Benthamnek a liberális hagyományba való visszailleszkedése már nagymértékben megvalósult.⁵⁷

Bentham még mindig aktuális liberális értelmezéseiben mostanra megjelent egy egalitárius olvasat. Itt Paul J. Kelly az, aki az *Utilitarianism and Distributive Justice* (1990) című könyvében Bentham egyenlő elbánás elvét magyarázza a következőkben

53 Niesen, Peter: Utility, Security, Democracy: On the Recent Discussion of Jeremy Bentham's Utilitarianism, in: *New Political Literature* pp54,2,2009., 241-259.

54 A szakirodalom további rendszerező és kritikai áttekintését nyújtja Crimmins, James E.: *Contending Interpretations of Bentham's Utilitarianism*: Crimmins, James E.: *Contending Interpretations of Bentham's Utilitarianism*, in: *Canadian Journal of Political Science*, Volume No29., (4.Dec. 1996), pp. 751-777, amely különbséget tesz a következők között. A "tekintélyelvű nézet", amely Bentham többnyire régebbi befogadóiból áll, akik mindenekelőtt a panoptizmusról, az úgynevezett közvetett jogalkotásról és a politikai gazdaságtanról szóló szövegeire hivatkoznak, az "individualista nézet", amely Bentham újabb liberális olvasatának felel meg.

55 Vö. Niesen, Peter: Nützlichkeit, Sicherheit, Demokratie: Zur neueren Diskussion um Jeremy Bentham's Utilitarismus, in: *Neue Politische Literatur* 245. o.54,2,2009,

56 Rosen, Frederick: *Jeremy Bentham és a képviseleti demokrácia. A Study of the Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford 2003 (1983); Kelly, P.J.: *Utilitarianism and Distributive Justice: Jeremy Bentham and the Civil Law*, Calderion Press, Oxford 1990; Pitts, Jennifer: *A Turn to Empire. The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France*, Princeton University Press, Princeton; Oxford. 2006.

57 Vö. *ibid.*, p. 246.

az előtérbe.⁵⁸ Lea Campos Boralevi *Bentham and the Oppressed* (1984) című könyve⁵⁹ szintén ehhez a liberális olvasathoz tartozik. A Benthammel foglalkozó újabb szakirodalomban szerepel Gerald Postema *Bentham and the Common Law Tradition (Bentham és a common law hagyomány)*⁶⁰ és Oren Ben-Dor *Constitutional Limits and The Public Sphere (Alkotmányos korlátok és a közszféra) című munkája: A Critical Study of Bentham's Constitutionalism* (2000)⁶¹. Bentham műveinek kritikai kiadásai mellett több gyűjtemény is megjelenik, például Bhikhu Parekh *Jeremy Bentham című kötet. Critical Assessments* (1993) négy kötetben⁶², Gerald Postema *Bentham. Moral, Political and Legal Philosophy* (2002) két kötetben,⁶³ valamint Frederick Rosen antológiája (2007)⁶⁴ és a Xiaobo Zhai és Michael Quinn által közösen szerkesztett 2014-es⁶⁵ kötet, *Bentham's Theory of Law and Public Opinion. Valamivel régebbi keletűek Bentham közgazdasági írásai*, amelyeket Werner Stark adott ki az 1950-es évek elején.⁶⁶

58 Kelly, P.J.: *Utilitarianism and Distributive Justice: Jeremy Bentham and the Civil Law*, Calderion Press, Oxford. 1990.

59 Campos Boralevi, Lea: *Bentham és az elnyomottak. Social Science and the Critique of Religion in the Thought of Jeremy Bentham*, Clarendon Press, Oxford. 1990.

60 Postema, Gerald J.: *Bentham and the Common Law Tradition*, Oxford University Press, Oxford 1986.

61 Ben-Dor, Oren: *Alkotmányos korlátok és a közszféra: A Critical Study of Bentham's Constitutionalism*, Hart, Oxford (et al.) 2000.

62 Parekh, Bhikhu (szerk.): *Jeremy Bentham: Critical Assessments*, 4 kötet, Routledge, London. 1993.

63 Postema, Gerald J. (szerk.): *Bentham: Moral, Political and Legal Philosophy*, Volume I, Ashgate, Aldershot (u.a.) 2001; Postema, Gerald J. (szerk.): *Bentham: Moral, Political, and Legal Philosophy*, Volume II, Ashgate, Aldershot (u.a.) 2001. 2002.

64 Rosen, Frederick (szerk.): *Jeremy Bentham*, Ashgate, Aldershot. 2007.

65 Zhai, Xiaobo; Quinn, Michael (szerk.): *Bentham's Theory of Law and Public Opinion*, Cambridge University Press, New York. 2014.

66 Stark, Werner (szerk.): *Jeremy Bentham's Economic Writings. Critical Edition Based on Printed Works and Unprinted Manuscripts*, 3 Volumes, Routledge, London 2014-2015 (1952-1954).

1.2 MARXIZMUS ÉS ÚJ MARXI OLVASMÁNYOK

Annak érdekében, hogy rávilágítsunk a kritikai-történelmi Marx-értelmezések belső értékére, ez a fejezet először az ortodox marxizmus keletkezését írja le, amely szorosan kötődik a politikai események történetéhez. E fejezet nem egészen könnyű feladata, hogy a marxizmus összetett történetét és a hozzá kapcsolódó marxi olvasatokat igen sűrített formában mutassa be. Azok a Marx-értelmezések, amelyek az egyént és annak fejlődését állítják Marx munkásságának középpontjába, csak a 20. század második felében jelentek meg. Mivel ezeket az individualista olvasatokat szeretném felvállalni, a fejezet végén Ian Forbes *Marx és az új individuum* (1990) című művének példáján keresztül⁶⁷ magyarázom el őket.

A Karl Marxra vonatkozó kutatási helyzet és publikációs történet a végtelenség felé tendál. Néhány újabb munka azonban itt nyújt első áttekintést. Christoph Henning gazdag betekintést nyújtott a recepció történetébe *Philosophie nach Marx* című monográfiájában. *100 Jahre Marxrezeption und die normative Sozialphilosophie der Gegenwart in der Kritik* 2005-től.⁶⁸ Ebben azzal vádolja a jelenlegi német társadalomfilozófiát, hogy visszaesett egy olyan idealizmushoz és irracionalizmushoz, amelyet Marx már legyőzött. Ingo Elbe *Marx im Westen (Marx a Nyugaton)*, 2008) című műve szintén⁶⁹ részletesen bemutatja Marx recepcióját a Szövetségi Köztársaságban. A Marxról szóló legújabb történelmi-kritikai kutatási hozzájárulások a Nemzetközi Marx-Engels Alapítvány által 2003 óta kiadott *Marx-Engels-Jahrbücher*⁷⁰ sorozatban olvashatók, amely egyúttal szorosan követi a *Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA) szerkesztőinek kutatási eredményeit². Említést érdemel még a Rahel Jaeggi és Daniel Loick által szerkesztett kötet, *Nach Marx. Filozófia, kritika, gyakorlat című*, 2013-ban megjelent könyvében Marxot olyan gondolkodóként írja le, akinek elemzése "a kapitalizmus szisztematikus félreértésének következményeire" épül.

67 Vö. Forbes, Ian: *Marx and the New Individual*, Routledge, London; New York, 1-4. o.1990.,; 23-25. o.

68 Henning, Christoph: *Philosophie nach Marx. A Marx-recepció 100 éve és a jelen normatív társadalomfilozófiája a kritikában*; transcript Verlag; Bielefeld 2005.

69 Elbe, Ingo: *Marx im Westen: Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*, Akademie Verlag, Berlin. 2008.

70 Nemzetközi Marx-Engels Alapítvány (szerk.): *Marx-Engels-Jahrbücher*, Akademie Verlag, Berlin 2003-2013.

a társadalmi kontextus"⁷¹. A szerkesztők szerint Marx' aktualitása "*problémáinak relevanciáján*" és "*reflexiójának szintjén*" alapul.⁷²

A tisztán tudományos kutatás mellett a visszatérő pénzügyi és gazdasági válságok, még az úgynevezett reálszocializmus megszűnése után is, biztosítják, hogy Marxot rendszeresen újraélesztik. Marxot ekkor vagy a kapitalizmus ma is létező intelligens elemzőjének tekintik, mint legutóbb Terry Eagleton *Warum Marx recht hat* (2012) című polémiájában⁷³ és Wolfgang Streeck *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus* (2013)⁷⁴, vagy, ezzel teljesen ellentétben, mint a 19. századnak a mai helyzet megértésére teljesen alkalmatlan alakja, mint például Jonathan Sperber *Karl Marx című* életrajzi írásában. *Az ő élete és évszázada* by 2013⁷⁵. Sperberhez hasonlóan Gareth Stedman Jones is *Karl Marxot* vette célba. *Greatness and Illusion* (2016) című könyvében Gareth Stedman Jones Karl Marx historizálására is vállalkozott.⁷⁶ Sperberrel ellentétben azonban Stedman Jones az életrajzi szempontokkal párhuzamosan, azonos részletességgel kívánja megvilágítani Marx elméletét a különböző alkotói szakaszaiban.⁷⁷

Jürgen Neffe újságíró legújabb életrajza a *Karl Marx. Der Unvollendete* (2017)⁷⁸. Neffe a fiatal Marxban a Vormärz-korszak olyan szerzőjét ismeri fel, akit az emberi szabadság és az önrendelkező demokratikus életforma foglalkoztatott, még ha nem is a képviseleti demokrácia formájában. Neffe kiemeli Marx' hatalmas elemző és prognosztikai képességeit, amelyek különösen kései műveiben mutatkoznak meg, amelyek Neffe számára nem ge-

71 Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel: Marx' Aktualitäten - Zur Einleitung, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 10.

72 Ibid., 11. o.

73 Eagleton, Terry: *Miért van igaza Marxnak*, Ullstein Verlag, Berlin 2012.

74 Streeck, Wolfgang: *Gekaufte Zeit: Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Suhrkamp, Berlin 2013.

75 Sperber, Jonathan: *Karl Marx. Az élete és évszázada*, C.H. Beck, München 2013.

76 Stedman Jones, Gareth: *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Allen Lane, London. 2016.

77 Korábbi befolyásos életrajzai közé tartozik: Avineri, Shlomo: *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, Cambridge 1968. Berlin, Isaiah: *Karl Marx: His Life and Environment*, Thornton Butterworth, London 1939. McLellan, David: *Karl Marx: His life and Thought*, Harper and Row, New York 1973.

78 Unokaöcs, Jürgen: *Karl Marx. Der Unvollendete*, C. Bertelsmann Verlag, München 2017.

Ez utóbbit a korai munkával szemben kell érteni. Sok szempontból - mind térbeli, mind technológiai szempontból - csak a 21. század látszik tökéletesíteni a korlátlan kapitalista termelési módot, amelyet Marx egykor előre látott.⁷⁹ Unokaöcs elválasztja a 20. századi marxizmus következményeit Marx szándékaitól, aki mindig is a forradalomhoz szükséges társadalmi feltételek érettségét hangsúlyozta.⁸⁰ Neffe számára Marx alapvetően a szabadság filozófusa. Ha egykor úgy fogalmazott, hogy az egyén szabadsága mindenki szabadságának előfeltételeként értendő, a "valódi" szocializmus ezt a mondatot a feje tetejére állította.⁸¹ Hasonlóan közelít Christoph Henning is a *Marx und die Folgen* című karcsú kötetében (2017). Neffehez hasonlóan Henning is tisztázza Marx demokratikus érzelmeit, és a jelenlegi társadalmi-politikai vitákból vett számos példával hangsúlyozza Marx kapitalizmuskritikájának változatlan aktualitását.⁸² Henning bemutatja, hogy bár Marx leírta korának európai kapitalizmusát, a kapitalizmus dinamikáját és alkalmazkodóképességét alapvető fontosságúnak tartotta. Ennek az alkalmazkodóképességnek köszönhetően a kizsákmányolás és az elidegenedés ma is velünk van. Az elidegenedés Marx általi problematizálását Henning munkásságának következetes motívumának tekinti. Ezért számára a korai és a késői művek nem ellentétek, hanem csupán különböző fázisok különböző hangúlyai.⁸³

Andreas Arndt *Karl Marx*szal foglalkozott. *Egy kísérlet az ő kontextusában elmélet* már 1985-ben megkezdte a marxi elméleti építmény átfogó bemutatását. A 2011-ben megjelent új kiadás utószavában Arndt hangsúlyozza az egyén mint normatív viszonyítási pont marxi hangsúlyozását.⁸⁴ Ezt az olvasatot aztán részletesen kidolgozta Arndt *Geschichte und Freiheitsbewusstsein* című művében. *On the Dialectic of Freedom in Hegel and Marx* című 2015-ös könyvében,⁸⁵ amelyben Arndt megkérdőjelezi azt a széles körben elterjedt feltevést, hogy Marx Hegel radikális felülmúlása. Szerinte Marx, akárcsak Hegel, a szabadságtudat fejlődését tartotta szem előtt.

79 Vö. *ibid.*, 429-439. o.

80 Vö. *ibid.*, p. 468.

81 Vö. *ibid.*, 230-231. o.; 434.

82 Henning, Christoph: *Marx und die Folgen*. J. B. Metzler, Stuttgart 2017.

vö.83. *ibid.* 56-60. o. Vö.

84 Arndt, Andreas: Nachwort zur zweiten Auflage, in: Arndt, Andreas: *Karl Marx. Versuch über den Zusammenhang seiner Theorie*, Akademie Verlag, Berlin 2011 (1985), pp. 257-262.

85 Arndt, Andreas: *Geschichte und Freiheitsbewusstsein: Zur Dialektik der Freiheit bei Hegel und Marx*, Minerva Verlag, Berlin 2015.

tudatosság az állam tükrözött törvényében található. Ennek megfelelően az ember alkotta jog és a mögötte álló állami szankcionáló hatalom megvalósítja a szabadságot, ahelyett, hogy korlátozná azt. Minél demokratikusabb ez a folyamat, annál magasabb a szabadságtudat szintje. Hegellel ellentétben azonban Marx a polgári társadalmi rend által termelt, de facto tulajdon- és jogtalanok, a csöcselék folyamatosan növekvő arányát vette kiindulópontnak, hogy az egyetemes emancipáció jegyében valóságváltoztató elmélettel dolgozzon.⁸⁶ "A 'házassági gépezetben' van egy rács. Ezt Karl Marx is látta."⁸⁷ Hegel megfigyelő attentizmusával ellentétben, amelyet Minerva baglyának allegóriája tükröz, amely csak alkonyatkor kezd repülni, Marx elmélete nemcsak leírni akarta az emberi fejlődést, hanem megidézni azt, mint egy gall kakas. Marx számára a filozófia megvalósítása program lett. Számára az emberi szabadság fejlődésének telója a kommunizmus volt, amelyben az individualista szükségletek kibontakozhattak, és amelyben nemcsak az anyagi szükségletek, hanem az alkotói fejlődésre szánt több szabadidő szüksége is értendő.⁸⁸

A tömbkonfrontáció időszakában ritka volt az ilyen megközelítés, Marx volt A "marxizmus-leninizmus" kifejezés azonban elsősorban a kollektívizmushoz vagy a valóságos létező szocializmus doktriner világnézetéhez kapcsolódik. Az 1980-as években bekövetkezett végéig az NDK is ápolta a 20. században kialakult úgynevezett marxizmus-leninizmust. Ez hagyományosan Marx néhány művére támaszkodott, és azokat a tudományos kánon rangjára emelte. A nem kanonizált Marx-szövegek kizárásával az ideológiai államszocializmusok szisztematikusan elfojtották a feszültségeket, ambivalenciákat vagy nem konformista értelmezéseket.

Először is, Gareth Stedman Jones szerint a 20. században a marxizmus szinte elválaszthatatlanul az erőszakos felforgatáshoz és a forradalmi pártokhoz kapcsolódott, hagyományosan néhány mű bizonyos olvasatai alapján. Ezek különösen A *kommunista párt kiáltványa* (1848), A *politikai gazdaságtan kritikája* (1859), A *franciaországi polgárháború* (1871) és A *Gotha-program kritikája* (1891).⁸⁹ Különösen a *franciaországi polgárháborút* tekintik, másolatokkal 8000, Marx első

86 Vö. *ibid.*, 13. o.; 87-92. o.

87 *Ibid.*, p. 13.

88 Vö. *ibid.*, 34-35. o.; 74-75. o.; 100.

89 Vö. Stedman Jones, Gareth: *The Communist Manifesto by Karl Marx and Friedrich Engels, Introduction, Text, Commentary*, C.H. Beck, München, 219-228. o.2012., Vö.

A Kiáltvány, amely 1948 tavaszán jelent meg Londonban, nagy kiadói sikert aratott, és első ízben vált ismertté a szocialista körökön kívül is.⁹⁰ A *Kiáltvány*, amely 1948 tavaszán jelent meg Londonban, alig játszott szerepet az 1848-as forradalomban, és a forradalom befejezése után feledésbe merült, mígnem 1872-ben, Marx újabb hírnevét követően újra kiadták. Most már a munkáspártok voltak azok, akik terjesztették a munkát. Az 1970-es években Marx egyre inkább a *Tőke* szerzőjeként is ismertté vált, amelynek első kiadása 1867-ben, második egyszerűsített kiadása pedig 1872-ben jelent meg. Ez egy sajátos Marx volt, akit a kialakulóban lévő marxizmus ismert. Ezzel szemben Marx szövegei továbbra is a

"a filozófiai reflexió legnagyobb gazdagsága"⁹¹, mint például az 1844-es *Economisch- philosophische Manuskripte*, a *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* (1843 és 1844 között íródott) vagy a *Grundrisse* (1857 és 1858 között íródott), még Engels 1895-ben bekövetkezett halála után is széles körben ismeretlenek maradtak.⁹² Az egyik első Marx-életrajz *Karl Marx* címmel jelent meg. A szerző, Franz Mehring segítségül hívta Rosa Luxemburgot, aki két fejezettel járult hozzá. Mehring életrajza heves tiltakozást váltott ki Karl Kautsky részéről, akit az ortodox marxizmus egyik alapító atyjának tartanak.

Az ortodox marxizmus kialakulása már a 19. század végén megtörtént. Ennek egyik sarokköve Friedrich Engels *Anti-Dühring* cikksorozata volt, amelyet Marx közreműködésével 1877 és 1878 között írt a *Vorwärts számára*. Ebben népszerű módon ismertették az úgynevezett "tudományos szocializmus" alapjait, amelyek Engels szerint különösen a két marxi újításból álltak: a materialista történelemfelfogásból és az értéktebblet mint a kapitalista termelés titkának felfedezéséből. A könyv nagy hatást gyakorolt a szocialisták fiatalabb generációjára. Ezek közé tartozott Karl Kautsky, Eduard Bernstein, August Bebel és Georgij Plehanov. Ez a könyv Marx művét világnézeté alakította át.⁹³

90 Vö. Stedman Jones, Gareth: *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Allen Lane, London 2016, pp. 507.

91 Kolakowski, Leszek: *A marxizmus fő áramlatai*. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, második kötet, R. Piper & Co., München 1988 (1978), 13. o.

92 Vö. Kolakowski, Leszek: *Die Hauptströmungen des Marxismus*. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, Zweiter Band, R. Piper & Co., München (1988/1978), pp. 13.

93 Vö. Stedman Jones, Gareth: *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Allen Lane, London 2016, pp. 560-562.

Amíg a kapitalizmus tartós válságai a mindennapi élet részei voltak, addig a rendszer közelgő összeomlásának marxi tézise hiteles volt. Csak 1896 után, amikor a Német Birodalom gazdasága kezdett fellendülni, kezdett csökkenni a kapitalizmus közelgő végébe vetett bizalom. Az 1873 és 1896 közötti hosszú, húszéves depresszió után a gazdasági helyzet stabilizálódott, és a német munkaerő is érezhetően jobb helyzetbe került. A gazdasági fellendüléssel a szakszervezetek is tekintélyes eredményeket értek el, és egyre inkább a német szociáldemokrácia önálló részeként pozicionálták magukat. A párton belüli feszültségek és a marxi elmélet státusza is ennek következménye volt. Ahol a német szociáldemokrácia az egységet akarta érvényesíteni, ott a szakszervezeti szárnyak egyre inkább sajátos célokat követtek. Paradox módon az a pillanat, amikor a marxista elmélet válságba került, egyben a marxizmus virágzásának pillanata is volt. Leszek Kolakowski az 1889 és 1914 közötti időszakot "a marxizmus aranykorának" nevezi, amelyben egységes tanítás alakult ki, de amely még nem vált dogmatikussá, és lehetővé tette a sokszínű vitát.⁹⁴

Az egységes doktrína kialakításának motorja Karl Kautsky volt.⁹⁵

Ez utóbbi felismerte a munkásosztály széttöredezettiségének új tendenciáját, amely az egyes csoportok közvetlen anyagi érdekeiből fakadt. A párt szétesésének megakadályozása érdekében Kautsky egy kanonizált doktrínát keresett, mint közösségépítő hitelt, amelynek őrzői a párt értelmiségei lennének. Elméleti munkáiban Kautsky részben meglehetősen kritikusan viszonyult Marxhoz és Engelshez, de a társadalmi jelenségek elemzésében az ő műveik jelentették számára az egyetlen forrást. Tanító jellegűvé váló művei Kolakowski szerint "pedánsan" ortodoxok voltak, mert erre az egységre vagy a "tanítás tisztaságára" törekedett.⁹⁶ Az 1891-es *Erfurti Programban* megfogalmazott ortodox centrizmusa egyrészt a fokozatos reformokra és széles, osztályokon átívelő szövetségekre építő reformizmus elutasításából, másrészt a radikális forradalmi álláspontok tagadásából állt, amelyek a küszöbön álló hatalomátvitelre szólítottak fel.

94 Vö. Kolakowski, Leszek: Die Hauptströmungen des Marxismus. Eredet. Fejlesztés.

Zerfall, Zweiter Band, R. Piper & Co., München (1988/1978), pp. 11.

95 Vö. ibid. 43-75. o.

96 Vö. ibid., p. 43.

törekedett.⁹⁷ Kautszkijnak az októberi forradalommal szembeni kritikája miatt Lenin egy népszerű polémiában "renegátnak" nevezte őt.⁹⁸

Kautsky stratégiája elsősorban a párt által szervezett munkásosztály erejének összegyűjtésére irányult, de nem arra, hogy a pártnak a lakosság egészén belül jóváhagyást szerezzen. Kautsky szerint a munkáspártnak nem annyira az volt a feladata, hogy önmagában megszervezze a forradalmat, hanem inkább az, hogy megszervezze magát a forradalomra. Marxhoz hasonlóan Kautsky is hitt a kapitalizmus elkerülhetetlen bukásában, ami olyannyira biztosnak tűnt számára, hogy a forradalom aktív aspektusa most sokkal inkább háttérbe szorult, mint Marxnál.⁹⁹ Kautsky stratégiája a munkásosztály öncélú elszigetelését és elhatárolását jelentette a többi társadalmi rétegtől. Ragaszkodott a forradalom fogalmához, de azt a párt jóléte érdekében határozatlan időre elhalasztotta. Nyitva hagyta a kérdést, hogy a kapitalizmus pontosan mikor érte el a hatalomátvételhez szükséges "érettséget".¹⁰⁰ Visszatekintve a marxista ortodoxia és a későbbi KPD vak hite a történelem mechanikus menetében végzetesnek tűnt a baloldali kultúrkritikus és filozófus Walter Benjamin számára. Évtizedekkel később, a náci hatalomátvétel után Benjamin ezt írta: "Semmi sem rontotta meg a német munkásosztályt olyan mértékben, mint az a vélemény, hogy az árral halad."¹⁰¹

A marxi doktrína válságára adott másik válasz az 1890-es években a revizionizmus, amely teljesen felhagyott a forradalom fogalmával. A szociáldemokráciában az 1890-es évek végén kitört revizionista vitát a Londonban élő Eduard Bernstein váltotta ki. Csaknem egy évtizeddel azután, hogy Bernstein Kautskyval közösen kidolgozta az *Erfurti Programot* (1891), amely még mindig a közelgő forradalmi válság gondolatát hordozta, Bernstein megpróbálta új útra terelni a szociáldemokráciát. Bernstein azzal szembesült, hogy a kapitalizmus Marx által megjósolt összeomlása nem következett be. Valójában az ellenkezője látszott bekövetkezni, a középosztály növekedett, a munkások több bért és kevesebb munkaidőt kaptak. Mindez a kapitalizmuson belül történt

97 Vö. *ibid.*, 44-45. o.

98 Lenin, Wladimir Iljitsch: *Die proletarische Revolution und der Renegat Kautsky*, in: ders: *Werke*, Band Dietz28, Verlag, Berlin 1959 (1918), pp. 225-327.

99 Vö. Kolakowski, Leszek: *Die Hauptströmungen des Marxismus*. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, Zweiter Band, R. Piper & Co., München (1988/1978), pp. 56.

100 Vö. *ibid.*, 58. o.

101 Benjamin, Walter: *Über den Begriff der Geschichte* (1940), in: Benjamin, Walter: *Erzählen*. Schriften zur Theorie der Narration und zur literarischen Prosa, Suhrkamp, Frankfurt am Main pp2007., 134-135.

a szakszervezetek és a parlamenti párt hatékony küzdelme révén. A proletariátus diktatúrájának eszméje Bernstein számára a szociáldemokrácia sikerei miatt elavultnak tűnt. Bernstein¹⁰² *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* (1899) című művében azt állította, hogy a szocialista társadalom kizárólag politikai harcok és az ezzel kapcsolatos politikai reformok, valamint a szakszervezeti harc révén érhető el. A marxi forradalomba és a kapitalizmus szétesésébe vetett marxi hit Bernstein eszmemelfogásában minden jelentőségét elvesztette.

Rosa Luxemburg a *Társadalmi reform vagy forradalom* (1899) című művében szembefordult Bernstein revizionizmusával.¹⁰³ Marx-olvasata szerint a reformok fontosak voltak, ahogy a munkások szakszervezeti szerveződése is hozzájárult a proletariátus tudatának kialakulásához, de alapvető forradalmi változásra továbbra is szükség volt. A reform és a forradalom csakis elválaszthatatlanul összekapcsolódva képzelhető el. *A tőke felhalmozása* (1913)¹⁰⁴ című írásával újra felvette az "eredeti felhalmozás" fogalmát, amelyet Marx a *Tőkében* vázolt fel. Luxemburg tézise szerint a nyugati iparnak a nyereség magas szinten tartása érdekében kifelé kellett fordulnia, hogy új piacokat nyisson. Csak így lenne képes átmenetileg elkerülni a Marx által megjósolt tízszeres profitráta-csökkenést. Ennek megfelelően a kapitalizmus gazdasági szükségszerűségéből válik expanzívvá és ezért imperialistává. Ez azonban azt is jelenti, hogy csak az eddig nem gazdaságosított területek és áruk piacosítása révén lehet továbbra is magasan tartani a profitrátákat. Luxemburg számára a kapitalizmusnak szüksége van egy külsőre, amelyet egyúttal a terjeszkedés révén fel is fogyaszt. De amint a tőke alaposan kapitalizálta a világot, megeremtődött volna az összeomlás alapja is - még akkor is, ha ez nem automatizmusként értendő, hanem még mindig aktív proletariátusra van szükség ahhoz, hogy ez bekövetkezzen.¹⁰⁵

Az első világháború, amelyben az európai birodalmak küzdöttek, hogy biztosítsák a világban elfoglalt helye, megerősíteni látszott Luxemburg elméletét. De miután

102 Bernstein, Eduard (szerző); Tetzl, Manfred (szerk.): *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Dietz Verlag, Berlin (1991/1899).

103 Luxemburg, Rosa: *Sozialreform oder Revolution*, in: ez: *Gesammelte Werke*, 1. kötet, Erster Halbband, Dietz Verlag, Berlin (1982/1899), 369-445. o.

104 Luxemburg, Rosa: *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*, in: *Gesammelte Werke*, vol. 5, Dietz Verlag, Berlin (1975/1913), pp. 5-411.

105 Vö. Kolakowski, Leszek: *Die Hauptströmungen des Marxismus. Eredet. Fejlesztés. Zerfall*, Zweiter Band, R. Piper & Co., München (1988/1978), pp. 92-93.

A háború végén és az 1918/19-es novemberi forradalmat követően a "mérsékelt", reformista német munkásság erőszakosan érvényesült a radikális forradalmi szárnyal szemben. Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot a reakciós freikorps meggyilkolta. Míg az SPD a weimari köztársaság állampártjává vált, és elszakadt a marxizmus forradalmi koncepciójától, addig a KPD forradalmi káderpárttá fejlődött, amely Ernst Thälmann vezetésével egyre inkább a sztálini Szovjetunió befolyása alá került. Eközben a KPD egykori vezetői, Heinrich Brandler és August Thalheimer politikai homályba merültek, és 1929-ben megalapították a KPO-t (Kommunista Pártellenzék). Thalheimer 1928-ban a fasizmus egyik első elemzését adta Marx' 18. *Brumaire című művére* hivatkozva.¹⁰⁶

Oroszországban az első világháború után a bolsevikok győztek, akik az országot szocialista elvek szerint akarták átalakítani. A kiinduló helyzet azonban nem egy magasan fejlett termelési szint volt, ahogy Marx elképzelte, hanem egy végzetes polgárháború. Az orosz kommunizmus "háborús kommunizmus" volt,¹⁰⁷ amely a polgárháború alatt a bőség kollektív megszervezése helyett despotikusan kezelte az akut hiányt. Lenin, aki tisztában volt ezzel a problémával, igyekezett megfelelő elméleti kiigazításokat tenni Marx művében. A hiány ellenére az 1922-ben alapított Szovjetunió az 1920-as évek folyamán sikerült stabilizálódnia. Az új állammal együtt a marxizmus iránti mélyebb érdeklődés is megjelent. A marxizmus lett a forradalomból és a káoszról kialakult új állam legitimáló tudománya. Lenin halála után, 1924-ben a marxizmus-leninizmus lett a hivatalos állami doktrína. Marx munkásságának tudományos fejlődése így állami jelentőségre tett szert.

Már ebben az évben 1921 Dawid Rjazanovot nevezték ki a moszkvai Marx-Engels Intézet. Ő indította útjára az 1927 első Marx-Engels Gesamtausgabe-t, amely elérte a tizennégy kötetet (MEGA¹). A projekten belül új horizont nyílt meg. Marx és Engels korábban ismeretlen korai szövegei most új értelmezési lehetőségeket kínáltak első fordításuk és kiadásuk révén. Ez egyben megnyitotta annak lehetőségét is, hogy Marx' írásai az egyén szerepéről és jelentőségéről erőteljesebben integrálódjanak a

106 Thalheimer, August: Über den Faschismus (1928), in: Abendroth, Wolfgang: Faschismus und Kapitalismus. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main; Bécs 1967, pp. 19-38.

107 Lásd erről: Hildermeier, Manfred: Die russische Revolution 1905-1921, Suhrkamp, Frankfurt am Main 278-293. o.1989,.

hogy közelebbről megnézze. Rjazanov 1938-ban a sztálini tisztogatások áldozatává vált. Sztálin, aki minden politikai ellenzékét felszámolt, most már a dialektikus materializmusának (más néven "DiaMat"-nak)¹⁰⁸ is megdönthetetlen államhivatalos Marx-olvasatot adott, amely nem tűrt meg mellette mást. Ennek során Sztálin Leninre is támaszkodott, aki a *Materializmus és empiriokritika* (1908) című *polemikus írásában* a neokantiánus osztrák-marxista Max Adler¹⁰⁹ ellen fordult, akinek nézetei a Szovjetunióban is követőkre találtak.¹¹⁰ Filozófiailag a marxizmus így elkötelezte magát a vulgármaterializmus mellett. A lét most már hivatalosan is meghatározta a tudatot, amennyiben a politikai hatalom döntött a politikai filozófia lehetőségeiről és korlátairól. Különösen a pártot, majd később az államapparátust emelték úgyszólván fétissé. Ez sem kizárólag Sztálinnak volt köszönhető, aki nagyszerű képességeket mutatott a bürokratikus államapparátus autoritárius irányításában. Már Lenin is, a *Mit tegyünk?* (1902)¹¹¹ című könyvében Lenin már kidolgozta az élcapat elvét, Karl Kautsky pártra helyezett hangsúlyára támaszkodva.

A húszas években a magyar filozófus Georg

Lukács esszégyűjteménye *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról* (1923).¹¹² *A II. Internacionálé* empirizmusával és pozitivizmusával, valamint Friedrich Engels természet dialektikájával szemben Lukács megpróbált egy filozófiát építeni a marxizmus számára - különös figyelmet fordítva Marx hegeli forrásaira. Lukács felismerte Marx gondolkodásában a teljes perspektíva keresését, amelyben az egésznek elsőbbsége van a részekkel szemben. Ez a dialektikusan leírható totalitás a jelenen túlra is kiterjed. A társadalom jövőbe vetített forradalmi felfordulása ezért soha nem vezethető vissza közvetlenül az empirikus körülményekre.

108 Sztálin, József: A dialektikus és történelmi materializmusról, in: ders: A leninizmus kérdései, Idegennyelvű Irodalom Kiadó, Moszkva [1947/1938], 646-679. o.

109 Lenin, Vlagyimir Iljics: Materializmus és empiriokritika. Kritikai megjegyzések a reakciós filozófiáról, Idegen nyelvű irodalmi kiadványok kiadója, Moszkva (1947/1908).

110 Az osztramarxisták osztrák értelmiségiek laza csoportja volt, akik többek között Marx munkásságát a kanti filozófiával akarták ötvözni. Közéjük tartozott Otto Bauer, Victor Adler, Max Adler, Rudolf Hilferding és Karl Renner, aki a második világháború után Ausztria első elnöke lett.

111 Lenin, Wladimir Iljitsch: Was tun? Mozgalmunk égető kérdései, in: ders: Werke, Band Dietz5, Verlag, Berlin (1955/1902).

112 Lukács, Georg: Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik, Luchterhand, Neuwied (u.a.) 1970 (1923).

Lukács az osztálytudatot önálló, saját dinamikával rendelkező tényezőnek tekintette, amelyet nem lehet a történelmi folyamat pusztá függvényévé tenni. A proletariátus úgy ismerte a jövőt, hogy megteremtette azt, és ezért episztemológiailag kiváltságos volt, mint a történelem szubjektum-objektuma. Egyedül neki volt hozzáférése a társadalmi teljességhez. Pontosabban, itt nem az átlagmunkás eszméire és hozzáállására gondoltak, hanem a pártra és annak vezetésére. Kolakowski szerint Lukács leninistának tekinthető, aki később a sztálinizmussal is megbékélt.¹¹³

Az 1960-as években a kritikai elmélet, különösen Theodor W. Adorno, Lukács *Az értelem pusztulása* (1954)¹¹⁴ című művét a sztálinizmushoz való ideológiai hozzájárulásnak tekintette, annak ellenére, hogy Lukács számos korábbi gondolatát Adorno is átvette.¹¹⁵ A kritikai elmélet vagy a Frankfurti Iskola elsősorban azokat a filozófusokat és szociológusokat foglalja magában, akik az 1920-as és 1930-as években a Frankfurti Társadalomkutató Intézet környezetében tevékenykedtek, és akik kifejezetten marxista ihletésűnek, ugyanakkor pártpolitikailag függetleneknek tekintették magukat. Theodor Adorno és Max Horkheimer mellett ide tartozik különösen Herbert Marcuse, Erich Fromm, Walter Benjamin és néhány évtizeddel később Jürgen Habermas. Az elidegenedés elmélete és a fetisizmus elemzése a kritikai elmélet középpontjába került,¹¹⁶ ahol különösen az időközben megjelent *Economic-Philosophical Manuscripts* (1844/1932) és az abban kidolgozott generikus fogalom került előtérbe.¹¹⁷ Másrészt a frankfurtiak problematikusnak találták az elméletből levezetett forradalmi szubjektum (a proletariátus) középpontba állítását. Az ortodox marxisták korábbi feltételezése az volt, hogy a termelőerők fejlődésével a munkásosztály, annak tudata és ereje is növekedni fog. Az ortodoxia azt a tézist is képviselte, hogy a társadalmi szereplők, akár

113 Vö. Kolakowski, Leszek: *Die Hauptströmungen des Marxismus*. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, Harmadik kötet, R. Piper & Co., München 1989 (1978), 306-307. o.

114 Lukács, Georg: *Az értelem pusztulása*, Aufbau Verlag, Berlin 1954.

115 Lásd: Schiller, Hans-Ernst: *Tod und Utopie*: Ernst Bloch, Georg Lukács, in: Klein, Richard; Kreuzer, Johann, Müller-Doohm, Stefan (szerk.): *Adorno Handbuch. Leben - Werk - Wirkung*, Metzler, Stuttgart pp2011., 25-35.

116 Az elidegenedés újabb elméletéről ld: Jaeggi, Rahel: *Entfremdung: Zur Aktualität eines sozialphilosophischen Problems*, Campus-Verlag, Frankfurt am Main 2005.

117 Vö. Henning, Timm: *Kritische Theorie*, in: Quante, Michael; Schweikard, David P. (szerk.): *Marx Handbuch. Leben - Werk - Wirkung*, Metzler, Stuttgart 2016, pp. 330-336.

A frankfurti iskola, különösen Horkheimer, Fromm és Adorno, feloldotta ezt az illúziót. A frankfurti iskola, különösen Horkheimer, Fromm és Adorno, feloldotta ezt az illúziót. Empirikus és szociálpszichológiai munkájukban bebizonyították, hogy a munkásosztály nem osztja automatikusan a progresszív vagy forradalmi attitűdöket (*Studien über Autorität und Familie* [1936]).¹¹⁸ Karl Korsch jogfilozófus, a Frankfurter Társadalomkutató Intézet társalapítója szintén Marx unortodox recepcióját képviseli, mivel a marxizmus genesisére és fejlődésére a materialista történelemelméletet alkalmazta *Marxizmus és filozófia* (1923) című művében.¹¹⁹

A Frankfurter Iskola környezetében a Marxszal folytatott tematikus viták is kialakultak, amelyeket erősen esogmatikus jelleg jellemezett. Míg Alfred *Schmidt Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (1962)¹²⁰(A természet fogalma Marx tanításában) című műve a marxi természetfelfogás ambivalenciájáról szólt, Erich Fromm *Das Menschenbild bei Marx* (1963) (*Az emberkép Marx*¹²¹írásaiban) című műve különösen Marx korai írásaira és az abban leírt általános lény fogalmára vonatkozott.

Alig néhány évvel később Jürgen Habermas, a frankfurti iskola második generációjának legjelentősebb képviselője, *Erkenntnis und Interesse* (1968) című művében megfogalmazta¹²² Marx kritikáját. Habermas szerint Marx lerövidítette az episztemológiai reflexió dimenzióit. Marx például az ember megismerési célját kizárólag úgy határozza meg, hogy megtalálja az eszközöket a természet feletti rendelkezési jogának kiterjesztésére. Habermas ebben egy pozitívista színezetű gondolkodást ismer fel, amely a természettudományokéhoz hasonlít. Az így kialakult marxista történelemfilozófia kizárólag a technológiai fejlődéshez kötődik. Habermas' antológia *A történelmi materializmus rekonstrukciójáról*

118 Horkheimer, Max; Fromm, Erich, Marcuse, Herbert: *Studien über Autorität und Familie*. A Társadalomkutató Intézet kutatási jelentései. Ludwig von Friedeburg előszavával. Az 1936-os párizsi kiadás újrányomása, Klampen, Lüneburg 2005 (1936).

119 Korsch, Karl: *Marxismus und Philosophie*, Hirschfeld, Leipzig (1923)1930.

120 Schmidt, Alfred: *The Concept of Nature in Marx's Doctrine*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main. 1962.

121 Fromm, Erich: *Das Menschenbild bei Marx*. Karl Marx legfontosabb korai írásaival, Ullstein Materialien, Frankfurt am Main; Berlin; Bécs. 1982.

122 Habermas, Jürgen: *Erkenntnis und Interesse*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1968.

(1976) ennek ¹²³ megfelelően elfordul a különösen Engels által is formált marxista történelemfilozófiától és annak a termelési módra és a termelőerőkre való összpontosításától, és azt az erkölcsi fejlődés evolúciós elméletével helyettesíti. ¹²⁴ A materializmus eltűnik Habermas' rekonstrukciójában. *A Theorie des kommunikativen Handelns (A kommunikatív cselekvés elmélete, 1981)* című művében ¹²⁵ Marx szintén hiányosnak mutatkozik, bár Habermas átveszi a fetisizmus fogalmát. Habermas a társadalom legkülönbözőbb területeinek átfogó ökonómiáját is megpróbálja megragadni az "életvilág gyarmatosításának" fogalmával, amelyet Max Weber és Karl Marx műveiből származtat. Marx hibája azonban az volt, hogy nem vette észre a társadalom különböző alrendszerre való differenciálódását, amely a késő kapitalizmust jellemzi. Közgazdaságtani magyarázó modelljei ezért túlságosan monokauzálisak a jelenben. ¹²⁶ 1992-ben Hegel és a német idealizmus nyomdokain haladva Habermas az intézmények, különösen a jog és annak integratív ereje felé fordult, *tényszerűséggel és érvényességgel. Ezzel* Habermas végleg búcsút vett a marxi társadalomelmélettől, amely számára - Habermasszal ellentétben - nem elsősorban a társadalmi normák, hanem a gazdasági kényszerek határozzák meg a szereplők cselekvéseit. ¹²⁷

A filozófus Axel Honneth a frankfurti Schule. Legutóbb Honneth *A szocializmus eszméje* (2015) című művében próbálta megszabadítani a marxizmust a 19. század állítólagosan elavult gondolkodásmódjától ¹²⁸. Honneth célja, hogy a mai baloldalnak új normatív orientációt adjon. Ha például a *Wall Street elfoglalása szétesett*, az elsősorban azért volt, mert a mozgalomnak nem volt közös, jövőbe mutató vezérgondolata.

123 Habermas, Jürgen: A történelmi materializmus rekonstrukciójáról, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1976.

124 Korábban jelent meg Habermas, Jürgen: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus (Legitimációs problémák a késő kapitalizmusban) című műve, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1973.

125 Habermas, Jürgen: Theorie des Kommunikativen Handelns, 1. kötet: Handlungsrationaltät und gesellschaftliche Rationalisierung, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981; Habermas, Jürgen: Theorie des Kommunikativen Handelns, 2. kötet: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981. 1981.

126 Vö. Habermas, Jürgen: Theorie des Kommunikativen Handelns, 2. kötet: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 499-501. o.1981., Vö.

127 Vö. Henning, Christoph: Philosophie nach Marx. 100 Jahre Marxrezeption und die normative Sozialphilosophie der Gegenwart in der Kritik, transcript Verlag, Bielefeld 2005, pp. 443-446.

128 Honneth, Axel: A szocializmus eszméje, Suhrkamp, Berlin. 2015.

A "vissza a gyökerekhez" mottót követve Honneth az 1830-as évek szocialistáinak első generációját vizsgálja, és megállapítja, hogy a francia forradalom vezérgondolata, a "szabadság, egyenlőség, testvériség" vonzotta őket. Szerinte a testvériség fogalma, amelyben Honneth az új szocializmus egyik lehetséges vezéreszméjét ismeri fel, az egymás iránti kölcsönös szolidáris kiállásként fogant.¹²⁹ Ezzel szemben a Marxot követő szocializmus születési hibája volt, hogy a szabadság fogalmát túlságosan erősen összekapcsolta a monádikus piaci szereplő egoizmusával. Ez végül az individualista fejlődés feladásához vezetett a szocialista kollektívizmus javára. Ahelyett, hogy a különböző társadalmi alrendszerekben vagy területeken a testvériség nevében konkrét küzdelmeket vívott volna az elismerésért, a marxizmus csak a gazdaság szempontjából volt képes kritizálni minden igazságtalanságot, és így a társadalmi valóságot torz módon érzékelt.

A második világháború után Franciaországban is megjelentek a különböző an-Marx kapcsolatai a világgal. De az európai Nyugaton Marxot sem tekintették az egyenlőség gondolkodójának. Mindazonáltal a Francia Kommunista Párt (CPF) ortodox kommunizmusa mellett Marx néhány ésogmatikus, filozófiailag orientáltabb recepciója is kialakult és befolyást szerzett. Jean-Paul Sartre egzisztencializmusa például időnként megpróbált kapcsolódni a marxizmushoz, de ez a kísérlet felszínes és átláthatatlan maradt. Az egzisztencialista marxizmusra jellemző volt, hogy az emberi szubjektivitást helyezte előtérbe, és így elutasította a történetileg determinisztikus elképzeléseket is.¹³⁰ Csak Sartre tanítványa, André Gorz volt az, aki intenzívebben foglalkozott Marx művével, és Marx olvasatában szembefordult a Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt fellelhető homogén kollektív marxizmussal. Gorz üdvözli azokat a részeket, amelyekben Marx

129 Az a tény, hogy az ember nem választja meg a testvéreit vagy a családját, és nem feltétlenül kell velük jól kijönnie, itt nem kerül figyelembe vételre. Inkább a testvériség fogalmához kapcsolódó családi szolidaritás elvét, amely az egoista polgári társadalommal szemben a mindenki mindenki ellen harctérként áll, valójában konzervatív elvként kell értelmezni. A progresszív hozzáállásnak viszont túl kell lépnie a családon. Ebből a szempontból a "Szabadság, egyenlőség, szolidaritás" mottó, amelyet ma többek között az SPD használ, a jobb választás - és nemileg semleges is.

130 Lásd erről: Thonhauser, Gerhard; Schmid, Hans Bernhard: Exiztentialistischer Marxismus, in: Quante, Michael; Schweikard, David P. (szerk.): Marx Handbuch. Leben - Werk - Wirkung, Metzler, Stuttgart 2016, pp. 313-319.

az egyén felszabadítását, mint az összes ember felszabadításának előfeltételét határozta meg.¹³¹ Mindazonáltal Gorz' kritikája a marxizmusról kiterjedt volt. *Abschied vom Pro- letariat (Búcsú a proletariátustól, 1980)* című művében¹³² a kritikai individualizmus javára feladja a marxi alap gondolatot, miszerint a proletariátus forradalmi szereplő. Gorz szakított azzal a marxi hittel is, hogy a kapitalizmus el fog pusztulni a válságai miatt. A kapitalizmus inkább megtalálta a módját és eszközeit annak, hogy sikeresen megbirkózzon problémáinak meg nem oldásával.

Sartre és Gorz mellett Michel Foucault is Marxra hivatkozott. A történész, aki a diskurzuselemzés területén dolgozik, 1966-ban a következőket írta a marxizmusról: "A nyugati tudás mélyén a marxizmus nem végzett igazi bemetszést. [...] A marxizmus úgy pihen a 19. századi gondolkodásban, mint hal a vízben. Vagyis: mindenhol máshol megszűnik lélegezni."¹³³ Foucault számára a marxizmus politikai gazdaságtana képtelen volt megragadni a hatalmi viszonyok részletes bonyolultságát. Ugyanakkor azonban Foucault nem ritkán anélkül használta fel a marxi gondolkodást, hogy ezt jelezte volna.¹³⁴ Későbbi műveiben Foucault különösen a fegyelem szerepére és jellegére mutat rá, amely nélkül a társadalmi termelési rend szegmensei (legyen az iskola, kórház, börtön vagy gyár) nem működhetnek. Későbbi munkáiban Foucault visszatért a szubjektum autonómiájának kérdéséhez, végső soron azokhoz a kérdésekhez, amelyek a fiatal Marxot is foglalkoztatták.

Egy másik jelentős francia Marx-recepció a filozófustól származik. Louis Althusser. Ez utóbbi 1965-ben nagy hatású újraolvasásra vállalkozott a *For Marx*¹³⁵ and *Reading*¹³⁶ *Das Kapital* című könyvével. Althusser azt akarta megmutatni, hogy a kései Marx, aki a polgári társadalom gazdasági rendszerét vizsgálta, nem befolyásolhatta a fiatal

131 Lásd erről: Häger, André: André Gorz und die Verdammnis zur Freiheit. Tanulmányok az életről és a munkáról, transcript Verlag, Bielefeld 2017.

132 Gorz, André: *Abschied vom Proletariat. Jenseits des Sozialismus*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1980.

133 Foucault, Michel: *A dolgok rendje. Eine Archäologie der Humanwissenschaften*, Suhrkamp, Frankfurt am Main (1971/1966), pp. 320.

134 Lásd erről: Demirović, Alex: *A marxizmus igazmondása: Foucault és Marx*, in: PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft, Heft 151, 38. Jg., 2008, Nr. 2, pp. 179-201.

135 Bourdieu, Pierre: *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, in: Kreckel, Reinhard (szerk.): *Soziale Ungleichheiten*, Otto Schwartz, Göttingen 1983, pp. 183-198.

136 Althusser, Louis; Balibar, Étienne; Establet, Roger; Machery, Pierre; Rancière, Jacques: *Das Kapital lesen*, Westfälisches Dampfboot, Münster 2015 (1965, angolul 1968).

Feuerbach inspirálta Marxot, aki empaticusan küzdött az ember egyetemes emancipációjáért. Althusser itt "episztemo-logikai törésről" beszél. Végül Marx "antihumanista" kései művében minden normatív állítást feladott a politikai-gazdasági struktúraelemzés javára. Althusser számára Marx ilyen olvasatának oka a KPF humanizmusa volt. Althusser úgy vélte, hogy ezt a humanizmust történelmileg diszkreditálta a sztálinizmus, amely ugyancsak humanista volt.

A fent említett francia Marx-utalások mellett meg kell említeni Pierre Bourdieu szociológus munkásságát is. A tőke fogalmának kibővítésével tette Marxot gyümölcsözővé a szociológia számára.¹³⁷ Bourdieu a gazdasági tőke vagy pénzügyi érdekek mint magyarázó modell mellett a társadalmi kapcsolatok (társadalmi tőke), a társadalmi státusz (szimbolikus tőke) és végül az internalizált értékek és tudás, valamint az anyagi kulturális termékek (kulturális tőke) megkerülhetetlen társadalomelméleti jelentőségére is utalt.¹³⁸

A marxizmus eddigi diskurzusának áttekintése, beleértve annak fordulatait is, azt mutatja, hogy a marxizmus első évtizedei elsősorban a párt, a munkásosztály, a tömegsztrájk vagy az élcsapat szerepével, valamint a (történelmi vagy gazdasági) struktúrák és társadalmi formációk jelentőségével foglalkoztak. Marxnak az autonómiára törekvő egyénre vonatkozó, korai munkásságában különösen hangsúlyos hivatkozási pontja gyakran háttérbe szorult ebben a konkrét politikai érdekektől vezérelt Marx-recepcióban. Csak a 20. század végén fedezték fel újra az egyént, például a kritikai elmélet elidegenedéseméletében, ahogy a francia egzisztencializmus is az egyéni autonómia szerepét hangsúlyozta Marxnál. Eközben a marxizmus-leninizmus a kelet-európai országok hivatalos állami doktrínájává vált.

1989-ben nyilvánvalóvá vált a keleti blokk felbomlása; ezzel nemcsak a marxizmus-leninizmus mint állami ideológia tűnt véget érni, hanem Marxnak mint politikai teoretikusnak a recepciója is. François Furet francia történész írta *Az illúzió vége* 1995 című művét. *Kommunizmus*

137 Bourdieu, Pierre: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital, in: Kreckel, Reinhard (szerk.): Soziale Ungleichheiten, Otto Schwartz, Göttingen 1983, pp. 183-. 198.

138 Bourdieu fő művének tekinthető: Pierre Bourdieu: Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982 (frz. 1979).

a 20. században.¹³⁹ Furet ebben a kommunizmus hosszú ideig tartó illúziójának fő mozgatórugóját a "burzsoáziaellenes affektusban" látja, amelyet különösen maga a polgár is hordoz, és amely lényegében az öngyűlölet egy olyan "rossz lelkiismeret".¹⁴⁰ Furet történeti tanulmánya a kommunista szenvedélyről a feje tetejére állította Marxot.

"Inkább erre az alapvető politikai szenvedélyre gondolok, amely a demokráciában horgonyoz, erre a túlzó erkölcsi hűségére az elvekhez, amely a modern társadalomban mindenkit, beleértve magát a polgárt is, a polgár ellenségévé teszi. Ennek a társadalomnak az alapja nem a munkásosztály harca a burzsoázia ellen, ahogy Marx hitte, mert ha a munkás arról álmodik, hogy polgárrá válik, akkor ez a harc csak a demokrácia általános törvényeinek része. Sokkal fontosabb a polgár önmagát gyűlölő gyűlölete és az a belső zűrzavar, amely szembeállítja őt azzal, amit megtestesít: A tudományban mindenható és a dolgok ura, de az emberek felett nincs törvényes hatalma, és legbensőbb lényében nincs erkölcsi mérték. Mérhetetlen vagyont teremt, ugyanakkor ő a demokratikus politika bűnbakja. Mindenütt technikai zsenialitásának emlékműveit és politikai alkalmatlanságának jeleit hagyja maga után."¹⁴¹

Ennél is jelentősebb azonban, hogy a kommunizmus burzsoáziaellenes szenvedélye végre véget ért. Furet szerint az illúzió a 20. század végére kimerült a valósággal és a reálpolitika követelményeivel szemben. A merev kommunista ideológia végül is képtelennek bizonyult a reformokra ezekkel szemben.¹⁴²

Az államapparátusok marxizmusának vége egyúttal a szocialista gondolkodás és a kritikai Marx-kutatás új kezdetét is jelentette. A "Zeitgeist" ellenében Jacques Derrida francia filozófus a kilencvenes évek közepén írta meg *Marx szellemei* című könyvét. *Az eladósodott állam, a gyázmunka és az új nemzetköziség*.¹⁴³ Derrida célja az volt, hogy Marx¹⁴⁴ emancipációs szellemét a most uralkodó neoliberalizmussal szemben pozicionálja, amely

139 Furet, François: *Das Ende einer Illusion. Communism in the 20th Century*, Piper, München, Zürich 1996 (frz. 1995).

140 Vö. *ibid.*, 28-29. o.

141 *Ibid.*, p. 30.

142 Vö. *ibid.*, p. 585.

143 Derrida, Jacques: *Marx' szellemek. Der verschulddete Staat, die Trauerarbeit und die neue Internationale*, Suhrkamp, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1995 (frz. 1993).

144 Vö. *ibid.*, p. 145.

Úgy tűnik, a keleti blokk összeomlása nem hagyott alternatívát.¹⁴⁵ Francis Fukuyama tézise a *történelem végéről* szintén¹⁴⁶ problematizálódik ebben a keretben.¹⁴⁷ Derrida kifejtette, hogy Marx milyen mértékben kínál továbbra is kiindulópontokat egy olyan kritika számára, amely nem kötődik pártokhoz az igazságosság nevében.¹⁴⁸ Ennek szükségessége a konkrét problémák sokszínűsége miatt merült fel, mint például a munkanélküliség, a háború, a migráció és az államadósság.¹⁴⁹

"Mindig hiba lesz nem olvasni Marxot, nem újraolvasni őt és nem vitatkozni róla. És ez azt is jelenti, hogy újra kell olvasni néhány másikat - az iskolai "olvasáson" vagy "megbeszélésen" túl. Ez egyre inkább hiba lesz, az elméleti, filozófiai, politikai felelősségvállalás hiánya. Mivel a marxizmus dogma-gépezete és ideológiai apparátusai (állam, pártok, sejtek, szindikátusok és más doktriner termelési helyek) eltűnőben vannak, többé nincs mentségünk, csak alibink arra, hogy elhárítsuk ezt a felelősséget. Enélkül nem lesz jövő. Nem Marx nélkül, nincs jövő Marx nélkül: nem Marx emléke és öröksége nélkül: legalábbis nem egy bizonyos Marx, az ő zsenije, legalább egy szelleme nélkül. Mert ez lesz a hipotézisünk, vagy inkább az előítéletes véleményünk: több van belőlük, többnek kell lennie."¹⁵⁰

Derrida Marx által inspirált kritikája ma is¹⁵¹ értelmes alapot kínál egy olyan politikai-elméleti társadalomkritikához, amely többek között materialista módon gondolkodik, amennyiben Derrida a demokrácia nevében problematizálja az elosztás masszív egyenlőtlenségét:

145 Vö. *ibid.*, 117-118. o.

146 Fukuyama, Francis: *A történelem vége. Hol állunk?*, Kindler, München 1992.

147 Vö. Derrida, Jacques: *Marx' Ghosts. Der verschuldete Staat, die Trauerarbeit und die neue Internationale*, Suhrkamp, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main (1995frz. 1993), pp. 85-125.

148 Vö. *ibid.* 11. o.

Vö. 149. *ibid.* 132-140. o.

Vö. *ibid.* 150. 32.

151 Lásd még: Spinker, Michael (szerk.): *Ghostly Demarcations. A Symposium on Jacques Derrida's Specters of Marx*, Verso, London 1999, és: Derrida, Jacques: *Marx és fiai*, Suhrkamp, Frankfurt am Main (2004fr. 2002).

"Nem kell feltétlenül csatlakozni a marxista hagyomány teljes diskurzusához (amely ráadásul összetett, fejlődő, heterogén), az államról és annak az uralkodó osztály általi kisajátításáról, az államhatalom és az államapparátus közötti különbségről, a politika végéről, a "politika végéről" vagy az állam haláláról szóló diskurzushoz, másrészt azonban anélkül, hogy önmagában bizalmatlanok lennénk a jogi gondolattal szemben, a marxista "szellem" inspirálhat bennünket a jogi állítólagos autonómiájának bírálatára és a jogi de facto felügyeletének bírálatára, anélkül, hogy bizalmatlanok lennének a jogelvűség eszméjével szemben, a marxista "szellem" által inspirálva bírálják a jogelvűség állítólagos autonómiáját, és könnyörtelenül elítélik a nemzetközi hatóságok tényleges felügyeletét a hatalmas nemzetállamok, a tudományos-technikai, szimbolikus és pénzügyi, állami és magántőke koncentrációi által."¹⁵²

Chantal Mouffe és Ernesto Laclau¹⁵³ is újra felvette Marxot a *Hegemony and Radical Democracy* (Engl. 1991, Engl. 1996) című művében. Mouffe és Laclau könyvüket különösen Antonio Gramsci hegemonia-fogalmára alapozták. Ebben, akárcsak Eduard Bernstein reformizmusában, az esszencialista gondolkodás és az ortodox marxizmus történelmileg determinisztikus felfogásának problematizálását ismerik fel. A marxizmus hibája az volt, hogy a társadalmi valóság modelljét és az abból levezetett törvényeket magának a valóságnak tekintette. A társadalmi osztályok objektív identitásokként, a történelmi fejlemények pedig természetes szükségszerűségként jelentek meg számára. Azokat a fejleményeket, amelyek nem illeszkedtek a marxista történelmi teleológiába, a szabályt megerősítő felépítmény kivételeként értelmezték. Bernstein revizionizmusa viszont progresszívnek és potenciálisan összekapcsolhatóan bizonyult Mouffe és Laclau számára, amennyiben a politikai autonómiáját hangsúlyozta az alap- és felépítménytől elkülönítve, és (Antonio Gramscihoz hasonlóan) a munkásosztály elszigeteltségét akarta leküzdeni a politikai és kulturális munka útján. Ezt a gondolatot folytatva Mouffe és Laclau arról beszél, hogy az új demokratikus szocializmus nevében "egyenlőségi láncokat" kell létrehozni a társadalom heterogén rétegei között. Mouffe és Laclau politikai beavatkozását a posztmarxizmushoz sorolják. A posztmarxisták csoportja kevésbé konkrét csoport, mint inkább teljesen különböző szerzők attribúciója és kategóriája. Mouffe és Laclau mellett Cornelius Castoriadis és Jacques Rancière is közéjük tartozik. Egyéb kortárs autó

152 Derrida, Jacques: Marx' szellemei. Az állam az adósságban, a gyász munka és az új internacionálé, Suhrkamp, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1995 (frz. 1993), pp. 138.

153 Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal: Hegemonia és radikális demokrácia. Zur Dekonstruktion des Marxismus, kiadás.4., Passagen-Verlag, Bécs (2012 angolul 1996).

A radikálisabbakat és progresszívebbeket inkább neomarxistáknak nevezik, mint például David Harvey, Michael Hardt és Toni Negri.

A 2000-es években Hardtot és Negrit tekintették az aktualizált marxizmus legjelentősebb képviselőinek, még akkor is, ha mindkettőjüket időnként erősebben inspirálta Spinoza, mint Marx, és ezért neopinozistáknak is tekinthetők. Az *Empire* (2000), a ¹⁵⁴*Multitude* (2004) ¹⁵⁵és a *Commonwealth* (2009) című művekből álló trilógiájuk nagy visszhangot ¹⁵⁶váltott ki, különösen a magát baloldali-alternatívnek tekintő globális baloldalon. Az *Empire-ben* a szerzők alap gondolata Marx aktualizálása. Az 1989-es felfordulással összefüggésben a társadalmi felszabadítás ismét a politikai elmélet napirendjére kerül. Eközben a forradalmi tárgy is újraterveződik. A "sokaság" az összes dolgozó értéktöbblet-termelő önmagában sokszínű globális összessége. A heterogén társadalmi szereplő e tág fogalma a munka világának informatizálódását, a szolgáltató szakmák immateriális, kreatív és szimbolikus munkáját, valamint a termelés növekvő deterritorializációját is tükrözi. A "sokaság" tehát sokkal tágabb, mint a klasszikus marxizmus forradalmi szubjektuma, amely nagyrészt az ipari munkássággal azonosítja. A "sokaság" szembekerül a "birodalom" hatalmi formációjával, a jogi, politikai és gazdasági struktúrák komplexumával, amely globális intézmények és beavatkozások révén globálisan uralkodik, és leföli az értéktöbbletet. Hardt és Negri projektjének célja olyan fogalmak megalkotása, amelyek lehetővé teszik a globális demokrácia "alulról" történő újragondolását és tényszerű alakítását. Az *Empire* kifejezetten szembehelyezkedik a nemzetállami keretek közé szorított szociáldemokrata megközelítésekkel, amelyek a jelek szerint már nem képesek megbirkózni a világpiac logikájával. Hardtot és Negrit azzal vádolták, hogy egy olyan forradalmi szemléletmódba esnek, amely az önszerveződő és ellenálló "sokaság" történelmi erejében bíz.

Hardthoz és Negrihez hasonlóan a geográfus David Harvey is abból indul ki, hogy a globalizált világban, amikor a 2007/2008-as pénzügyi válság logikáját és következményeit marxi tételekkel elemzi.¹⁵⁷ Harvey elemzése a világról

154 Hardt, Michael; Negri, Antonio: *Empire: The New World Order*, Campus, Frankfurt am Main; New York (2002/angolul 2000).

155 Hardt, Michael; Negri, Antonio: *Multitude: War and Democracy in Empire*, Campus, Frankfurt am Main; New York. 2004.

156 Hardt, Michael; Negri, Antonio: *Commonwealth: the End of Property*, Campus, Frankfurt am Main; New York (2010/2009).

157 Harvey, David: *The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism*, Profile Books, London. 2010.

piac különösen a tőke strukturális logikáját követi, és - Hardttal és Negrivel ellentétben - nélküli saját szubjektumelméleti megfontolásait. Harvey Marx *Grundrisse* című művéből veszi át azt a tézist, hogy a tőke ismételten határokba ütközik, amelyeket rendszeresen kreatív módon, technológiai vagy földrajzi váltással lép át. Ez a rugalmasság láthatóvá válik, ha a tőkeáramlást vizsgáljuk.¹⁵⁸ A tőke akadálya lehet például a munkaerőhiány. Hasonlóképpen, a természeti erőforrások kimerülése, amelyek egy bizonyos termelési rend kulcsfontosságú technológiáihoz szükségesek ("*olajcsúcs*"), szintén akadályt jelenthet. Az értékesítési piacok hiánya vagy a munkavállalók elégtelen vásárlóereje további akadályokat jelent a tőke számára. A tőkének - pontosabban az "*állam és a pénzügyek kapcsolatának*" - azonban mindig sikerül áthelyezéssel legyőznie ezeket az akadályokat.¹⁵⁹ A nagy infrastrukturális programok szintén a növekedés motorjává válhatnak. Párizs Georges-Eugène Haussmann által a 19. század közepén végrehajtott újjáépítése kiváló példa Harvey számára.¹⁶⁰ Ez azonban helyhez köti a tőkét, ami újabb válságokhoz vezethet. Ahhoz, hogy a tőke áramolni tudjon, fenn kell tartania mobilitását, és új befektetési lehetőségeket kell nyitnia. Harvey szerint például a gyarmatosítás volt az, amely új piacokat nyitott meg, és integrálta őket a kapitalista világpiacba - Harvey ezzel Rosa Luxemburnak az eredeti felhalmozás marxi koncepciójának aktualizálására utal.¹⁶¹ Harvey azonban nem áll meg Luxemburnál, hanem a tőke új (újra)útjait is nyomon követi. A közelmúltban a Nyugat magas munkaerőköltségeit a termelés áthelyezésével (pl. textilgyártás Délkelet-Ázsiába) kerülték meg, míg az 1980-as évek neoliberais politikája liberalizálta a pénzügyi kereskedelmet, felszabadítva a tőkét a nyugati reálgazdaság termelési létesítményeibe történő kevésbé jövedelmező beruházások alól. Ugyanakkor a nyugati országok munkavállalói egyre kisebb arányban részesültek a növekedésből. A bérek stagnáltak és a fogyasztás is. De még ezt az akadályt is sikerült ideiglenesen leküzdeni. Az USA-ban a fogyasztást (a jelenben) olcsó hitelek (pl. a lakástulajdonhoz) és hitelkártyák (amelyek a jövő béreit terhelik) nyújtásával tartották magasan.¹⁶² Amikor a hitelbuborék az USA-ban

158 Vö. *ibid.*, p. 47.

159 Vö. *ibid.*, p. 47.

160 Harvey, David: *Paris, Capital of Modernity*, Routledge, New York; London. 2003.

161 Vö. Harvey, David: *The Enigma of the Capital and the Crisis of Capitalism*, Profile Books, London 108-109. o.2010,

162 Vö. *ibid.*, p. 17.

betört, amikor sok hitelfeltevő már nem tudta fizetni a törlesztőrészeket és elvesztette otthonát, néhány bankot "túl nagyinak" minősítettek *ahhoz, hogy csődbe menjen*", és állami pénzzel mentették meg őket. A nyereségeket privatizálták, a veszteségeket pedig társadalmasították. Harvey írja: "Amikor azonban a pénzügyi rendszer és az "állam és a pénzügyek kapcsolata" megbukik, mint 1929-ben és 2008-ban, akkor mindenki felismeri, hogy a kapitalizmus túlélése veszélyben van, és a kapitalizmus újjáélesztésére irányuló erőfeszítéseink során minden követ megmozgatunk, és minden kompromisszumot megkötünk. Úgy tűnik, nem tudunk nélküle élni, még akkor sem, ha panaszkodunk rá."¹⁶³

Németországban Stephan Lessenich, Klaus Dörre és Hartmut Rosa "kritikai szociológiája" az, amelyet Marx munkássága inspirált. Dörre koncepciója a "landnahme", akárcsak Luxemburg és Harvey, az ősi felhalmozás fogalmára utal, azaz a korábban földrajzilag vagy kulturálisan a gazdaságon kívül eső területek kapitalizálására.¹⁶⁴ Dörre szerint a

A "földrablás" minden formája eltávolította a munkásokat a termelőeszközöktől. Bár a 20. század háború utáni jóléti államaiba a növekedésben való részvétel és a növekvő szociális biztonság révén a munkavállalókat is bevonták, az 1970-es évek vége óta ismét fokozott nyomás nehezedik rájuk.¹⁶⁵ Ezt az új "földrablást" különösen a munkaügyi kapcsolatok növekvő prekarizációja jellemzi. Még ezeken belül is a kollektíven létrehozott értéktöbbletet kevesen sajátítják ki, miközben a dolgozók életszínvonalát szisztematikusan csökkentik.¹⁶⁶ Dörre szerint a bizonytalan, azaz bizonytalan és nem megfelelő munkaviszonyok mindig hatással vannak a társadalom egészére. Egyrészt fegyelmezik azokat, akik biztos bér munkaügyi kapcsolatokban reménykednek, másrészt azokat, akik úgy látják, hogy ki vannak szolgáltatva az alacsony fizetésű és ideiglenes - de magas motivációjú - munkavállalók versenyének. Ily módon a munkaerő is megosztott. A munka világának a globális versenyképesség nevében történő átszervezésében Dörre a marxi "tartalékos hadsereg" újjáélesztését ismeri fel a "pénzügyi arisztokrácia" társadalmi hatalmán keresztül.¹⁶⁷

163 Ibid., 56-57. o.

164 Lásd erről többek között: Dörre, Klaus; Lessenich, Stephan; Rosa, Hartmut: *Soziologie - Kapitalismus - Kritik - Eine Debatte*, Surkamp, Berlin. 2009.

165 Vö. Dörre, Klaus: *Prekarität im Finanzmarkt-Kapitalismus*, in: Dörre, Klaus; Castel, Robert (szerk.): *Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung: Die soziale Frage am Beginn des 21. Jahrhunderts*, Campus, Frankfurt; New York 2009, pp. 39-41.

166 Vö. *ibid.* 37. o.

Vö. 167. *ibid.* 54-55. o.

E politikai indíttatású újjáélesztések mellett 1989 után megkezdődött Marx művének új történeti-kritikai vizsgálata. Példaértékű erre Harald Bluhm két esszéje, a *Plädoyer für eine veränderte Sicht auf Marxens Werk* (1991)¹⁶⁸ és az *Überlegungen zum Verständnis des "18. Brumaire"* (1993)¹⁶⁹, amelyek rávilágítanak Marx politikai osztályelemzéseinek tényleges összetettségére, amely messze túlmutat a kettős sémán. Marx eme elfogulatlan historizáló olvasatának gyökerei különösen Iring Fetscher munkásságában rejlenek. Fetscher már 1956-ban megírta a *Von Marx zur Sowjetideologie* című művét.¹⁷⁰ Ezt követte az 1963-1965-ig tartó években a háromkötetes *Der Marxismus* című sorozat. *Seine Geschichte in Dokumenten*¹⁷¹ és 1967-ben *Karl Marx und der Marxismus*¹⁷².

Angliában például David McLellan politológus hasonló erőfeszítéseket tett Marx írásainak és munkásságának történeti-kritikai újraértékelésében, a marxizmus történetéhez való differenciált viszonyában. Többek között meg kell¹⁷⁴ említeni a *Marx a marxizmus előtt* és a *Marxizmus Marx után: bevezetés* című köteteket. Ez utóbbi nem tévesztendő össze a *marxizmus utáni Marxszal. Karl Marx filozófiája* Tom Rockmore amerikai filozófus tollából.¹⁷⁵ Ez utóbbi az időközben elhomályosult filozófiai Marxot is szembe akarja állítani Friedrich Engels és a 20. század marxizmusával, bár Rockmore kifejezetten nem feltételezi, hogy Marx maga mögött hagyta a filozófiát.

168 Bluhm, Harald: *Plädoyer für eine veränderte Sicht auf Marxens Werk*, in: *Berliner Journal für Soziologie*, Jg. Nr. S1,1,1991., 69-80.

169 Bluhm, Harald: *Überlegungen zum Verständnis des "18. Brumaire"*, in: *Berliner Debatte Initial*, Jg. Nr3., S6,1993., 77-88.

170 Fetscher, Iring: *Von Marx zur Sowjetideologie*, Hessische Landeszentrale für Heimatdienst, Wiesbaden. 1956.

171 Fetscher, Iring: *Der Marxismus. Seine Geschichte in Dokumenten*, 3 kötet, Piper, München 1962-1965.

172 Fetscher, Iring: *Karl Marx und der Marxismus. Von der Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung*, Piper, München 1967. Fetscher, Iring: *Karl Marx und der Marxismus. Von der Ökonomiekritik zur Weltanschauung*, 4. átdolgozott és bővített kiadás, Piper, München. 1985.

173 McLellan, David: *Marx before Marxism*, Palgrave MacMillan, London. 1970.

174 McLellan, David: *Marxism after Marx*, Edition4., Palgrave MacMillan, London. 2007.

175 Rockmore, Tom: *Marx a marxizmus után. The Philosophy of Karl Marx*, Blackwell Publishing, Oxford. 2002.

elment.¹⁷⁶ McLellan és Rockmore osztják azt a nézetet, hogy Marx minden kritika ellenére hegelianus maradt. A Terrell Carver által szerkesztett *Cambridge Companion to Marx*¹⁷⁷ (1991) szintén Marx munkásságának történelmi kontextusba helyezésével foglalkozik röviddel a reálisan létező szocializmus összeomlása után, valamint a politikai filozófiához, a valláskritikához vagy a történetíráshoz való konkrét hozzájárulásának feltárásával.

A német nyelvterületen az 1990-es években nagy teret kapott a marxi értékforma elemzésről szóló új vita. E vita képviselői arra törekedtek, hogy felülvizsgálják a marxi szövegek feltételezett túlfarmáltságát, amelyet Friedrich Engels vagy a marxizmus révén tapasztaltak. A főként német nyelvű szerzőknek ezt a laza csoportját a (frankfurti) "új Marx-olvasat" kifejezés alatt is összefoglalják.¹⁷⁸ A szubjektumelméletibb nyugati marxizmussal szemben a politikai gazdaságtan kritikájához való visszatérést állítják. Engels befolyása miatt azonban ezt először rekonstruálni kell. Hans-Georg Backhaus¹⁷⁹ és Helmut Reichelt¹⁸⁰, akik mindketten Adorno és Horkheimer tanítványai voltak, e csoport alapítóinak tekinthetők. Közös bennük az a feltevés, hogy a marxi értékelméletnek az áru, a pénz és a tőke kölcsönhatását kell elméletben kifejtenie, ahelyett, hogy kizárólag a munkaidőre támaszkodna, ahogyan azt az ortodox marxizmust vádolják. Az a feltevés, hogy a történelem tényleges alanya nem a proletariátus, hanem a tőke, szintén közös, akárcsak az államról szóló külön elmélet kidolgozása, amely az államban olyan struktúrát lát, amely a tőke formális logikájához szükséges, de kevésbé az uralkodó osztály uralmának eszközét. Michael is

176 A kortárs filozófia erős marxi kritikája azonban arra is alapot adhat, hogy Marxot inkább egyfajta anti-filozófusnak tekintsük. Például: Reitz; Tilman: Marx als Anti-Philosoph, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel: Karl Marx - Perspektiven der Gesellschaftskritik, Akademie Verlag, Berlin 15-26. o2013.,

177 Carver, Terrell (szerk.): *The Cambridge Companion to Marx*, Cambridge University Press, Cambridge; New York. 1991.

178 Ennek a csoportnak az előfutárai azonban már az 1960-as évek közepén és korábban is megtalálhatók.

179 Backhaus, Hans-Georg: *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur Marxschen Ökonomiekritik*, ça ira-Verlag, Freiburg im Breisgau 1997.

180 Reichelt, Helmut: *Neue Marx-Lektüre. A társadalomtudományi logika kritikájáról*. VSA- Verlag, Hamburg 2008.

Heinrich *Wissenschaft vom Wert* (1991) című műve az új Marx-olvasathoz¹⁸¹ tartozik. Marx-értelmezésében ez utóbbi rámutat, hogy Marx fokozatosan "elméleti területét" a klasszikus politikai gazdaságtan ahistorizmusának, antropologizmusának, (módszertani) individualizmusának és empirizmusának leküzdésével.¹⁸² Másutt Heinrich helyesen hangsúlyozza, hogy Marxnak nem az volt a célja, hogy a kapitalizmust egy adott történelmi pillanatban ábrázolja. Inkább, ahogy Marx a *Tőke* harmadik kötetében megfogalmazta, a kapitalizmus "ideális átlagának" megrajzolása volt a célja. Marx kapitalizmus-elemzése tehát ma sem veszítette el aktualitását.¹⁸³ Heinrichhez hasonlóan Moïshe Postone: *Idő, munka és társadalmi uralom. A Marx kritikai elméletének új értelmezése* (2003) a munkaértékről szóló újabb vita részévé vált.¹⁸⁴

Az itt választott megközelítésben annak a néhány újabb Marx-olvasatnak szeretnék szentelni magam, amely nagy jelentőséget tulajdonít az egyénnek Marxban. Az egyik ilyen olvasat az úgynevezett "analitikus marxizmus" volt. Ebbe a laza csoportba tartozott többek között Gerald A. Cohen *Karl Marx's Theory of History* című művével. *A Defence* (1978)¹⁸⁵, Jon E. Roemer *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory* (1981)¹⁸⁶ és Jon Elster *Making Sense of Karl Marx* (1985) című művével¹⁸⁷. Közös törekvésük az volt, hogy a marxi elméletet a jelenlegi tudományosság állapotából újból hozzáférhetővé tegyék. Míg Cohen Marx' történelemelméletét az analitikus filozófia szemüvegén keresztül értelmezte, Jon Elster annak a projektnek szentelte magát, hogy Marxot játékelméleti szempontból, a *racionális választás teológiájának szemszögéből* rekonstruálja. Roemer ezzel szemben megkísérelte Marxot a neo...

181 Heinrich, Michael: *Die Wissenschaft vom Wert. A politikai gazdaságtan marxi kritikája a tudományos forradalom és a klasszikus hagyomány között*, VSA- Verlag, Hamburg. 1991.

182 Ibid., 241-242. o.

183 Vö. Heinrich, Michael: *Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung*, Schmetterling Verlag, Stuttgart pp2005., 28-29.

184 Postone, Moïshe: *Idő, munka és társadalmi uralom. A Marx kritikai elméletének új értelmezése*, ça ira, Freiburg 2003.

185 Cohen, Gerald A.: *Karl Marx történelemelmélete. A Defence*, Clarendon Press, Oxford 1978.

186 Roemer, Jon E.: *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*, Cambridge University Press, Cambridge. 1981.

187 Elster, Jon: *Making Sense of Marx*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

Az "analitikus marxizmus" csoportja kicsi maradt, és nem gyakorolt nagyobb hatást.¹⁸⁸ Az "analitikus marxizmus" csoportja kicsi maradt, és nem gyakorolt nagyobb hatást.

Ettől függetlenül az 1980-as és 1990-es években további kísérletek is megjelentek arra, hogy Marxot az egyéniség gondolkodójaként olvassák Althusser értelmezésével szemben. Ezek a kísérletek is elszigeteltek maradtak, és ellentétben álltak a korszellemmel, amely Marxot az immár előre láthatóan megbukott kollektívizmus gondolkodójának tekintette. Ian Forbes *Marx and the New Individual* (1990) című munkája az egyik legsikeresebb érvet kínálja Marxnak mint "az individualitás gondolkodójának" gondolata mellett, kifejezetten elhatárolva magát Althusser struktúraorientált megközelítésétől és Jon Elster Marx-olvasatától, amely egy olyan módszertani individualizmuson alapul, amelynek ahistorikus emberfelfogását már Marx is kritizálta.¹⁸⁹

Forbes célja, hogy megmutassa, hogy Marx politikai elméletét nem lehet megérteni, ha Marx írásaiban egyszerűen figyelmen kívül hagyják az egyént, ahogy ez gyakran megtörténik, és helyett csak a politikai és gazdasági struktúrákat vagy az osztálykonstellációkat tárgyalják. Ez utóbbi makrostruktúrák, Forbes marxi módján, csak az egyén tekintetében válnak jelentőssé. A marxi cél az összes ember emancipációja. Forbes Marx szerint az ember mindenekelőtt egy még nem teljesen kifejlett képességekkel és teremtő erőkkkel rendelkező potencialitás.¹⁹⁰ Az autonómiára való törekvés és az emberben rejlő fejlődési lehetőségek állnak a legközelebb ahhoz, amit emberi természetnek nevezhetünk.¹⁹¹ Ugyanakkor azonban mindig igaz, hogy a mindenkori termelési rend döntő hatással van az emberek természetére.¹⁹² Míg a primitív társadalomban a természet meghódítása minden erőforrást felemésztett, és a rabszolgatartó társadalmak alig hagytak teret az egyénnek, addig a feudalizmusban kialakultak az individualista életmód első nyomai. Ezek a nyomok lettek a kapitalizmus egyéniségének alapjai.¹⁹³ A kapitalista gazdasági rend azonban nem volt az egyedüli

188 Vö. Iorio, Marco: *Analytischer Marxismus*, in: Quante, Michael; Schweikard, David P. (szerk.): *Marx Handbuch. Leben - Werk - Wirkung*, Metzler, Stuttgart 2016, pp. 349-351.

189 Vö. Forbes, Ian: *Marx and the New Individual*, Routledge, London; New York pp.1990, 1-4; 23-25.

190 Vö. *ibid.*, p. 46.

191 Vö. *ibid.*, p. 21.

192 Vö. *ibid.*, 27-33. o.

193 Vö. *ibid.*, p. 96.

azonos az individualizmussal, de a polgári individualizmus mint kulturális életforma nemcsak a vállalkozói gazdaságban, hanem a szabadidő még mindig korlátozott tereiben is kialakult, amelyek most már a birtokok vagy falvak által szabályozott életen kívül alakultak.¹⁹⁴ Ebben a tekintetben azonban a jól képzett munkások viszonylagos jóléte is problémává vált a radikalizálódó és forradalmi proletariátus marxi feltevése szempontjából.¹⁹⁵

Forbes rámutat arra, hogy Marx a *Grundrisse*-ben kifejezetten és ismételtelen megfogalmazta a burzsoá és ezért egoista individualizmus kritikáját. Ugyanakkor azonban Marx olyan igazi individualitást ír elő, amely csak akkor valósulhat meg, ha a csereérték-gazdaság társadalmi korlátait leküzdjük. Az egyéniség a kreatív önmeghatározás értelmében Marx számára öncélú volt.¹⁹⁶ Marx történelmi-materialista perspektívájából nyilvánvaló, hogy az ember, aki emancipációjában érdekelt, egyre több szabadságot nyit meg történelmében.¹⁹⁷ Ebben a tekintetben Marx egyértelműen Hegel történelemfilozófiáját követte, ugyanakkor figyelmet fordított arra, hogy minden termelési rend új vágyakat és szükségleteket szül. Forbes Marx-értelmezése szerint a rabszolgatartó társadalom szabad életet kínált, legalábbis néhány ember számára. A feudalizmus olyan réseket hozott magával, amelyekben az egyéni önbizalom fejlődött, de a kapitalizmus volt az, amely szabad tereket teremtett, amelyekben a burzsoázia kreatívan fejlődhetett. Formálisan már mindenki egyenlő és szabad volt. De Marx csak a kommunizmus végső szakaszában, amely mindenki tényleges emancipációját tette volna lehetővé, látta a szabadságra való törekvés lezárását.

Forbes szerint, ha az egyén magas normatív státuszát Marx' aggodalma az egyetemes emancipációért szintén érthetetlen volt. Minden politikai-gazdasági írás (a kései művek közül), amely a polgári társadalom szerkezetét és működését vizsgálja, ebben a normatív kontextusban helyezkedik el. Marx számára az egyén szabadsága marad kritikájának mércéje. Ebből a szempontból Marx a Forbes számára individualista gondolkodóként értelmezhető, még akkor is, ha az egoista polgári individualizmust mint életformát, valamint a módszertani individualizmust mint társadalomelméletet is elutasította.

194 Vö. *ibid.*, p. 163.

195 Vö. *ibid.*, 144-162. o.

196 Vö. *ibid.*, p. 112.

197 Vö. *ibid.*, p. 78.

kritizálták. Ugyanakkor, ahogy Forbes is hangsúlyozza, ez a nézőpont nem kérdőjelezi meg az osztályelmélet relevanciáját.¹⁹⁸

További szerzők, akik az egyéniség fontosságát hangsúlyozzák Marxnál, de akiket itt nem lehet részletesen kifejteni, D. Ross Gandy: *Marx and History: From Primitive Society to the Communist Future* (1979) című művével,¹⁹⁹

D.F.B. Tucker: *Marxism and Individualism* (1980)²⁰⁰ és Jeffrey Barker: *Individualism and Community: The State in Marx and Early Anarchism* (1986)²⁰¹.

Kelet-Európában is kialakult a marxi humanizmus újradatálása az 1960-as és 1970-es években,²⁰² amely az egyén fontosságát hangsúlyozta Marxban. Ezek közé tartozik Adam Schaff *Marxism and the Human Individual* (1965), amely szintén azt állítja, hogy az érett Marxot csak korai filozófiai antropológiájának fényében lehet megérteni,²⁰³ valamint Karel Kosik *The Dialectic of the Concrete (A konkrétum dialektikája). Tanulmány az ember és a világ problémájáról* (1967)²⁰⁴. Ingo Pies és Martin Leschke *Marx kommunista individualizmusa* című antológiája (2005) az egyik legfrissebb

198 Vö. *ibid.*, 235-236. o.

199 Gandy, D. Ross: *Marx and History: From Primitive Society to the Communist Future*, University of Texas Press, Austin. 1979.

200 Tucker, D.F.B.: *Marxizmus és individualizmus*, Basil Blackwell, Oxford 1980.

201 Barker, Jeffrey H.: *Individualism and Community: The State in Marx and Early Anarchism*, Greenwood Press, New York 1986.

202 Vö. Henning, Christoph: *Philosophie nach Marx. 100 Jahre Marxrezeption und die normative Sozialphilosophie der Gegenwart in der Kritik*, transcript Verlag, Bielefeld 2005, p. 436.

203 Vö. Schaff, Adam: *Marxismus und das menschliche Individuum*, Rowolt, Hamburg 1970 (1965), 134. o. Schaff írja a bevezetőben a 7. oldalon: "Kezdjük egy banális igazsággal: minden - utópisztikus és tudományos - szocializmus központi problémája az ember minden ügyével együtt. És nem egy elvont ember, nem az ember általában, hanem a konkrét emberi egyén. A szocialista mozgalmak mindig is az embertelen valóság elleni tiltakozásból nőttek ki, az ember ember általi kizsákmányolása, az emberi kapcsolatokban tapasztalható gyűlölet ellen [...]. És éppen ezért minden szocializmus a boldogság egyfajta elmélete, még ha a szocializmus nem is minden formája a harc, a boldogságért folytatott hiteles küzdelem elmélete. De azok, akik nem az embert látják a szocialista eszme középpontjában, figyelmen kívül hagyják és nem értik a legfontosabbat."

204 Kosik, Karel: *A konkrétum dialektikája. Tanulmány az ember és a világ problémájáról*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1967.

Kísérletek Marx normatív individualistaként való azonosítására.²⁰⁵ Marx számára az ember társadalmi lény, és az is marad, aki csak a közösségben találhatja meg igazi egyéniségét, mert "végső soron csak másokon keresztül valósíthatjuk meg önmagunkat", ahogy Terry Eagleton összefoglalja Marx filozófiai antropológiáját.²⁰⁶

205 Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): Marx' Communist Individualism, Mohr Siebeck, Tübingen. 2005.

206 Eagleton, Terry: Warum Marx recht hat, Ullstein Verlag, Berlin p. 2012,108.

2 Két konvergáló olvasat

A következőkben Jeremy Bentham és Karl Marx két rendhagyó olvasatával szeretném bemutatni, hogy a két gondolkodó - a jelentős különbségek ellenére - közelebb állt egymáshoz, mint azt a korábbi értelmezések ki tudták vagy akarták mutatni. Benthamet a "társadalmi hedonizmus", Marx elméletét pedig a "kommunista individualizmus" fogalmával értelmezem. Az olvasás ezen módjaiban mindkét szerző céljaiban és eszközeiben közel és távol áll egymástól. A következőkben azonban különösen az fog kiderülni, hogy a két elmélet mennyire áll közelebb egymáshoz, mint azt kezdetben feltételeztük, ugyanakkor a különbségeket nem szabad bagatellizálni. Ebben a fejezetben először mindkét politikai elméletet sajátos módon értelmezzük, majd a következő összehasonlító fejezetben szisztematikusan egymáshoz viszonyítjuk ezeket az olvasatokat.

Módszertani megközelítem az elméletek összehasonlítása. Annak érdekében, hogy mindezt a történelmi kontextusba ágyazzam, a következőkben több ponton támaszkodom a társadalomtörténeti és kultúrtörténeti másodlagos irodalomra. Mindkét szerző saját olvasatával kezdem, akiknek gondolkodását a lehető legkonvergensebben tárgyalom. Ennek során a hangsúly olykor az adott történelmi kontextusban való kontextualizációra, máskor pedig az alapvető érvelésük nyomon követésére helyeződik. A *cambridge-i iskola*¹ megközelítésével ellentétben én nem feltételezem, hogy a társadalomtörténeti kontextualizálásnak csak a szerző szándékaira kell figyelnie a sajátos történelmi keretek között, hogy kijelentéseit ezért csak a saját és kora számára kell relevánsnak tekinteni. Inkább úgy vélem, hogy a politikai eszmék története mindig a jelen politikai kreativitásának építőköve.

E munka összehasonlító megközelítése a következő megfontoláson alapul: Bentham és Marx összehasonlítása nem zárható le.

¹ Lásd erről: Mulsow, Martin; Mahler, Andreas (szerk.): Die Cambridge School der politischen Ideengeschichte, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 2010.

rendszerek vagy demokráciaelméletek. Ezért van szükség olyan megközelítésre, amely a munkájának töredékeiből indul ki. Ehhez azonban szükség van egy orientációs vonalra: ha, ahogy Judith Shklar véli, létezik egy intuitív érzék a mindennapi igazságtalanságra,² akkor legkésőbb a francia forradalom óta létezhet egy olyan érzék is, amely szerint a körülmények összeegyeztethetetlenek a demokráciával.³ Ha nem szükséges az igazságosság kidolgozott elmélete ahhoz, hogy érezzük az igazságtalanságot, akkor azt is feltételezhetjük, hogy a nem demokratikus állapotokat anélkül is lehet problematizálni, hogy egyúttal a demokrácia elméletét is meg kellene fogalmazni. Még ha a logika azt is diktálja, hogy először egy világosan meghatározott fogalomra van szükség ahhoz, hogy az attól való eltéréseket meg lehessen nevezni, akkor is szem előtt kell tartani, hogy a politikai történelem csak utólag találja meg értelmezését. Ugyanakkor a korabeli események szereplői - köztük Bentham és Marx - inkább közelítő elképzelésekből indulnak ki, amelyek csak a viták során nyernek kontúrokat.⁴ Emellett gyakran olyan homályos kifejezéseket használnak, mint a "szabadság", a "rend" vagy az "igazságosság".

"igazságosság", amellyel a politikai szereplők ezekben a vitákban a

követőket toborozni. Tudják, hogy nagyon különböző elképzelések vetíthetők bele ezekbe a homályos kifejezésekbe.⁵ A normatív és leíró jellegű demokráciaelméletek ezzel szemben szisztematikus absztrakciók. Ennek megfelelően - Marx jól ismert megfogalmazását követve - meg kell értenünk a (politikai) demokrácia logikáját.

2 Vö. Shklar, Judith N.: Az igazságtalanságról. Explorations of a Moral Sentiment, Fischer, Frankfurt am Main (1997 angolul 1990).

3 Shklar rámutat a demokrácia és az igazságérzet közötti kapcsolatra is. Számára a demokratikus elvek egyenlőek azzal az önfeláldozó kötelezettséggel, hogy figyelemmel kísérjük az igazságtalanság érzésének megnyilvánulásait. Továbbá arra kötelezik az embereket, hogy az igazságtalanság érzésének ezen érzékelt megnyilvánulásai alapján hajlandóak legyenek kritikusan megvizsgálni a fennálló szabályokat. Vö. ibid. 133.

4 Marxot illetően lásd: Bohlender, Matthias; Schönfelder, Anna-Sophie; Spekker, Matthias (szerk.): "Kritik im Handgemenge", Die Marx'sche Gesellschaftskritik als politischer Einsatz, transcript Verlag, Bielefeld. 2018.

5 Ernesto Laclau az ilyen kifejezéseket "üres jelzőknek" nevezi. Bizonyos politikai kontextusokban kifejezik azt a hiányt, amit sokan éreznek. A különböző politikai erők abban érdekeltek, hogy ezeket a kifejezéseket maguknak foglalják el, mivel ez lehetővé teszi számukra, hogy saját érdekeiket a nagyközönség érdekeinek tüntessék fel. Az üres jelzők így a politikai hegemonia (mindig törékeny) alapjait képezhetik. Lásd még: Laclau, Ernesto: Mi köze az üres jelzőknek a politikához? in: ders.: Emanzipation und Differenz, Turia und Kant, Bécs, 65-78. o.2002,

A szisztematikus összehasonlításról szóló fejezet ezért arra törekszik, hogy Bentham és Marx demokráciafelfogását a nem demokratikus állapotok problematizálásán keresztül körvonalazza. A szisztematikus összehasonlítás fejezete ezért arra törekszik, hogy Bentham és Marx demokráciafelfogását a nem demokratikus viszonyok problematizálásán keresztül körvonalazza. Kritikáik kevésbé a demokrácia szisztematikus elméleteiként, mint inkább a demokrácia nevében megfogalmazott kritikákként értelmezendők.

2.1 JEREMY BENTHAM TÁRSADALMI HEDONIZMUSA

"Az önzéssel ellentétes az az elv, hogy a lehető legtöbb ember számára a legnagyobb boldogságot biztosítsuk".⁶

Jeremy Bentham

Bentham utilitarizmusa különösen David Hume, Joseph Priestley, Claude Adrien Helvétius és Cesare Beccaria írásaiból merített. Míg Bentham az egyéni viselkedés leíró elveit Hume írásaiból vette át, addig a kormányzás normatív vezérelvét Priestley "a legnagyobb szám boldogságának" formulájában, valamint Helvétiusnál és Beccariánál a hasznosság elvét, mint a politikai vagy reformintézkedések mérésének alapját találta meg.⁷ Bentham ismerte Condillac, Maupertius, Voltaire és D'Alembert, valamint Hobbes, Bacon, Locke, Shaftesbury, Lord Bolingbroke, Mandeville, Hutcheson és Hartley írásait is.⁸ Annak ellenére, hogy egész életében más neveket keresett a megközelítésének (például "eudaimonológia" vagy "felicitarianizmus"), Bentham végül⁹ az utilitarizmus kifejezést választotta gondolataihoz.¹⁰

Az utilitarizmust ma a német nyelvterületen kevésbé fogadják, és ha mégis, akkor gyakran egyoldalúan mutatják be. Ezt az előítéletet az ókori hedonisták, majd később az utilitarizmus ellen is többször hangoztatták.

6 Bentham, Jeremy: A Table of the Springs of Action, in: Bentham, Jeremy (szerző); Goldworth, Amnon (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Deontology together with A Table of the Springs of Action and the Article on Utilitarianism, Clarendon Press, Oxford pp. 2002,56.

7 Vö. Mack, Mary P.: Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 102-107. o1962., Vö.

8 Vö. ibid., p. 105.

9 Vö. ibid., p. 226.

10 Vö. ibid., p. 103.

Bentham és John Stuart Mill filozófiája az, hogy a filozófiának van egy "a disznók filozófiája" (Thomas Carlyle), amelynek nincs erkölcsi érzéke. Értelmezésemben e kritikával ellentétben azt szeretném megmutatni, hogy Bentham "társadalmi hedonizmusa" az egyénre és a szükségletei kielégítésére irányuló törekvéseire épül, ugyanakkor mindig mindenki javát tartja szem előtt. Bár a klasszikus utilitarizmus az egyénre épül, - Bentham marxi értelmezésével ellentétben - inkább altruista, mint egoista.¹¹

Bevezetésképpen szeretném felvázolni az utilitarizmus elveit, amelyeket maga Bentham is csak nagyjából vázolt fel. Azt is be fogom mutatni, hogy a korabeli utilitarizmust kifejezetten radikális társadalomkritikaként értelmezték. Miután ez megtörtént, Pierre Bourdieu utilitarizmus-kritikájának és Immanuel Kant kötelességetikájának tárgyalása során megpróbálom megmutatni, hogy az utilitarizmusról alkotott képük pontatlannak bizonyul, sőt, az állítólagos ellentétek pusztá álellentétekké válnak. Végül tisztázásra kerül, hogy Bentham utilitarizmusa hogyan kapcsolódik az egalitarizmushoz és az európai demokráciák jelenlegi formájához.

Bentham alapvető utilitarista megfontolásai abban a néhány alapelvben találhatóak, amelyeket 1789-ben írt, nagy hatású *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation (Bevezetés az erkölcs és a törvényhozás elveibe)* című írása elé helyezett. Bentham rögtön az elején leírja antropológiájának lényegét:

"A természet az emberiséget két szuverén úr - a Bánat és az Öröm - uralma alá helyezte. Csak rájuk tartozik, hogy rámutassanak, mit kellene tennünk, és azt is meghatározzák, hogy mit fogunk tenni. Mind a helyes és helytelen mércéje, mind az okok és következmények láncolata a trónjukon van rögzítve. Uralkodnak rajtunk mindenben, amit teszünk, amit mondunk, amit gondolunk: minden erőfeszítés, amit tehetünk, hogy lerázzuk magunkról az igát, csak arra szolgál, hogy bizonyítsa és megerősítse azt. Lehet, hogy valaki úgy tesz, mintha szavakkal tagadná az uralmukat, de a valóságban állandóan alárendeltjük marad. A hasznosság elve felismeri ezt az igát, és elfogadja annak a rendszernek az alapjául, amelynek célja a boldogság építményének építése az ész és a jog segítségével. Megkérdőjelezendő rendszerek

11 Parekh, Bhikhu: Bevezetés, in: ders. (szerk.): Jeremy Bentham. Tíz kritikai esszé, Routledge, London; New York (2011/1974), pp. vii-xxvii.

próbálják tenni, beletörődnek a szeszélybe az ész helyett, a sötétségbe a fény helyett."¹²

Ez az ontológiai axióma az alapja Bentham politikai gondolkodásának, amely az általános hasznosságnak szenteli magát azért, hogy mind az egyén, mind a jogalkotó számára hasznossági számítást biztosít. A számítás megköveteli az öröm és a szenvedés mérésének lehetőségét, hogy a későbbiekben értékelni lehessen a hasznosságot. Nyilvánvalóan csak ez a mérés teszi lehetővé az egyén különböző lehetséges cselekedetei közötti összehasonlíthatóságot, valamint a szereplő költségeinek és nyereségének összehasonlítását a polgártársaival és azok hasznával, amelyeket a számítás mindig tartalmaz. Bentham kritériumkatalógusa azt javasolja, hogy minden cselekedetet az intenzitása, időtartama, bizonyossága vagy bizonytalansága, közelsége vagy távolsága, következményessége és az öröm vagy szenvedés tisztasága, valamint az érintettek csoportjának nagysága alapján ítéljünk meg.¹³ Ezt az ötletet Beccariától vette át.¹⁴ Mindez az elsőre nyersnek tűnő utasításban gyűlik össze:

"Add össze egyfelől az összes örömök, másfelől az összes szenvedések értékét. Ha az öröm oldala dominál, akkor a cselekvés tendenciája ezen egyes személyek érdekeit tekintve összességében jó; ha a szenvedés oldala dominál, akkor a tendencia összességében rossz. [...] Határozza meg azon személyek számát, akiknek az érdekei érintettnak tűnnek, és ismétlje meg a fenti eljárást mindegyikükkel kapcsolatban. Adja össze azokat a számokat, amelyek a cselekvés jó tendenciájának mértékét fejezik ki - minden olyan egyénre vonatkozóan, akire nézve a tendencia összességében jó; tegye ugyanezt minden olyan egyénre vonatkozóan, akire nézve a tendencia összességében rossz. Vegyük a mérleget; ha a túlsúly az öröm oldalán van, akkor a cselekvés általában jó tendenciát eredményez az érintett egyének teljes száma vagy közössége számára; ha a bánat oldalán van, akkor általában rossz tendenciát eredményez ugyanezen közösség számára."¹⁵

12 Bentham, Jeremy: An Introduction to the Principles of Morality and Legislation, in: Höffe, Otfried (szerk.): Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte, Francke, Tübingen pp. 2008,55-56.

13 Ibid., p. 80.

14 Vö. Mack, Mary P.: Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 107. o.1962,

15 Bentham, Jeremy: An Introduction to the Principles of Morality and Legislation, in: Höffe, Otfried (szerk.): Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte, Francke, Tübingen pp. 2008,81.

Ez a rövid szakasz világosan mutatja, hogy Bentham utilitarizmusa nyilvánvalóan nem tisztán egoista.¹⁶ Bentham uralkodó értelmezésével ellentétben a leírt hasznossági számítás nem nevezhető naivnak, hiszen Bentham tisztában volt azzal, hogy egy ilyen számítás konkrétan utópisztikus jellegű lenne.¹⁷ Így tette hozzá ugyanakkor:

"Nem lehet elvárni, hogy ezt az eljárást minden erkölcsi ítélet és minden jogalkotási vagy bírósági intézkedés előtt szigorúan végrehajtsák. Ez azonban mindig szem előtt lehet, és minél inkább megközelíti azt az ilyen alkalmakkor ténylegesen követett eljárást, annál inkább megközelíti az ilyen eljárás a pontos eljárás rangját."¹⁸

De hogy mi különbözteti meg a puha számítást a szigorú értelemben vett számítástól, az Benthamnál továbbra sem világos. Én azonban azt állítom, hogy sok minden utal arra, hogy Bentham itt valami olyasmit akar felfedni, amit általában egyensúlyozásnak tekintenek.

16 És a Bentham-életrajzíró Mary Peter Mack már 1962-ig ugyanerre a következtetésre jutott:

"Bármennyire is erőltetett a sok Bentham-ellenes kommentár, itt fenséges lényegtelenségig emelkedik. Mi a "Bentham-iskola érdekefilozófiája"? Ez bizonyosan nem Bentham-i. Egoista hedonizmus", "önző", "önző", "önző", "laissez faire", "individualizmus": mire vonatkoznak ezek a pejoratív kifejezések? Az utalításnak biztosan nem. Bentham tényszerű leírásainak kizárólagos célja az volt, hogy utat mutassanak előírásaihoz. Ha a vadembert bármelyik alakjában vakon önfeledten ábrázolta, az ő célja az volt, hogy segítsen ennek a primitívnek látni, hogy megnyissa a képzeletét, hogy megtanítsa együttérzésre, jóindulatra és toleranciára. Bentham egyik nagyszerű víziója az erkölcsi képzelet táguló univerzuma volt. A "közvetett" vagy "transzcendentális" jogalkotás volt ez a jövőbeli tudomány a civilizációs feladatok végtelenül változatos választékáról, amelyet a kormányzat akkor vállalhatott, amikor a haszonelvű előírások tényekké váltak. Nagy szerencsétlenség, hogy Bentham gondolkodásának ez a nagy, eredeti, izgalmas területe kiadatlan és ismeretlen, mert ez a kritikusok egyik mentsége az er-ror." Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 208. o.1962,

17 Vö. Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 233. o.1962,

18 Bentham, Jeremy: *An Introduction to the Principles of Morality and Legislation*, in: Höffe, Otfried (szerk.): *Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte*, Francke, Tübingen pp. 2008,81.

¹⁹Bentham implicit módon a számító egyén elvárásaira támaszkodik, amelyek viszont a tapasztalatból fakadnak.²⁰ Bentham implicit módon a számító egyén elvárásaira támaszkodik, amelyek viszont empirikus értékekből származnak. Bentham számára "az empirikus tudás lényegében szükséges a konkrét ítéletekhez"²¹. Ez utóbbiak viszont általában csak részben tudatosak. Mégis éppen a szereplők állítólagosan meghatározott tudatos számítása váltotta ki az utilitarizmus kritikáját. Ha elméletileg lehetetlennek tűnik is az egyéni hasznot másokéval összehasonlítani, kiderül, hogy ilyen összehasonlítások és az azokon alapuló döntések nap mint nap születnek, ahol az egyéni tapasztalat mindig a háttérben van.

Pierre Bourdieu utilitarizmus-kritikája minden bizonnyal az egyik legerősebb, ezért itt példaként ismertetjük.²² A következő részben Bourdieu kritikáját szeretném felhasználni annak bemutatására, hogy 1) a gazdasági cselekvés fogalma sokkal tágabban értelmezhető, mint azt a gyakran szűken a monetáris profitmaximalizálásra való összpontosítás sugallja, és 2) hogy Benthamnek - egyes kritikusaival feltételezéseivel ellentétben - szintén volt érzéke a gazdasági cselekvés számos dimenziójához.

Bourdieu, aki a *homo oeconomicus* modelljét az utilitarizmusnak tulajdonítja, és azt nem csupán heurisztikus eszköznek, hanem ontológiai állításnak tartja, megközelítésével rámutat arra, hogy az ember nem vagy csak nagyon ritkán számol, vagy csak nagyon ritkán számol ténylegesen. De ha mégis, akkor kiderül, hogy ő maga egy ideálisan tipikus vállalkozó, aki belsővé tette a kapitalista szellemet. Mint ilyen számító személy, a nyugati világ egy adott történelmi korszakának kifejezője, de nem példaképe az embernek mint olyannak. Ez a különbség különösen világossá válik Bourdieu tanulmányaiban, amelyek az algériai háború (1954-1962) idején a két életstílus összeütközéséről szólnak. Egyrészt ott volt a

19 Lásd még a következő dokumentumban található, érveleg hasonló megjegyzéseket: Hofmann, Wilhelm: Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham's Philosophical-Political Thought, Akademie Verlag, Berlin S2002., 34.

20 Lásd még Robert Dahl elmékedését a demokrácia és az utilitarizmus kapcsolatáról: Dahl, Robert A.: Democracy and Its Critics, Yale University Press, New Haven S. 1989,143.

21 Höffe, Otfried: Bevezetés, in: Höffe, Otfried (szerk.): Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte, Francke, Tübingen 12. o.2008,

22 Lásd erről: Bourdieu, Pierre: Gegen den Utilitarismus, in: ders.: Praktische Vernunft. Zur Theorie des Handelns, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 143-150. o.1998.,

a közös javakon alapuló hagyományos algériai kölcsönösségi gazdaság. Ebben a gazdaságban az ajándékokat viszonzták, és a csere soha nem volt közvetlen. A csere társadalmi kohéziót teremtett. Bár az egyén soha nem lehetett biztos a tökéletes kárpótlásban, a becsület fogalmának magas szimbolikus értéke biztosította az ajándékok időhöz kötött cseréjét. Másrészt a francia gyarmatosítás olyan kapitalista-pénzrendszert hozott az országba, amely az egyén szintjén működött, és közvetlen kompenzációt (pénzbeli díjazást) írt elő. Adminisztratív intézkedésekkel privatizálták a közösségi tulajdonokat, és a törzsi és családi struktúrákat áttelepítéssel feloszlatták, hogy megteremtsék a kapitalista társadalmi rendhez szükséges alapot. Francia szemszögből a hagyományos algériai ethoszt vagy habitust csak a modernitással szembeni ellenállásként vagy egyszerűen lustaságként értelmezték, amely nem vezethet vállalkozói sikerhez. Bourdieu csak a tőke fogalmának kibővítésével és a szimbolikus tőke gondolatának bevezetésével tudta megmutatni, hogy a hagyományos ethoszhoz ragaszkodó algériaiak a maguk módján (tudatosan vagy öntudatlanul) gazdaságilag, de nem monetáris értelemben cselekedtek.

Bourdieu terep kutatásai például kimutatták, hogy meglehetősen rá- a bőséges termés után újabb ökröt vásárolni, még akkor is, ha a takarmány hamarosan elfogyott volna, és az őszi szántás előtt újra el kellett volna adni. Ideiglenes megszerzése teszi lehetővé - és ez csak Bourdieu kibővített tőkefogalmával, illetve a "szimbolikus tőke" bevezetésével ragadható meg egyáltalán

- a házasság idején különösen jó hírnévre tett szert, mint a "ház a két ökrrel és az öszvérrel".²³ A cél itt az elismerés megszerzése, amely Bourdieu számára a legértékesebb társadalmi jószág. Ilyen értelemben a szereplők gazdasági és érdekvezérelt módon is cselekedhetnek, miközben idegenek maradnak a kapitalista szellem pénzzel számoló sémájától. Ez utóbbi életmód továbbra is idegen kulturális gyakorlat a hagyományos algériai ethosz számára.²⁴

23 Bourdieu, Pierre: *Algerische Skizzen*, Suhrkamp, Berlin p2010., 101.

24 Bourdieu: "Egy korlátozott pénzösszeg racionális felhasználása [...] rendkívül összetett számítást feltételez, amelyben egyrészt a rendelkezésre álló eszközök keretein belül meg kell határozni a lehetséges jövőbeli felhasználást, [...] másrészt [...] ésszerű döntéseket kell hozni a célok hierarchizált struktúrájára tekintettel. Köztudott, hogy még társadalminkban is, ahol a kulturális technikák elsajátítása a takarékosság, a gazdaságosság és a nyereségesség elvét igyekszik meghonosítani, a hazai gazdaság ellenáll a racionalitásnak.

Most azzal érvelek, hogy Bourdieu megfigyelései - feltételezései ellentétben - valójában összhangban vannak Jeremy Bentham nézeteivel, miszerint minden cselekvés, legyen az önzetlen motivációjú vagy egyéni haszonra törekvő (bármilyen jellegű), szükségszerűen érdekvezérelt. Az, hogy ez mennyire nyilvánvaló a színész számára a cselekvés pillanatában, egy másik kérdés. Hans Joas is rámutat Bourdieu utilitarizmushoz való közelségére. Számára Bourdieu az utilitarizmus állítólagosan kizárólag gazdasági haszonra irányuló számítását kiegészíti a javak más lehetséges formáival, például a társadalmi presztízsével.²⁵

John Stuart Mill korai, *Remarks on Bentham's Philosophy* (1833) című írásában kifogásolja Bentham modelljét, miszerint nem kizárólag a várható örömyereség dönt a cselekvésről, hanem mindig az aktuális érzelmi állapot játszik nagy szerepet egy lehetséges cselekvés mérlegelésében, és ez lehet impulzív is. Ez a kifogás azonban csak nagyon korlátozottan érvényes, hiszen Mills megjegyzése végső soron csak ellenséges megkülönböztetés.²⁶

Bentham számára igaz volt, hogy ami a sajátos boldogság és érdek, függetlenül attól, hogy "lökdösődés" (gyermekjáték) vagy "költészet",²⁷ csak az egyének határozhatják meg,²⁸ míg John Stuart Mill később különbséget tett a különböző kvalitások között.

nalizáció. Nem csoda, hogy az algériaiaknak - különösen vidéken - a legnagyobb nehézségeket okozza az ilyen bonyolult, a hagyományaik szellemétől oly távol álló technikák átvétele és alkalmazása. Bourdieu, Pierre: *Algerische Skizzen*, Suhrkamp, Berlin S2010, 109.

25 Lásd erről: Joas, Hans; Knöbl, Wolfgang: *Sozialtheorie*. Húsz bevezető előadás, Suhrkamp, Berlin pp2011, 518-557.

26 Mill, John Stuart: *Remarks on Bentham's Philosophy* (1833), in: Ackermann, Ulrike; Schmidt, Hans Jörg (szerk.): *John Stuart Mill. Válogatott művek*, III. kötet: *Freedom, Progress and the Tasks of the State*, 1. rész: *Individual, Morality and Society*, Murmann-Verlag, Hamburg pp2014, 50-51.

27 Bentham írja: "Az előítéletektől eltekintve a tolóttollas játék ugyanolyan értékes, mint a zene és a költészet művészete és tudománya", Bentham, Jeremy: *The Rationale of Reward*, John and

H. L. Hunt, London 1825, 206. o. John Stuart Mill újrafogalmazta és kiélezte Bentham gondolatát: "Valahol műveiben azt mondja, hogy 'az élvezetek mennyisége egyenlő, a tolotú éppolyan jó, mint a költészet'", Mill, John Stuart: Bentham, in: Parekh, Bhikhu C. (szerk.): *Jeremy Bentham: Critical Assessments, Volume 1*, Routledge, London, New York 1993, pp. 174.

28 Az érdek fogalmának konténerjellege Bentham megfogalmazásához vezet:

"Az érdek egyike azoknak a szavaknak, amelyeknek nincs felsőbbrendű nemzetségük, ezért nem lehet őket rendesen definiálni.", Bentham, Jeremy (szerző); Burns, James Henderson; Rosen, Fred-

az öröm.²⁹ Ha kiindulópontnak tekintjük Benthamnek az élvezetek egy bizonyos formája iránti személyes preferenciára helyezett hangsúlyát, akkor könnyen elképzelhető, hogy Bentham nyitott lett volna a tőke fogalmának Bourdieu-féle kiterjesztésére, vagy a célok lehetséges különbségének elismerésére aszerint, hogy a tőke melyik formáját követik az egyes esetekben.³⁰ A Bourdieu által Algériában megfigyelt becsületérzet, amely az ajándékcseré-gazdaság alapját képezte, könnyen elhelyezhető Bentham egyéni motivációjának sémájában. *Bevezetés az erkölcs és a törvényhozás elveihez* (1789) című művében Bentham négy elképzelhető "szankciót" különböztet meg, amelyek a társadalom tekintetének kített egyént érhetik. Ezek a fizikai, politikai, vallási és erkölcsi vagy nyilvános szankciók. Bentham ez utóbbit továbbá olyan fogalmakkal kapcsolja össze, mint a "hírnév szeretete" és a "szégyenérzet".³¹ Valójában látható, hogy Bentham és Bourdieu egyaránt abból indul ki, hogy az emberek mindig szükségszerűen érdekvezérelten cselekszenek, de részben szűk gazdasági-pénzügyi, részben pedig tágabb gazdasági-szimbolikus értelemben.

Bourdieu az embert mindenekelőtt gyakorlati lényként értelmezi, aki A habitus a habitus bizonyos formái által formálódik, és beépítette az adott társadalmi mező játékszabályait. Ebben a tekintetben a habitus (empirikus) társadalmi tapasztalatokból áll. Például egy focista rosszul járna, ha megpróbálná kiszámítani a labda röppályáját. Ehelyett a fizikai reakciója olyan tudattalan tapasztalati értékeken alapul, amelyek lehetővé teszik számára, hogy tökéletesen előre lássa a labda röppályáját. De még ezt sem lehet Bentham álláspontjának ellentmondásaként felépíteni, mert számára is az empirikus tapasztalat az első és egyetlen ésszerű alapja minden cselekvésnek.

-
- erick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Athlone Press (et al.), London 12. o.1996,
- 29 Vö. Mill, John Stuart: Bentham (1838), in: Ackermann, Ulrike; Schmidt, Hans Jörg (szerk.): *John Stuart Mill. Válogatott művek, III. kötet: Szabadság, haladás és az állam feladatai, 1. rész: Egyén, erkölcs és társadalom*, Murmann-Verlag, Hamburg, 119-172. o..2014,
- 30 Még akkor is, ha Bentham, ellentétben Bourdieu-vel, akinek az egyéni célok is a mező által együttesen meghatározottak, ebben a pontban inkább módszertani individualista maradt volna.
- 31 Az itt szereplő kifejezéseket Peter Niesen fordította németre: Niesen, Peter: *A nyilvánosság ereje. Jeremy Bentham's Panoptisms*, in: Rölli, Marc; Krause, Ralf (szerk.): *Macht. Begriff und Wirkung in der politischen Philosophie der Gegenwart*, transcript Verlag, Bielefeld S2008., 237.

a döntések.³² Ha, mint itt bemutattuk, érvénytelennek bizonyul az a feltételezés, hogy minden utilitarista megközelítés egy szükségszerűen tudatosan számító, preferenciáinak sorrendjét és a lehetséges következményeket teljes mértékben átlátható szereplő feltételezésén alapul, akkor a Bentham és gyakorlatelméleti kritikusa közötti különbség is elenyészik. Hozzátehetjük, hogy Bentham arra törekedett, hogy a politikai és a jogi szférában egyaránt átláthatóbbá tegye a döntések alapjait. Semmiképpen sem fogadta el azonban azt a gyakran neki alárendelt naiv álláspontot, amely a teljes átláthatóságot már eleve létezőnek feltételezte.³³

Most rátérek az utilitarizmus második ellentétére. Ez a különbség az Immanuel Kant hagyománya szerinti kötelességetikához képest, amelyet deontológiai etikának is neveznek ("deon" kötelességet jelent). Jeremy Bentham az elsők között alkotta meg a "deontológia" kifejezést,³⁴ és a maga idejében magát is e kötelességetika követőjének tekintette. Steffen Luik itt mutat rá, hogy Bentham és Bowring (mint szerkesztők) a *Deontologie című*, 1834-ben németül is megjelent német nyelvű művében a mindennapi erkölcsi életre vonatkozó kötelességtant dolgoznak ki.³⁵ A *Deontológia* német nyelvű változata ennek megfelelően hangzik:

"Az előttünk álló cél az, hogy a hazai élet minden kérdésében világossá tegyük az érdek és a kötelesség közötti kapcsolatot. [...] Az erkölcs elvei szerint senkinek sem lehet kötelessége olyasmit tenni, ami az érdekeivel ellentétes. Az erkölcs meg akarja tanítani őt arra, hogy érdekeit és kötelességeit megfelelően értékelje; és a következő vizsgálat megmutatja a kettő közötti kapcsolatot. [...] A deontológia a τὸ δέον (ami megfelelő, hasznos, kötelességtudó) és az λογία (tudás) görög szavakból származik, és a kötelességtant jelenti; itt a szót teljes egészében a "kötelesség" értelmében használjuk.

32 Még akkor is, ha Bourdieu álláspontjával ellentétben ezeket valószínűleg nem a hagyomány közvetíti, mivel ez Bentham számára a személyes tapasztalat ellenpólusának tűnik.

33 Ebben a tekintetben Bentham projektje hasonló volt Pierre Bourdieu projektjéhez, aki egyrészt az oktatási rendszer társadalmi szelekciós mechanizmusait vizsgálta, amelyek szerinte a társadalmi hatalmi elitok reprodukciójának elfedésére szolgáltak, másrészt a politikai mezőt vizsgálta a strukturális egyenlőtlenségek és a kisajátítási tendenciák szempontjából. E tekintetben mindkét ideológiakritikus az átláthatóságra és a reflexivitásra törekedett. Vö. Bourdieu, Pierre: *Politik. Schriften zur Politischen Ökonomie 2*, Suhrkamp, Berlin 2013.

34 Bentham, Jeremy (szerző); Goldworth, Amnon (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Deontology together with A Table of the Springs of Action and the Article on Utilitarianism*, Clarendon Press, Oxford. 2002.

35 Vö. Luik, Steffen: *Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissenschaft*, Böhlau, Köln (et al.) pp2003., 200.

A deontológia kifejezést különösen az erkölcs témakörére alkalmazzák, vagy inkább a tudomány azon részére, amely a jogalkotás szféráján kívül esik. A deontológia, mint művészet, annyit jelent, mint azt tenni, ami helyes; tudományként azt tanítja, hogyan kellene minden körülmények között a legilletékesebben cselekedni.³⁶

Bentham *deontológiájának* eredményei azonban meglehetősen elvontak maradnak, ahogy Stephen Leslie megjegyzi. Az érdek és a kötelesség egybeesésének kérdését csak felületesen kezeli, amennyiben ezt az egybeesést a mindennapi viselkedésben rejlő racionalitásnak tulajdonítja.³⁷ Bentham érvelése többek között azt mutatja be, hogy az ember az együttérzéstől és a rokonszenvtől vezérelve általában magától törekszik az erkölcsös, jó cselekedetekre, és hogy ez a tendencia a történelem előrehaladtával megerősödik. A kibővített közelv biztosítja a tisztességes és boldogságot elősegítő cselekedeteket is, amennyiben minden polgár elismerésre törekszik.³⁸ *Az erkölcs és a jogalkotás elveinek bevezetéséhez képest a kifejtésre szánt deontológia most az emberi cselekvés négy korábbi szankciós mechanizmusát - a fizikai, az erkölcsi vagy nyilvános és a vallási - kiegészíti a szimpátiával (vagyis az empátiával).*³⁹

Bentham deontológiai felfogásával szemben a deontológia fogalmát ma a német nyelvterületen elsősorban Kant kötelező etikájával hozzák összefüggésbe - ahogy Kant filozófiáját is élesen szembeállítják a következményekre orientált utilitarizmussal.⁴⁰ Immanuel Kant számára, akit ma a legjelentősebb deontológiai gondolkodónak tartanak, az erkölcsi cselekvést az ember cselekedeteit meghatározó konkrét és véletlen körülményektől függetlennek kell tekinteni.

36 Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): *Deontologie oder die Wissenschaft der Moral*. Jeremy Bentham kéziratából, rendezte és szerkesztette John Bowring, I. kötet, Allgemeine Niederländische Buchhandlung, Leipzig 7. o.1834.; 22.

37 Vö. Stephen; Leslie: *The English Utilitarians*, Volume Duckworth1., London p. 1900,313.

38 Vö. Bentham, Jeremy (szerző); Goldworth, Amnon (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Deontology together with A Table of the Springs of Action and the Article on Utilitarianism*, Clarendon Press, Oxford pp2002,. 190-207.

39 Goldworth, Amnon: Editorial Introduction, in: Bentham, Jeremy (szerző); Goldworth, Amnon (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Deontology together with A Table of the Springs of Action and the Article on Utilitarianism*, Clarendon Press, Oxford 2002, xxi. o.

40 Vö. Werner, Micha H.: *Deontologische Ansätze*. Bevezetés, in: Düwell, Marcus; Hübenenthal, Christoph; Werner, Micha H.. (szerk.): *Handbuch Ethik*, Metzler, Stuttgart 2011, pp. 122-127.

Az etikus cselekvés elve tehát egyetemes érvényűnek mondható. Kant etikai cselekvési elve tehát azt állítja, hogy általánosan érvényes. Ez azonban azt is jelenti, hogy a deontológiai gondolkodás bizonyos dolgokat vagy cselekedeteket önmagukban jónak vagy rossznak minősít. A hazugság például mindig erkölcstelen. Kant etikájában még az önzetlen célú fehér hazugságok is tiltottak.⁴¹ Kant a cselekvések értékelésének mércéje az absztrakt emberi értelem, amely állítólag képes az empirizmus és az érzés fölé emelkedni, amennyiben strukturálja a tapasztalatokat és értelmet ad nekik. Ebben Kant filozófiája kifejezetten elkülönül David Hume empirizmusától. Az erkölcs kialakulása azonban - többek között - nem magyarázható a társadalmi körülmények és diszpozíciók strukturális figyelmen kívül hagyásával. Az a kérdés, hogy hogyan és milyen okokból alakult ki az erkölcs, Kantnál továbbra is nyitva marad. Bentham erkölcsi modellje erre alkalmasabb. Számára a cselekedetek előzetes meghatározása elfogadhatatlan. Bentham számára a cselekedetek megítélésének mércéje csakis a társadalom számára érzékelt hasznosság lehet, nem pedig egy feltételezett elvont emberi értelem. Az utilitarizmus szerint nem létezhetnek eredendően jó vagy rossz cselekedetek. Minden intézkedést a helyzettől függően kell mérlegelni. Az igazság kimondása általában társadalmilag hasznosnak bizonyul.⁴² Ezért értéklik az erkölcsben az őszinteséget. De ez azt jelenti.

41 Lásd Kant *A hazugság feltételezett jogáról az ember szeretetéért című* írását (1797), amely Benjamin Constant ellenvetéseire reagált. Ez utóbbi írta: "Az az erkölcsi elv, miszerint az igazság kimondása kötelesség, ha feltétel nélkül és egyedülként vennénk, minden társadalmat ellehetetlenítene. Erre bizonyítékunk van abban, hogy egy német filozófus nagyon is közvetlen következtetéseket von le ebből az elvből, aki odáig megy, hogy azt állítja, hogy bűncselekmény lenne hazudni egy gyilkosnak, aki megkérdezi tőlünk, hogy az általa üldözött barátunk nem a mi házunkban keresett-e menedéket." Idézi: Kant, Immanuel: *Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen*. AA VIII., 425-430. O.

42 A szabályutilitarizmus azt a felismerést próbálja leírni, hogy a szabályalapú erkölcsi struktúrák kontingens környezetben alakulnak ki. A szabályutilitarizmus azonban úgy közelíti meg a deontológiát, hogy azt követeli, hogy a hasznos szabályokat akkor is kövessük, ha azok egyes esetekben rossz következményekkel járhatnak. A konkrét helyzet deontológiai alkalmazási szabályai elméleti szinten konzekvencialista módon igazolódnak. A szabályutilitarizmus tehát azt állítja, hogy - még az egyén kudarcának kockázata mellett is - az erkölcsi szabályokat azért kell követni, mert azok társadalmilag hasznosnak bizonyultak. Vö. Birnbacher, Dieter: *Utilitarizmus*, in: Düwell, Marcus; Hübenal, Christoph; Werner, Micha H. (szerk.): *Handbuch Ethik*, Metzler, Stuttgart pp2011., 99-100.

azt is, hogy utilitarista szempontból egy erkölcsi cselekedet nem kötődik kiüresedett formához. Itt még a hazugság is lehet erkölcsös, ha az a lehető legtöbb ember boldogságát szolgálja. Most Bent- ham Kant ellen lehet tiltakozni: Amikor Kant így fogalmaz: "Csak olyan maximának megfelelően cselekedj, amellyel egyúttal azt is akarhatod, hogy általános törvénné váljon"⁴³, akkor nyilvánvalóan már a cselekvés következményei vannak szem előtt, anélkül, hogy Kant ezt be akarná vallani magának. Az erkölcsnek a társadalomtól való elszakadása és a Kant által kívánt érzés Bentham számára fikció. Arthur Schopenhauer hasonlóképpen bírálta Kant kísérletét, hogy elválassza a tiszta értelmet, amelyből az erkölcsnek erednie kellene, az empirizmustól és az érzéstől.⁴⁴

De Kant nem egyszerűen gondolkodási hibát követett el. Szerinte az ember akkor bizonyul szabadnak, ha átadja magát egy önmagától adott törvénynek, amelyet feltétel nélkül követ, és ezáltal függetleníti magát külső kényszereitől és belső érzelmi állapotaitól. Itt Antigoné példájára gondolunk, aki a kifejezett tilalom és az előrelátható büntetés ellenére eltemeti a testvérét. Kant felfogásának ereje tehát abban rejlik, hogy az erkölcsös ember itt nem úgy jelenik meg, mint készletesei áldozata, és nem is pusztán a körülmények határozzák meg. Ez egyúttal a Bentham-féle felfogás feltételezett gyengesége is, amely "öröm és fájdalom" alapja miatt - ha rosszindulatúan olvassuk - úgy tűnik, mintha az ösztön vezérelné. Kant kategorikus impe- ratívája és az empirizmustól való elszakadása tehát filozófiailag vonzóan, ha nem is hasznosnak tűnik bizonyos körülmények között.

A következményekre való utilitarista orientációval való nyilvánvaló ellentét azonban relativizálódik, ha figyelembe vesszük, hogy minden olyan törvény, amelyet az ember saját magának ad, és ezáltal szabadnak bizonyul - és amely ráadásul nem korlátozza mások szabadságát -, szintén a "helyes dolog" érzéséből fakad. Aki egyéni kötelességtudatának megfelelően cselekszik, az a kívánt társadalmi képet is szolgálja, függetlenül attól, hogy ez honnan ered - még ha az ész elvont felfogásában is. Antigoné ismét példaként szolgálhat erre. Ez két értelemben is összeegyeztethető a haszonelvű elmélettel. Először is

43 Kant, Immanuel: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, AA IV, p. 421.

44 Vö. Schopenhauer, Arthur: Appendix: Critique of Kant's Philosophy, in: ders.; Lütkehaus, Ludger (szerk.): Die Welt als Wille und Vorstellung, Erster Band, Haffmans, Zürich 1991 (1819), pp. 529-676. Lásd még Schopenhauer Az együttérzés etikáját, amely Kant kategorikus imperatívusról alkotott elképzelését kiszámított egoizmussal vádolja, és az imperatívusz elvét helytelennek tartja, amennyiben az etikát inkább leíró tudományként kell felfogni. Schopenhauer, Arthur (szerző); Welsen, Peter (szerk.): Über die Grundlage der Moral, Felix Meiner Verlag, Hamburg (2007)1839).

Az a személy, aki cselekszik, tisztában van cselekedete következményeivel is, akár közvetlen, akár nem.⁴⁵ Másodszor, a cselekedeteivel növeli szubjektív jólétét. Az egyéni választás jogi jellegének túlzott hangsúlyozása ezért szükségszerűen tévútra vezet, ha nem vizsgáljuk meg alaposabban, hogy a szabadságra törekvő alany miért választja ezt az etikát. Benthammel érvelhetnénk amellett, hogy az önmagának adott törvény szerint cselekvő személy arra törekszik, hogy "tisztá legyen önmagával" (az általa választott etikával), hogy elkerülje a szubjektív kellemetlenségeket. Ebben a tekintetben is a következmények, ha nem is a hasznosság felé orientálódnak. Maga Bentham ezt a következőképpen foglalja össze:

"Amikor valaki megpróbál harcolni a hasznosság elve ellen, akkor ezt olyan indokokkal teszi, amelyek - anélkül, hogy ennek tudatában lenne - éppen ezen az elven alapulnak. Amennyiben érvei bizonyítanak valamit, akkor nem azt bizonyítják, hogy az elv *téves*, hanem azt, hogy azt *helytelenül alkalmazták*, és így nem felel meg azoknak az alkalmazásoknak, amelyek szerinte lehetségesek."⁴⁶

45 Lásd erről: Hare, R.M.: Could Kant have been a Utilitarian?, in: Fehige, Christoph; Meggle, Georg: Zum moralischen Denken, kötet Suhrkamp2., Frankfurt am Main. 1995, Hare Kantot a következetességre nyitott gondolkodóként és "a racionális akarat utilitaristájaként" értelmezi. Hiszen még egy utilitarista is előírhatja, hogy segítenünk kell az emberi lények racionális preferenciáinak vagy célokra irányított akaratának teljesítését - olyan célokét, amelyek a boldogság in- megragadását jelentik." (16. o.) Hare azt is állítja, hogy ha az észérveken alapuló akarat és az empirikus preferencia összhangban van, akkor az egyetlen kívánatos maxima az, amely a legjobb megoldás egy cselekvés által érintettek számára - és ez végső soron az utilitarista gondolkodás. (Vö. 19. o.) Majd így folytatja: "Az egyetemesnek mondott akaratnak [...] olyan akaratnak kell lennie, amely mások akaratának céljait éppúgy tiszteletben tartja, mint a saját céljait" (22-23. o.), ami megfelel Benthamnek az egyéni vágyak abszolút egyenlőségéről alkotott elképzelésének. A személyes etikai cselekvés tartalmának konkrét meghatározásán túl az utilitaristák és Kant abban is egyetértenek, hogy az olyan erkölcsi imperatívuszok, mint Kant kategorikus imperatívuszának vagy a legnagyobb szám boldogságának maximájának előmozdítása érdekében az imperatívusz formájának univerzálisnak kell lennie (vö. 28. o.).

46 Bentham, Jeremy: An Introduction to the Principles of Morality and Legislation, in: Höffe, Otfried (szerk.): Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte, Francke, Tübingen S. 2008,59.

Az utilitarista alapállás ilyen ellenpólusai, ahogy Bentham a *Kormányzásról szóló töredékében* megállapítja, az "aszketizmus", amely a jövőbeni vagy túlvilági boldogságra irányul, és ezért antihedonista, valamint az "esztéticizmus", amely erősen osztályhoz kötött és antidemokratikus beállítottságú. A boldogságkeresés ezen "hamis alkalmazásai" miatt, ahogy Nancy L. Rosenblum megjegyzi:

"Az esztétikum és az aszkézis áll a Bentham által a két korabeli jogellenes ideológiaként felfogott eszmék mögött. Az aszketizmus a forradalmi fanatikusokat jellemzi, akiknek kedvenc politikai formulájuk a természetes jogok; az esztéticizmus az arisztokráciát és szövetségeseit, akiket a reformellenesség mozgat, és akiknek politikai formulái a klasszikus retorikából származnak. Bentham volt talán az első, aki ezeket az ideológiákat együtt kezelte, és felvetette, hogy mi az, ami a kettő közös. Megfigyelései később ismertté váltak, amikor ezek a hajlamok az anarchia és a reakció szélsőségeiben nyilvánultak meg. Mindkettő, az aszkézis és az esztétika, a hasznosságtól való szándékos menekülés, érvelt; törvényellenes és antimodern; és ugyanaz az ember felváltva alkalmazhatja őket."⁴⁷

Bentham ezen álláspontja természetesen nem problémamentes. Ez egy bináris álláspontot ad a helyes utilitarizmus és a sikertelen utilitarizmus között, amelybe az összes eddigi erkölcsfilozófia beleszni látszik. A morális filozófia gyakran a természetjog és az isteni elvek felé orientálódott, amelyeket fel kellett ismerni. Bentham mellett csak néhányan esnek ki ebből a sémából, mint például David Hume, aki egy veleszületett "erkölcsi érzékre" hivatkozott⁴⁸. Hume és Bentham álláspontja azonban a 18. század szellemének felel meg, amelyben az isteni elv mint a legmagasabb tájékozódási pont egyre inkább háttérbe szorult, és csak a biológiai természet vagy a társadalom maradt helyette.

Úgy vélem, hogy Bentham kritériumkatalógusát elsősorban úgy lehet értelmezni, mint a mindennapi döntések érthetővé tételére és a lehetséges politikai lehetőségek hasznossági szempontú vizsgálatára tett kísérletet. Az utilitarizmus azonban a mindennapi cselekedeteinkhez is kíván normákat kínálni.⁴⁹ Ebben a tekintetben olyan etikaként értelmezendő, amely ontológiai megközelítésekre is támaszkodik.

47 Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London 1978, pp. 59.

48 Vö. Kühn, Manfred: *War Hume utilitarista?*, in: Asbach, Olaf (szerk.): *Vom Nutzen des Staates: Staatsverständnisse des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill*, Nomos Verlag, Baden-Baden S. 2009,96.

49 Ez nem annyira vonatkozik Bentham eredeti utilitarizmusára, amennyiben az inkább a döntéshozókra, jogalkotókra stb. tekintett.

az emberről. Bentham kijelentése, miszerint vagy így, vagy úgy, szintén amellet az értelmezés mellett szól, hogy Bentham kalkulusát olyan metaforaként kell érteni, amely a többnyire nem tudatos folyamatokat akarja láthatóvá tenni:

"Az emberek számolnak, némelyik kevésbé pontosan, sőt, némelyik még pontosabban: de minden ember számol."⁵⁰ A tudatos számítás előre és utólag is használható a korábbi intézkedések hasznának ellenőrzésére.⁵¹

Bentham haszonelvű etikája így metaforikusan feltárja azokat a többé-kevésbé tudatos motivációkat, amelyekből az emberek cselekszenek. Az emberi elmében működő elvek ilyen programszerű feltárását ezért Bentham "az akarat logikájának"⁵² is nevezi. Ez utóbbi azonban mindig csak részben átlátható a szereplők számára. Bentham kutatási programja ezáltal, mint

50 Bentham, Jeremy: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Burns, James Henderson; Rosen, Frederick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Athlone Press (et al.), London pp1996. 173-174.

51 Az utilitarizmus másik nagy hatású kritikája Talcott Parsons 1937-es *The Structure of Social Action* című műve. Parsons nem hitt abban, hogy az emberek feltételezett haszonelvű orientációja megmagyarázhatja a társadalmi rendszerek sokféleségét és belső differenciáltságát, hanem inkább úgy vélte, hogy más logikáknak és mechanizmusoknak kell magyarázniuk azokat. Kritikája Max Weber, Emile Durkheim, Alfred Marshall és Vilfredo Pareto írásaiból indul ki. Parsonok figyelmen kívül hagyták azt a tény, hogy legalábbis Jeremy Bentham nem tekintette magát magyarázó szociológusnak, aki az általános haszonelvűség ontológiai feltételezésére hivatkozott. Bentham inkább a korabeli intézmények kialakítását bírálta, amely ellentétes volt az általános hasznossággal (a legnagyobb szám boldogságának értelmében). Parson kritikája az utilitarizmusról nem meggyőző, mivel feltételezi, hogy a társadalomelméletként értelmezett utilitarizmus közvetlen és egyben differenciálatlan hasznossági orientációval rendelkezik. Lásd még: Joas, Hans; Knöbl, Wolfgang: *Sozialtheorie. Húsz bevezető előadás*, Suhrkamp, Berlin, 39-142. o2011.,

52 Frederick Rosen írja *Bentham Introduction to the Principles of Morals and Legislation* című művének bevezetőjében Bentham szándékáról: "Elutasította Arisztotelész elhűzódó befolyását, és különösen azokat, "akik jobban szeretik Arisztotelész tekintélyét, mint saját tapasztalatukat", és megpróbálta kifejleszteni azt, amit Arisztotelész nyilvánvalóan nem tanult, nevezetesen az akarat logikájának bemutatását, szemben azzal, amit Arisztotelész megértési logikájának nevezett."" Rosen, Frederick: *Introduction*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Burns, James Henderson; Rosen, Frederick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Athlone Press (et al.), London p1996. xxxii.

Georg Kramer-McInnis írja, szenzualista felfogásként kell értelmezni, amely kezdetben a tiszta ész racionalista felfogásával szemben áll.⁵³

Az egyéni és a csoportérdekek egyensúlyának kérdése azonban még nem tisztázott megfelelően. Bentham utilitarizmusával kapcsolatban Élie Halévy eszmetörténész különbséget tett egyrészt a "pszichológiai hedonizmus" között, amely szerint a szereplők úgy cselekszenek, hogy a hasznosságot maximalizálják, másrészt az "etikai hedonizmus" között, amely szerint a társadalmi szereplőknek a lehető legtöbb ember érdekében kell cselekedniük.⁵⁴ Bentham törvényhozóján múlott most, hogy a két formát összeegyeztette, miközben, mint P. J. Kelly hangsúlyozza, a megoldás itt nem az volt, ahogyan azt egyes Bentham-értelmezők hitték, hogy a törvényhozó diktátummal kényszerítse ki az "etikai hedonizmust".⁵⁵ Kelly szerint Bentham inkább egy közvetett elv felállításával foglalkozott az "etikai hedonizmus" értelmében.

"a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága", amely mindenekelőtt bölcs és közvetett jogalkotásban állt. Ez olyan keretet teremtett, amely garantálta a tulajdonjogot, és megteremtette azt a biztonságot, amelynek Bentham mindig is különös jelentőséget tulajdonított.⁵⁶ 1833-ban egy korábbi mentorával folytatott korai vitájában John Stuart Mill kritizálta Bentham törvényhozásról alkotott nézetét, mondván, hogy Bentham vak volt a nemzet intézményes alapú jellemformálásának szükségességére. Bár Bentham az embereket olyannak vette, amilyenek, elfogadta egoizmusukat, és azt megfelelő törvényhozással akarta keretbe foglalni, a nemzeti jellem valódi javulását a több erény és erkölcs - és így a boldogság - irányába Mill szerint nem lehetett így elérni.⁵⁷ És Bentham képviseleti demokrácia eszménye sem volt általánosan megvalósítható megoldás, mivel a politikai reformok keresése során mindig figyelembe kellett venni az adott nemzet mindenkori állapotát.⁵⁸

53 Vö. Kramer-McInnis, Georg: Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre, Dike (u.a.), Zürich (u.a.) S. 2008,58.

54 Halévy, Élie: The Growth of Philosophical Radicalism, Martino Publishing, Mansfield (20131928), pp. 14.

55 Vö. Kelly, P.J.: Utilitarianism and Distributive Justice: The Civil Law and the Foundations of Bentham's Economic Thought, in: Utilitas, 1. évfolyam, 19891., szám, 65-66. o. Vö.

56 Vö. ibid. 62-81. o.

57 Mill, John Stuart: Remarks on Bentham's Philosophy (1833), in: Ackermann, Ulrike; Schmidt, Hans Jörg (szerk.): John Stuart Mill. Válogatott művek, III. kötet: Freedom, Progress and the Tasks of the State, 1. rész: Individual, Morality and Society, Murmann-Verlag, Hamburg pp2014., 46-47.

58 Ibid., 56-57. o.

Ha - ahogy Kelly sugallja - Bentham liberalizmusa valóban a biztonságot és az elvárások bizonyosságát helyezte haszonelvű elméletének előterébe, akkor ezt nagyon nehéz lenne összeegyeztetni a mai neoliberalizmussal, amelynek előfutárát, Benthamet néha úgy értelmezik, hogy a társadalmi összefüggések és az állam ökonómiára való törekvése miatt,⁵⁹ hiszen a neoliberalizmust mindig a gazdasági és társadalmi viszonyok átfogó prekarizációja kíséri. Az ebből eredő átfogó bizonytalanság a polgárok többsége számára, különösen a középosztály számára, amelynek szaporodása most veszélyeztetettnek tűnik, ezért szöges ellentétben áll a legnagyobb szám legnagyobb boldogságával, ahogyan Bentham értette.

Még nem világos, hogy Bentham utilitarizmusa, amely a jogalkotó számára inspirációs forrásként szolgál, az elosztási igazságosság egy sajátos formáját is támogatja-e. Elképzelhető az érdek alapján elosztó meritokratikus rendszer, a szükségletek alapján elosztó szolidaritáson alapuló rendszer, valamint az állampolgári egyenlőség elve, amely a jogok, kötelességek és javak egyenlőségi elosztására törekszik.⁶⁰

A demokratikus rendszer a jogok egyenlőségét (izonomia) feltételezi, mint alapját, de úgy tűnik, hogy a javak társadalmi-gazdasági elosztásáról nem esik szó. Felmerül a kérdés, hogy Bentham utilitarista filozófiája mennyiben demokratikus egyáltalán, és pontosan hogyan viszonyul a javak elosztásához. Itt hasznos egy oldalpillantás Bentham történelmi kontextusára:

"A hedonista kalkulus a késő feudális és a kora kapitalista Angliában alakult ki. Tekintettel arra, hogy a hatalom és a vagyon akkoriban a kiváltságosok egy vékony rétegének kezében összpontosult, a demokratikus alapelv, miszerint mindenki megkülönböztetés nélkül egyenlő elbánásban részesül, Bentham diktuma, miszerint "mindenki egynek számít, és senki sem számít egynél többnek", a számtanra lefordítva szinte forradalmi társadalomkritikát tartalmaz."⁶¹

59 Például: Engelmann, Stephen G.: "Közvetett jogalkotás. Bentham's Liberal Government, in: *Polity* 35(3), pp2003., 369-388.

60 Vö. Miller, David: *Grundsätze sozialer Gerechtigkeit (A társadalmi igazságosság alapelvei)*, Campus-Verlag, Frankfurt am Main (et al.). 2008.

61 Höffe, Otfried: Bevezetés, in: Höffe, Otfried (szerk.): *Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte*, Francke, Tübingen 19. o.2008,

1789-ben, a francia forradalom évében Bentham a *Bevezetés az erkölcs és a törvényhozás elveihez* című művében mindenki számára egyenlő elbánást követelt, és ezért liberális demokrataként jelenik meg. Korának liberalizmusa nemcsak a szabad piacon való akadálytalan vásárlás és eladás jogát követelte, hanem mindenekelőtt a polgárság politikai részvételét is, amely gazdasági felemelkedése által támogatva láthatóan szembeszállt a nemesség politikai monopóliumával.

Ahhoz, hogy értékelni tudjuk Bentham megfontolásait egyrészt a politikai részvétel, másrészt a javak anyagi elosztása megfelelő demokratikus tartalmának mértékéről, először is szükséges a gazdaság és a politika szférája közötti világos analitikus különbségtétel. Bentham különböző működési elveket rendel ezekhez a különböző szférákhoz. Adam Smith gazdasági elméletének követőjeként Bentham is úgy véli, hogy a gazdaságot - normális esetben - nem szabadna közvetlenül befolyásolni a politikai döntésekkel.⁶² A társadalmi jólétet csak a polgárok szabad cselekvése révén lehet elérni, és ehhez mindenekelőtt (elvárt) biztonságra, jogállamiságra és a tulajdon védelmére van szükség. Bentham szerint e nélkül a keret nélkül nincs motiváció olyan befektetésekre, amelyek megtérülése több mint bizonytalan. Számára, akárcsak Adam Smith számára, egyértelmű volt, hogy a piaci szereplő a saját hasznára törekszik, és ha nem így tenne, aligha tudna fennmaradni. Itt válik világossá, hogy az anyagi javak megszerzésének önérdeke csak a biztonságon keresztül garantálható. Erre a célra azonban a polgári társadalom kezdete óta adókat vetnek ki a jogi, katonai és rendőri apparátus finanszírozására.⁶³ Ezeket a költségeket mindig is a polgárok viselték. És csakis ezen keresztül garantálható a megmaradt tulajdonuk anyagi biztonsága. Ugyanakkor azonban Bentham úgy vélte, hogy az utilitarista jogalkotónak abból kell kiindulnia, hogy a gazdag polgár átlagosan boldogabb, mint a nincstelen. Az egyenlő adóztatás tehát több szenvedést okozna a lakosság szegényebb rétegei számára. Bentham ezért az arányos adóztatási rendszer mellett érvelt, amely

62 Vannak azonban fontos kivételek, amelyeket meg kell jegyezni. Például, bár Bentham *Az uszora védelme* (1787) című műve Adam Smith követőjének bizonyult, ő is úgy vélte, hogy a gabona piaci ára ésszerű és legitim a társadalmi biztonság és stabilitás érdekében. Vö. Crimmins, James E.: Contending Interpretations of Bentham's Utilitarianism, in: Canadian Journal of Political Science, Volume 29, No. 4 (Dec. 1996), pp. 764-766.

63 Vö. Hofmann, Wilhelm: Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham filozófiai-politikai gondolkodása, Akademie Verlag, Berlin 2002, 242-243. o.

A tehetősebbeknek többet kellett fizetniük.⁶⁴ Marx és Engels a *Kommunista kiáltványban* szintén a progresszív adózást támogatta. Mary P. Mack szerint az utilitarista hierarchiában az egyenlőtlenség csökkentésének elve csak nagyon szorosan követi a szükséges várakozásbiztonság elvét, amely alá a tulajdonvédelem és a kiszámítható adózás is tartozik.⁶⁵

Ez azonban nem terjed ki az anyagi javakkal kapcsolatos valamennyi tranzakcióra. Egy demokratikus és reprezentatív társadalomnak többre van szüksége, mint fizetett bírákra, rendőrökre és parlamenti képviselőkre. Mivel Bentham meg volt győződve arról, hogy minden politikai közösségnek szüksége van a társadalmi homogenitás egy alapvető fokára is, amelyet nemcsak politikailag és jogilag, hanem korlátozott mértékben anyagilag is meg kell érteni, ma őt tekintik a jóléti állam úttörőjének is. Még ha Bentham számára elképzelhetetlen is volt a szegénység eltörlése, amelyet ő is motiválónak és végső soron a munka és így a gazdagság forrásának tekintett, a gazdagok és szegények⁶⁶ közötti szakadék nem lehet túl nagy. Ez azonban nem azért van így, mert minden embernek természetes joga van az élethez vagy akár az emberi méltósághoz, hanem azért, mert a jóléti államnak a "legnagyobb számú ember legnagyobb boldogsága" nevében azokat a társadalmi periférián lévő alapvető szükségleteket is biztosítani kell, amelyek Bentham sensualista ihletésű politikai gondolkodásának kiindulópontját jelentik. Bentham szerint az ember rendelkezik egy olyan együttérzéssel is, amely egykor a családra vagy a legkisebb csoportra korlátozódott, de a kulturális fejlődés révén a környező társadalomra is kiterjedt.⁶⁷ Ebben a tekintetben a koldus látszólagos szenvedése csökkenti a jólét érzését. Bentham szerint, amikor adományozunk, a tranzakció nem olyan, mint egy zéróösszegű játék, amelyben mi veszítünk, és a koldus nyer.⁶⁸ Inkább hasonlít egy olyan win-win helyzetre, amelyben a boldogság

64 Vö. Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 288. o.1962,

65 Vö. *ibid.*, p. 288

66 Vö. Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politikai gazdaság, rendőrség és pauperizmus, Velbrück, Weilerswist S2007.*, 199.

67 Lásd erről: Hofmann, Wilhelm: *Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham's Philosophical-Political Thought*, Akademie Verlag, Berlin 2002, p. 179.

68 Dieter Birnbacher kifejti: "A pszichológiai egoizmus esetében a látszólag olyan motívumok által motivált altruista cselekedetek, mint az együttérzés és a szolidaritás, szintén egoisztikusan motiváltak, pl. a társadalmi figyelem, az összetartozás és az elismerés iránti vágyak. Az erkölcsileg motiválnak tűnő cselekedetek célja a külső (büntetés, megrovás, társadalmi elismerés megvonása) és belső szankciók (bűntudat, önvád, csökkent önbecsülés) elkerülése. Bentham és Mill, az utilitarizmus megalapítói legalábbis átmenetileg közel álltak a pszichológiai egoizmushoz. Bentham

a legnagyobb szám egyenlőtlenül növekszik. Bentham ezt a *csökkenő határhason* tételével indokolja, amely szerint az első penny hasznosabb a tulajdonosának, mint a milliomodik. A milliomos számára néhány fillér elvesztése aligha okoz érzelmi sérülést, míg a koldus számára a nyereség, legyen az bármilyen kicsi, aránytalanul nagyobb értéknek tűnik, mind érzelmileg, mind anyagilag. Bentham a következőképpen magyarázza a csökkenő határhason tézisét:

"Ami a vagyontól függ, - két egyenlőtlen vagyonnal rendelkező személy közül a jogalkotónak azt kell a legnagyobb boldogsággal rendelkezőnek tekintenie, akinek a nagyobb vagyona van. A boldogság mennyisége azonban közel sem fog ugyanolyan arányban növekedni, mint a gazdagság mennyisége:

- a vagyon tízezerszeres mennyisége nem hozza magával a boldogság tízezerszeres mennyiségét. Még az is kétséges lesz, hogy a tízezerszeres vagyon általában kétszeres boldogságot hoz-e magával. Így van, hogy a gazdagság hatása a boldogság előállításában egyre csökken, ahogyan az a mennyiség, amellyel az egyik ember gazdagsága a másik emberét növeli, egyre növekszik: más szóval, a boldogság mennyisége, amelyet a gazdagság egy részecskéje (minden részecske azonos nagyságú) termel, minden egyes részecskénél kisebb és kisebb lesz; a második kevesebbet fog termelni, mint az első, a harmadik kevesebbet, mint a második, és így tovább."⁶⁹

Az a mód, ahogyan Bentham a csökkenő határhason kérdését kezeli, érvényteleníti az utilitarizmus ellen többször felhozott ellenvetést, miszerint az nem ismeri az elosztási igazságosság elvét, és ehelyett csak a teljes hasznosság maximalizálását követeli.⁷⁰ Így Benthamre hivatkozva lehet érvelni egy erős progresszív adó mellett, ahogyan azt a *Kommunista Kiáltvány* is követeli.

az utilitarista erkölcszöhöz való ragaszkodást kevésbé valódi erkölcsi indítékoktól, mint például a kötelességtudattól és a lelkiismeretességtől, mint inkább attól a vágytól, hogy elkerüljék a külső szankciókat, mint például az állami és isteni büntetéseket, a társadalmi elutasítást és kizáróítást, valamint a kötelességmulasztás egyéb hátrányos következményeit." Birnbacher, Dieter: Utilitarizmus, in: Düwell, Marcus; Hübenal, Christoph; Werner, Micha H. (szerk.): Handbuch Ethik, Metzler, Stuttgart 2011, pp. 98.

69 Bentham, Jeremy: Pannomial Fragments, in: Bentham, Jeremy (szerző); Engelmann, Stephen G. (szerk.): Selected Writings: Jeremy Bentham, Yale University Press, New Haven; London pp2011., 275-276.

70 Ezt a nézetet vallja Wilfried Hinsch filozófus is, aki szintén a német nyelvterületen gyakran félreértett utilitarizmust igyekszik rehabilitálni: Hinsch, Wilfried: Die Gerechte Gesellschaft. Eine philosophische Orientierung, Reclam, Stuttgart 45-81. o2016..

Amartya Sen közgazdász is osztja ezt a hamis kritikát, aki például azt írja, hogy az utilitaristák "[...] általában nem akarják, hogy a különböző emberek ugyanazt a hasznosságot élvezzék, hanem csak a *teljes hasznosság* maximalizálását tartják szem előtt, az elosztásra való tekintet nélkül [...]", hogy aztán ezt "nem különösebben egalitárius hozzáállásnak" minősítse.⁷¹ Ugyanakkor azonban relativizálja kritikáját, és ezzel hangsúlyozza az utilitarizmus feltűnő ambivalenciáját, amely mindig többféleképpen értelmezhető:

"És mégis, az utilitaristák egyenlőségre is törekcszenek, nevezetesen minden ember egyenlő bánásmódjára, amennyiben a hasznossági nyereségnek és veszteségnek kivétel nélkül minden ember számára azonos jelentőséggel kell bírnia. Azzal, hogy ragaszkodnak ahhoz, hogy a hasznossági nyereség mindenki számára egyformán fontos, az utilitaristák az egalitárius gondolkodás egy speciális fajtáját alkalmazzák. Éppen ez az egalitárius vonás kapcsolódik az utilitarista elvhez, amely szerint "minden fél egyenlő súlyt ad az egyenlő igényeknek" [...]."⁷²

Mint látható, Bentham utilitarizmusa nem közömbös az anyagi elosztás iránt, még akkor sem, ha írásaiból nem lehet kifejezett igazságossági elméletet desztillálni, ahogyan azt később John Rawls a liberális igazságossági elmélet alapjaként követelte, amelyet Immanuel Kant kötelességetikájának folytatásaként értelmezett.⁷³ Bentham munkássága az emberi cselekvés okairól szóló írások összetett mozaikja, valamint a hagyományos természetes jogok mellett az összes polgár javát szem előtt tartó racionális politikai intézmények vázlatai. Bentham e heterogén életművével szemben John Rawls az igazságosság egyetemes elvének tömör megfogalmazására tett kísérletet 1971-ben megjelent *Theory of Justice (Az igazságosság elmélete, angolul 1979)* című művével. Ennek érdekében azt kereste, hogy milyen feltételek mellett található olyan társadalmi szabályok, amelyeket minden polgár számára igazságosnak tartanak, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek csak egy absztrakt eredeti állapotban található meg, amelyben az egyének semmit sem tudnak tényleges társadalmi helyzetükről. Annak érdekében, hogy leírjon egy olyan módot, amelyben ilyen igazságos intézmények találhatóak, Rawls a szerződéselméletében az eredeti állapot sajátos modelljeként⁷⁴ a "tudatlanság fátyolát" hozza játékba. Csak ilyen fátyol alatt, helyzetüktől és érdekeiktől megfosztva,

71 Sen, Amartya: *The Idea of Justice*, C.H. Beck, München 2010, 319. o. Ibid⁷², p. 319.

73 Rawls, John: *Eine Theorie der Gerechtigkeit*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990; Rawls, John: *Gerechtigkeit als Fairneß. A New Design*, Suhrkamp, Berlin 2006.

74 Rawls, John: *A Theory of Justice*, Suhrkamp, Frankfurt am Main p1990., 36.

a polgárok képesek lennének megegyezni az igazságos, általánosan elfogadott intézményekben és eljárásokban. Ezeket Rawls "igazságosnak" tartja, amennyiben mindenki közösen és önkéntesen támogatja őket.⁷⁵

De még a "tudatlanság fátyla" heurisztikus eszközként való használata esetén is fennállnának egyenlőtlenségek. Rawls nem kérdőjelezi meg a piacgazdaság elveit. Feltételezi azonban, hogy a tudatlanság e fátyla alatt az ember beleegyezik abba is, hogy a lehető legtöbb segítséget nyújtsa a lehető legrosszabb helyzetben lévő embernek. A "különbség-elv"⁷⁶ kimondja, hogy az egyenlőtlenségek akkor legitimek, ha az átlagosan rosszabb helyzetben lévők számára is hasznosnak bizonyulnak. A másik elv, amely fölötte állna ennek az elvnek, és amelyről megegyeznénk, a "szabadság elve"⁷⁷, amely alatt Rawls a klasszikus liberális alapszabadságokat érti.

⁷⁸Rawls bírálta a következményekre orientált klasszikus utilitarizmust, amelyet fő ellenfelének tekint, mivel az hosszú ideig uralta az igazságosság elméletét az angol-amerikai világban, mindenekelőtt a cselekvés⁷⁹ következményeinek átláthatóságát és az általa feltételezett egyéni hasznossági nyereségek kiegyenlítésének lehetőségét feltételező feltételezése miatt.⁸⁰ Rawls ezt egy olyan a priori elvvel akarja ellensúlyozni, amely egyrészt nélkülözi a méréseket és az ellentételezéseket, másrészt a liberális nemzetállamokban az intézmények és eljárások igazságos kialakításának irányelveként funkcionál. Ezzel úgy véli, hogy megkerülte azt a szükséges rosszat, hogy egyeseket hátrányos helyzetbe hoz a sokak javára, amit (úgy tűnik) az utilitarizmus általánosan elismer. Az utilitarizmus Rawls-féle recepciójával, amely főként Bentham és Henry Sidgwick (1838-1900) alapján készült, az a probléma, hogy a Bentham által felvázolt elosztási elvek rövidített olvasata. Rawls számára tehát a klasszikus utilitarizmus a következő szempontból tűnik egyértelműnek:

"Az igazságosság utilitarista felfogásának megdöbbentő vonása az, hogy nem - vagy legfeljebb közvetve - játszik szerepet, hogy a kielégüléseknek ezt az összegét hogyan osztják el az egyes emberi lények között [...]. A társadalomnak el kell osztania a javakat - jogokat és

75 Vö. *ibid.*, p. 30

76 Lásd: *ibid.*, 336-337. o.

77 Lásd: *ibid.*, 336-337. o.

78 Lásd: *ibid.*, 19-65. o.

79 Vö. *ibid.*, p. 45.

80 Vö. *ibid.*, p. 46.

kötelességek, lehetőségek és kiváltságok, a gazdagság különböző formái vagy bármi más - úgy osszuk el őket, hogy lehetőleg ez a maximumot érjük el."⁸¹

Azt, hogy ez Bentham esetében nem így van, fentebb már kifejtettük a csökkenő határhason elve és az általa előírányzott újraelosztás alapján. Továbbá az utilitarizmusnak a teljes hasznosságra való állítólagos abszolút rögzítettségével kapcsolatban Rawls azt állítja, hogy nem nyilvánvaló, "[...] hogy a magukat egyenlőnek tekintő és egymással szemben igényeiket érvényesíteni tudó embereknek meg kellene állapodniuk egy olyan elvben, amely egyesekre kisebb életesélyeket ró, csak azért, mert a hasznok összege nagyobb a többiek számára"⁸². Azonban legalábbis Bentham utilitarizmusa, amelyet politikai vezérelvként gondolhatunk el, aligha értelmezhető szerződéselméletként abban az értelemben, ahogyan azt Rawls itt feltételezi. Benthamnek ezért nincs fogalma az eredeti állapotról. Bentham utilitarizmusa sokkal kevésbé egyértelműen rendelhető hozzá, mint Rawls szigorúan rendszerezett elméleti tervezete. Bentham hosszú időn át írott változatos írásai egyrészt ontológiai kijelentéseket tesznek az emberi lényekről, miközben egyúttal haszonelvű politikai alkotmányokat is terveznek.

A kritikájától távolodva Rawls osztja azt az általam is vallott feltevést, hogy léteznek Bentham utilitarizmusa inkább szociális etika:

"Az utilitarizmust hagyományosan individualistának tekintik, és ennek bizonyára jó okai vannak. Az utilitaristák a szabadság és a gondolatszabadság erős szószólói voltak, és úgy vélték, hogy a társadalom java az egyén javában rejlik. És mégis, az utilitarizmus nem individualista, legalábbis ha természetes módon vezetjük le, nevezetesen az összes szükségletet csoportosítva, és a társadalomra alkalmazva az egyénre vonatkozó döntési elvet."⁸³

Az utilitarista Henry Sidgwick igazságosság-elméletének csak egy aspektusa tűnik Rawls számára elképzelhető alternatívának az igazságosság igazságosságról mint méltányosságról alkotott koncepciójához képest. Sidgwick 1874-es *The Methods of Ethics* című művének 1981-es újradolgozásához írt előszavában Sidgwick munkáját a klasszikus utilitarista doktrína legvilágosabb és legközérhetőbb megfogalmazásaként méltatja.⁸⁴ Rawls ítélkezik Sidg-

81 Ibid., p. 44.

82 Ibid., p. 31.

83 Ibid., p. 48.

84 Vö. Rawls, John: Előszó Az etika módszereihez, in 1982.; Sidgwick, Henry: *The Methods of Ethics*, Hackett Publishing Company, Indianapolis, Cambridge S1981., v.

wicks írását, mint "[...] az első igazán tudományos munka az erkölcsfilozófiában, amely arra vállalkozik, hogy szisztematikusan összehasonlító tanulmányt készítsen az erkölcsi felfogásokról, kezdve azokkal, amelyek történelmileg és a jelenlegi értékelések szerint a legjelentősebbek"⁸⁵. *Igazságosságelméletében* Rawls átveszi Sidgwick - maga Sidgwick is elutasította - elképzelését az egyénre orientált boldogságmaximalizálás "átlagos elvéről", amely nem az általános társadalmi hasznot nézi, hanem azt, hogy a társadalom széles közepe számára hoz-e hasznot.⁸⁶ Rawls ezt a koncepciót komoly alternatívának tekinti az általa az eredeti állapot fiktív választására meghatározott axiómákkal szemben. Rawls azonban a klasszikus utilitarizmusban implicite ismét azt sugallja, hogy a "pártatlan megfigyelő" által meghatározott maximális összhaszon⁸⁷ szempontjából a többé-kevésbé boldogtalanok tömegével együtt élő néhány rendkívül boldog polgár legitimnek tekinthető. Egy ilyen rend nem tűnik igazságosnak Rawls számára, aki így írja le megközelítésének előnyét: "A pártatlanságot nem egy szimpatikus megfigyelő, hanem maguknak a résztvevőknek a szemszögéből határozzuk meg", és hozzáteszi: "Az utilitarizmus hibája, hogy összekeveri a pártatlanságot a személytelenséggel."⁸⁸

Egy kevésbé absztrakt érvelésből azonban most már lehetséges a tekintettel Bentham támadásaira az establishment "baljós érdeke" ellen, joggal állíthatjuk, hogy Rawls közömbös az elosztás (a javak, jogok stb.) iránt. Bentham demokratikus im-petusza inkább azt sugallja, hogy elméleti értekezései nem csupán mindenki örömét veszik figyelembe, hanem - mint fentebb a csökkenő határhaszon eszméjével már kimutattuk - a széles közép jóléte felé tendálnak.

Mielőtt egy későbbi fejezetben részletesebben kitérnék a nyilvánosság és a parlament kapcsolatára, itt szeretném feltenni azt a hipotézist, hogy Bentham számára az az igazságos, ami egy felvilágosult, azaz ideológiai fátyoltól mentes nyilvánosság előtt igazolható.⁸⁹ Ahelyett, hogy egy speciális

85 Ibid., v. o.

86 Rawls, John: *A Theory of Justice*, Suhrkamp, Frankfurt am Main p1990., 211.

87 Vö. *ibid.*, p. 215.

88 *Ibid.*, p. 217.

89 A következő értelemben: Forst, Rainer: *Gerechtigkeits nach Marx*, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*, Suhrkamp, Berlin 121. o2013.,; valamint

Bentham igazságosság-fogalma tisztán diszkurzív módon, a társadalom mindig változóban lévő sajátos boldogságideáljának függvényében határozható meg. Végző soron azonban az igazságosság e fogalma továbbra is viselőinek érzékenységéhez és a hasznosságról alkotott elképzelésükhöz kötődik. Ugyanez vonatkozik, ahogy Rainer Forst rámutatott, Karl Marxra is. Így nagyon közel áll Benthamnek a minden érző lény egyenlő figyelembevételére vonatkozó követeléséhez, amikor Forst a proletariátus szubjektívizálódásával foglalkozó Marxra vonatkozóan⁹⁰ fogalmaz:

"Az igazságtalanság elleni alapvető késztetés nem az, hogy valamit vagy többet akarunk, hanem az, hogy nem akarjuk többé, hogy uralkodjanak, elnyomjanak vagy figyelmen kívül hagyjanak, mint olyan valakit, akinek igénye és *alapvető joga van az igazolásra*. Ez a követelés tartalmazza azt az igényt, hogy ne legyenek olyan politikai vagy társadalmi feltételek, amelyeket nem lehet megfelelően indokolni az érintettek számára. Ebben rejlik az igazságosság mélységesen *politikai* lényege, amelyet a *suum cuique* tétel hajlamos kiszorítani, mivel az igazságosság lényegében arról szól, hogy ki határozza meg, ki mit kap. Eszerint az igazságosság iránti igény emancipációs jellegű; reflexív értelemben az autonóm, igazoló lényként való tisztelet igényén alapul,

azaz méltóságában, mint olyan lény, aki képes igazolásra adni és követelni. Az igazságtalanság áldozata nem elsősorban az, akinek *nincsenek* bizonyos javak, hanem az, aki nem "*számit*" a javak termelésében és elosztásában".⁹¹

A szabad piacon belül is mindenki egyenlő a versenyben, amennyiben mentes a kiváltságoktól. Bentham a szabad piac támogatójaként értelmezhető,⁹² még akkor is, ha szerinte az államnak képesnek kell lennie arra, hogy kivételes helyzetekben beavatkozzon a biztonság és a stabilitás nevében.⁹³ Philip Schofield látja Bent-

vö. Hofmann, Wilhelm: Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham's Philosophical-Political Thought, Akademie Verlag, Berlin S2002., 251.

90 Vö. Forst, Rainer: Gerechtigkeits nach Marx, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 116-118.

91 Ibid., p. 111.

92 Stark, Werner: Bevezetés, in: Stark, Werner (szerk.): Jeremy Bentham's Economic Writings. Critical Edition Based on Printed Works and Unprinted Manuscripts, Volume 1, Routledge, London (2003/1952), pp. 7-60.

93 Vö. Crimmins, James E.: Contending Interpretations of Bentham's Utilitarianism, in: Canadian Journal of Political Science, Volume 29, No. (4Dec. 1996), pp. 764-766.

sonka a jogilag kikényszerített anyagi egalitarizmus ellenzőjeként.⁹⁴ Ugyanakkor azonban Bentham - mint látható - a szegények és a munkaképtelenek javára történő társadalmi újraelosztást is támogatta. Pontosán ez az egyensúly teszi őt a mai európai jog- és jóléti államok meghatározó úttörőjévé, még akkor⁹⁵ is, ha ezek - Bentham antimetafizikai gondolkodásával ellentétben - az emberi és polgári jogok révén próbálják legitimálni magukat. Ebben a tekintetben Bentham a mai jóléti államok értelmében vett demokratának, pontosabban szociálliberálisnak nevezhető.⁹⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy a panoptikusan felépített dologházak, amelyeket nemcsak a bűnözőknek, hanem a csavargóknak is szántak, nyíltan kényszerítő jellegűek voltak. Egy olyan kényszer, amelyet Marx óta többször is a liberális kapitalizmus fegyelmező hátoldalaként jellemeztek - és valószínűleg még ma is a mai szociálliberális rendek hátoldalát képezi.

Miután fentebb ismertettem Bentham nézetét a demokratikus társadalmakban szükséges anyagi elosztásról, most szeretném felvázolni álláspontját a politikai részvételtől. Benthamnek a common law antiegalitárius jogrendszerével szembeni kritikájának sajátos problémáját később, egy külön fejezetben tárgyaljuk, ahogyan a királyi szolgálatában álló optimista reformerból radikális demokratává, az elitek kritikusaként és a monarchia ellenzőjévé váló álláspontjának változását is. Ezen a ponton nagyon röviden be fogjuk mutatni, hogy Bentham számára - néhány kritikusaként kijelentéseivel ellentétben - a politika több mint a szabadpiaci versenytársak radikális egoizmusának intézményes lehetővé tétele.⁹⁷ Ugyanakkor azonban számára a politika továbbra is, hogy a

94 Vö. Schofield, Philip: Bentham. A Guide for the Perplexed, Continuum, London; New York, pp. 68.

95 Vö. Sen, Amartya: Az igazságosság eszméje, C.H. Beck, München S. 2010,300.

96 Bentham filozófiájának szociális magjának is köszönhető, hogy legközelebbi bizalmasai és tisztelői közé tartozik William Thompson filozófus, aki Anglia egyik vezető szocialistájává nőtte ki magát, és akit később Karl Marx is többször dicséretileg említett, amikor 1845-ben manchesteri látogatása során találkozott Thompson írásaival. Vö. Pollard, Sidney: Klasszikus utilitarizmus. Befolyások, fejlemények, következmények, in: Gähde, Ulrich; Schrader, Wolfgang H.: Der klasszikus utilitarizmus. Einflüsse - Entwicklungen - Folgen, Akademie Verlag, Berlin 23. o.1992,

97 John Stuart Mill is problematizálja a Bentham által feltételezett, mindenütt jelenlévő egoizmus dominanciáját, ami miatt Bentham nem ismeri fel a jótékonyt vagy az önfeláldozó hazaszeretet minden mozzanatát. Lásd erről: Mill, John Stuart: Bemerkungen zu Bentham's Philosophie (1833), in: Ackermann, Ulrike; Schmidt, Hans Jörg (szerk.): John Stuart Mill. Ausgewählte Werke, Band III: Freiheit, Fortschritt und die

liberális paradigma, mint a "legnagyobb szám legnagyobb boldogsága" mellett elkötelezett cél eszköze.

Ha a gazdaságot nézzük, a következő kép rajzolódik ki: Bentham szerint a piaci szereplők (többé-kevésbé) racionális rálátással rendelkeznek preferenciasrendjeikre. A közösség javára történő potenciális cselekvés itt, a közgazdaságtan területén csak az egoisztikusan motivált egyéni cselekvések mellékhatása. A közös cselekvés a speciális célú társulásokra korlátozódik, míg a közjót csak közvetve, a megtermelt társadalmi javakon keresztül szolgálja. Csak a második körben terjed el a megtermelt vagyon más társadalmi rétegekbe. Ha viszont a politikát nézzük, más kép rajzolódik ki: Bentham különösen azt vizsgálja, hogy a politikailag aktív egyén boldogságszámításába hogyan kell bevonni a polgártársakat. A jogalkotó alakja különösen a boldogságérdekek szükséges társadalmi elszámolásának problémáját tárja fel. Először is, itt emlékeztetni kell arra, hogy Bentham nem az egyén boldogságával, hanem egy csoport, a "legnagyobb szám" boldogságával foglalkozott. Az egyén boldogsága csak egy köztes állomás. Bentham gyakran problematizált (és itt sem sikerült még teljesen feloldani) ambivalenciája mindenekelőtt a legnagyobb szám szolgálatában álló etikai utilitarizmusa és az Adam Smithen alapuló gazdasági elmélete közötti feszültségben áll, amelyben mindenki a saját boldogságának építőmestere. A rejtély azonban megoldódik, ha Kramer-McInniszel együtt úgy gondoljuk, hogy a következő felismerés Benthamre és elődeire, Adam Smithre és David Hume-ra is vonatkozott:

"Az emberek saját boldogságukra való individualista korlátozottsága miatt a társadalmi interakciókban az érdekellentétek előre programozottak voltak. Az erkölcsi korlátoktól mentes egyének spontán kölcsönhatásába vetett hit tehát elsősorban a gazdasági megfontolásokra korlátozódott. Mivel a laissez-faire elvének végső soron minden politika megszüntetését kellett jelentenie, senki sem követelte komolyan, hogy azt a gazdaságpolitikán túlmenően is alkalmazzák. De azokon a területeken, ahol a láthatatlan kéz befolyása nem volt elegendő ahhoz, hogy spontán módon összekapcsolja az egyéni érdekeket a közösség érdekeivel, egy világi hatalomnak kellett kompenzálnia a világteremtő elégtelenségét, és összekapcsolnia az egyének érdekeit a közösség érdekeivel.

közösség mesterségesen. Ez a látható világi rendező hatalom csakis az állami szuverén lehetett."⁹⁸

Pontosabban, a világi jogalkotó központi feladata az volt, hogy, "[...] az egyének önérdékét a szenvedélyek és érdekek ügyes irányításával társadalmilag használhatóvá tenni"⁹⁹. Ez a nézet viszont a politikai filozófia antimetafizikai vagy deista fordulatán alapult, amelyről Kramer-McInnis ír:

"Ami a normatív űrben maradt, az a biológiailag meghatározott emberi készítés a boldogságra és az anyagi javakra, valamint az a felismerés, hogy csak a társadalom java teremti meg az egyén boldogságának feltételeit. Az erénymorál romjain tehát a közjó a 18. század folyamán egy új, pozitív erkölcsi rend dogmájává vált. Az erkölcsnek tehát ismét volt egy normatív igénye: az a jó, ami a közvélemény számára hasznos. Az utilitarista társadalomelmélet nehézségét azonban az jelentette, hogy a társadalom csak akkor működhet, ha az emberek a lehető legteljesebb mértékben elkötelezik magukat a közjó mellett, ugyanakkor a [korabeli] pszichológiában egyre inkább teret nyert az a felismerés, hogy az embert csak önmaga érdekli".¹⁰⁰

Ezen a ponton meg kell jegyeznünk, hogy a 18-19. század a szabad piac ideológiájának korszaka volt, amely ideológia különösen a 19. század első felében vált ténylegesen hatékonyá. Karl Polanyi *A nagy átalakulás*¹⁰¹ (1944) című művében kimutatja, hogy a

Polanyi részletesen leírja, hogy a "szabad piac" - szószólóinak állításaival ellentétben - sohasem volt természetes, mivel már a kezdetektől fogva politikai intézkedések egész sorával, erőszakkal hozták létre és támogatták. Polanyi részletesen leírja, hogy a 18. század helyi piacai, amelyeken csak néhány konkrét áruval kereskedtek, és amelyeket társadalmi szabályok kötöttek, a 19. század első felében "leépültek", és egyetlen nagy piaccá alakultak át, ahol a munka, a föld és a pénz¹⁰² is árucikknek számított.

98 Kramer-McInnis, Georg: Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre, Dike (u.a.), Zürich (u.a.) S2008., 25.

99 Ibid. 28.

100 Ibid., 28-29. o.

101 Polanyi, Karl: The Great Transformation, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1978 (1957).

102 Ibid., 102-112. o.

az árukkal "szabadon", azaz mindenféle társadalmi szabályozás nélkül lehetett kereskedni, különösen mivel az ipari termelési mód teljes mértékben függött ugyanezen "termelési tényezők" rendelkezésre állásától.¹⁰³

Polanyi tanulmánya példaként említi az úgynevezett Speenham-földtörvényt, amelyet több angol megyében 1795-től vezettek be.¹⁰⁴ Ez többek között a túl alacsony üzemi bérekhez nyújtott (a kenyér árán alapuló) állami támogatások révén minden embernek törvényes minimáljövédelmet garantált. Ugyanakkor megtiltották a munkavállalók szabad mozgását, hogy ne veszélyeztessék a helyi társadalmi struktúrákat. Mivel azonban az akkori gyárakban fizetett béreket most állami pénzekből egészítették ki, a gyárakban a bérek még tovább csökkentek. Ezzel párhuzamosan az ipari gyapjúipar fellendülésével egy ideje már folytak a birtokok bekerítései. Ez a folyamat sok parasztot fosztott meg a megélhetésétől. A társadalom nagyobb rétegeit most már állami forrásokból kellett felszívni. Bár a speenhamlandi jogszabály valóban sokak túlélését biztosította és népszerű volt, hozzájárult a strukturális szegénység kialakulásához is. Az 1832-es reformok és az 1834-es új szegénytörvény lehetővé tette a szabad mozgást, és eltörölte a segélyezési rendszer pénzügyi terheit. Most az éhségnek kellett a munkásokat a gyárakba terelnie és a termelékenységet növelnie,¹⁰⁵ míg a gyári munkára fizikailag vagy szellemileg alkalmatlanokat munkásotthonokban kellett elhelyezni. Polanyi számára ez a példa azt mutatta, hogy a politika a kor liberális gazdasági szellemének engedelmessé válhat, láthatóan visszahúzódott, és a társadalom így a "piac függelékévé"¹⁰⁶ vált, amely "kibontakozott" formájában már nem volt alávetve a demokratikus ellenőrzésnek. Összefoglalva Polanyi azt írja:

"Az a forma, amelyben ez az új valóság belépett a tudatunkba, a nemzetgazdaság volt. Megdöbbentő szabályszerűségeit és zavarba ejtő ellentmondásait a filozófia és a teológia sémájába kellett helyezni, hogy összeegyeztethetővé váljanak az emberi értelemmel. A makacs tényeket és a kérlelhetetlenül kemény törvényeket, amelyek úgy tűntek, hogy megszüntetik szabadságunkat, valamilyen módon össze kellett egyeztetni a szabadsággal.

103 Vö. *ibid.*, p. 111.

104 Vö. *ibid.*, 113-146. o.

105 Egyes kritikusok szerint a speenhamlandi támogatási rendszer is hozzájárult a munkamotiváció csökkenéséhez: Vö. *ibid.* 115.

106 *Ibid.*, p. 88.

harmóniába kell hozni. Ez volt a mozgatórugója azoknak a metafizikai erőknek, amelyek titokban a pozitivistákat és az utilitaristákat erősítették."¹⁰⁷

Az utilitarista Bentham is intenzíven foglalkozott a pauperizmus problémájával. Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy Bentham (valószínűleg a Polanyi által feltételezett harmonizálási törekvés keretein belül) a politikát és a gazdaságot¹⁰⁸ is nagymértékben elkülönítette egymástól a perspektíva szempontjából: Míg Bentham Adam Smithhez igazodó nézőpontjából a piaci szereplő a "láthatatlan kéz" működése miatt nem volt kénytelen mások boldogságát is beleszámítani boldogságszámításába, addig az állam polgára nagyon is kénytelen volt saját boldogságát polgártársai boldogságával összevetni. Itt, a politika szintjén hiányzott egy csodálatos és mintegy automatikus mechanizmus, amely lehetővé tenné az önérdék és a közjó egybeesését.

Bentham azt is feltételezte, hogy a társadalmi egyén a csoportja jólétében érdekelt, és így mindennapi cselekedeteiben mindig a haszonelv felé hajlik. Bentham a politika területén kiemelkedő szerepet szánt a törvényhozónak mint a szenvedélyek irányítójának. Georg Kramer-McInnis ezt a következőképpen fogalmazza meg: "Az utilitarizmusban a politika és az erkölcs nem a polgárok bölcs irányítását jelenti a jó és igazságos élet felé, hanem a szenvedélyek és érdekek célzott társadalmi-technológiai instrumentalizálását a közjó érdekében."¹⁰⁹

Michel Foucault, annak ellenére, hogy Benthamet szelektíven olvasta, ezt az összefüggést a problémájával összefüggésben kicsit részletesebben is leírja¹¹⁰, és Polanyihoz hasonlóan rámutat a szabadság és a kényszer történelmi kettős mozgására, amely a modernitás liberális kormányzati művészetét jellemzi, és amely Bentham panoptikumában sűrített formában tükröződik:

107 Ibid., 122. o.

108 Polanyi többször is nagyon kritikusan nyilatkozik az utilitaristákról, különösen Jeremy Benthamról, és a "munkanélküliség globális méretű kereskedelmi forgalomba hozatalának" terveiről, *ibid.* 146.; 152.; 165-170.; 193-194. oldal.

109 Kramer-McInnis, Georg: *Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre*, Dike (u.a.), Zürich (u.a.) S2008., 29.

110 Lásd még: Niesen, Peter: *A nyilvánosság ereje. Jeremy Bentham's Panoptisms*, in: Rölli, Marc; Krause, Ralf (szerk.): *Macht. Begriff und Wirkung in der politischen Philosophie der Gegenwart*, transcript Verlag, Bielefeld pp2008., 221-243.

"Ennek a liberalizmusnak és ennek a liberális kormányzati művészetnek a következménye [...] természetesen az ellenőrzés, a korlátozás, a kényszerítés eljárásainak óriási terjedése, amelyek a szabadság ellenpólusát és ellensúlyát képezik. Elegendően hangsúlyoztam azt a tényt, hogy ezek a hírhedt nagy fegyelmi technikák, amelyek naponta a legapróbb részletekig felelősséget vállalnak az egyének viselkedéséért, fejlődésükben, robbanásszerű elterjedésükben, az egész társadalomban való elterjedésükben teljesen egyidősek a szabadságok korával. A gazdasági szabadság, a liberalizmus az imént bemutatott értelemben, és a fegyelmi technikák, a két dolog itt is teljes mértékben összefügg egymással. Azt a híres Panoptikumot, amelyet Bentham [...] 1792-1795-ben úgy mutatott be, mint azt az eljárást, amellyel bizonyos intézményekben, mint például iskolákban, műhelyekben, börtönökben stb. képesnek kell lenni az egyének viselkedésének felügyeletére, ezáltal növelve munkájuk jövődélmezőségét és termelékenységét, Bentham élete végén az angol törvényhozás általános kodifikációjának tervezetében úgy mutatta be, hogy az egész kormányzat formulája legyen, mondván: A Panoptikum a liberális kormányzat alapjában véve maga a liberális kormányzat formulája, mert mit kell egy kormányzatnak alapjában véve tennie? Természetesen helyet kell adnia mindannak, ami a viselkedés és a termelés természetes mechanikája. Teret kell adnia ezeknek a mechanizmusoknak, és - legalábbis első körben - nem gyakorolhat rájuk más módon befolyást, mint a felügyelet révén. És csak akkor kell beavatkozni, amikor a kormányzat, amely kezdetben csak a felügyeleti funkciójára korlátozódik, azt tapasztalja, hogy valami nem úgy történik, ahogy a viselkedés, a csere, a gazdasági élet stb. általános mechanizmusa szerint kellene. A panoptizmus nem az intézményekre korlátozódó regionális mechanika. A panoptizmus Bentham számára egy általános politikai formula, amely egy kormánytípust jellemez."¹¹¹

Foucault elfelejti megemlíteni, legalábbis ezen a ponton, hogy Bentham terve szerint a Panoptikum körkörös felügyeleti architektúrájának láthatatlan tornyának minden polgár számára nyitottnak kellett volna lennie. A panoptikus börtönnek, amelyet az emberek figyelő tekintete közvetített, reszocializáló hatást kellett gyakorolnia a bűnözőkre.

A mai liberális politikát, valamint Bentham politikai és utilitarista programját, ahogyan Foucault leírta, az "én vezetése" határozza meg, amely az ügyes ösztönzésen keresztül működik, és ezáltal az önérdekeket követő szereplőktől ered, különösen a gazdaság területén. Bentham számára most már politikailag fontos, hogy olyan intézményrendszert alakítsanak ki, amely

111 Foucault, Michel: A kormányzás története II. The Birth of Biopolitics, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 102-103. o.2004,

A mindig is egoista emberkép alapján a lehető legjobb teljesítményt valósítják meg a "lehető legtöbb ember boldogsága" értelmében.¹¹²

Ehhez többek között olyan társadalmi mezőre van szükség, Bourdieu szavaival élve, amelyben a javadalmazás nem pénzben kifejezett, hanem saját gazdaságának engedelmeskedik, amely a tőke saját formáit termeli. Bentham is tisztában volt azzal, hogy egy demokratikus, képviseleti rendszer mindig a politikai személyzetéből él. Ezért olyan társadalmilag generált tiszteletre van szüksége, amely presztízst és elismerést hoz a politikai szereplő számára. Minden társadalomnak szüksége van ilyen szimbolikus tőkére ahhoz, hogy működni tudjon. Ez a jutalma a közjő iránti elkötelezettségnek. Wilhelm Hofmann ezt - Bentham személyét illetően is - a következő sokatmondó szavakkal magyarázza:

"Egy olyan társadalomnak, amelyben a dolgoknak jobbnak kell lenniük, szüksége van olyan emberekre [...], akiket a "közzellem" tölt el, és mindent meg kell tennie, hogy előmozdítsa őket és felhasználja őket a jogaiban. A képviseleti demokrácia nem számíthat az átlagos "közzellemű" emberekre, a "hősies kevesekre", de a felvilágosodás működéséhez mégis nélkülözhetetlenek. [...] Bentham, aki szerette magát a jogalkotás egyfajta Newtonjának gondolni, és aki megengedte, hogy magát is így jellemezzék, önstilizációjában úgyszólván a közjő ideális képviselőjét ábrázolta, aki mindenekelőtt arra törekszik, hogy mások számára is hasznos életet éljen, és aki, bár nem elsősorban a hírnév és a becsület mellékes örömeit keresi, de nem is veti meg azokat."¹¹³

A szükségzavú ösztönzés társadalmi technológiája, amelyet először Bentham fogalmazott meg szisztematikusan, és amely társadalmi területtől függően eltérő lehet, a politika előző diszciplináris modelljéhez képest elméletileg is mindenekelőtt egy dolog: gazdasági. Bentham számára a gazdaság és a politika szigorú elkülönítése nem jelentette azt, hogy a politikát ne befolyásolják gazdasági tényezők is.

112 A kényszerítés, vagy legalábbis annak fenyegetése azonban továbbra is központi elem marad, amint az Bhikhu Parekh Bentham politikai eszméinek vázlatából világossá válik: "A társadalom minden tagját segíteni kell a jóindulat és a dicséret szeretetének kifejlesztésében; arra kell nevelni, hogy érdekeit okosan kövesse; és szórakoztatni és terrorizálni kell antiszociális szenvedélyeiből". Parekh, Bhikhu: Bevezetés, in: ders. (szerk.): Jeremy Bentham. Tíz kritikai esszé, Routledge, London; New York (2011/1974), xxiv. o.

113 Hofmann, Wilhelm: Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham filozófiai-politikai gondolkodása, Akademie Verlag, Berlin 299-300. o.2002.,.

elvek meghatározhatók. A politikai intézmények hatékonyságáról szóló elmékedéseivel Bentham tehát a politikai gazdaságtant gyakorolja.

2.2 KARL MARX KOMMUNISTA INDIVIDUALIZMUSA

"Mindenkinek a képességei szerint, mindenkinek a szükségletei szerint!"¹¹⁴

Karl Marx

Az eddigiekben bemutatottak, hogy Jeremy Bentham munkássága a gyakran alkalmazottnál lényegesen "szociálisabb" módon értelmezhető. Ebben a részben a Bentham és Marx közötti fal további erodálása a cél, amennyiben Marx olyan olvasatát kívánjuk erősíteni, amely végső soron egy olyan individualista gondolkodóként mutatja be őt, aki figyelmet fordít az emberi szükségletekre, aki nem áll szemben a politikai liberalizmus történelmi vívmányaival, hanem inkább azok meghaladása mellett érvel.

Alighanem a legismertebb passzus, amelyre a "kommunista individualizmus"¹¹⁵ tézise épül, a megrendelésre írt *Das Kommunistische Manifest* (1848) című műben található. Ott az áll:

"Amikor a proletariátus a burzsoázia elleni harcban szükségszerűen osztályként egyesül, forradalom révén uralkodó osztállyá teszi magát, és mint uralkodó osztály erőszakkal megszünteti a régi termelési viszonyokat, akkor ezekkel a termelési viszonyokkal együtt megszünteti az osztályellentét létfeltételeit, az osztályokat általában, és így saját osztályuralmát is. A régi burzsoá társadalom, a maga osztályával és osztályellentéteivel egy olyan társulás jön létre, amelyben mindenki szabad fejlődése a feltétele mindenki szabad fejlődésének".¹¹⁶

Sőt, Marx számára: "Amíg bárkit is elnyomnak, addig sem a népek, sem az osztályok, sem az egyének nem lehetnek szabadok, mivel mások elnyomása károsan hat rájuk."¹¹⁷ Ebben a körülményben rejlik az abszolút mo-

114 MEGA² I/25, P. 15.

115 Lásd erről: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): *Marx' Communist Individualism*, Mohr Siebeck, Tübingen. 2005.

116 MEW S4., 482.

117 Bluhm, Harald: *Freiheit in Marx' Theorien*, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): *Marx' kommunistischer Individualismus*, Mohr Siebeck, Tübingen pp. 2005,77.

Marx' szabadságértelmezésében, amely egyébként kétértelmű és nem túl rendszerszerű marad.¹¹⁸

Az 1857 és 1858 között írt *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Vázlatok a politikai gazdaságtan kritikájához)* című művében Marx ismét szisztematikusan az egyént mint alapvető viszonyítási pontot jellemzi, hivatkozva a "jó élet" ókori görög fogalmára, és ezzel a gazdagság olyan fogalmát hangsúlyozza, amely nem a termelésre vagy a pénzbeli haszonra irányul:

"A régieknél sohasem találunk vizsgálatot arra vonatkozóan, hogy a tulajdon stb. melyik formája teremti a legtermékenyebb, a legnagyobb gazdagságot? [...] A kérdés mindig az, hogy a tulajdon melyik formája hozza létre a legjobb polgárokat. A gazdagság csak a kevés kereskedő nép körében jelenik meg öncélúan [...]. A gazdagság pedig egyfelől olyan dolog, amely dolgokban, anyagi termékekben valósul meg, és amellyel az ember mint alany szembesül; másfelől mint érték, pusztán uralom más emberek munkája felett, nem az uralom, hanem a magánélvezet stb. céljából. Minden formában, anyagi formában jelenik meg, legyen az egy dolog, legyen az egy kapcsolat a dolog révén, amely kívül és véletlenül az egyén mellett fekszik. Így a régi szemlélet, ahol az ember, bármilyen születésű is legyen az nemzeti, vallási, politikai meghatározottság, a termelés céljaként jelenik meg, nagyon alantasnak tűnik a modern világgal szemben, ahol a termelés az ember céljaként, a gazdagság pedig a termelés céljaként jelenik meg. Valójában azonban, ha a született burzsoá formát levetkőzzük, mi más a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, örömeinek, termelőerejének stb. egyetemessége, amelyet az egyetemes csere során állítanak elő? Az emberi uralom teljes kibontakozása a természet erői felett [...]?"¹¹⁹

Az igazi gazdagság itt az egyén sokoldalú életmódjában áll, aki szabadon választott társadalmi kapcsolatokat élvez. Ennek a "gazdag egyéniségnek" része tehát az¹²⁰ is, hogy az ember szabadon határozhatja meg az idejét,¹²¹ valamint a Marx a "reálgazdaságot" (a takarékoság értelmében) a munkaidő lerövidítésének művészeteként értelmezte.¹²² Az egyéni "szükségletek, képességek és élvezetek" erős hangsúlyozása Marxot a "társadalmi hedonizmus" közelébe hozza. Marx antiaszketikus "társadalmi hedonizmusában" al-

118 Vö. *ibid.*, p. 77.

119 MEGA² II/1.2, 391-392. O.

120 MEGA² II/1.1, 241. o. Lásd még: Priddat, Birger P.: "Reiche Individualität", in: Pies, Ingo (szerk.): Karl Marx' Communist Individualism, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, 125-146. o..

121 Vö. MEGA² II/1.2, p. 589.

122 Vö. MEGA² II/3.4, p. 1388.

Az egyén élvezetre való törekvése azonban személyiségének fejlődéséhez van rendelve; az élvezet mint érték nem öncélúvá válik, hanem társadalmi és erkölcsi szempontból beágyazódik.¹²³ Itt is nyilvánvaló, hogy nemcsak Bentham, hanem Marx is végső soron az egyénben találja meg az eligazodás mércéjét, míg mindkét teoretikus ezt egy átfogó társadalmi kontextusban helyezi el.

A Grundrisse-ben Marx történetfilozófiai képet rajzol az egyén fejlődéséről. Az utolsó szakasz, a szabad egyén szakasza a kollektíven irányított termeléshez kapcsolódik, amely már nem uralkodik az egyén felett.¹²⁴ Számára az egyének ez a szabad fejlődése csak a kívülről meghatározott munkán túl lehetséges.¹²⁵ Marx számára a tényleges individualitás mint paradox kollektív individualitás, amely a felvilágosodás elszigetelt kritikái szellemét felváltja, a jövőnek van rendelve. Csak itt, a javak szűkössége nélküli társadalomban létezik a szabadon társuló egyének sokszólamú kórusa, akiknek különbözőségük ellenére többé-kevésbé harmonikusan együtt kell (kellene) működniük. Marx kora liberalizmusának kritikáját tehát nem zavarta az individualitás eszméje. A marxizmusról mint kollektív mozgalomról alkotott kép, amely ma is erős történelmi hatással bír, azonban gyakran hagyta, hogy ez feledésbe merüljön. Ingo Pies találoán ír erről:

"Ha a sztereotípiákat követjük, Marx illiberálisnak, kollektivistának tűnik. Ez a megítélés, amely az iskolai oktatás kánonjába is belenyúlik, a szöveg közelebbi olvasása során kirívó tévedésnek bizonyul. Igaz, hogy Marx elutasította a korabeli liberalizmust. De nem azért utasította el, mert az egyéni szabadság nem volt fontos számára, mint feltételezett illiberálisnak - vagy akár azért, mert a kollektívizmus jobbnak tűnt -, hanem azért, mert az egyéni szabadság olyan rendkívül fontos volt számára, hogy meg akarta védeni a félreértésektől. A félreértés, amely ellen Marx harcolt, abban áll, hogy az egyén szabadságát a társadalomtól *való* szabadságnak gondoljuk [...]. Marx ezzel szemben úgy vélte, hogy a szabadság csak a többi emberrel való közösségben és *a velük való* közösségben létezik, a szabadság csak a társadalmi folyamatban bontakozhat ki."¹²⁶

123 Vö. Kühne, Lothar: Denkübungen zu Marx: Gestaltungen des Reichtums, in: ders.: Haus und Landschaft. Aufsätze, VEB Verlag der Kunst Dresden, Dresden S1985., 234.

124 Vö. MEGA² II/1.1., 90-91. o.

125 Vö. Bluhm, Harald: Freiheit in Marx' Theorien, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): Marx' kommunistischer Individualismus, Mohr Siebeck, Tübingen p. 2005,74.

126 Pies, Ingo: Theoretische Grundlagen demokratischer Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik - Der Beitrag von Karl Marx, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): Marx' kommunistischer Individualismus, Mohr Siebeck, Tübingen S. 2005,2.

Módszertanilag a liberális reformer Bentham továbbra is módszertani individualista marad a szociológiailag hisztorizáló Marxhoz képest. A szándékolt individualizmus ellenére Marx tudja, hogy a proletariátus számára a kollektív mozgalom az egyetlen lehetséges cselekvési forma. Számára azonban ez a harcoló kollektíva csak eszköz és nem cél.¹²⁷ Marx szerint a társadalomnak végső soron szüksége van a gazdaság vagy a monetáris törekvés korlátainak megértésére. Ebben az axiómában döntő különbség van Jeremy Bentham megközelítéséhez képest, aki a munkát az egyén felszabadító erejének tekintette.

Bentham célja a többség boldogságának maximalizálása volt a gazdasági magatartás általánossá tételén keresztül. Valójában tehát a Bentham által előirányzott reformok mind olyanok, amelyek egyre több időegységet tesznek elérhetővé a gazdasági törekvések számára. A "legnagyobb szám boldogsága", amely nem feltétlenül esik egybe az egyén boldogságával, Bentham számára úgy tűnik, hogy a gazdaságban a piac láthatatlan keze (Adam Smith) alakítja, de csak annyiban, amennyiben ez a tapasztalt vállalkozók különleges tudására utal, akik Bentham idejében gyakran megelőzték a politikai osztály gazdasági ismereteit. Bentham kötelességének tekintette, hogy a gazdasági ismereteket a politikai osztályhoz is eljuttassa. A politikai kerethez viszont egy bölcs jogalkotóra van szükség. Bentham tehát nem egyszerűen a társadalom minden területének differenciálatlan liberalizációjának támogatójaként tekinthetünk rá, ahogyan azt gyakran gondolják róla.¹²⁸ Számos megközelítésében, amint az majd kiderül, az állam által irányított megközelítések nyilvánvalóak, amelyek Werner Stark, Bentham gazdasági írásainak szerkesztője szerint végső soron kevésbé egy liberalizált gazdasági rendhez, mint inkább egy egalitárius államszocializmushoz vezettek volna.¹²⁹

Mindazonáltal a piac, amelyen az egyéni vállalkozók keresik az "örömet" A cél az, hogy a folyamat során kialakuló gazdasági ismereteknek a lehető legnagyobb szabadságot adjuk. Fokozatosan be kell vonni a gazdaságba azokat az embereket, akik eddig kívül álltak a gazdaságon, mint például a fogvatartási intézetekben lévő rabok és a koldusok tömegeit.

127 Tehát a cél általában szentesíti az eszközt Marx számára? Csak korlátozott mértékben, amennyiben Marx is a mindenki szabad fejlődésének előfeltételeként mindenki szabad fejlődését hangsúlyozza.

128 Vö. Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 69. o.1962,

129 Vö. *ibid.* 289-299. o.; Stark, Werner (szerk.): *Jeremy Bentham's Economic Writings*. Kritikai kiadás nyomtatott művek és nyomtatásban nem megjelent kéziratok alapján, kötet Routledge1., London (20031952).

azáltal, hogy a rájuk kényszerített munkával moralizálják őket, és ezáltal haszonelvű gazdasági alanyokká nevelik őket. Bentham az ökológiában a haladás felszabadító erejét látta, mivel feltételezte, hogy mindenekelőtt az anyagi haszon a boldogság¹³⁰ érzésévé válhat, és hogy ráadásul a szabad kereskedelem feltételei között a piac minden résztvevője profitálhat. Ugyanakkor azonban úgy tűnik számára, hogy a piac is termel nincsteleneket.

Marx' politikai célja ezzel szemben mindenki szabad fejlődése volt, amit csak a termelőeszközök közösségi kezelése tesz lehetővé, mivel az megszabadulhat a csereértéktől mint vezérelvtől, és visszatérhet a használati értékhez.¹³¹ Végző soron a csereérték-gazdaságon kívüli szférát kellett létrehozni.

Az elméletet mint a cselekvés alapját Marx a forradalmi gyakorlatnak, a politikai változás alapjának tekintette. Az egyetemes emancipáció politikája a világ újfajta megértését igényelte, amely az osztályozás és az azonosítás új mintáit is kínálta. Társadalomelméletének a gyakorlatot kellett volna tükröznie. Annak érdekében, hogy feltárja a korának részben liberalizált alkotmányos monarchiái mögött rejlő egyenlőtlenség rejtett logikáját, és megtegye az első lépést a változás felé, Marx a politikai gazdaságtan kritikáját használta fel módszerül.

A történelmi termelési viszonyok és termelési eszközök vizsgálata meghatározta élete második felét. Eredetileg Marx azt remélte, hogy minél hamarabb be tudja fejezni ezeket a gyakran száraz vizsgálatokat, amelyek nem adtak neki lehetőséget az újságírói munkájából megszokott szórakoztató polémiára. Engelsnek 1851. április 2-án írt levelében azt írta: "Annyira előrehaladtam, hogy 5 hét alatt befejezem az összes gazdasági szart [...]".¹³² Végül a közgazdaságtannal való foglalatossága sokkal több időt vett igénybe. Aprólékosan foglalkozott a tőke ciklusaival és formáival, hogy megértse a társadalmi osztályok kialakulását, amelyek szerinte állandó ellentétben álltak egymással. Csak a

130 Vö. Bentham, Jeremy: Pannomial Fragments, in: Bentham, Jeremy (szerző); Engelman, Stephen G. (szerk.): Selected Writings: Jeremy Bentham, Yale University Press, New Haven; London pp. 2011,275.

131 Hogy a használati értékre való ilyen összpontosítás nem problémamentes, azt Gareth Stedman Jones mutatja be: Vö. Stedman Jones, Gareth: Das Kommunistische Manifest von Karl Marx und Friedrich Engels, Einführung, Text, Kommentar, C.H. Beck, München 2012, 219-228. o..

132 MEGA² III/4, P. 85.

Marx szerint a proletariátus megjelenésével ez a konfliktustörténet véget ér, de csak annyiban, amennyiben a proletariátusnak sikerül elfoglalnia a termelőeszközöket. Röviden: Bentham programszerű ökonómiáját Marx a gazdaság szocializációjával állította szembe.

A két gondolkodó középpontjában álló alapfogalmak különböznek. Míg Marx a társadalmi alapú szabadságot állította gondolkodásának középpontjába, addig Bentham a boldogságot és a biztonságot helyezte a középpontba. Ez a különbség talán a legszembeütőbb különbség a két gondolkodó között, akik mindazonáltal az egyénre és annak fejlődési lehetőségeire hivatkoznak.

Benthammal ellentétben Marxot igenis lehet úgy értelmezni, mint olyan politikai gondolkodót, aki inkább a kötelességek, mint az élvezetek felé orientálódik. A történelem menetét a burzsoázia és a proletariátus közötti politikai osztályharcot látta maga előtt, és a proletárforradalmárnak rögzös út állt előtte. Ha a proletár elfogadja a Marx által neki tulajdonított történelmi szerepet, akkor sokkal több szenvedéssel és fájdalmas konfliktussal kell szembenéznie, mint amennyit a mindennapi kapitalista kizsákmányolási körülmények között tapasztalna. Ha az osztályharcot etikai feladatnak tekinti, akkor Bentham feltételezett, inkább a közvetlenségre orientált hedonista élvezet elve furcsán idegennek tűnik számára. Marx panorámája az ember szabad fejlődéséről a kommunizmusban nem hiába létezik. Ezzel szemben áll a kisebbség osztályérdeke.

Marx, aki világosan tisztában volt a munkások harcos elkötelezettségének szükségességével, valamint az ilyen aktív küzdelem költségével, ezért szembefordult korának olyan utópistáival, mint Wilhelm Weitling, Charles Fourier és Henri de Saint Simon, akik szerinte kizárólag intuitív elképzeléseik erejére támaszkodtak, de lemondtak a szilárd gazdasági és társadalomelméleti alapról. A pusztán szánalmas beszéd a boldogságról, a szeretetről, a testvériségről minden ember számára semmit sem tudna tenni a burzsoázia osztályuralma ellen. Miután Marx és Engels csatlakozott, az *Igazságosok Ligáját*, amelyet Weitling 1836-ban Párizsban társalapított, 1847-ben Londonban átnevezték *Kommunisták Ligájává*. A jelszó már nem a "Minden ember testvér", hanem a "Minden ország dolgozó embere, egyesüljete!" volt. A világtörténelem során az osztályuralom legyőzésének célja sok marxista számára megkérdőjelezhető eszközök alkalmazását indokolta.

Marx értelmezésében nem annyira azt akarom, hogy a marxí politika, hanem inkább Marx' alapgondolatát hangsúlyozzák. Marx' boldogság- és szabadságfogalma, amelyet az utópisztikus társadalom megjelenését tekintve az utópisztikus társadalmi-

A "hallgató" gondolata, amely a háttérben maradt, valószínűleg Arisztotelész "hallgató" gondolatához hasonlít leginkább.

"jó élet".¹³³ Arisztotelész számára az eredendően politikai ember "telosza" az állam keretein belüli közös nyilvános cselekvésben áll. Csak itt lehetséges az erény gyakorlati fejlesztése, csak itt fejlődhet a filozófia és a kultúra. A "jó életet" azonban semmi esetre sem szabad az "oikosz" elve alapján meghatározni, amelynek csak a pusztá létet, a pusztá életet kell biztosítania.

Humanista műveltsége révén Marxnak erős kapcsolata volt az ókorral.¹³⁴ Köztudott, hogy 1840 és 1841 között írt disszertációját a *demokratikus és az epikureus természetfilozófia közötti különbségnek* szentelte.¹³⁵ A későbbi Marx szociológiai-történelmi szemlélettel relativizálja az antikvitásról alkotott, ifjúkorát jellemző vezérfélményt, és tudatosan hangsúlyozza annak társadalmi-gazdasági alapját, amely agrárjellegű volt, és felhalmozás helyett autarchiára törekedett, valamint különösen a rabszolgák munkájára épült.¹³⁶ Marx, akárcsak Benjamin Constant, nem sokat tartott az antikvitás kritikátlan idealizálásáról a politikai szférában.¹³⁷ Panajotis Kondylis a következő részletes információkat nyújtja erről:

"Marx természetesen tudja, hogy az ókori idealizált demokratikus modellekre való ideológiai hivatkozás jelentős szerepet játszott a modern kor társadalmi-politikai küzdelmeiben (és különösen a francia forradalom időszakában); másrészt azonban nem veszi készpénznek az ideológiai álláspontokat, és megkülönbözteti a megragadható

133 Lásd erről: Gilbert, Alan: Marx' morális realizmus: Eudaimonizmus és erkölcs, in: McCarthy, George (szerk.): Marx és Arisztotelész. Nineteenth Century German Social Theory and Classical Antiquity, Rowman & Littlefield, Savage Maryland pp1992., 303-

328. Gilbert, szembeállítva Marxot az utilitarizmussal, többek között ezt írja a 316. oldalon: "Arisztotelész nyomán ő [Marx, G. R.] azt javasolta, hogy az embereknek saját magukért kell tevékenységet folytatniuk, ha a boldogságot akarják előmozdítani. Ha nem tudnak, a cselekvés világa a feje tetejére áll. Marx célja az volt, hogy a világot rendbe hozza, hogy a társadalmat összhangba hozza a (humánusan) természetessel. Ez az eudamonista szemlélet áll Marx' kommunista elképzelésének háttérében, amely a társadalmi individualitásról szól, és az erőforrásokat méri ki: 'Mindenkitől a képességei szerint, mindenkinek a szükségletei szerint.'"

134 Kondylis, Panajotis: Die Wandlungen in Marx' Bild vom antiken Griechenland, in: ders.: Marx und die griechische Antike: 2 Studien, Manutius Verlag, Heidelberg 1987, pp. 43-44.

135 Vö. MEGA² I/1, pp. 5-92.

136 Vö. MEGA² I/1, p. 41.

137 Vö. Constant, Benjamin: Über die Freiheit der Alten im Vergleich zu der Heutigen, in: Constant, Benjamin (szerző); Gall, Lothar; Blaesche, Axel (szerk.): Werke Band 4: Politische Schriften, Berlin pp1972., 363-396.

a történelmi múltnak, ahogyan azt ez vagy az az ideológiai álláspont feltételezi, egy olyan társadalom konkrét uralmi struktúrájából, amely már nem létezik. Az antikvitás és az ókori demokratikus modellek újjáélesztése ezért hatalmas maszabálnak tűnik, különösen azért, mert, ahogy Marx írja, a történelem csak komédiaként ismétli önmagát. Az antikvitás ilyen feltámasztásai tekintélyt, pompát és nagyságot akartak kölcsönözni annak, ami később prózai, polgári társadalom- és életfelfogásnak, vagy a kormányzás konteós formájának bizonyult; éppen ezért feleslegessé is váltak, amikor ez utóbbi megtalálta saját nyelvét és történelmi stílusát."¹³⁸

Marx felfogása a klasszikus görögökről ezt egy allegóriában ragadta meg:

"Az ember nem válhat újra gyermekké, különben gyerekké válik. De vajon nem gyönyörködik-e a gyermek na- vaságában, és nem kell-e neki magának is újra magasabb szinten törekednie arra, hogy megismételje igazságát? Vajon a gyermeki természet nem éleszti-e fel minden korszakban a maga természetes igazságában a saját jellemét? Miért ne gyakorolhatna örök báj az emberiség történelmi gyermekora, ahol a legszebben, soha vissza nem térő színpadként bontakozik ki? Vannak rosszcsont és koraérett gyerekek. Az ősi népek közül sokan ebbe a kategóriába tartoznak. A görögök normális gyerekek voltak. Művészetük vonzereje számunkra nem áll ellentétben a társadalom fejletlen szintjével, amelyen kialakult. Sokkal inkább annak eredménye, és elválaszthatatlanul összefügg azzal a ténnyel, hogy azok a kiforratlan társadalmi feltételek, amelyek között keletkezett és egyedül keletkezhetett, soha nem térhetnek vissza."¹³⁹

A posztkapitalista társadalomban, amelyre Marx csak utal, mint "szabad társulásra", a szabadság és a megélt egyéniség társadalmi és mindenre kiterjedő lesz.¹⁴⁰ Ezért nem csak néhány polgár számára kell fenntartani őket, mint az ókorban. Így az antik poliszhoz hasonlóan a porosz tekintélyelvű állam is halálra van ítélve. Ebben Marx boldogságdefiníciója éppoly antiökonómikus, mint Arisztotelészé. A kapitalisták mint osztály eltörlésével a berrabszolgaság rendszere is megszűnik, amelyben a többség csapdába esett. A

138 Kondylis, Panajotis: Die Wandlungen in Marx' Bild vom antiken Griechenland, in: ders.: Marx und die griechische Antike: 2 Studien, Manutius Verlag, Heidelberg 1987, pp. 62-63.

139 MEGA² II/1.1, P. 45.

140 Lásd erről: Bluhm, Harald: Das Verständnis von Assoziation bei Alexis de Tocqueville und Karl Marx, in: Bluhm, Harald; Fischer, Karsten; Llanque, Marcus: Ideenpolitik: Geschichtliche Konstellationen und gegenwärtige Konflikte, Akademie Verlag, Berlin 2011, 243-266. o. (magyar nyelven).

Még a kommunizmusban is kollektíven kezelik az élethez még mindig nélkülözhetetlen munkát, amely most visszaszorulhat a növekvő szabadidő javára. Ebben a gazdaságellenes szférában a kulturális önállósodással való foglalkozás áll az előtérben. Marx ezt a következőképpen fogalmazza meg:

"Valójában a szabadság birodalma csak ott kezdődik, ahol a szükségszerűség és a külső célszerűség által meghatározott munka megszűnik; természeténél fogva tehát a tényleges anyagi termelés szféráján kívül esik. Ahogyan a vadembernek is meg kell küzdenie a természettel, hogy kielégítse szükségleteit, hogy fenntartsa és reprodukálja életét, úgy a civilizált embernek is meg kell küzdenie a természettel, és ezt a társadalom minden formája és minden lehetséges termelési mód mellett kell tennie. Fejlődésével együtt a természetes szükségleteknek ez a területe is bővül; de mivel a szükségletek [bővülnek], ezzel egyidejűleg az azokat kielégítő termelőerők is [bővülnek]. A szabadság e téren csak abban állhat, hogy a szocializált ember, a társult termelők fajilag szabályozzák anyagcseréjüket a természettel, közös irányításuk alá vonják azt, ahelyett, hogy mint egy vak hatalom uralkodnának rajta; a legkevesebb energiaráfordítással és az emberi természetükhöz legméltóbb és legmegfelelőbb feltételek mellett végzik azt. De ez mindig a szükségszerűség birodalma marad. Ezen túl kezdődik az emberi erő kibontakozása, amely öncélú, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség birodalmán, mint alapon virágozhat ki. A munkanap lerövidítése az alapfeltétel."¹⁴¹

Marx' szabadsága a kívülről meghatározott munkától való szabadság, amennyire ez lehetséges. A kommunista társadalomban tovább fog nőni az önmaga által választott kreatív munka aránya. A munka így maga is az átfogó fejlődés létfontosságú szükségletévé válik, hogy a termelőerők is tovább fejlődjenek.¹⁴² A munka csak az egyetemes társulásban önmeghatározó. Az ember így szubjektummá válik, ahelyett, hogy továbbra is egy átláthatatlan - és ugyanakkor saját tehetetlenségét követő - termelési folyamat tehetetlen tárgya maradjon. Marx egyértelműen ellenzi a szabadság liberális fogalmát, amennyiben az az embert a magántulajdonhoz való jogára vagy a munkaereje eladásának jogára redukálja. A liberális szabadságfogalom egyéb, önrendelkezésre irányuló aspektusai azonban pozitívan hathatnak a

141 MEGA² II/15, 794-795. o. A további beillesztéseket a szerző végezte.

142 Vö. MEGA² I/25, p. 15.

A többség nem tud megvalósulni egy ilyen termelési rendszerben.¹⁴³ Mindazonáltal megszorítóan megjegyzem, hogy a munkaereje eladásának szabadsága még Marx szerint is nagyobb szabadság, mint amit a feudalizmus jobbjára élvezhet.¹⁴⁴ Marx' álláspontja tehát nem lehetett az, ahogy Frederick Neuhouser megjegyzi,

"[...] hogy a kapitalizmus semmiképpen *sem* valósítja meg a szabadságot, hanem az általa megvalósított szabadság nem képviseli a szabadság egészét, és hogy értékét jelentősen csökkenti az a tény, hogy szükségszerűen együtt jár a kizsákmányolással, az anyagi és társadalmi egyenlőtlenséggel, a társadalom nagy rétegeinek elszegényedésével"¹⁴⁵.

A tényleges vagy relatív elszegényedés mellett Marx különösen a munkakényszer okozta lelki megnyomorítással foglalkozik. Itt nemcsak az éhező proletárookra gondolunk, hanem az eladósodott munkavállalókra vagy a szolgáltatói szakmák fájdalmas mosolykényszerére is. Marx számára a kapitalizmus munkamegosztáson alapuló világában az elidegenedés a legfőbb akadálya a szükségletek kielégítésének. Mint fentebb kifejtettük, az elidegenített munka feltételei között az ember csak kis mértékben képes elérni a szabadságot, de nem teljes mértékben. Marx szerint az emberi szabadságigény valódi kielégítése csak akkor valósulhat meg, ha a bérrendszert egy kommunista társadalmi forma váltja fel, amely korábban ismeretlen fejlődési tereket nyit meg az egyén számára:

"És végül a munkamegosztás kínálja számunkra az első példát arra, hogy amíg az emberek természetes társadalomban élnek, amíg a különleges és a közös érdekek közötti megosztottság létezik, amíg a tevékenység nem önként, hanem természetszerűleg oszlik meg, addig az ember saját tevékenysége idegen, ellentétes hatalommá válik, amely leigázza őt, ahelyett, hogy ő uralkodna rajta. Mert ahogy a munkát elkezdik elosztani, mindenkinek van egy bizonyos kizárólagos tevékenységi köre, amelyet ráerőltetnek, és amelyből nem tud kiszabadulni; vadász, halász, vagy pásztor, vagy kritikus kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja elveszíteni a megélhetési eszközeit - míg a kommunista társadalomban, ahol mindenkinek nincs kizárólagos tevékenységi köre, hanem bármelyik ágazatban képezheti magát, nincs kizárólagos tevékenységi köre.

143 Neuhouser, Frederick: Marx (und Hegel) zur Philosophie der Freiheit, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 30-31.

144 Vö. ibid. 39. o.

Vö. ibid. 145. 40-41. o.

a társadalom szabályozza az általános termelést & lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt csináljam, reggel vadászhaszak, délután horgásszak, este marhát terejlek, és vacsora után kritizáljak, ahogy kedvem tartja, anélkül, hogy valaha is vadász, halász, pásztor vagy kritikus lennék.¹⁴⁶

Figyelemre méltó, hogy Marx ebben a jól ismert szövegben a szükségleteket és nem az elvont erkölcsi elveket állította érvelése előterébe. Marx az egyéni önfejlesztést inkább az érzésekhez, pontosabban az örömelvhez köti, ami nem áll messze Bentham "öröm és fájdalom" eszméitől. Az is igaz azonban, hogy a termelési módok fejlődése az egyéni szükségletek növekvő mértékét hozza magával, amelyeket viszont csak a termelőerők bővülésével lehet kielégíteni.¹⁴⁷

És Marx még egy axiómát osztozik Benthammal. Bentham csökkenő határhasonról alkotott elképzelése azt mutatja, hogy számára az egyéni szükségletek a fizikai létfenntartás szintjén túlmenően relatív módon meghatározottak voltak. Az egyén összehasonlítja magát társadalmi szomszédjaival, ahol az összehasonlítás eredménye kezdetben bizonytalan. Ennek eredménye néha a társadalmi irigység, néha pedig a hátrányos helyzetűek iránti empátia és jótekonyság. Karl Marx is hasonlóan tisztában volt az emberi szükségletek viszonylagosságával. Ez például abban is megmutatkozik, hogy az angol proletárok elszegényedésének elméleti megragadása érdekében a korábbi fizikai létminimumot, amelyre a kapitalizmus látszólag szorította a munkást, a társadalmi részvétel lehetőségéhez kötött, társadalmilag meghatározott létminimum kategóriájával helyettesítette. Ezt írta Marx 1848-ban a *Lohnarbeit und Kapital (Bérmunka és tőke)* című tanulmányában, amely kezdetben vezércikk formájában jelent meg a *Neue Rheinische Zeitungban*:

"Még a munkásosztály számára legkedvezőbb helyzet, a tőke leggyorsabb növekedése is, bármennyire is javítja a munkás anyagi életét, nem szünteti meg az érdekei és a burzsoá érdekek, a tőkés érdekei közötti ellentétet. A profit és a munkabérek még mindig fordított arányban állnak egymással. Ha a tőke gyorsan növekszik, a munkabér emelkedhet; aránytalanul gyorsabban emelkedik a tőke profitja. A munkás anyagi helyzete javult, de a társadalmi helyzetének rovására. A kapitalistától elválasztó társadalmi szakadék egyre szélesedett."¹⁴⁸

146 MEGA² I/5, 34-37. O.

147 Vö. MEGA² II/15, 794-795. o.

148 MEW 6, P. 416.

Az emberi szükségletek Marx' antiesszencialista felfogása még világosabbá válik a következő, szintén a *bérmunkából és a tőkéből* származó megfogalmazásban: "Szükségeink és örömeink a társadalomból fakadnak; ezért a társadalomhoz mérjük őket; nem pedig kielégítésük tárgyaihoz mérjük őket. Mivel társadalmi természetűek, relatív jellegűek".¹⁴⁹

149 MEW S6., 412.

3 Marx' és Engels' korai Bentham-recepciója

A következő fejezetben a boldogság fogalmának használatát és a benthami utilitarizmus recepcióját szeretném megvizsgálni Karl Marx és Friedrich Engels korai írásaiban 1839-től 1848 márciusáig. Valláskritikája keretében Marx a lélek túlvilági megváltásáról szóló keresztény tanításról beszél. A kor diagnózisában megállapítja, hogy a szenvedő emberek a vallás ópiumában keresnek enyhülést a fájdalomtól. Fájdalmuk a vallási ígéret "illuzórikus boldogságába" sodorja őket, amelynek megszüntetése a tényleges társadalmi problémák felé fordulással járna együtt. Marx írja 1843 bis bevezetőjében 1844 *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* című esszéjéhez:

*"A vallási nyomorúság egyfelől a valódi nyomorúság kifejeződése, másfelől pedig a valódi nyomorúság elleni tiltakozás. A vallás az elnyomott teremtmény sóhaja, a szívtelen világ szelleme, ahogyan a szellemtelen állapotok szelleme is. Ez az emberek ópiuma. A vallás, mint az emberek illuzórikus boldogságának eltörlése az emberek valódi boldogságának követelése. Az a követelés, hogy hagyja el állapotának illúzióit, egy olyan állapot elhagyásának a követelése, amelynek illúziókra van szüksége. [...] Az ég kritikája így átalakul a föld kritikájává, a vallás kritikája a jog kritikájává, a teológia kritikája a politika kritikájává."*¹

Az utilitarizmus filozófusa, Jeremy Bentham (1748-1832), aki több mint tíz évvel korábban halt meg, Marxhoz hasonlóan társadalom- és egyházkritikusnak tekintette magát. Bentham szerint az egyének csak maguk határozhatják meg boldogságukat. A fentebb idézett "illuzórikus boldogság" marxi kritikájára tekintettel Bentham

¹ MEGA² I/2, P. 171.

Boldogság", világossá válik, hogy Marx számára az embert mindig a boldogság közösségi eszméi veszik körül. Következésképpen a boldogságról alkotott elképzelések sokkal kevésbé magánügyek, mint azt Bentham feltételezte. És ennek a boldogságnak az eszméje egyben a boldogság társadalmi rendje is, ami Marx számára szintén az uralom érdekének gyanúja. Marx és Engels számára nem elég, ha kizárólag az egyéni boldogságra való törekvést nézzük.

A fenti idézet - függetlenül Marx Benthamhez való kötődésétől - először is azt sugallja, hogy a "valódi boldogságot", szemben a túlvilági élet illuzórikus boldogságával, a társadalmi valóságban kell keresni és anticipálni. Nem lehet pusztá ötlet, hanem inkább egy, az anyagi gyakorlatra irányuló fejlesztési folyamat eredménye kell, hogy legyen.

A társadalomkritikai ihletésű változtatási akarat ilyen nézőpontjából, ahogyan Marx itt bemutatja, Bentham tézisei nem tűnhetnek Marx számára teljesen elhibázottnak, annál is inkább, mert legalábbis ő is társadalmi reformernek tekintette magát. A különbségekre azonban először felfigyeltek: Friedrich Engelsnél találjuk az első utalást arra, ami Marx számára alapvetően problematikusnak tűnik Bentham gondolkodásában. 1844-ben Engels a *Vorwärts* egyik cikkében leírta az Angliában folyó vitát, és Benthamhez jutott, aki elkövette azt a hibát, hogy a társadalmat az egyénből vezette le, ahelyett, hogy fordítva járt volna el.

"William Godwin [...] J. Benthammel egy időben megalapozta az utilitarista elvet, amellyel a köztársasági *salus publica suprema lex* [a közjő a legfőbb törvény, G. R.] törvényes következményeihez jutott, és magának az államnak a természetét támadta azzal a tétellel, hogy az állam rossz. Godwin az utilitarista elvet még egészen általánosságban úgy fogja fel, hogy az állampolgár kötelessége csak az általános javakért élni, az egyéni érdekek elhanyagolásával; Bentham ezzel szemben ennek az elvnek alapvetően társadalmi jellegét úgy dolgozza ki, hogy az egyéni érdekeket az általános alapjává teszi, a korabeli nemzeti irányzatnak megfelelően, a kettő azonosságát a különösen tanítványa, Mill által kidolgozott tételben: hogy az emberi szeretet nem más, mint felvilágosult egoizmus, és a "közjó" helyett a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága. Bentham itt az empirizmusában ugyanazt a hibát követi el, amit Hegel az elméletben; nem gondolja komolyan az ellentétek leküzdését, az alanyt teszi predikátummá, az egészet a résznek alanyává, és ezzel mindent a feje tetejére állít. Először az általános és az egyéni érdek elválaszthatatlanságáról beszél, majd egyoldalúan megáll a durva egyéni érdeknél; tétele csak a másíknak empirikus kifejezése, hogy az ember az emberiség, de mivel empirikusan fejezi ki, nem a szabad, öntudatos és önteremtő, hanem a nyers, vak embernek adja a faj jogait, aki az ellentétek közé szorult.

tion. A szabad versenyt az erkölcs lényegévé teszi, az emberiség viszonyait a tulajdon törvényei szerint szabályozza [...]".²

Engels itt problematizálja Bentham feltételezését, miszerint a társadalom haszna csupán az egyéni érdekek összegzése, a polgári önorientáció sajátos esetében. De Marx és Engels is az, akik 1848-as *Kommunista kiáltványukban* az "egyesek szabad fejlődését [mint] mindenki szabad fejlődésének feltételét" ³hirdetik, és így - az egyénre való összpontosításuk miatt - nem állnak túl messze Bentham gondolatától. Mindkét esetben, amint az a következőkben világossá válik, egyetlen ember sem élhet rabságban. Mindkét esetben az igazi szabadság csak minden ember számára elérhető.

A következőkben Marx Bentham-kritikai álláspontját Marx korai munkássága alapján kell pontosabban meghatározni. A cél az, hogy megállapítsuk Marx nézetét a haszonelvőről és a társadalomtörténeti jelentőséget, amelyet Marx tulajdonít neki. Ehhez először is közelebbről meg kell vizsgálnunk Marx Bentham értékelését, forrásait és alap gondolatát. Friedrich Engelsszel közös első munkájukban, *A szent család, avagy a kritikai kritika kritikája* (1845) című ⁴művükben Marx és Engels összefoglalták Bentham általuk ismert téziseit. Értelmezésük Étienne Du-monts egyszerűsített fordításán alapul.⁵ A szerzők Benthamet parafrázálják, és hangsúlyozzák, hogy Bentham a politikai közérdek eszméje ellen küzd:

"Az egyének érdeke ... az általános érdeknek kell teret engednie. De ... ez mit jelent? Nem minden egyes ember ugyanolyan része az egésznek, mint bármelyik másik? Ez a teljes érdek, amelyet megszemélyesítesz, csak egy elvont kifejezés; csak az egyéni érdekek tömegét képviseli... Ha jó lenne feláldozni egy ember vagyonát, hogy másokét gyarapítsuk, még jobb lenne feláldozni egy másodikat, egy harmadikat, anélkül, hogy bármilyen határt meg tudnánk jelölni... Az egyéni érdekek az egyetlen valódi érdekek."⁶

2 MEGA² I/3, P. 555.

3 MEW 4, P. 482.

4 Ez a szöveg az úgynevezett Német ideológia szövegkötetének része (először 1932-ben állították össze). Először a történeti-kritikai kiadás jelent meg (2017MEGA² I/5).

5 MEGA² II/6, 558. o. Marx' hivatkozás: "J. Bentham: Théorie des Peines et des Récompenses, trad. Et. Dumomnt, 3ème éd. Párizs 1826".

6 MEW 2, P. 141.

Úgy tűnik, Marx és Engels nem tudta, hogy Bentham is foglalkozott a csoportérdekekkel és azok negatív hatásával a demokratizálódási folyamatokra. A társszerzők azonban tisztában vannak Bentham forrásaival és azok hatásköreivel. Ezek leírásában Marx és Engels hallgatólagosan kifejezik Bentham iránti elismerésüket:

*"Fourier tanítása közvetlenül a francia materialistákéból származik. A babouvik nyers, civilizálatlan materialisták voltak, de a fejlett kommunizmus is közvetlenül a francia materializmusból ered. Ez a materializmus a Helvétius által adott formában vándorol vissza szülőhazájába, Angliába. Bentham Helvétius erkölcsére alapozta jól felfogott érdekrendszerét, ahogy Owen is Bentham rendszerére alapozta az angol kommunizmust. Az Angliába száműzött francia Cabet-t az ottani kommunista eszmék inspirálták, majd visszatért Franciaországba, és a kommunizmus legnépszerűbb, bár legfelszínesebb képviselőjévé vált. A tudományosabb francia kommunisták, Dezamy, Gay stb., mint Owen, a materializmus tanát mint a valódi humanizmus tanát és mint a kommunizmus logikai alapját fejlesztik ki."*⁷

Ennek megfelelően Bentham itt, *A szent családban* fontos közvetítő szerepet játszik az angol kommunizmus és materializmus között. Egy évvel ezen első közös munka előtt Friedrich Engels írt Benthamról a *Die Lage Englands* című művében. *Die englische Konstitution* (1844) című művében Friedrich Engels is helyesli Bentham társadalomkritikáját, amikor a történelmileg túlérett kisebbségi kiváltságokat támadja:

"Az angol egyháznak van hallgatósága, bár azt is eléggé kiszorították a másvallásúak, különösen Walesben és a gyári körzetekben, de a jól fizetett lélekpásztorok nem sokat törődnek a juhokkal." "Ha egy papi kasztot meg akarsz vetni és megdönteni, jól fizess nekik" - mondja Bentham, és az angol és ír egyházak tanúskodnak e mondás igazságáról. Anglia vidékein és városaiban semmi sem utálatosabb, semmi sem megvetendőbb az emberek számára, mint az anglikán egyház [...]. És egy olyan jámbor népnél, mint az angolok, ez jelent valamit."⁸

Bentham e társadalomkritikai eszméinél azonban fontosabb, hogy Engels elszigetelt esetekben reprodukálja azokat, a Bentham-féle utilitarizmus közvetett méltatása Engels 1845-ös korai művében, *A munkásosztály állapota Angliában*. Ebben

7 MEW 2, P. 139.

8 MEGA² I/3, 579-580. O.

Engels kijelenti, hogy Bentham filozófiáját a chartizmus fontos építőkővének tekinti:

"Az újabb idők két legnagyobb gyakorlati filozófusa, *Bentham* és *Godwin*, különösen az utóbbi, szintén szinte kizárólag a proletariátus tulajdona; bár *Benthamnek van* iskolája a radikális burzsoázia körében, csak a proletariátusnak és a szocialistáknak sikerült belőle előmenetelt kifejleszteniük. A proletariátus ezeken az alapokon alakította ki saját irodalmát, amely főként folyóiratokból és brosúrákból áll, és tartalmilag messze megelőzi a burzsoázia minden irodalmát."⁹

Hogy Bentham filozófiáját milyen mértékben sajátította el a munkásmozgalom, azt Engels korai munkáiban máshol is leírja:

"*A chartizmus alapvetően szociális jellegű.* [...] "A politikai hatalom az eszközünk, a társadalmi boldogság a célunk" - ez most a chartisták világosan megfogalmazott jelmondata. [...] És még ha szocializmusuk még nagyon kevésbé fejlett is, még ha a nyomor elleni legfőbb eszközük eddig a földtulajdon felparcellázása volt (allokációs rendszer), amelyet az ipar már legyőzött [...], még ha lepraktikusabb javaslataik (a munkás védelme stb.) reakciónak tűnnek is. Ha ugyanis gyakorlati javaslatainak többsége (a munkás védelme stb.) reakciónak tűnik, akkor egyrészt már magukban ezekben az intézkedésekben is megalapozott a szükségszerűség, hogy vagy ismét a verseny hatalmába kell esniük és megújítani a régi állapotot - vagy pedig magának a versenynek a megszüntetését kell előidézniük; másrészt pedig a chartizmus jelenlegi tisztázatlan állapota, a tisztán politikai párttól való elszakadás azt határozza meg, hogy éppen a chartizmus *megkülönböztető jegyeit*, amelyek a szociális oldalában rejlenek, tovább kell fejleszteni. A szocializmus megközelítése nem hagyható ki [...]".¹⁰

Engels szimpatizált a chartizmussal, amelynek célja a munkás "boldogsága" volt. Így nem meglepő, hogy nyilvános beszédeiben az "élet boldogságára" hivatkozott, és ezzel nagyon közel került Bentham és a chartisták "felvilágosult egoista" metaforájához.¹¹ 1845 Engels egy februári elberfeldi beszédében szintén érdekekről beszélt:

9 MEW 2, P. 455.

10 MEW 2, P. 451.

11 Az eredetileg haszonelvű chartizmus az 1950-es években, a német származású Ernest Charles Jones (1819-1869) révén, aki személyesen ismerte Marxot és Engels-t, egyre inkább szocialistává vált. A chartista mozgalom az 1858-as utolsó kongresszussal ért véget.

"Uraim, mi az igazi oka ezeknek a bajoknak? Mi az oka a középosztály tönkremenetelének, a gazdagok és szegények közötti éles ellentétnek, a forgalom stagnálásának és az ebből eredő tőkeparazlásnak? Nem másból, mint az érdekek széttöredezetttségéből. Mindannyian dolgozunk, mindenki a saját hasznára, nem törődve mások jólétével, pedig nyilvánvaló, magától értetődő igazság, hogy minden egyes ember érdeke, jóléte, boldogsága elválaszthatatlanul kapcsolódik embertársai érdekeihez. Mindannyiunknak el kell ismernünk, hogy egyikünk sem nélkülözheti embertársainkat, hogy egyedül az érdek köt minket egymáshoz, és mégis, tetteinkkel gyakorlatilag arcucsapjuk ezt az igazságot, és mégis úgy rendezzük társadalmunkat, mintha érdekeink nem azonosak, hanem teljesen ellentétesek lennének egymással. Láttuk, milyen következményei voltak ennek az alapvető tévedésnek; ha meg akarjuk szüntetni ezeket a rossz következményeket, meg kell reformálnunk az alapvető tévedést, és ez az, amit a kommunizmus szándékozik."¹²

Engels túlságosan is világosan látja, hogy minden polgári tanács ellenére - például, hogy az erény révén szabaduljunk meg a személyes nyomorúságtól - a boldogság nem garantált ebben a társadalmi rendben.¹³ Számára "[...] az emberi társadalom eddig hamis úton kereste a boldogságát [...]"¹⁴. Számára a boldogság (vagy annak hiánya) a munkásmozgalom egyik központi motívuma:

"El kell ismerni, még ha nem is bizonyítottam volna oly sokszor részletesen, hogy az angol munkások nem érezhetik magukat boldognak ebben a helyzetben; hogy az ő helyzetük nem olyan, amelyben egy ember vagy egy egész emberosztály emberileg tud gondolkodni, érezni és élni. A munkásoknak tehát arra kell törekedniük, hogy ebből a degeneratív helyzetből kilábaljanak, hogy jobb, emberibb helyzetet szerezzenek maguknak, és ezt nem tehetik meg anélkül, hogy ne harcolnának a burzsoázia érdekei ellen, amelyek éppen a munkások kizsákmányolásában állnak [...]"¹⁵

Annak ellenére, hogy Engels a boldogságról és az átfogó társadalmi érdekekről beszélt, valamint a chartizmus iránti szimpátiája ellenére távol maradt Bentham közvetlen tanítványaitól, akik gazdaságilag liberális utat követtek. 1847-ben Engels beszámolt a vezető európai értelmiségiek brüsszeli gazdasági kongresszusáról. Ott John Bowring, az egykori jobbkeze, szintén

12 MEW 2, PP. 538-539.

13 Vö. MEW 258-259. oldal.2,

14 MEW 2, P. 371.

15 MEW 2, P. 430.

Jeremy Bentham, és egyúttal műveinek szerkesztője is.¹⁶ Engels olvasatában Bowring a polgári ideológia illuzórikus formáihoz csatlakozott, mint például a szabad piacba vetett feltétlen hit:

"Aztán jött Dr. Bowring, radikális parlamenti képviselő és Bentham bölcsességének örököse, akinek a csontvázát birtokolja. Ő maga is egyfajta Bentham-csontváz. Érezhető volt, hogy a választásoknak vége; Bowring úr már nem tartotta szükségesnek, hogy engedményeket tegyen az embereknek, hanem igazi polgárként jelent meg. Folyékonyan és helyesen beszélt franciául, erős angol akcentussal, és szavainak hatását a leghevesebb és legbohókásabb gesztikulációval támasztotta alá, amit valaha is láttunk. Bowring úr, aki a nagyon is érdekelt angol burzsoáziát képviselte, kijelentette, hogy végre itt az ideje, hogy az emberek félredobják az önzést, és saját boldogságukat mások boldogságára alapozzák. Persze, a régi gazdasági "igazság", hogy egy milliommossal több üzletet lehet kötni, és ezért többet lehet keresni rajta, mint egy néhány tallérral rendelkező birtokoson."¹⁷

Másutt azonban, 1845 körül, amikor más szocialisták kritikájáról van szó, Marx és Engels már jobban elhatárolódik a boldogságtól. Ez feltehetően annak köszönhető, hogy az olyan kortársak, mint Rudolph Matthäi vagy Karl Grün, akikkel Marx és Engels versenyviszonyban látták magukat, nagyon gyakran hivatkoztak az emberiség boldogságra való törekvésére.¹⁸ Az aktivistákkal való szembesülés során kialakulhatott az a tudat, hogy a boldogságról való beszéd félrevezető.¹⁹

16 Ezt a tizenegy kötetet William Tait adta ki Edinburgh-ban 1838 és 1843 között, ami azt jelenti, hogy a gyűjtött Bentham-művek már Marx és Engels korai munkáinak idején is rendelkezésre álltak. Marx azonban csak a Dumont által szerkesztett köteteket ismerte és idézte, amelyek azokat a Bentham-szövegeket dolgozták fel, amelyek az ő sok tekintetben konzervatívabb korszakából származnak. Vö. Dinwiddy, John R.: Bentham, Oxford University Press, Oxford; New York 115. o.1989,

17 MEW S4., 294.

18 Erről lásd a Rudolph Matthäire hivatkozó kritikákat MEW 3, 460-461. o.; MEW 3, 469. o.; MEW 471. o3.,; és Karl Grünre hivatkozva MEW 3, 460-461. o3.,; MEW 3, 469. o.; MEW 471. o. 474.

19 Ugyanez vonatkozik az igazságosság fogalmára is, amelyet Marx szintén igyekszik elkerülni. Lásd Euchner, Walter: Marx' Aufhebung der Gerechtigkeit in der kommunistischen Gesellschaft, in: Münkler, Herfried; Llanque, Marcus (szerk.): Konzeptionen der Gerechtigkeit: Kulturvergleich - Ideengeschichte - Moderne Debatte, Nomos Verlag, Baden-Baden 1999, 173-187. o.; és: Bluhm, Harald: Dekonstruktionsprobleme. Gerechtigkeit in Marxs Theorien, in: Münkler, Herfried; Llanque, Marcus (szerk.): Konzeptionen der

Ebből a boldogsággal szembeni szkeptikus szemléletből nézve az amerikai "boldogságra való törekvés" gyanús, a polgári ideológia puszta kifejeződésének tűnik. Ennek fényében az USA bevándorlóországa egy kispolgári álomban él, amely alapvetően különbözik a kommunista felfogástól, vagy ahogy Marx és Engels írta: 1848

"Miféle európaiak azok, akiknek az "álmai" itt valóra válnak? Nem a kommunista munkások, hanem a csődbe ment boltosok és mesteremberek vagy tönkrement kóták, akik arra a boldogságra törekednek, hogy Amerikában újra kispolgárok és parasztok lehessenek. És mi az a "kivánság", amit az 1400 millió hektárral meg akarnak valósítani? Nem más, mint az, hogy minden ember magántulajdonossá váljon, ami ugyanolyan megvalósítható és kommunista kivánság, mint az, hogy minden ember császárrá, királlyá és pápává váljon."²⁰

Egy, a korábbi években írt 1847-1848 és jóval később, 1932-ben *Deutsche Ideologie* (*Német ideológia*) címmel először kiadott kéziratgyűjteményben Marx és Engels gúnyosan utalnak Benthamre és a neki tulajdonított érekgondolkodásra: "Az érdeklődésben a gondolkodó polgár mindig egy harmadik dolgot állít közbe önmaga és az élet kifejezése közé, ami igazán klasszikus módon Benthamnál jelenik meg, akinek az orrának előbb érdeklődést kell mutatnia, mielőtt a szaglás mellett döntene".²¹

A *Német ideológia* elsősorban a fiatal hegelianusok kritikája, különösen az olyan korábbi társaké, mint Bruno Bauer és Max Stirner. Ebben Max Stirner (1806-1856), a *Der Einzige und sein Eigentum* (1844) szerzője, akit Marx és Engels gúnyosan "Sankt Sancho"-nak vagy "Sankt Max"-nak nevez. Mindketten Bentham műveinek visszhangját látják Stirner fő művében. Meglepő azonban, hogy Bentham kritikája utólag relativizálódik, míg Stirner kritikája ehhez képest sokkal egyértelműbb:

"Az a trükk, hogy bebizonyítsuk, hogy az "önfeláldozók" egoisták, régi trükk, amelyet Helvetius és Bentham már kellőképpen kihasznált. Szent Sancho [Max Stirner, G.R.] "saját" trükkje a "hétköznapi értelemben vett egoisták", a burzsoák nem-egoistákká való átalakítása. Helvetius & Bentham azonban azt bizonyítják, hogy a burzsoák szűklátókörűségükkel gyakorlatilag önmaguknak ártnak, de Sankt Maxen [Max Stirner,

Gerechtigkeit: Kulturvergleich - Ideengeschichte - Moderne Debatte, Nomos Verlag, Baden-Baden pp1999,.189-217.

20 MEW S4., 10.

21 MEGA² I/5, 268. O.

G.R.] "saját" teljesítménye abban áll, hogy bebizonyítja nekik, hogy nem felelnek meg az egoista "ideáljának" [...] & nem abszolút negációként viszonyulnak önmagukhoz".²²

Benthamnek tulajdonítják itt, hogy kezdetlegesen feltárta a polgári társadalom ellentmondásait, míg Stirner nem képes megérteni Bentham érdekelméletét, mivel nincs tisztában annak történelmi feltételrendszerével. Átütő csapásként azonban Bentham megközelítését a következőkben "érdekelméletként" is jellemezzük.

"könyvelés" gúnyolódott. Stirner kritikája az "egyetlen" nevében, amely az egyszerű képletre irányul: "Az emberek boldogsága = Nem az én boldogságom"²³, Marx és Engels szemszögéből nézve teljesen hatástalan marad:

"[Marx/Engels:, G. R.] Ezt az önmagával szembeni ellenséges magatartást, ezt az ünnepélyes paródiát Bentham saját érdekeinek & tulajdonságainak számbavételéről, most ő maga mondja ki: [...] [Stirner idézi:, G.R.] "Egy érdek, legyen az akármiért, rabszolgát fogott bennem, ha nem tudok tőle szabadulni, & többé nem az én tulajdonom, az övé vagyok. Fogadjuk el tehát a kritika útmutatását, hogy csak a feloldódásban érezzük jól magunkat". [Marx/Engels:, G.R.] "Mi!" - Kik azok a "mi"? Nem jut eszünkbe, hogy "elfogadjuk" a "kritika utasítását". - Itt tehát Szent Max [Max Stirner, G. R.], aki pillanatnyilag a "kritika" rendőri felügyelete alatt áll - követeli "mindenki egy és ugyanazon jólétét", "mindenki egy és ugyanazon egyforma jólétét", "a *vallás* közvetlen uralmát". - A rendkívüli megértés iránti érdeklődése itt mennyei közömbösségként mutatkozik meg. - Egyébként itt nem is kell kitérnünk arra, hogy a létező társadalomban egyáltalán nem Sankt Sanchótól [Max Stirner, G. R.] függ, hogy "egy érdek" "rabszolgát ejt-e benne" & "nem tud-e többé szabadulni tőle". Az érdekek rögzülése a munkamegosztás és az osztályviszonyok által még nyilvánvalóbb, mint a "vágyak" és a "gondolatok" rögzülése."²⁴

Ennek megfelelően léteznek érdekek, de a történelmileg relevánsak csak az osztályok érdekei, nem pedig az egyéni vágyak, amelyek legfeljebb a társadalmi pozíció kifejeződései lehetnek. Marx és Engels számára Stirner az "egyénhez" való ragaszkodása vakká teszi őt a történelmi osztályharcokkal szemben, amelyek csak materialista perspektívából bontakoznak ki. Marx és Engels számára azonban Bentham érdekelméletének jelentősége van a burzsoá ön- és társadalomkép szempontjából. Maga is szerepet játszott a történelmi felfordulásokban, amennyiben

22 MEGA² I/5, 299. O.

23 MEGA² I/5, 335. O.

24 MEGA² I/5, 316. O.

a feudális-arisztokratikus rend maradványaival szemben. Marx és Engels számára Bentham ideális epifénomén, először a burzsoá elismerésért folytatott harc, majd a burzsoá uralom ideálja. Az utilitarizmus azonban, amely demokratikusnak és szociálisan hedonistának is olvasható, ebben az olvasatban a polgári piaci rend önleírására redukálódik. Ezt fejezi ki az úgynevezett *Német Ideológia* következő, hosszabb szakasza:

"A Fenomenológiában Hegel bizonyítja, hogy a kölcsönös kizsákmányolásnak ez a *Bentham által* túlzásba vitt elmélete mennyire felfogható volt már e század elején az előző század egyik fázisaként. Lásd ott a fejezetet: A felvilágosodás harca a babonával, ahol a hasznosságelméletet a felvilágosodás utolsó eredményeként mutatják be. - A látszólagos ostobaság, amely az emberek egymáshoz való sokféle viszonyát *egyetlen* hasznossági viszonyban oldja fel, ez a látszólag metafizikai absztrakció abból a tényből fakad, hogy a modern polgári társadalomban minden viszony gyakorlatilag a pénz és a sakk egyetlen absztrakt viszonya alá van besorolva. Ez az elmélet Hobbes-szal és Locke-kal, az első és a második angol forradalommal egy időben jelent meg, az első csapásokkal, amelyekkel a polgárság meghódította a politikai hatalmat. A gazdasági íróknál persze ez már korábban is hallgatóságos előfeltétel. E hasznosságelmélet tulajdonképpeni tudománya a közgazdaságtan; a fiziokratáknál kapja meg igazi tartalmát, mivel ezek foglalják össze először szisztematikusan az ökológiát. Már Helvétius és Holbachnál megtaláljuk e tan idealizálását, amely teljes mértékben megfelel a francia burzsoázia forradalom előtti ellenzéki álláspontjának. Holbachnál az egyének minden tevékenysége a kölcsönös érintkezésük révén a hasznosság és a használat viszonyaként jelenik meg, pl. a beszéd, a szeretet stb. A valóságos viszonyok, amelyek itt a hasznosság és a használat viszonyaként jelennek meg, nem a használat viszonyaként, hanem a használat viszonyaként jelennek meg. Az itt feltételezett valóságos viszonyok tehát az egyének bizonyos tulajdonságainak bizonyos tevékenységei, a szeretet. Ezeknek a viszonyoknak most már nem a rájuk *jellemző* jelentéssel kell rendelkezniük, hanem egy harmadik, rájuk kényszerített viszony, a *hasznosság vagy használat viszonyának* kifejeződése és megjelenítése kell, hogy legyen. Ez a *parafrázis* csak akkor szűnik meg értelmetlennek & önkényesnek lenni, amint ezek a viszonyok nem önmagukért vonatkoznak az egyénekre, nem mint önaktiválás, hanem mint álcák, egyáltalán nem a használat kategóriájának, hanem egy valódi harmadik célnak & viszonynak, amit a hasznosság viszonyának nevezünk. A nyelvi álarcnak csak akkor van értelme, ha az egy valódi álarc tudattalan vagy tudatos kifejeződése. Ebben az esetben a hasznosság viszonyának egészen határozott jelentése van, nevezetesen, hogy hasznot húzok magamnak azáltal, hogy kárt okozok egy másiknak [...] ebben az esetben továbbá az a haszon, amelyet egy viszonyból meríték, eleve idegen ettől a viszonytól, ahogy fentebb a tulajdon esetében láttuk, hogy minden tulajdontól egy tőle idegen terméket követelnek, egy olyan viszonyt, amelyet a társadalmi viszonyok határoznak meg - & ez pontosan a hasznosság viszonya.

Mindez valóban a burzsoáziára vonatkozik. Számára csak *egyetlen* viszony érvényes önmagáért, a kizsákmányolási viszony; minden más viszony csak annyiban érvényes számára, amennyiben alá tudja rendelni őket ennek az egyetlen viszonynak, & még ott is, ahol olyan viszonyok merülnek fel számára, amelyek nem rendelhetők közvetlenül alá a kizsákmányolási viszonynak, legalább látszólag aláveti őket neki. Ennek a hasznosságnak az anyagi kifejeződése a pénz, amely minden dolog, ember és társadalmi kapcsolat értékének képviselője.²⁵

Marx szerint a polgári osztály a történelmi hordozója annak az utilitarista ideológiának, amely már nem akar tudni semmilyen öncélt. Marx és Engels számára az érdekeiről beszélő polgár egy állandóan számító lény, aki azt hiszi, hogy minden más ember ugyanúgy viselkedik, mint ő maga. A gazdasági gondolkodást itt a felemelkedő burzsoázia történelmi kifejeződéseként értelmezzük. A szerzők a továbbiakban bemutatják, hogy a közgazdaságtan a felvilágosodás idején hogyan emelkedett speciális tudománnyá, és hogyan nőtt tovább a társadalom egészére gyakorolt befolyása. Ebben a mozgalomban az ideális, tipikus polgár ön- és társadalomképét egységesítették és minden osztály számára kötelezővé tették:

"A gazdaságot, amellyel korábban vagy a pénzügyesek, bankárok és kereskedők foglalkoztak, vagyis általában azok, akiknek közvetlenül a gazdasági viszonyokkal volt dolguk - vagy az olyan általánosan művelt emberek, mint Hobbes, Locke, Hume, akik számára az enciklopédikus tudás egyik ágaként volt jelentősége - a gazdaságot csak a fiziokraták emelték különleges tudomány rangjára, és azóta is úgy kezelik. Mint speciális szaktudomány, olyan mértékben magába olvasztotta a többi politikai, jogi stb. kapcsolatot. viszonyokat olyan mértékben magába olvasztotta, hogy ezeket a viszonyokat gazdasági viszonyokra redukálta. Azonban úgy tekintette, hogy az összes kapcsolatnak ez a saját maga alá rendelése csak az egyik oldala ezeknek a kapcsolatoknak & így a gazdaságon kívül önálló jelentést is hagyott nekik. Az összes létező viszony teljes alá vonását a haszonelvű viszony alá [...] csak Benthamnál találjuk, ahol a francia forradalom és a nagy gazdaság fejlődése után a gazdasági viszonyokat a haszonelvű viszony alá vonták. forradalom & a nagyipar fejlődésével a burzsoázia többé nem egy különleges osztályként jelenik meg, hanem mint az az osztály, amelynek feltételei az egész társadalom feltételei. Miután kimerültek a szentimentális & erkölcsi parafrázisok, amelyek a franciáknál a hasznosságelmélet egész tartalmát képezték, már csak az a kérdés maradt hátra, hogy hogyan kell az egyéneket & viszonyokat felhasználni, kihasználni. Időközben a közgazdaságtanban már megadták a választ erre a kérdésre.

25 MEGA² I/5, 466-467. O.

Az egyetlen lehetséges előrelépés a gazdasági tartalom beépítésében rejtett. Bentham ezt a fejlődést elérte.²⁶

Ez a hegemonná váló polgári társadalomszemlélet azonban szenvedett a módszertani individualizmusra való hajlamától, és közvetve ennek a problematikának is tudatában volt. Így válik Bentham a *Német ideológia* olvasatában olyan szakadozott szellemmé, aki a polgári társadalom feszültségeit erkölcsi reflexiókkal igyekezett leküzdeni:

"A gazdaságban azonban már eddig is világos volt, hogy a kizsákmányolás fő viszonyait az egyén akaratától függetlenül a termelés egésze és nagy léptékben határozza meg, és az egyén késznek találja. Az utilitarista elmélet számára tehát nem maradt más spekulációs terület, mint az egyének helyzete e nagyszerű viszonyokhoz képest, a talált világnak az egyén általi magánhasznosítása. Bentham és iskolája hosszú erkölcsi elmélkedéseket készített erről. A létező világnak az utilitarista elmélet által gyakorolt egész kritikája ezáltal szintén korlátozott látókört kapott. A burzsoázia körülményei közé szorulva csak azokat a körülményeket bírálta, amelyek egy korábbi korszakból maradtak fenn, és a burzsoázia fejlődésének útjában álltak".²⁷

Marx megközelítése a boldogság témájához más volt, mint Benthamé, aki a társadalmi hasznosságot azonosította a boldogsággal. Marx megközelítése nem elsősorban Claude Adrien Helvétiuson keresztül történt, aki Bentham számára meghatározó jelentőségű volt, hanem az antikvitás recepcióján keresztül. Marx *Difference in Democritical and Epicurean Natural Philosophy* (1840/41) című disszertációja kifejezetten a boldog élethez vezető legjobb utakat kereső filozófiákkal ²⁸foglalkozott. Dolgozatának célja az volt, hogy megmutassa, hogy Epikurosz, akit Marx idején sokan Démokritosz pusztá visszahozójának tekintettek, olyan önálló filozófus volt, aki Démokritoszhoz képest is döntő előrelépéseket tudott felmutatni. Marx azonban Epikurosz is bírálta. Tudatközpontú megközelítése miatt Epikurosz a létből való szabadságot kereste, nem pedig a létben való szabadság megvalósítását.²⁹

26 MEGA² I/5, 469-470. O.

27 MEGA² I/5, 470. O.

28 MEGA² I/1, 5-96. O.

29 Vö. Stedman Jones, Gareth: Karl Marx: Greatness and Illusion, Allen Lane, London 2016, pp.

Epikurosz számára a boldog élet nem a szenvedélyek által meghatározott azonnali hedonista élvezethajhászást vagy gyors fogyasztást jelentette, hanem a sorscsapásoktól független, nyugodt lelki békét (ataraxia), amelyet csak a késztetések ésszerű megfékezésével lehetett elérni. Epikurosz hangsúlyozta, hogy a boldogságot magasabb rendű szellemi tevékenységeken keresztül kell elérni, nem pedig gyakorlati érzéki élvezeteken keresztül, amelyek könnyen indulatokat és szenvedélyeket szülhetnek, és így elúzhatják az igazi boldogság lelki békéjét.³⁰ Marx számára azonban a boldogságnak ez a részletesen ismert felfogása csak egy része annak a boldogság- és szabadságfelfogásnak, amelyre törekszik, ahol mindenkinek nem kell feltétlenül kritikusnak lennie és maradnia, hanem éppúgy szabadon kell tevékenykednie a gyakorlati tevékenységi területeken.³¹ A marxi boldogságfelfogás, amely csak a háttérben működik, mert Marx ódkodik attól, hogy az emberiség boldogságáról beszéljen, a kívülről meghatározott munkaidő visszaszorításával érhető el, ami végső soron arra szolgál, hogy szabad teret teremtsen az emberiség számára, hogy kellemes gyakorlati és magasabb szellemi céloknak szentelje magát. Ha a

"nyílt, pimasz, közvetlen, száraz kizsákmányolás"³² a munkás boldogtalansága... a kizsákmányolás mint olyan Marx által előirányzott megszüntetése szükségszerűen egy lépés kell, hogy legyen mindenki boldogsága felé.

Az eddigi elemzést összefoglalva a következő következtetések vonhatók le: 1.) Marx és Engels Benthamet és iskoláját csonka polgári társadalomfilozófiának bírálják, amely túlságosan az egyénre összpontosít, és ezáltal figyelmen kívül hagyja társadalomtörténeti feltételrendszerét, különösen az osztályellentét miatt. John R. Dinwiddy rámutat, hogy Marxnak azért kellett bírálnia Benthamet, mert Bentham halála után különösen az ő tanítványai váltak a polgári középosztálybeli ideológia uralkodó kifejezőivé. Dinwiddy így folytatja: "Az 1830-as években a "filozófiai" vagy Bentham-féle radikalizmus olyan irányt vett, amely sokkal inkább volt antiarisztokratikus, mint demokratikus vagy népi; a politikai gazdaságtan keményebb aspektusaihoz is társult, különösen az 1834-es új szegénytörvényhez"³³). Marx és Engels vállalják Bentham gondolatainak történelmi kontextualizálását, és így érdemeket is tulajdonítanak neki, amennyiben szemükben a polgárságnak az arisztokrácia régi kiváltságai ellen folytatott harcának része volt. Ahol Bentham valóban demokratizálódott

30 Lásd erről: Forschner; Maximilian: Epikurs Theorie des Glücks, in: Zeitschrift für philosophische Forschung, pp36,1982,. 169-188.

31 Vö. Priddat, Birger P.: "Reiche Individualität", in: Pies, Ingo (szerk.): Karl Marx' Communist Individualism, Mohr Siebeck, Tübingen 138-139. o.2005., Vö.

32 MEW S4., 465.

33 Dinwiddy, John R.: Bentham, Oxford University Press, Oxford; New York 115. o.1989,

Marx és Engels szerint azonban Marx és Engels csak az összes társadalmi viszonyoknak a csereérték-gazdaság alávetésére irányuló törekvést látták benne. 3.) Friedrich Engels felismerte Bentham utilitarista gondolkodását a chartizmusban kisajátított elemekben. 4.) A többi szocialistával folytatott vitában Marx és Engels szkeptikusan nyilatkozott az emberi boldogságra való gyakori hivatkozásairól. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy versenytársakat láttak azokban, akik a szót használták, másrészt az, hogy a liberális gazdaság is a munkamegosztáson alapuló, piaci formájú cserekapcsolatban törekedett a boldogságra, és ezt így kommunikálta. 5.) Az epikureus Marxnak mindazonáltal kellett, hogy legyen egy hátsó elképzelése a "valódi boldogságról", és következésképpen a "valódi haszon" (a polgári érdekgondolkodással szemben), még akkor is, ha ez a kifejezés politikai harci kifejezésként alkalmatlannak tűnt számára.³⁴ A boldogság mögöttes eszméje nélkül Marx és Engels nyílt kritikája a kapitalista kizsákmányolási rendszerről elképzelhetetlen lenne.³⁵

34 Erről tanúskodik Marx' Abitúra-esszéje *Betrachtungen eines Jünglings bei der Wahl eines Berufes* (1835) is. Ebben a tizenhét éves Marx tele idealizmussal írja: "A történelem azokat nevezi a legnagyobb embereknek, akik a közjóért való munkálkodással megnemesítették magukat; a tapasztalat azokat dicséri a legboldogabbaknak, akik a legtöbbet tették boldoggá; maga a vallás tanítja, hogy az eszmény, amelyre mindenki törekszik, feláldozta magát az emberiségért, és ki merné tagadni ezeket a kijelentéseket?". Ha azt az állapotot választottuk, amelyben a legtöbbet dolgozhatunk az emberiségért, akkor a terhek nem hajolhatnak le ránk, mert azok csak áldozatok mindenkiért; akkor nem szegényes, korlátozott, önző örömminket élvezzük, hanem boldogságunk millióké, tetteink csendben, de örökkévaló hatással élnek tovább, és hamvainkat nemes emberek izzó könnyei nedvesítik." MEGA² I/1, 457. O.

35 Lásd erről: Lohmann, Georg: Zwei Konzeptionen von Gerechtigkeit in Marx' Kapitalismuskritik, in: Angehrn, Emil; Lohmann Georg (szerk.): Ethik und Marx, Athenäum Verlag, Königstein/Ts. 1986, 174-194. o. Az ezzel ellentétes nézetet vallja Michael Heinrich. Vö: Heinrich, Michael: Die Wissenschaft vom Wert. A politikai gazdaságtan marxi kritikája a tudományos forradalom és a klasszikus hagyomány között, VSA-Verlag, Hamburg S1991., 248.

4 Bentham és Marx szisztematikusan összehasonlítása

4.1 ÉRDEK ÉS IDEOLÓGIA

"Perseusnak szüksége volt egy ködsapkára, hogy követni tudja a szörnyeket. Mélyen a szem' és a fül fölé húzzuk a ködsapkát, hogy tagadni tudjuk a szörnyek létezését."¹

Karl Marx

Albert O. Hirschman írja le *Passions and Interests* című esszéjében. *A kapitalizmus politikai igazolásai a győzelem előtt*, hogyan vált a kereskedelem és a bankszektor, amelyet egykor a fősვნénységgel, a nyereségvágydal és a kapzsisággal hoztak összefűgésbe, a modernitás hajnalán egyre inkább tiszteletreméltó üzletnek tekintették.² Hirschman leírja, hogy a reneszánsz megjelenésével a politikai filozófia elfordult a középkor erkölcsi és erényes eszményeitől, és ehelyett megpróbálta az embereket olyannak látni, amilyenek valójában voltak. Míg Machiavelli az új realista megközelítés egyik legfontosabb gondolkodójának bizonyult, Hirschman Thomas Hobbes-t is közéjük sorolja. Mindketten azt feltételezték, hogy a valódi embert, aki távol áll a korábbi ideáloktól, a pusztító szenvedélyek uralják.³ Hobbes békéltető Leviatánja volt az egyik első megoldás erre a problémára.

1 MEGA² II/5, P. 13.

2 Hirschman, Albert O.: *Leidenschaften und Interessen. Politische Begründungen des Kapitalismus vor seinem Sieg*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1980.

3 Még ha az ész döntő szerepet is játszik Hobbes természetállapotban élő emberképében, amennyiben az anarchikus államban megelőző cselekvésre használható, akkor is döntő tényező.

Ezek közül az első a szenvedélyes ember ilyen antropológiáján alapult. Prototípusos megoldása azonban hamarosan elégtelennek bizonyult:

"Egy *ex machina* hatalom elképzelése, amely valahogyan megszüntetné az emberi szenvedélyek által okozott nyomorúságot és katasztrófát, a valóságban azt jelenti, hogy az imént felfedezett nehézségeket egyszerűen csak el akarják tüntetni, ahelyett, hogy leküzdենék. Talán ez az oka annak, hogy a 17. században az elnyomó megoldás nem sokáig tudott helytállni a szenvedélyek részletes elemzésével szemben. Az új pszichológiai felfedezésekkel és kérdésekkel jobban összeegyeztethető az a javaslat, hogy a szenvedélyek egyszerű elfojtása helyett azokat valamilyen módon más célokra kell hasznosítani és hasznossá tenni."⁴

Filozófusok egész sora, például Paul Henri Thiry d'Holbach, Claude Adrien Helvétius és David Hume kezdett el foglalkozni ezzel a problémával.⁵ Közös volt bennük az a gondolat, hogy ha a szenvedélyeket nem lehet elűzni, akkor olyan társadalmi szerveződési formát kell találni, amelyben a szenvedélyek kordában tartják egymást.

Az Európában a 16. század végén elterjedt, a szenvedélyekhez kapcsolódó kamat fogalma története során egyre inkább gazdasági színezetet öltött.⁶ Adam Smith eleinte nem tartotta szükségesnek, hogy különbséget tegyen a két fogalom között. Ennek egyik oka az volt, hogy a pénzbeli gyarapodást tekintette a szükségletek kielégítésének legjobb eszközének: "A vagyon gyarapodása az az eszköz, amellyel a legtöbb ember a helyzetén javítani akar és törekszik. Ez a legáltalánosabb és legnyilvánvalóbb eszköz [...]".⁷ Smith szerint a szenvedélyek és érdekek nem mindig a pénzszerzésre irányultak, de az esetek többségében igen. A kamatnak ezt a szűken gazdasági értelmezését Jeremy Bentham is osztotta, még akkor is, ha Smith és Bentham soha nem akarta a kamat fogalmát kizárólag anyagi szempontok alapján meghatározni. Helvétius, akit Bentham éppúgy csodált, mint Smith, hasonlóképpen feltételezte, hogy ha az ember a bé-

Az ügyvédi tanácsadás alapja az, hogy az ügyfélnek azt tanácsolja, hogy vegye igénybe az ügyvéd szolgáltatásait, ugyanakkor ez az egyetlen módja annak is, hogy egy harmadik fél javára ésszerű szerződéskötést tegyen lehetővé.

- 4 Hirschman, Albert O.: *Leidenschaften und Interessen. Politische Begründungen des Kapitalismus vor seinem Sieg*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980, . 24.
- 5 Ez utóbbi kettőt ma az utilitarizmus előfutárainak tekintik.
- 6 Hirschman, Albert O.: *Leidenschaften und Interessen. Politische Begründungen des Kapitalismus vor seinem Sieg*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980, pp. 41-42.
- 7 Idézi: *ibid.*, p. 48.

Az elképzelés az volt, hogy az érdekezérelt ember törvényei ezáltal kiszámíthatóvá és ellenőrizhetővé váltak. Jeremy ⁸Bentham korai filozófiai művében, a *Bevezetés az erkölcs és a törvényhozás elveibe* (1789) szintén ezt a megközelítést alkalmazta.

Smith-szel ellentétben, aki hajlamos volt a szenvedélyek és érdekek összeomlására, Montesquieu és David Hume felismerni vélték, hogy például a piac teret biztosít az ember "jól felfogott önérdelkeinek", és így fokozatosan csökkenti romboló szenvedélyeit. Ez a nézőpont, amely az ész a szenvedély ellentétének tekinti, eltér a korábbi hobbesi feltevéstől, amely szerint az ész csupán a szenvedélyek eszköze céljaik hatékonyabb megvalósításához.⁹

Montesquieu "doux commerce" tézise szerint ahol kereskedelmet folytatnak, ott a szelíd modor kiszorítja a barbár modort.¹⁰ David Hume számára is világos volt, hogy "[...] minden kereskedelmi tevékenység elkerülhetetlen következménye, hogy lehetővé teszi a szerzési ösztön győzelmét az élvezetek iránti vágy felett"¹¹. Eszerint a kereskedelem civilizálja a szenvedélyes embereket.¹² Jeremy Bent-sonka követte ezt a korszellemet. Számára a gazdaság felszabadító és civilizáló erővel bírt. A jövedelemszerző munkára való törekvést olyan társadalmi mozzanatnak tekintette, amely a lehető legtöbb ember boldogságához vezet, ha a politikai keretek ezt garantálják.¹³

Karl Marx számára viszont a "doux commerce" tézis a Friedrich Engelsszel folytatott levelezésében magánvicc lett.¹⁴ Mint a gyermekei a 19.

8 Német fordítás: Bentham, Jeremy: An Introduction to the Principles of Morality and Legislation, in: Höffe, Otfried (szerk.): Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte, Francke, Tübingen. 2008.

9 Lásd erről: Neuendorff, Hartmut: Der Begriff des Interesses. Eine Studie zu den Gesellschaftstheorien von Hobbes, Smith und Marx, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973, pp. 32- 72.

10 Lásd erről: Asbach, Olaf (szerk.): Der moderne Staat und "le doux commerce". Politika, gazdaság és nemzetközi kapcsolatok a felvilágosodás politikai gondolkodásában, Nomos Verlag, Baden-Baden. 2014.

11 Idézi: Hirschman, Albert O.: Leidenschaften und Interessen. Political Justifications of Capitalism before its Victory, Suhrkamp, Frankfurt am Main pp1980., 75.

12 Vö. Hirschman, Albert O.: Leidenschaften und Interessen. Politische Begründungen des Kapitalismus vor seinem Sieg, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980, p. 69.

13 Ez a keret Bentham *Az uzorakamat védelme* című művének is, a 1787.

14 Vö. Hirschman, Albert O.: Leidenschaften und Interessen. Politische Begründungen des Kapitalismus vor seinem Sieg, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980, p. 71.

A tizenkilencedik század közepén, amely a forradalomra és a napóleoni háborúkra tekinthetett vissza, a kereskedelem minden mást láttak, mint civilizáló vagy harmonizáló erőt. Bentham hasznosságmaximalizálási elve azonban Marxra is érvényes volt, legalábbis egy területen - a burzsoáziára:

"Jeremias Bentham tisztán angol jelenség. Még a mi filozófusunk, Christian Wolf kivételével sem, soha, egyetlen időben és egyetlen országban sem terjeszkedett még ilyen önelégülten a legotthonosabb közhely. A hasznosság elve nem Bentham találmánya. Csak esztelenül reprodukálta, amit Helvétius és más 18. századi franciák szellemesen mondtak. Ha például tudni akarjuk, hogy mi hasznos egy kutya számára, akkor a kutya természetét kell megismernünk. Maga ez a természet nem konstruálható a "hasznossági elvből". Az emberre alkalmazva, ha minden emberi cselekvést, mozgást, kapcsolatot stb. a hasznosság elve szerint akarunk megítélni, akkor először is az emberi természetről általában, majd az emberi természetről, ahogyan az minden korszakban történelmileg megváltozott. Bentham nem titkolja ezt. A legnaivabb vigaszkodással feltételezi, hogy a modern filiszter, különösen az angol filiszter, a normális ember. Ami hasznos ennek a furcsa, normális embernek és világának, az önmagában is hasznos. [...] Ha olyan bátor lennék, mint barátom, H. Heine, akkor Herr Jeremiást a polgári ostobaság zsenijének nevezném."¹⁵

A tisztán individualista hasznossági számítás, amelyet Bentham írásaiból vett át, Marx számára egy ideológiai osztályérdeknek felel meg. Jellemző számára a kortárs beszéd az állítólag mindenütt jelenlévő érdekekről, amelyeket inkább a burzsoá kereskedő érdekei alatt kell érteni. Így írta Marx:

"A kamat nem gondolkodik, hanem számol. Az indítékok a számok."¹⁶ Mindazonáltal Marx érdeklődése, amelyet az egyénről leválasztott és a társadalmi csoportoknak tulajdonított, szintén elsősorban gazdasági színezetű.¹⁷

Bentham olyan gyakran hivatkozik az érdek fogalmára, hogy az az ambivalencia, amelyet az érdek elnyer, szinte lehetetlenné teszi, hogy világosan megragadjuk. Igaz, a következők vonatkoznak rá

"öröm" és "fájdalom", mint minden mindennapi cselekvés természetes irányítói. Ugyanakkor azonban elítéli, mint alább látni fogjuk, az itt még

15 MEGA² II/6, 558-559. O.

16 MEGA² I/1, 224. O.

17 A szenvedélyek viszont, amelyekről a 18. században úgy vélték, hogy többek között a valódi gazdasági érdekek okos politikai instrumentalizálásával kell megfékezni őket, Marxnál csak a társadalmi struktúra pusztá epifenoménjaként jelennek meg. Aligha játszanak szerepet a munkájában.

Az igazságszolgáltatásban és a politikában a "baljós érdek" fogalma a klientelizmus vagy a társadalom rovására történő önérdelkeltség bármely formájának tekinthető.

Miután fentebb leírtam a hedonista hasznossági kalkulus működését, és megmutattam, hogy Bentham felfogása egy "társadalmi hedonizmus", amelynek kevés köze van a pusztán egoizmushoz, most Bentham egyik speciális problémájával, a "baljós érdek" problémájával foglalkozom. A "baljós érdek" fogalma alapján szeretném megvizsgálni, hogy Bentham politikai társadalmeelemzése milyen mértékben mozdult el szisztematikusán az egyéni érdekről a csoportérdek felé, hogy összehasonlítsam koncepcióját Marx érdekefelfogásával.

Ezen a ponton fontos felidézni a dolgozat vezérfonalát. Feltételezem, hogy Bentham és Marx a politikailag kiváltságos kisebbségek bírálatával foglalkozott. Bentham és Marx "negatív" megközelítései sohasem a kisebbségek ellen irányulnak, akiknek a többség érdekében kell élniük, ahogy azt Bentham "a legnagyobb szám boldogságának" mottója sugallhatja. Ezért nem a többség jóléte érdekli őket a kisebbségek kárára. Ehelyett mindketten a politikai hatalom antidemokratikus túlsúlya ellen lépnek fel, amelyet meghatározott történelmi formák konkrét kisebbségeiben vélik felfedezni, mint például a nemesség és a bírói kar (Bentham esetében) vagy a polgárság (Marx esetében). Ez tehát, a demokratikus-elméletileg legitim kiváltság tagadásában, az elsődleges közös alapjuk.¹⁸ Bentham, akárcsak Marx, az erős kisebbségek megelőzésével foglalkozik, amelyek nem engedik, hogy valódi demokrácia jöjjön létre - a megelőzés megelőzésével foglalkoznak. Ebből a szempontból különösen fontos a csoport- vagy osztályérdekek konceptualizálása, amely mindegyikükre jellemző.

A politikai elméletben az érdek különböző fogalmaival találkozhatunk, amelyek azonban több ideális típushoz is hozzárendelhetők. Általánosságban elmondható, hogy az érdek fogalmát úgy tűnik, nagyfokú önbizalom jellemzi, így¹⁹ csak néhány ember

18 Mary P. Mack példán keresztül próbálja bemutatni, hogy az igazságosság fogalmát Bentham is negatívan határozza meg, amennyiben megpróbálja felsorolni a jogi eljárásokon belüli lehetséges igazságtalanságokat. Lásd még: Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 1962, 86-87. old.

19 A szükséglet fogalmához képest az érdek fogalma inkább kifelé, a társadalmi és politikai környezet felé irányul, és ezért a politikatudományi munka elsődleges fogalma. A szükséglet mint fogalmi kategória pszichológiailag inkább befelé irányul.

monográfiák találhatóak ebben a témában.²⁰ Az alábbi tipológiák a politikai elméletben megjelenő akaratmeghatározások sokféleségét próbálják tükrözni.

1. A *kamat gazdasági fogalma* régi formájában arra utalt, hogy valamibe befektetett (etimológiailag: lat. interest = "benne lenni" / "részesedéssel rendelkezni"). A kamatot korai formájában "kamat"-ként is értelmezték. Ez utóbbi a saját pénz ideiglenes elérhetetlenségének kompenzációja. A korai felvilágosodásban kialakult gazdasági érdekkonceptus formája szintén a pénzbeli haszonra utal, de erkölcsi problematizálás nélkül, vagy inkább még mindig a pénzbeli haszonra való törekvésben látja a potenciálisan destruktív szenvedélyeket csillapító moralizáló erőt. Az érdekkonceptus közgazdasági fogalmának jelenlegi formája a "racionális választás elméletében" tükröződik. Ez az elmélet heurisztikusan az embert racionális haszonmaximalizálóként (homo oeconomicus) írja le, aki a korlátozott erőforrásokkal rendelkező környezetben világosan látja maga előtt a cselekvési lehetőségeket. Az átláthatóság feltételei mellett világosan rendezett listát készíthet céljairól. Ez az érdeklődési perspektíva a módszertani individualizmuson alapul.²¹

2. Az *érdekkonceptus racionalista fogalma*, amely a pozitívumhoz kapcsolódik, azaz a törvény, amely meg van határozva. A (vállalati) szerződés itt található

legyen. A két kategória azonban nem zárja ki egymást, és nagyon nehéz megkülönböztetni őket egymástól.

20 Például: Massing, Peter: Interesse und Konsensus. Zur Rekonstruktion und Begründung normativ-kritischer Elemente neopluralistischer Demokratietheorie, Leske und Budrich, Opladen 1979. Illetve még: Hottinger, Olaf: Eigeninteresse und individuelles Nutzenkalkül in der Theorie der Gesellschaft und Ökonomie von Adam Smith, Jeremy Bentham und John Stuart Mill, Metropolis Verlag, Marburg 1998. Valamint: Hottinger, Olaf: Eigeninteresse und individuelles Nutzenkalkül in der Theorie der Gesellschaft und Ökonomie von Adam Smith, Jeremy Bentham und John Stuart Mill, Metropolis Verlag, Marburg 1998. Valamint: Engelmann, Stephen G.: Az érdeklődés elképzelése a politikai gondolkodásban. Origins of Economic Rationality, Duke University Press, Durham MD et al. 2003. Hasonlóképpen csak néhány antológia található, mint például: Massing, Peter; Reichel, Peter (szerk.): Interesse und Gesellschaft. Fogalom meghatározások - Viták - Perspektívák, Piper, München 1977.

21 Lásd erről: Fisch, Jörg; Koselleck, Reinhard; Orth, Ernst Wolfgang: Interesse, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhard (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, vol. 3, Klett-Cotta, Stuttgart 2004, pp. 305-365. Valamint: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, vol. 3, Klett-Cotta, Stuttgart 2004, pp. 305-365. Valamint: Gerhardt, Volker: Interesse, in: Ritter, Joachim; Gröndler, Karlfried (szerk.): Historisches Wörterbuch der Philosophie, vol. 4, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1976, pp. 479-494.

a szerződő felek ott meghatározott érdekeinek védelme érdekében kötöttek. Itt különbséget kell tenni egyrészt az egyéni magánérdekek, másrészt a kollektív közérdekek között. Az érdekek jogi fogalma egy megoldandó konfliktushelyzetre épül. A szerződéses alapon történő ésszerű megállapodás lehetőségét feltételezzük.

3. *Az érdek természetjogi-jogi fogalma.* Ez meghatározza az érdeklődést egy metafizikai meghatározáson vagy egy erkölcsi levezetésen keresztül. A kamat többféleképpen is meghatározható. Ez megnyilvánulhat például a túlélés iránti, érvényesített akaratban, a tulajdon megőrzésére irányuló "természetes" törekvésben, a vitalista "hatalomvágyban" vagy egy esetleges hátrány elkerülésében is. Az emberi jogok és az azokba foglalt feltételezett "természetes érdekek" védelme is ennek része.

4. *Az érdeklődés történeti-szociológiai fogalma.* Itt az érdek egy fejlett csoport vagy társadalom normatív értékrendjéből származik. Max Weber például ezt írja: "Az emberek cselekedeteit közvetlenül az (anyagi és eszmei) érdekek, nem pedig az eszmék uralják. De: az "eszmék" által létrehozott "világképek" nagyon gyakran meghatározták azt a pályát, amelyen az érdekek dinamikája a cselekvést előre mozdította."²² A célok elrendezése tehát a kulturális szociológia szempontjából rekonstruált értékek kánonjából következik. Egy társadalmon belül gyakran hivatkoznak a szereplők társadalmi helyzetére, hogy meghatározzák sajátos érdekeltségi diszpozíciójukat.

5. *A történeti-dialektikai érdekkonceptió* hasonlít a történeti-szociológiai érdekkonceptióhoz, de egy diakronikus szintet ad az elemzéshez. Az ebből nyert felismeréseket céltudatos fejlődési kontextusba helyezik, amit történeti teleológiának neveznek. A gazdasági érdekkonceptióval ellentétben az érdekek csak részben átláthatóak a szereplők számára.

6. *Az érdekek etikai fogalma.* Ennek alapja egy egyénileg választott cselekvési séma vagy egy bizonyos hozzáállás a környezethez, amely nem az ember szükségletein, hanem az értelmén alapul. Itt, akárcsak Immanuel Kantnál, az érdekek a saját választással szembeni kötelességtudatból fakadnak.

22 Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I. kötet, Mohr (Siebeck), Tübingen 1978, 252. o. Lásd még: Lepsius, M. Rainer: *Interessen, Ideen und Institutionen*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 31-43. o.1990.,

7. Az *empirikus-szenzualista érdekkonceptió*. Ez az emberi viselkedés szisztematikus megfigyelésével jön létre.

Az érdekfogalmak ezen ideáltípusai inkább tendenciákat jeleznek, mintsem kimerítőek lennének egy konkrét, értékelendő érdekfogalom konkrét egyedi esetére vonatkozóan. Ezek a kettő nem zárja ki egymást. Arisztotelész politikai elméletét például, és az abban meghonosított érdekek fogalmát nehéz a fenti kategóriákba sorolni. Arisztotelész az emberre vonatkozó empirikus megfigyelésekből indul ki. Ezek szerint az ember közösségre törekszik, és mivel az állatokkal ellentétben nyelvvel van megáldva, a poliszban kommunikál a jóról és a rosszról. A természet teleológiáját a megfigyelésekből vezetik le. Arisztotelész szerint az ember történelme során a közösség különböző formáin megy keresztül, hogy végül kialakuljon az önálló polisz. A polisz célja a boldogság, amely az igazságos és erényes életen keresztül valósul meg.²³

A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy Bentham és Marx érdekfogalmát elhelyezzük ebben a tipológiában. Bentham számára egy cselekedet vagy törvény akkor bizonyult erkölcsileg helyesnek, ha minden érintett számára hasznot hozott. A motiváció kérdését, bár nagy figyelmet szentelt neki, másodlagosnak tekintette, mivel utilitarista elvei először a cselekvés következményeit vizsgálták. Bentham művében szenvedést és érdekeket feltételezett, amelyek bölcs keretszabályozás hiányában korrupcióhoz vezethetnek. Egyrészt lényegesnek tűnik számára, hogy ismerje a polgárok indítékait és érdekeit, másrészt azonban a jogalkotónak figyelembe kell vennie különösen a politikai osztály magatartását is. Ha valaki olyan hatalommal vagy történelmileg átörökített különleges jogokkal rendelkezik, amelyek megkülönböztetik a tömegektől, Bentham számára nem volt kétséges, hogy azok, akik a kiváltságos osztályba sorolják magukat, különösen hajlamosak a jogállamiság elvének megsértésére.

A "legnagyobb boldogság"²⁴ például az volt, hogy igyekeztek fenntartani, sőt bővíteni kiváltságaikat.

Bár az osztály fogalma már Adam Smith művében megjelenik, és a 19. században vált általánosan elterjedt kifejezéssé, Bentham volt az, aki először foglalkozott analitikus módon az osztályérdekkel. Az ország politikailag befolyásos felső osztálya lett a vizsgálatának elsődleges tárgya. Azt állítom, hogy nincs nagy lépés Bentham osztályérdekétől az osztályharc marxi felfogásáig. Az egyik első,

23 Vö. Arisztotelész: *Politika*, Reclam, Stuttgart. 1989.

24 A későbbi években Bentham elhagyta a "legnagyobb szám" kiegészítést.

aki rámutatott a Bentham és Marx közötti, e tekintetben valójában nagyon erős homológiára, John R. Dinwiddy volt:

"Ha Marx olvasta volna a későbbi, teljesen radikalizálódott Benthamet, kétségkívül még mindig alapvetően polgári reformernek tartotta volna - de talán felismerte volna, hogy elméleteikben van némi közös vonás. Ez különösen igaz volt arra a területre, amelyet a politika szociálpszichológiájának nevezhetnénk. Az egyik legérdekesebb szempont, amelyben Bentham megelőzte Marxot, az volt, hogy úgy vélte, hogy az emberek viselkedését, eszméit és meggyőződését nagymértékben a társadalmi helyzetük határozza meg. John Stuart Mill egy híres, Benthamról szóló írásában, amelyet Bentham halála után írt, méltatta őt, amiért felhívta a figyelmet az "osztályérdek formájában megjelenő önző érdekre", és mert azonosította azt a jelenséget, amelyet Bentham "érdekből fakadó előítéletnek" nevezett - más szóval, mert megmutatta, hogy egy uralkodó osztály vagy elit hogyan alakít ki (nagy részt öntudatlanul) olyan meggyőződéseket és elképzeléseket, amelyek megfelelnek saját kollektív érdekeinek és támogatják azokat. Bentham elismerte, hogy a helyzetét vizsgálva nem lehet előre megjósolni, hogy az *egyén* hogyan fog gondolkodni és viselkedni. Úgy vélte azonban, hogy a csoportok viselkedését szinte kivétel nélkül önös érdekeik határozzák meg - és minél nagyobb a csoport, annál biztosabban lehet ezt a szabályt alkalmazni".²⁵

Bentham e prototipikus osztályelmélete a "baljós érdek" fogalmán alapul. Pontosabban, ez a felső osztály közös érdeke, amely arra törekszik, hogy megőrizze és kiterjessze történelmileg kondicionált kiváltságait. Ha - mint Philip Schofield megjegyzi - Bentham a francia forradalom idején még nem is "tért át" a demokráciára,²⁶ a Panopticon-projektjének kudarca, amely körülbelül az 1789 és 1804 közötti időszakra esett, döntő változást jelentett politikai gondolkodásában.²⁷ A projekt kudarcáért a kormányt okolta, amely tartózkodott a Panoptikum 1803-támogatásától.

25 Dinwiddy, J. R.: Bentham and Marx, in: *ers.: Radicalism and Reform in Britain, 1780-1850*, The Hambeldon Press, London; Rio Grande 1992, 426. o.; Jon Elster is hasonló értékelésre jut: "Másutt Bentham az "érdek szülte előítéletre" utal, amely a kevesek baljós érdekét megsokszorozza azzal, hogy a sokakban azt az illúziót kelti, hogy a kevesek a legalkalmasabbak az uralkodásra. Ha Marx olvasta volna ezeket a részeket, talán nem lett volna olyan kritikus Benthammal szemben, mint amilyen volt." Elster, Jon: *Securities Against Misrule. Juries, Assemblies, Elections*, Cambridge University Press, Cambridge; New York (et al.) pp2013., 149.

26 Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York pp. 2009,109.

27 *Ibid.*, p. 109.

kum.²⁸ Ettől kezdve Bentham feladatává tette, hogy elemezze motivációs struktúrájukat és sajátos érdekeiket, amelyek úgy tűnt, hogy reformvágyának útjában állnak. A "baljós érdek" így egyre gyakrabban használt jelszóvá vált számára, amiből végül azt a következtetést vonta le, hogy a demokratikus intézmények szükségszerűen a jó kormányzás alapját képezik.²⁹

A "baljós érdek" kifejezés először Bentham *Writings on the Poor Laws (1797)* című írásában jelenik meg. Ott mellékesen a szegénymunkásotthonok felügyelőire utalva használják, akik kihasználhatják kiváltságos helyzetüket, hogy beosztottaikat nem a közjó érdekében, hanem saját magánnyereségükért dolgoztatják. A Bentham által elképzelt, a közjó iránt elkötelezett társadalomnak, amely a dologházak létrehozását finanszírozta, hatékony elszámolási és ellenőrzési rendszerrel, valamint a belső panaszszervek és a sajtó segítségével kellett volna ellensúlyoznia ezt a "baljós érdekeltséget". A hatalom és a munkafolyamatok átláthatósága tűnik a megfelelő ellenszernek, ebben a korai említésben.³⁰

Későbbi demokratikusan gondolkodó szemszögéből nézve Bentham számára valóban voltak "rossz" érdekek. Mivel azonban Bentham antropológiája szerint mindenki szükségszerűen a saját érdekeit követi, nyelvilag szerencsétlennek tűnt volna számára - amint azt 1811-ben világossá teszi - "rossz" (azaz számára a legtágabb értelemben antidemokratikus) érdekekről beszélni. Bentham elmagyarázza:

"A rosszhoz hasonlóan a baljós itt a rosszallás kifejezésére szolgál. Amikor a motívum az alany vagy az elítélendő tárgy neve, a rossz a leggyakrabban használt melléknév, bár néha a baljós is előfordul erre a célra: amikor a kamat az alany vagy a tárgy neve, a baljós az egyetlen a két név közül, amelyet a melléknévnek adnak. Baljós indítékokról néha hallunk: rossz érdekekről soha."³¹

A kifejezés használatát megelőzően Bentham az angol jogrendszer kiemelkedő kritikusaként jelent meg *A Fragment on Government (1776)* című művében. Ezért nem meglepő, hogy az 1790-es évek elején, amikor a kifejezést először használták szisztematikusan, kezdetben a jogrendszer képviselőit bírálták azért, hogy

28 Vö. *ibid.*, 109-110. o.

29 Vö. *ibid.*, p. 109.

30 Quinn, Michael (szerk.); Bentham, Jeremy: *Writings on the Poor Laws, Volume II*, Oxford University Press, New York pp2010., 208.

31 Idézi: Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 109.

Bentham "baljós érdekekkel" vádolta őket olyan írásaiban, mint az *Igazság kontra Ashurst* (1792) és a *Tiltakozás a törvényes adók ellen* (1793).³² Önös érdekük az volt, hogy a kivülállók számára a lehető legátláthatatlanabbá tegyék a jogrendszert, hogy megőrizze kiváltságos helyzetüket, amiért a felperesek jól megfizették őket. A magas bírósági költségek viszont a lakosság széles rétegeinek kirekesztéséhez vezettek, akik egyszerűen nem engedhették meg maguknak, vagy a késedelmes eljárások miatt tönkrementek.³³ Ugyanakkor Bentham szerint az igazságszolgáltatás és a pénzügyileg erős osztályok között szövetség jött létre, amely kölcsönös előnyökkel járt.³⁴ Az igazságszolgáltatás, amennyiben üzleti modellé vált, így az igazságtalanság rendszerének hordozójaként mutatkozott meg. Az angol szabadság védelmezőjeként tüntette fel magát, miközben szisztematikusán aláásta azt.³⁵ Bentham jogrendszerének problematizálása Franz Kafka egyik jól ismert novellájába vetíthető:

"Van egy ajtónálló a törvény előtt. Egy vidéki férfi jön ehhez az ajtónállóhoz, és kéri, hogy beléphessen a törvénybe. De az ajtónálló azt mondja, hogy most nem engedheti be. A férfi elgondolkodik, majd megkérdezi, hogy később bemehet-e.

Lehetséges - mondja az ajtónálló -, de nem most. Mivel a törvény kapuja, mint mindig, most is nyitva van, és a kapuőr félreáll, a férfi lehajol, hogy a kapun keresztül belenézzen a belső térbe. Amikor a kapuőr ezt észreveszi, nevetve azt mondja: "Ha ennyire kísértésbe esel, próbálj meg bemenni a tiltásom ellenére. De ne feledjétek: én hatalmas vagyok. Én pedig csak az alsó ajtónálló vagyok. De teremről teremre vannak ajtónállók, egyik hatalmasabb, mint a másik. Még én sem bírom elviselni a harmadik látványát. A vidéki ember nem számított ilyen nehézségekre; a jognak mindenki számára hozzáférhetőnek kell lennie, és mindig, úgy gondolja [...]"³⁶

32 Philip Schofield, a *Hasznosság és demokrácia. The Political Thought of Jeremy Bentham* című könyvében Philip Schofield egy egész fejezetet szentel a "baljós érdek" kifejezés eredetének és használatának történetének, felhasználva Benthamnek a londoni egyetemi archívumban őrzött kiadatlan írásait.

33 Bentham azt javasolta, hogy a rászorulóknak a bíró ingyenes jogi segítséget nyújtson. Lásd Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto pp. 1962,287.

34 Vö. Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 127.

35 Vö. *ibid.*, p. 128.

36 Kafka, Franz: *Vor dem Gesetz* (1915), in: Binder, Hartmut: "Vor dem Gesetz": Einführung in Kafkas Welt, Metzler, Stuttgart; Weimar S. 1993,1.

Az Elements of the Art of Packing (1809) című művében Bentham bemutatta, hogy még a szabad polgárokból álló esküdtszéket is, amelyet hagyományosan az angol szabadságjogok biztosítékaként értelmeztek, az érdekezérelt bírák különböző befolyásolási eszközökkel - megfélemlítéssel, félrevezetéssel vagy közvetlen korrupcióval - kiiktatták.³⁷

Elképzhető volt, hogy ezek ellen a visszaélések ellen politikai eszközökkel lehet fellépni. Bentham azonban már nem bízott a parlamentben sem, amely hozzájárult a ma már korrump jogrendszer nagy részének létrehozásához. A "baljós érdekekről" való elmélkedése végül azt jelentette, hogy már nem korlátozta magát arra, hogy meg akarja reformálni az igazságszolgáltatási rendszert, hanem inkább a Parlament alapvető reformját tűzte ki célul 1809. Ezen a ponton történt meg végül a *filozófiai radikalissá válása* és a politikai irányba való végső fordulása.³⁸ Panoptikumának kudarca mellett egy sor olyan esemény és megfigyelés is történt, amely Bentham radikalizálódását elősegíthette. Így János

R. Dinwiddy például azt sugallja, hogy Bentham megsértődött a francia forradalom közvetett hatásain, mivel a reakciók most minden reformtervet veszélyesnek bélyegeztek.³⁹ Bentham ráadásul egyre inkább az Amerikai Egyesült Államok felé orientálódott, amelyet a politikai fejlődés pozitív példájának tekintett, annak ellenére, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat természetjogi alapjaival nem értett egyet.⁴⁰ Bentham radikalizálódásának ebben az időszakában találkozott James Mill-lel, még az ő születésének évében, ami 1808, döntően hozzájárulhatott ahhoz, hogy megváltoztassa a véleményét.⁴¹

Bentham meg akarta szüntetni a "baljós érdekeket", de az önérdeket nem. Ez összeegyeztethetetlen lett volna azzal a felfogásával, amely szerint az általános érdek az egyéni érdekek összessége.⁴² A "baljós érdek" egyszerű betiltása nem lehetett komoly lehetőség Bentham számára. Ehelyett fontos volt, hogy az intézményi kereteket úgy alakítsák ki, hogy ne alakulhasson ki a közjőval ellentétes, erős "baljós érdek".

37 Vö. Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, 131-36. o. Vö.

38 Vö. *ibid.*, 136-137. o.

39 Vö. Dinwiddy, J.R.: *Radicalism and Reform in Britain, 1780-1850*, The Hambledon Press, London; Rio Grande S. 1992, 283.

40 Vö. *ibid.*, p. 283.

41 Vö. *ibid.*, p. 274.

42 Vö. Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 125.

ne. Bentham ezt 1822-ben, az *alkotmányos törvénykönyvet megelőző első alapelvek* című írásgyűjteményében a következőképpen magyarázza:

"Ahol a kormányzat így lényegét, formáját és szerkezetét tekintve az egyetemes érdekekkel szemben áll, ott teljesen haszontalan minden olyan állítólagos orvoslás, amely abban áll, hogy a meglévő uralkodócsoportot [egy új uralkodócsoport] helyettesíti, amely ugyanabban a kormányformában cselekszik: az elődeikkel azonos helyzetbe kerülve, ugyanazzal a baljós érdekekkel átitatva, ugyanazok a *kísértések*, ugyanazok a *kísértések*, ugyanazok a gyámkodó szankciókkal szembeni érzéketlenség alatt cselekszenek, az ember egyetemes természete elegendő ahhoz, hogy biztosítsa, hogy ugyanazt a baljós érdeküket követik. Az egész hivatalos intézmény ebben az esetben olyan állapotban van, mint egy pestissel fertőzött hajó."⁴³

Ebből a szakaszból világossá válik, hogy Bentham számára milyen erősen formálják az embereket a körülményeik. A fenti idézetben szereplő metaforája arra utal, hogy megfelelő higiéniai körülmények között előbb-utóbb mindenki megfertőződik. Bentham számára fontos volt a csoport-specifikus egyéni érdek azon részeinek kiküszöbölése, amelyek összeegyeztethetetlenek voltak az általános érdekekkel (amelyet az egyéni boldogságra való törekvés lehetőségeként értelmeztek). Így a "különös érdek"⁴⁴ kifejezést a "baljós érdek" szinonimájaként használta, vagy kifejezetten az "ő különös, baljós érdekükről" beszélt⁴⁵.

Első pillantásra a politikailag szervezett csoportok vagy "frakciók" problémásnak tűnnek Bentham rendszerében.⁴⁶ A felszínen azt feltételezte, hogy létezhet egy általánosan előnyös rend, amely keretet biztosít minden egyéni érdek kibontakozásához. Számára az egyetemes boldogság előmozdítása volt a kormányzati tevékenység egyetlen legitim mércéje, amellyel szemben állt a részleges csoportboldogság minden formája.⁴⁷ Kifejezetten azt mondják: "[...] [E]gy olyan cselekedet, amellyel a legnagyobb tömeg érdekét feláldozzák az uralkodó kevesek sajátos és baljós érdekének, az uralkodó kevesek érdekeivel szembeni ellenséges cselekedet".

43 Bentham, Jeremy: *First Principles Preparatory to Constitutional Code*, in: Schofield, Philip (szerk.); Rosen, Frederick: *The collected Works of Jeremy Bentham: First Principles Preparatory to Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford (et al.) 2006, pp. 128.

44 Vö. Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 111.

45 Bentham, Jeremy: *First principles preparatory to constitutional code*, in: Schofield, Philip (szerk.); Rosen, Frederick: *The collected Works of Jeremy Bentham: First principles preparatory to constitutional code*, Clarendon Press, Oxford (et al.) 2006, pp. 129.

46 Vö. *ibid.*, p. xxxiii.

47 Vö. *ibid.*, p. 3.

az emberek.⁴⁸ Bár Bentham különösen III. György királyt gyanúsította azzal, hogy személyes befolyása révén hagyta megbukni az olyan reformelképzeléseket, mint a Panoptikum, ő is kidolgozta az úgynevezett "társas érdek" fogalmát, amely nemcsak a királyt, hanem az arisztokráciát és az általa módszeresen használt államközeliséget is elítélte.⁴⁹ John Stuart Mill volt az, aki később kifejezett osztályelméletet dolgozott ki, és kifejezetten az arisztokrácia felsőbbrendűsége ellen írt.⁵⁰

Hangsúlyozni kell, hogy Bentham a közérdeket negatívan határozza meg: Bentham szerint az egyéni érdekek, bármennyire is különbözőek, harmonizálnak abban a pillanatban, amikor a korrupt és pazarló kormányzást és annak visszaéléseit meg kell akadályozni.⁵¹ A politikai berendezkedésben kiváltságos csoport akkor válik a közjó rendjének rombolójává, ha sikerül szisztematikusan a saját különleges érdekeit a többiek érdekei fölé helyezni. Ez nem jelenti azt, hogy "baljós érdek" nélkül minden érdek egyformán érvényesülhet a politikai folyamatban. Ideális esetben azonban minden érdeket egyformán kellene figyelembe venni, hogy a tőke és a befolyás egyenlőtlen eloszlása ne játsszon szerepet a politikai szférában. J.A.W. Gunn ír erről:

"Bentham gyakran a szervezett érdekeket más konkrét érdekek nevében támadta meg, amelyeknek nem volt szervezettségük, és nem az egyhangú nyilvánosság nevében. Bentham a termelőkrol írva azt kifogásolta, hogy csak a legnagyobb erőforrásokkal rendelkező csoportok voltak erősek. Ki, kérdezte, szolt a "pékek, hentesek, szabók, cipészek, földművesek, ácsok, kőművesek, kőművesek ..." nevében?"⁵²

Bentham különösen aggódott a kistermelők, a munkások és a földművesek miatt, akiktől nem várta el, hogy ugyanolyan mértékben képesek lesznek megszervezni magukat, mint a hosszú távú kapcsolatokkal rendelkező arisztokrácia. Csak néhány évtizeddel később Marx a proletariátus nevében problematizálta a burzsoázia elhatalmasodását.

48 Ibid., p. 195.

49 Vö. Dinwiddy, J.R.: *Radicalism and Reform in Britain, 1780-1850*, The Hambeldon Press, London; Rio Grande S. 1992,282.

50 Vö. Mill, John Stuart (szerző); Wolf, Jean-Claude (szerk.): *Autobiographie*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, p. 2011,140.

51 Vö. Gunn, J.A.W.: *Jeremy Bentham and the Public Interest*, in: Lively, Jack; Reeve, Andrew (szerk.): *Modern Political Theory from Hobbes to Marx. Key Debates*, Routledge, London; New York S1996, 207.

52 Ibid., 210-211. o.

ats. Bentham a választójog kiterjesztésére törekedett, hogy orvosolja az általa azonosított egyensúlyhiányt.⁵³ Az önérdeket mindig is adottak és szükségesnek tartotta a közügyek alakításában, de meg kellett akadályozni, hogy az egyéni érdekek elszámolásában egyensúlyhiány lépjen fel. Minden érdeknek ugyanolyan mértékben kell számítnia. Ennek legjobb módja az lenne, ha minden polgár egyéni érdekeinek megfelelően választhatná meg képviselőjét a törvényhozó parlamentbe. Részletesen ez azt jelenti, ahogy Philip Schofield elmagyarázza:

"Bentham stratégiája az volt, hogy a konstitutív hatalmat közvetlenül azoknak a személyeknek a kezébe helyezte, akiknek az érdekei az egyetemes érdeket alkotják (így azonosítva az alkotmányozók érdekeit az egyetemes érdekekkel), majd az operatív hatalmat alárendelte a konstitutív hatalomnak (így azonosítva az uralkodók érdekeit az alkotmányozókon keresztül az egyetemes érdekekkel). Az alkotó hatalom tehát a közösség tagjainak összességét illette meg, akiknek összesített érdeke maga volt az egyetemes érdek. A törvényhozást ekkor a választók valódi képviselőjére kellett alakítani. Ez általános választójogon alapuló választási rendszert jelentett. Mivel az egyetemes érdek a közösség összes egyéni érdekének összessége volt - a titkos szavazás lehetővé tette, hogy minden egyén arra a jelöltre szavazzon, akit a saját érdekeinek előmozdítására a legvalószínűbbnek tartott -, az a jelölt kerül megválasztásra, aki a választási körzetében a legtöbb egyén érdekeit a legsikeresebben képviseli."⁵⁴

De egy ilyen, általános választójogon alapuló rendszer még nem valósult meg. Bentham ezért azt remélte, hogy azok, akik kiváltságos helyzetük miatt a "baljós nyugalom" áldozatául esnek, előbb-utóbb rájönnek, hogy a következetes pártfogás politikája viszont olyan mértékben aláássa társadalmuk bizalmát, biztonságát és politikai stabilitását, hogy ezzel nem tesznek jót maguknak.⁵⁵ Ugyanakkor azonban feltételezte, hogy az elitek részéről egy ilyen tanulási hatás csak egy olyan átlátható parlamenti demokrácián belül következhet be, amely nemcsak az öntudatra támaszkodik, hanem a nyilvános nyomásgyakorlás lehetőségével is rendelkezik.

53 Vö. *ibid.*, p. 211.

54 Schofield, Philip: Bentham on the Identification of Interests, in: *Utilitas*, 8. évfolyam, 19962., szám, pp. 227.

55 Rosen, Frederick: *Jeremy Bentham és a képviselői demokrácia. A Study of the Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford (2003/1983), pp. 234-235.

erkölcsi kérdések.⁵⁶ Bentham számára az öntudat és a nyilvános nyomás egymást kiegészítő elemként értelmezendő.⁵⁷ Csak egy ilyen intézményi rend lenne képes hatékonyan megvédeni a közjó felé orientált társadalmat a "baljós érdekek" centrifugális erőivel szemben. Frederick Rosen ezt a következőképpen magyarázza:

"Mindaz, amit a demokratikus rendszer mellett állít, az, hogy lehetővé teszi az érdekek azonosítását; a monarchiában és az arisztokráciában az uralkodók érdekei általában elkülönülnek az uraltak érdekeitől. A képviselői rendszer mellett azonban a reform stratégiája is. A reformok stratégiája a Közvélemény-törvényszék erejével megtámogatva meggyőzi az embereket arról, hogy érdekeiket az általános érdekekkel kell azonosítani. A gazdagokat, mint megjegyeztük, meg kell győzni arról, hogy a demokratikus rendszerben folytassák jólétüket, azzal az ígérettel, hogy vagyonuk biztonságosabb és nagyobb összegű lesz, mintha a közösség biztonságának rovására törekednének a gazdagság növelésére."⁵⁸

Bentham, aki gyakran sikertelenül, de mégis fáradhatatlanul népszerűsítette a liberális parlamentáris demokrácia koncepcióját, azt is látta, hogy ez a meggyőzési munka nem mindig lesz könnyű. Ezért is nevezte *alkotmányos törvénykönyvét* (1822-1832) utópiának.⁵⁹ Ez azonban reális volt abban a tekintetben, hogy a de facto különböző érdekeket igyekezett elismerni; de éppen itt húzódott meg Bentham politikai teo- rája, amely, miközben a társadalmi és egyéni erők kívánt egyensúlyára törekedett, és ennek eléréséhez utakat és eszközöket keresett, egyúttal egyre több akadályt azonosított.⁶⁰ A polgári társadalmon belüli politikai egyensúly Bentham szemében nem volt adott, de Marx szemléletével ellentétben elvileg elképzelhető volt. A legfontosabb mozzanat itt az volt, hogy minden egyéni érdekcsoport egyenlően vett részt a törvényhozás megalakulásának folyamatában, amely a maga részéről egy

56 Vö. Postema, Gerald J.: Bentham and the Common Law Tradition, Oxford University Press, Oxford, 361-362. o1986., Vö.

57 Schofield, Philip: Bentham on the Identification of Interests, in: Utilitas, 8. évfolyam, 19962., szám, pp. 226.

58 Rosen, Frederick: Jeremy Bentham és a képviselői demokrácia. A Study of the Constitutional Code, Clarendon Press, Oxford (20031983), pp. 235.

59 Vö. *ibid.*, p. 236.

60 Vö. Gunn, J.A.W.: Jeremy Bentham and the Public Interest, in: Lively, Jack; Reeve, Andrew (szerk.): Modern Political Theory from Hobbes to Marx. Key Debates, Routledge, London; New York S1996., 213.

bölcs jogrend.⁶¹ Csak az egyéni érdekek és az azokat érvényre juttató politikai rend számított, amely a Bentham által meghatározott négy pilléren alapult: biztonság, megélhetés, jólét és egyenlőség.⁶²

A "baljós érdek" elleni harcában Bentham megpróbált intézményes biztosítékokat találni a rossz, azaz a közvetlen előnyére törő politikai elit ellen, amelyeket egy megreformált politikai rendszerben lehetett volna alkalmazni. Ezek az elképzelt értékpapírok intézkedések és intézkedések egész katalógusát alkotják. Bentham 1822. július 22-én egy rövid listára jegyezte le néhány ezzel kapcsolatos gondolatát, amelynek a "jó kormányzás biztosítékai" címet adta, és amelyet részletesen kifejtett az *Első elvek az alkotmányos törvénykönyv előkészítése* című írásgyűjteményében.⁶³

"1. A funkcionáriusok kezében lévő hatalom mennyiségének minimalizálása. 2. A funkcionáriusok rendelkezésére álló vagyonyanyag mennyiségének minimalizálása. 3. a funkcionáriusok fizetéseként alkalmazott vagyonyanyag mennyiségének minimalizálása. 4. Jogi ellenerők alkalmazása a funkcionáriusok hatalmával szemben. 5. Erkölcsi ellenerők alkalmazása a funkcionáriusok hatalmával szemben. 6. a faktikus becsület kizárása, vagy mondjuk faktikus méltóság. 7. A megtévesztő befolyás minden más tényszerű instrukciójának kizárása."⁶⁴

A politikai tisztségviselők alacsony fizetése még a politikai rendszert is hajlamosabbá teheti a korrupcióra, de Bentham a különböző biztonsági intézmények kölcsönhatásától remélte, hogy az utilitarista kormányzat reálisan kibontakozhat.

Azok számára, akiket meg tudott győzni eszméiről, egyértelmű volt, hogy az önérdeket elismerő utilitarizmus minden látszólag idealista vagy altruista politikai mozgalom fölött áll, mivel eltekintett a kifelé hordozott erénytől és erkölcsiségtől, és helyette a racionalitásra támaszkodott a közösségen belüli ismert hosszú távú érdekek értelmében. Egy rousseau-i

61 Vö. *ibid.*, p. 212.

62 Vö. Bentham, Jeremy: *Pannomial Fragments*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Engemann, Stephen G. (szerk.): *Selected Writings: Jeremy Bentham*, Yale University Press, New Haven; London pp. 2011,241.

63 Vö. Bentham, Jeremy: *First Principles Preparatory to the Constitutional Code*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Rosen, Frederick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: First Principles Preparatory to Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford (et al.) p2006., xxxiii.

64 *Ibid.*, xxxiii. o.

Bentham elutasította az erényes polgárok egységes "általános akaratának" gondolatát.⁶⁵ Éppen az erényről beszélő politikai erők tűntek számára gyanúsak és korrupcióra hajlamosnak: "Az uti- litárius soha nem szolgálhatja tanításával baljós érdekeit. A szentimentalista, a tízes. Azért hirdeti az önmegtagadást, a nagylelkűséget stb., hogy mások is gyakorolják az ő javára".⁶⁶ Ma ez az álláspont megtalálható Pier-re Bourdieu kritikai szociológiájában is, aki Bentham alapgondolatát megismételve fogalmazta meg:

"Azért beszélünk "érdekekről", mert ez a kifejezés szakadást mutat: lerombolja az érdektelenség, az önzetlenség ideológiáját, a "klerikusok" és mindenféle értelmiségiek szakmai ideológiáját. A vallási, politikai, szellemi területen tevékenykedőknek mind megvan a maguk érdeke, amelyek nem kevésbé létfontosságúak, függetlenül attól, hogy különböznek-e a gazdasági terület vezető szereplőjének érdekeitől."⁶⁷

A következőkben Bentham "téveszmék" és "téveszmék" fogalmait, valamint a "baljós érdekekkel" való kapcsolatukat fogjuk kifejteni. Ennek során Bentham ideológiakritikai érzékét fogjuk bemutatni. "A baljós érdekek arra készítették az uralkodókat és más hivatalnokokat, hogy téveszméket alkalmazzanak, hogy téveszméket keltsenek, és ezáltal elősegítsék és megvédjék a visszaéléseket, amelyekből hasznot húztak"⁶⁸ - írja Philip Schofield, megkísérelve egyetlen mondatban rendszerezni Bentham fogalmi eszközét. Azoknak a kisebbségeknek, akik "baljós érdekeket" követnek, szükségszerűen csalásokkal kell operálniuk, hogy érdekeiket általános érdekként azonosíthassák. Bentham számára ez "téveszméken" keresztül működik, azaz olyan téveszméken keresztül, amelyek sikeres megvalósításuk esetén "téveszmékhez", azaz hamis tudatállapotokhoz vezethetnek. Bentham a következőképpen határozta meg a "tévhitetket": "[...] minden olyan érv, amelyről úgy tekintik, hogy azzal a céllal vagy azzal a megfontolással alkalmazták, vagy azt sugallták, hogy az

65 Vö. Gunn, J.A.W.: Jeremy Bentham and the Public Interest, in: Lively, Jack; Reeve, Andrew (szerk.): *Modern Political Theory from Hobbes to Marx. Key Debates*, Routledge, London; New York 1996, 218. o. Mindazonáltal Bentham is foglalkozik a polgárok nevelésének problémájával a *Chrestoma- thiában* (1817).

66 Bentham, Jeremy: *A Table of the Springs of Action*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Goldworth, Amnon (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Deontology together with A Table of the Springs of Action and the Article on Utilitarianism*, Clarendon Press, Oxford pp. 2002,56.

67 Bourdieu, Pierre: *Delegáció és politikai fetisizmus*, in: ders.: *Politik. Schriften zur Politischen Ökonomie* Suhrkamp2., Berlin 36. o.2013,

68 Schofield, Philip: *Bentham. A Guide for the Perplexed*, Continuum, London; New York, 2009, pp. 105.

valószínűsége a hatás - a megtevesztés - előidézésének: valamilyen téves vélemény kialakulásának előidézése valamely személy vagy személyek körében, akiknek az elméjében várhatóan [az] megjelenik."⁶⁹ A "tévedések" tehát nem pusztán téves vélemények, hanem olyan diskurzus, amely szisztematikusan hamis képet alkot a gondolkodásról és a világról, valamint hamis cselekvési mintákat.⁷⁰ A diszkurzíván előállított hamis tudatállapotok feltételezésével Bentham belépett az ideológiakritika azon területére, amelyet később Marx uralni fog. Bentham számára e "tévedések" előállítói az érdekezérelt kisebbségek.⁷¹

A politikai színtéren szerzett tapasztalatai révén Bentham az ilyen "tévhitiek" széles skáláját ismerte. A Bentham radikális demokratikus reformjai - például a választójog kiterjesztése - ellen felhozott érvek sokrétűek voltak, és mindig konzervatív háttérük volt. A Bentham-életrajzíró Charles Millner Atkinson a következőképpen foglalja össze Bentham politikai ellenfeleiről szóló elemző kommentárját a *Politikai tévedések kézikönyvéből* (1824):

*"A Tévitanok könyve számos olyan rosszindulatú abszurditás fáradtságos, de éleslátó leleplezéséből áll, amelyek a politikai gyűléseken józan észként terjedtek el; és férfiasan a korrupció és az önkényuralom támogatására használt eszközök ellen irányult. Így Bentham neveltségessé teszi az őseink bölcsességére való hivatkozásokat, „a kínai érvet”; a Hobgoblin érvet, „Nincs innováció!"; a halogató érvet, „Várj egy kicsit, ez nem a megfelelő idő”; a csigatempó érvet „Egyszerre csak egy dolog!”. Ne olyan gyorsan! Lassan és biztosan!” és így tovább. A "zavaros" tévedésekkel oly csodálatosan foglalkozik; például a "csalárd kifejezések" használatával, amelyeket olyan dolgok védelmére alkalmaznak, amelyek a saját nevük alatt nyilvánvalóan védhetetlenek [...]"*⁷²

A fenti idézetben két dolog válik világossá: egyrészt Bentham érzékenysége a nyelvi konstrukciók és a meggyőző szándékú metaforák iránt, másrészt pedig az a képessége, hogy ezt az érzékenységet politikai kritikára használja fel, miután *filozófiai radikalissá* vált.

69 Idézi: Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 156.

70 Schofield, Philip: *Bentham. A Guide for the Perplexed*, Continuum, London; New York, 96. o.

71 Vö. *ibid.*, p. 96.

72 Atkinson, Charles Milner: *Jeremy Bentham: His Life and Work*, London; Methuen S1905., 185.

Bentham már jóval korábban kidolgozta saját fikcióelméletét, amely annak a kérdésnek szentelte magát, hogy maga a nyelv szerkezete milyen mértékben képes információt szolgáltatni arról, hogy egy adott tárgy egy "valós entitás" (pl. fa) vagy "fiktív entitás" (pl. hatalom, szerelem, hasznosság, boldogság) vagy "mitológiai entitás" (pl. kiméra). Korai elméletének egyik felismerése az volt, hogy a fikciók a valóság szükséges részét képezik, sőt, akár vezérelvvé is válhatnak, mint a boldogság vagy a hasznosság esetében. Ugyanakkor azonban Bentham itt szemrehányást tett a metafizikai és természetjogi alapú társadalomelméleteknek, amiért fikcióikat valós állapotokként értelmezik, azaz nem rendelkeznek felvilágosult felfogással a nyelvi fikciókról.⁷³ Wilhelm Hofmann megjegyzéseket tesz Bentham fejlődéséről:

"Míg az *Anarchical Fallacies* Benthamje még elitista szerző volt, aki meglehetősen szkeptikusan tekintett az "alattvaló sokaság" képességeire, akiket később oly vehemensen védelmezett, addig a *Handbook of Political Fallacies* szerzője radikális demokratikus megtérése után meg van győződve arról, hogy a "politikai tévedések" oka kizárólag az "uralkodó kevesek" és a "politikai elit" megtévesztése.

befolyásos, nem uralkodó kevesek", akik a körülmények javításának útjában állnak. Ezért ezeket a "megtévesztés eszközeit" a szó legszorosabb értelmében "le kell beszélni". "[...] a megtévesztés eszközeiről beszélni kell, jól le kell beszélni, és ki kell beszélni a fash- ionból - egyszóval, le kell beszélni."⁷⁴

Bentham nem feltételezte, hogy e nyelvi ideológiai konstrukciók hordozói szükségszerűen mindig teljes mértékben tudatában vannak tetteiknek. Elég volt, ha az "érdekből fakadó előítéleteik", az érdekből táplálkozó előítéleteik⁷⁵ vezették őket, amelyek a tények alapos vizsgálata nélkül egy bizonyos véleményre, a politikai metaforák elhítésére és a megfelelő cselekedetek végrehajtására késztetik őket. Ezen kívül Bentham a "tekintély által keltett előítélet" kategóriáját is magában foglalja, amely mindig akkor lép életbe, amikor a polgároknak nincs idejük vagy képességük arra, hogy saját maguk vizsgálják meg a tényeket, és ehelyett a hatóságokra és szakértőkre hagyatkoznak.

73 Lásd erről: Ogden, C. K.: *Bentham's Theory of Fictions*, Routledge, Abington 2002 (1932); valamint Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, 1-27. o., 1-27. o.).

74 Hofmann, Wilhelm: *Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham filozófiai-politikai gondolkodása*, Akademie Verlag, Berlin 147-148. o.2002.,.

75 Vö. Schofield, Philip: *Bentham. A Guide for the Perplexed*, Continuum, London; New York, pp2009., 98.

bízzon bennük.⁷⁶ Az így keletkezett "tévedések" forrása mindig a "baljós érdekek", az általában káros önérdékben keresendő, de a mozgatórugó ennek nem mindig van tudatában.⁷⁷

Bentham szerint a társadalmi helyzettől függően kétféle hamis tudatállapot létezik. Ezek egyrészt a "téveszmék" okozta "téveszmék", másrészt az imént említett "előítéletek", amelyek a többség közjáva ellen dolgoznak. Bentham szerint a tévhit sikere a tévedések áldozatául esők "intellektuális gyengeségének" és tájékozatlanságának is köszönhető.⁷⁸ Ezért azt lehet állítani, hogy egy sikeres, utilitarista ihletésű parlamenti demokrácia csak egy átfogóan művelt és újságírói szempontból tájékozott nép keretei között képzelhető el.

Bentham e meglátásait Marx rosszul ítélte meg, és Benthamet burzsoá főideológusnak állította be. Egy sokat idézett passzusban Marx a pusztán önérdék apologetájává degradálja Benthamet. A munkaerőpiacra való hivatkozással Marx így fogalmazott:

"A forgalmi vagy árucseré szférája, amelynek határain belül a munkaerő adás-vétele mozog, valóban a veleszületett emberi jogok valóságos Édene volt. Itt egyedül a szabadság, az egyenlőség, a tulajdon és Bentham uralkodik. Szabadság! Ugyanis egy áru, például a munkaerő vevőjét és eladóját csak a szabad akaratuk határozza meg. Szabad, jogilag egyenrangú személyként szerződnek. A szerződés a végeredmény, amelyben akaratuk közös jogi kifejezést ad egymásnak. Egyenlőség! Ugyanis csak úgy hivatkoznak egymásra, mint az áruk tulajdonosaira, és egyenértéket cserélnek egyenértékre. Tulajdonjog! Mert mindenki csak a sajátjával rendelkezik. Bentham! Mert mindkettő csak önmagával törődik. Az egyetlen hatalom, ami összehozza őket és kapcsolatba hozza őket, az az önérdékük, a különleges előnyük, a magánérdekük. És éppen azért, mert így mindenki csak magára figyel, és senki sem a másikra, a dolgok előre stabilizált harmóniája következtében vagy az egyetemes előrelátás égisze alatt mindenki csak a kölcsönös előnyök, a közös, a közös érdek munkáját végzi."⁷⁹

Marx érdeke elsősorban osztályérdek, és csak másodsorban a körülményeik által alakított egyének érdeke. Az ő szemében az osztály érdeke, amely

76 Vö. ibid., p. 99.

77 Vö. ibid., 98. o.

Vö. 78. ibid. 101.

79 MEGA² II/6, P. 191.

Ez az ideológia, amely gondolkodásmódként és a gyakorlatban is természetesnek tűnik, stabilizálja a hatalmat. A jogilag biztosított magántulajdon feltételei mellett igazolja a javak és erőforrások piacszerű elosztását. Bentham módszertani szemlélete ettől eltérő volt, de az ebből eredő cél nála is nagyon hasonló volt, mivel ő is arra törekedett, hogy az egyéni érdekek egybeessenek az általános érdekekkel.

Az általános boldogság azonban csak az egyéni boldogságpotenciálok összege volt. A boldogságra való törekvés egyrészt egyénileg meghatározott, másrészt, mint a "baljós érdek" másik oldala, gyakran egy társadalmi csoport által is megakadályozott.

Marx szakított a Bentham által széles körben osztott methodológiai individualizmussal.⁸⁰ Az 1857-1858 között írt *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Vázlatok a politikai gazdaságtan kritikájához)* című művében azt állítja, hogy a Bentham által feltételezett tiszta egyéni érdek mindig már társadalmilag közvetített:

"A lényeg inkább abban rejlik, hogy a magánérdek már önmagában is társadalmilag meghatározott érdek, és csak a társadalom által meghatározott feltételek között és az általa adott eszközökkel valósítható meg, azaz e feltételek és eszközök reprodukciójához kötött. Ez a magánemberek érdeke; de tartalmát, akárcsak a megvalósítás formáját és eszközeit, a mindenkitől független társadalmi viszonyok adják."⁸¹

Marx itt nem az individualizmus ellen ír, hanem az egyén olyan analitikus felfogása ellen, amely a látszólag adott érdekeket és vágyakat természetesnek mutatja be, és azokat minden emberre általánosítja. A naturalizáció és az univerzalizáció Marx ideológiai stratégiái.⁸² Az ideológia fogalma a maga részéről sokféle kontextusban áll munkásságában, és az árufetisizmus jelenségére is alkalmazható.

Bentham, akárcsak később Marx, azt feltételezte, hogy a kisebbségeknek csalással kell biztosítaniuk uralmukat. Ez a formája a

80 Kimutattuk, hogy bár Bentham elismerte az osztályformációkat, célja egy olyan polgári társadalmi rend létrehozása volt, amelyben minden csoportérdek feloldódik az egyéni érdekek javára.

81 MEGA² II/1.1, 89. O.

82 Vö. Eagleton, Terry: *Ideologie. Eine Einführung*, J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2000; és: Bohlender, Matthias: *Die Herrschaft der Gedanken. Über die Funktionsweise, Effekte und die Produktionsbedingungen von Ideologie*, in: Bluhm, Harald (szerk.): *Die deutsche Ideologie. Kontext und Deutungen*, Akademie Verlag, Berlin 2009, pp. 41-57.

Az uralkodó diskurzusok diszkvalifikációja már a valláskritikai, filozófiai felvilágosodás vitáiban is létezett a francia forradalom előtt és különösen annak idején. Az olyan francia forradalmárok, mint Maximilien Robespierre, az uralkodó uralma és a papság prédikációi közötti szisztematikus kapcsolatot azonosították, amely meghatározta a tudatosságot. Többek között Claude Adrien Helvétius (1715-1771) és Paul Thiry d'Holbach (1723-1789) tekinthető az úgynevezett "papi csalás elmélet" képviselőinek, amely a vallási hivatalnokok önértékét azonosította, amely a hívek tudatos manipulálásához vezetett a dogmák és a babonák segítségével. A francia felvilágosodás gondolkodóitól eltérően Marx és Engels ideológiakritikájukkal nem feltételezték, hogy az uralkodók megtévesztéseiket azok hamisságának teljes tudatában fejlesztették ki. Marx és Engels inkább ragaszkodott ahhoz, hogy a megtévesztések létrehozását tudattalan folyamatként kell értelmezni. Ez az uralkodó osztály anyagi élethelyzetének következményeként is felfogható volt. A korai felvilágosodás kritikája esetében a csalók tudják, hogy csalnak; Marx felfogásában azt hiszik, hogy igazat beszélnek, és közben önmagukat csapják be.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Jeremy Bentham köztes álláspontot képviselt a francia felvilágosodás kritikája és a marxi ideológiakritika között. Bentham egyfelől tudatos félrevezetésről beszélt, másfelől azonban szisztematikusán előállított hamis gondolkodási mintákról is, amelyek mintegy önfenntartóvá válnak, mivel azok szellemi gyengeségén vagy lustaságán alapulnak, akik áldozatul esnek nekik. Ráadásul a haszonlesők is csak részben vannak tudatában annak, hogy hegemon gondolkodásukkal mekkora hasznot hajtanak. Bentham szerint a helytelen gondolkodás a tudatos megtévesztés terméke, de az uralkodó csoportok hagyományos, kényelmesnek és működőképesnek bizonyult nézeteinek tudattalan hatása is. Bentham ideológiai felfogásában tehát az igazságtalanságot jó megtévesztéssel lehet elfedni. Ez annál is inkább igaz, mivel az ellenállás költségei túl magasnak tűnnek az áldozatok számára, vagy hajlamosak racionalizálni helyzetüket. A szenvedési képességük tehát rugalmasnak tűnik. Ha, ahogy Bentham megjegyzi, az uralom kizárólag az engedelmességen alapul, akkor ez az uralom hosszú időre megszilárdulhat a rossz gondolkodási mintákon keresztül, még akkor is, ha a többség ténylegesen szenved.

A következőkben az ideológia marxi fogalmának fejlődését követjük nyomon. ki kell rajzolni. Először is, meg kell jegyezni, hogy az ideológia fogalma nem

Antoine Destutt de Tracy (1754-1836) francia liberális.⁸³ Materialista és szenzualista feltevésekre alapozva az ontológia fogalmával analóg, általa "ideológiának" nevezett tudományt akart létrehozni az eszmék eredetéről. Destutt de Tracy ellenzékbe került a radikális jakobinus uralommal szemben, és később erős támogatást kapott Napóleontól, aki kezdetben támogatta tervét. De ő volt az, aki megalkotta az "ideológus" pejoratív kifejezést, amelyet ma széles körben használnak, miután látványosan összeveszett Destutt de Tracyvel. Egy 1812-es beszédében Napóleon azt állította:

"Minden szerencsétlenségért, amely szeretett Franciaországunkat érte, az ideológusok tanát kell felelőssé tenni - azt a diffúz metafizikát, amely mesterségesen keresi az alapokat, amelyekre aztán megalapozhatja az emberek törvényeit, ahelyett, hogy ezeket a törvényeket az emberi szív meglátásaihoz és a történelem tanulságaihoz igazítaná."⁸⁴

A Napóleon által egykor támogatott társadalomtudományos szellem most társadalmi perverziónak tűnt számára, amely relativizmusa miatt azzal fenyegetett, hogy megrongálja mindazokat a szentimentális társadalmi eszméket, amelyekre uralmát alapozni kívánta.⁸⁵

Marx az ideológia fogalmához való viszonyát abban a pejoratív értelemben kezdte, amelyet Napóleon előlegezett meg, de a tartalom megfordításával. A fiatal hegelianusok körében eltöltött idő alatt a vallás "ideológiának" tűnt számára, amennyiben az egyház érdekében eltorzította a társadalmi tényeket. Osztotta Destutt de Tracy társadalomtudományos szellemiségét, de az ideológia kifejezést pejoratív értelemben használta.

Az Engelsszel közösen írt *Német ideológiával*, pontosabban az 1845-1847-es évekből származó, később ebben egyesített írásokkal Marx szembefordult a fiatal hegelianusok intellektuális társadalom- és valláskritikájával, akik szerinte hajlamosak voltak túlbecsülni az eszmék erejét. Valláskritikájuk naivnak tűnt számára, amennyiben csak a hamis látszat elleni küzdelemmel foglalkoztak a felvilágosodás révén. Marx

83 Lásd erről: Dierse, Ulrich: *Ideologie*, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhart (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, 3. kötet, Klett-Cotta, Stuttgart 2004, pp. 131-169.

84 Idézi: Eagleton, Terry: *Ideologie. Eine Einführung*, J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2000, pp. 82.

85 Vö. *ibid.*, p. 83.

kritizálta a társadalmi változások késő felvilágosodás kori, tudatközpontú modelljét,⁸⁶ amelynek kudarca a Vormärz időszakában vált végleg nyilvánvalóvá. Marx az ifjúhegeliánusokat a kor és az abban uralkodó tényleges viszonyok sajátos ideológiai kifejeződéseként értelmezte. A hamis eszmék értelmetlensége miatt hatástalan kritikájuk végül is stabilizálta az uralmat. Ezzel szemben Marx tizenegyedik Feuerbach-tézise szerint nem a világ másként értelmezéséről, hanem megváltoztatásáról van szó.⁸⁷

Az ideológia fogalmának Marx általi használatának e korai szakaszában az ideológia egyértelműen a társadalmi szuperstruktúrához, azaz a társadalmi tudat vagy a társadalmi önkép jelenségeihez tartozik. Marx számára a termelési viszonyok történelmi változása osztálymegosztást eredményezett. A burzsoázia uralkodó osztályával szemben egy növekvő proletariátus állt. Úgy tűnt, hogy a burzsoázia ideológiája természetes módon nőtt vele együtt, amennyiben például az értelmiségiek igazolják a munka és a tulajdon adott elosztását. Ezen ideológusok számára a tulajdon a saját munkán, végső soron a szorgalmon és a kreativitáson alapul, de nem a termelési eszközök eredeti, erőszakos kisajátításán, ahogyan azt Marx a *Tőke* első kötetében (1867) az "ügynevezett eredeti felhalmozásról" szóló fejezetben leírta. Az elvégzett munkáért járó "igazságos" ⁸⁸díjazáson keresztül történő egyenértékűségcseréről való beszéd szintén ilyen alapvető igazolása a bérmunka rendszerének.⁸⁹ A bérmunka rendszerét, ahogyan azt Marx a *Tőke* első kötetében leírta, már nagyrészt⁹⁰ a "gazdasági feltételek csendes kényszere" támogatja. A proletariátus ezzel szemben rendelkezett

86 Vö. Pagel, Ulrich: *Der Einzige und die Deutsche Ideologie. Transformation des aufklärerischen Diskurses im Vormärz*, Halle (Saale) 2015. (A disszertáció még nem jelent meg.)

87 Különleges szerepet játszik itt Max Stirner, akiben Marx olyan szerzőt látott, akinek szemléletmódja nem különbözött az övétől, de akit éppen ezért részletes kritikának vetett alá. Lásd erről: Pagel, Ulrich: *Der Einzige und die Deutsche Ideologie. Transformation des aufklärerischen Diskurses im Vormärz*, Halle (Saale) 2015 (még nem publikált disszertáció).

88 Az igazságosságról való beszéd a polgári diskurzusban ezért Marx számára ideológiai gyanúba keveredik. Ő maga kerül a igazságosság fogalmát, szintén szocialista kortársaival ellentétben.

89 Vö. Neuendorff, Hartmut: *Der Begriff des Interesses. A study of the social theories of Hobbes, Smith and Marx*, Suhrkamp, Frankfurt am Main pp1973., 128-129.

90 MEGA² II/5, P. 592.

A munkásoknak nincs saját ideológiájuk.⁹¹ Marx Hegel által inspirált történeti teleológiája abból indul ki, hogy amint a munka tudatára ébred mennyiségi erejének, felemelkedik, és megszünteti a tulajdon korábbi elosztását. A termelési eszközök ekkor az emberek tulajdonává válnának. Ha ez megtörtént, nem lesz többé egyenlőtlen elosztás, és nem lesz többé ideológiai indoklás rá. Azt kell mondanunk, hogy az ideológia funkciója az, hogy az osztályérdekeket általános érdekként tüntesse fel. Ezenkívül az ideológia fogalmának, ha értelmesen akarjuk használni, mindig utalnia kell az uralomra. Ha azonban az uralom megszűnik, az ideológia is megszűnik.⁹²

De még a kapitalista termelés csúcán lévő kevesek számára sem jelentenek az uralkodó osztály uralkodó eszméi a szabadság valódi terét. Ők sem tudnak megfelelő képet alkotni az őket körülvevő gazdasági-politikai folyamatokról, mivel ők is csupán tárgyai egy olyan társadalmi cserefolyamatnak, amely bár ember alkotta, de már régen függetlenedett. Marx "áruféti" fogalma, amely az ideológia problémájához kapcsolódik művében, világossá teszi ezt az összefüggést.

A Tőke egy programadó mondattal kezdődik, amely elsöre nem nyilvánvaló következményeket is hordoz: "Azon társadalmak gazdagsága, amelyekben a kapitalista termelési mód uralkodik, "árak hatalmas halmazaként" jelenik meg, amelynek elemi formája az egyedi áru. Vizsgálatunk tehát az áru elemzésével kezdődik."⁹³ Marx az áruban látja kora politikai gazdaságtanának megfejtésének kulcsát. Egyesíti a használati és a csereértéket. A társadalmi termelés és a csereértékek piacszerű keringésének határán áll.⁹⁴

Az áru a társadalmi test egy sejtjéhez hasonlít, amelyet Marx megpróbál leírni, és amelynek formáját e sejt kódja határozza meg. Ha valaki ismeri a sejtet, következtethet a testre. Ebben a tekintetben egyértelmű

91 Vö. Bohlender, Matthias: Die Herrschaft der Gedanken. Über die Funktionsweise, Effekt und die Produktionsbedingungen von Ideologie, in: Bluhm, Harald (szerk.): Die deutsche Ideologie. Kontext und Deutungen, Akademie Verlag, Berlin 2009, pp. 52-56.

92 Vö. *ibid.*, 52-56. o.

93 MEGA² II/5, P. 17.

94 Az ortodox marxista elemzés itt gyakran elmaradt azzal, hogy csak az érték-többletet előállító munkást vizsgálta a termelésen belül; ugyanilyen fontos azonban a termék sikeres értékesítése a keringés szférájában. Csak akkor realizálódik a múltbeli termelés többletértéke, ha a csere befejeződik. Lásd Karatani, Kojin: Transcritique: On Kant and Marx, MIT Press, Cambridge, pp2003., 10-11.

a következő elemzés iránya. Marx' első mondata azonban szintén a "látszatra" irányul, amennyiben a gazdagság csak első pillantásra áll az áruk egészségtelen felhalmozásában. A tényleges gazdagságnak tehát valami másban kell rejtenie, mint az áruk pusztá felhalmozásában. És mint fentebb bemutattuk, sok minden utal arra, hogy Marx a társadalmi viszonyok sokféleségében vagy a minden ember számára biztosított tényleges fejlődési lehetőségben ismerte fel a valódi gazdagságot.

Így most már igaz, hogy a csereértékre orientált gazdaság nemcsak árukat termel a piac számára, amelyekben holt munka van, hanem a munkások maguk is állandó metamorfózisban áruvá és ezáltal dolgokká alakulnak át. Marx írja "Az áru fétis jellege és titka" című fejezetben, amely az 1867-es első kötet nyomtatott változatában még nem található meg:⁹⁵

"Az áruforma titokzatossága egyszerűen abban áll, hogy visszatükrözi az emberekre saját munkájuk társadalmi jellegét, mint maguknak a munka termékeinek objektív jellegét, mint e dolgok társadalmi természeti tulajdonságait, tehát a termelőknek a teljes munkához való társadalmi viszonyát is, mint a rajtuk kívül létező tárgyak társadalmi viszonyát."⁹⁶

Marx ezt "reifikációnak" nevezi. Így a termelési viszonyok, amelyekben mindenki csereértékért és nem használati értékért termel, a szubjektum-objektum viszony megfordulását okozzák. Nem az ember az, aki szándékosan határozza meg a termelés menetét, hanem tevékenységét a piac határozza meg a kereslet és a kínálat révén. Eközben az emberek elfelejtették, hogy a piac csak belőlük és konkrét cselekedeteikből fakad. Egy ember alkotta dolog uralkodik most az ember felett. Marx számára a vallási fétis metaforájánál nincs alkalmasabb metafora ennek az alapvető jelenségnek a leírására.

95 "Az áru fétis jellege és titka" című fejezet csak az első kötet 1872-es második kiadásában található meg. Az 1867-es nyomtatott változatban "Az áru cserefolyamata" című fejezet még így szól: "Az áru misztikuma tehát abból ered, hogy a magánmunkájuk társadalmi meghatározottságai a magántermelők számára a munka termékeinek társadalmi természeti meghatározottságaiként, hogy a személyek társadalmi termelési viszonyai a dolgoknak egymáshoz és a személyekhez való társadalmi viszonyaiként jelennek meg. A magánmunkások viszonya a teljes társadalmi munkához objektívalóódik velük szemben, és ezért számukra tárgyi formákban léteznek." MEGA² II/5, 47. o.

96 MEGA² II/6, P. 103.

a modernitás.⁹⁷ Az állítólagos felvilágosult modernitás így délibáb lesz.

A termelési viszonyok és az anyagi termelőeszközök gyakorlati kölcsönhatása nemcsak árukat, hanem a gazdagságnak mint árufelhalmozódásnak a "látszatát" is létrehozza, ami viszont a polgári törvényhozás vagy a szabályokat stabilizáló ideológia részeként értelmezhető. Marx számára a tudatosság egy formája a termelés adott szakaszaiból ered. Ezt a többé-kevésbé erős determinisztikus elképzelést például olyan - az 1867-es első változatban szereplő - mondatokban ismerhetjük fel, mint például:

"Annak érdekében, hogy termékeiket árucikként viszonyítsák egymáshoz, az emberek arra kényszerülnek, hogy különböző munkáikat az absztrakt emberi munkával tegyék egyenlővé. Ezt nem tudják, de *megteszik azáltal, hogy az anyagi dolgot az érték absztrakciójára redukálják.* Ez agyuk természetes és ezért öntudatlanul ösztönös működése, amely szükségszerűen anyagi termelésük sajátos módjából és azokból a körülményekből ered, amelyek közé ez a termelés helyezi őket."⁹⁸

Általánosságban azonban Marx és Engels materializmusa nem úgy értendő, hogy a gazdaság visszavonhatatlanul és konkrétan meghatározza az emberi élet minden más szféráját, mint például a politikát, a vallást, a művészetet és az irodalmat stb., hanem úgy, hogy a független szférák ezen kölcsönhatásai mindig a gazdasági szükségszerűségek háttérében zajlanak.⁹⁹ Részletesen ez minden emberi egyénre is vonatkozik. Ők is megalkotják a saját történelmüket, de csak a körülmények és az általuk talált források tükrében.¹⁰⁰ Ez a nézet még ma sem veszített semmit legitimitásából.¹⁰¹

97 Marx vallási tanulmányaiban a portugál "feitiço" szó található. Marx különösen Charles Bosse írásait fogadta be. Bosse leírta, hogy az indiánok hogyan süllyesztették el az aranyat a tengerben, mert úgy gondolták, hogy a spanyol fétis segítségével megszabadulhatnak a spanyoloktól. A kifejezés megtalálható Hegel Előadások a történelem filozófiájáról című művében is: Hegel, G.W.F. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Werke Band Suhrkamp12., Frankfurt am Main S1989., 123.

98MEGA²II/5, 46. o.

99VöMEW 39. o., 46.

o. 206.

100 Vö. MEGA² I/11, 96-97. o.

101 Pierre Bourdieu Marxot követve kimutatta, hogy a talált környezetek lehetnek immateriálisak is, például a családi kulturális vagy társadalmi tőke esetében.

Marx ideológiaelmélete a *Tőke* első kötetében a *német ideológiához képest* továbbfejlesztést jelent. Az ideológiát már nem úgy értelmezi, mint a német értelmiség idealista spekulációját, akik mindig is a gondolati játékokat részesítették előnyben a gyakorlattal szemben. Az ideológia inkább a polgári társadalom anyagi gyakorlatává vált, vagy legalábbis mélyen bele van írva.¹⁰² Terry Eagleton a következőképpen magyarázza az ideológia marxi felfogását:

"Nem lehet többé pusztán hamis tudatosságra redukálni: a hamisság eszméje megmarad a megtévesztő látszat fogalmában, amelyek azonban kevésbé mentális fikciók, mint inkább a kapitalizmus strukturális hatásai. Ha a kapitalista valóság tartalmazza saját hamisságát, akkor ennek a hamisságnak valahogyan valóságosnak kell lennie. És vannak olyan ideológiai hatások, mint például az árufetisizmus, amelyek minden tekintetben valóságosak, bármennyi misztifikációt is tartalmaznak."¹⁰³

Eagleton szerint azonban a marxi árufetisizmust, mint a dolgok és a cselekvés ideológiáját, éppen azért is problematizálni kell, mert ez a felfogás ellentmondásba keveredik:

"Marx érvelése az "Az áru fétis jellegéről" című fejezetben úgy tűnik, hogy az ideológia korai felfogásának két megkérdőjelezhető sajátosságára támaszkodik: az empirizmusra és a negativizmusra. A *Capitalban azt* a tézist állítják fel, hogy a valóságról alkotott képzetünk (vagy hamis képzetünk) bizonyos módon már immanens. De ez a meggyőződés, hogy a valóság már tartalmazza a magára vonatkozó tudást vagy tudatlanságot, kétségtelenül empirista tanítás. Pontosan elhallgatja, hogy az ágensek mit *csinálnak* ezekből az anyagi mechanizmusokból, mindegyikük más és ellentmondásos módon - ahogyan diszkurzívan konstruálják és értelmezik őket, különböző érdekeiket és meggyőződéseiket követve. Az emberi alanyok itt csak bizonyos objektív hatások tisztán passzív befogadóiként jelennek meg, akiket egy olyan társadalmi struktúra téveszt meg, amely spontán módon jelenik meg tudatuk előtt."¹⁰⁴

E kritikán kívül az etnológusok és szociológusok azzal vádolják Marxot, hogy hamisan elválasztja egymástól a létet és a tudatot, amely a tudatot az anyagi lét termékének tekinti. Ez a perspektívavizálás vak rá,

102 Vö. Eagleton, Terry: *Ideologie. Eine Einführung*, J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2000, p. 104.

103 Ibid. 104.

104 Ibid. 105.

hogy a cselekvés és az identitások fogalmai már immanensek a létben és a cselekvésekben.¹⁰⁵ Ezeket a kérdéseket azonban itt nem lehet teljes mértékben tisztázni. Megállapítható azonban, hogy különbséget kell tenni a különböző alkotói fázisok között, amelyek mindegyikének megvan a maga problematikája. Az is kiderült, hogy Marx a létet és az eszmék világát összefonódva látja, de a hangsúlyt a cselekvésekre helyezi.

Marx hangsúlyozása a társadalmi termelés és cirkuláció ideológiai gyakorlatára mindig a kapcsolódó kulturális modellekre utal. Marx is jól tudta, hogy a tőke soha nem elszigetelten lebeg a térben, hanem mindig kölcsönhatásba kerül az állammal vagy kulturális eszmékkal, például a nemzettel.¹⁰⁶ A legfontosabb példa erre az osztálytudat marxi fogalma. Legalábbis a kései *Tőke* Marx számára ez nem a közös helyzet hirtelen megértéseként értendő, hanem inkább a közös tapasztalatok, küzdelmek, győzelmek és vereségek révén történő történelmi összenövés folyamataként.¹⁰⁷ A nagyipar, amely idegeneket hozott össze a gyártócsarnokaiban, csak a táptalajt teremtette meg a lassan kialakuló proletárkultúrának, valamint a proletár osztálytudatnak, és csak ez az a "közeg", amelyben osztályérdekük artikulálódik.¹⁰⁸ Az egyén közvetlen tapasztalata azonosul az őt körülvevő társainak tapasztalatával, aminek következtében az egyéni érdekből (megélhetés a munkaereje eladásából) a csoportérdek (a munkaerejének eladása kollektívan elnyert feltételek mellett) következik az absztrakció. Marx itt két szintet különböztet meg. Az első szint hasonlít a klasszikus nemzetgazdaság sémájára, amely csak az egyénnel és azok magánérdekeivel foglalkozott, és így Marx számára nem volt megfelelő.¹⁰⁹ Ebben a rendszerben az egyén

105 Vö. Sahlins, Marshall: Kultur und praktische Vernunft, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981, 15. o.; Bourdieu, Pierre: Sozialer Sinn: Zur Kritik der theoretischen Vernunft, Frankfurt am Main. 1987.

106 Vö. Karatani, Kojin: Transcritique: On Kant and Marx, MIT Press, Cambridge 2003, pp. 1-25.

107 Vö. Neuendorff, Hartmut: Der Begriff des Interesses. A study of the social theories of Hobbes, Smith and Marx, Suhrkamp, Frankfurt am Main 147. o1973., -.

148. Lásd még: E.P. Thompson: The Making of the English Working Class. 1963.

108 Neuendorff, Hartmut: Der Begriff des Interesses. Eine Studie zu den Gesellschaftstheorien von Hobbes, Smith und Marx, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973, S. 149.

109 Vö. *ibid.*, p. 112.

A vállalkozó, akinek érdeke a profit, szemben áll a munkavállalóval és annak tisztességes bérhez fűződő érdekével. Marx számára azonban a történelmi fejlődés a tőke és a bérmunka két társadalmi csoportja közötti objektív érdekütközéshez vezet, amelyek egyre inkább tudatosítják csoportérdekeiket.¹¹⁰ A proletariátus, mint öntudatos osztály, kialakít egy olyan osztályérdeket, amelyet Marx objektívnek tételez fel, és amely abban áll, hogy le akarja győzni a bérmunka rendszerét.¹¹¹ Az uralkodó burzsoázia osztályérdeke ezzel szemben áll.

Jeremy Bentham távol állt a történelmi termelési formák ilyen elemzésétől. Felvette a vitát, amelyet az ember pusztító szenvedélyeiről talált. A jogalkotó szemszögéből nézve olyan intézményi struktúrát keresett, amely úgy határozza meg az ösztönzőket, hogy az egyéni boldogságra való törekvés egybeessen a köz boldogságra való törekvéssel, a hangsúly itt a jövedelemszerző munka szabad gyakorlásának lehetővé tételén van, amelyről úgy gondolta, hogy a romboló szenvedélyekkel szemben az igazi érdek. Politikai szinten úgy látta, hogy véget kell vetni egy olyan csoportnak, amelyet a hagyományok kiváltságos helyzetbe hoztak, és amely mindaddig korlátlanul gyakorolhatta szenvedélyeit. Itt mindenekelőtt a "baljós érdek", az uralomhoz kötődő csoportérdek feltárására volt szükség. Bentham tehát a marxi osztályérdek fogalmi előfutárát adta.

De van egy másik homológia is Bentham és Marx között. Ez nyilvánvaló Bentham nyelvi-politikai beavatkozásaiban, amelyek hasonlítanak Marx későbbi polémiáira. John R. Dinwiddy még azt is állítja, hogy Bentham ebben a tekintetben megelőzte Marxot:

"Bentham egyúttal markánsan megelőzte a kulturális vagy ideológiai hegemonia modern marxista fogalmát - ez a fogalom különösen Antonio Gramsci nevéhez fűződik, aki a két világháború közötti időszakban azt állította, hogy a kapitalizmus fennmaradása nem elsősorban a kényszernek, hanem sokkal inkább azoknak a finomabb eszközöknek köszönhető, amelyekkel az uralkodó osztály befolyásolta és kondicionálta az emberek hozzáállását és értékrendjét, és rávezette a munkásokat, hogy elfogadják és elfogadják az őket kizsákmányoló rendszert. Marx és Engels maguk is megfogalmaztak néhány olyan gondolatot, amely előrevetítette a hegemonia fogalmát. Az 1840-es években például azt írták, hogy az az osztály, amelyik az anyagi termelési eszközöket uralja, az uralja a szellemi termelési eszközöket is, és hogy minden kor uralkodó eszméi az uralkodó osztály eszméi. Bentham valójában jóval közelebb került ahhoz az elmélethez, amelyet Gramsci később kidolgozott. Kezdetben azok az eszközök érdekelték, amelyeket a jogi szakma használt a nyilvánosság misztifikálására és megtevesztésére, valamint a jogászok és a jogászok...

110 Vö. *ibid.*, p. 123.

111 Vö. *ibid.*, p. 158.

ble ügyvédek, hogy a közösséget kizsákmányolják. De idővel úgy érezte, hogy az egész kormányzó osztály az egyház, az egyetemek és a sajtó nagy része feletti ellenőrzését arra használja fel, hogy gyakorolja azt, amit ő "megtévesztő befolyásnak" nevezett az egész nép felett."¹¹²

Marx az osztályérdekek vizsgálatát kiegészítette az ideológiakritika fogalmával, amely az uralkodó eszméket a termelési formákra és az igazoló szükségletekre vezeti vissza. Az "árufetisizmus" koncepciója holisztikus dimenziót adott az ideológiának, ami szinte lehetetlenné tette a kívülről történő analitikus szemléletet. Mindazonáltal Marx a politikai gazdaságtan kritikájával egy teljes perspektívát akart elérni. Törekvései tehát túlmutattak Bentham törekvésein. Nemcsak az embereket és szükségleteiket akarta megérteni, hogy ezekre a felismerésekre jobb politikát alapozhasson, hanem Marx meg akarta ragadni a termelési módok történelmi metamorfózisát, valamint a velük együtt változó érdekeket és uralmi viszonyokat is.

Hogy ez világosabbá váljon, érdemes egy pillantást vetni Marx' politikai elemzéseire. Axel Rüdiger szerint világossá válik, hogy Marx különleges szerepet tulajdonít az olyan vezető politikai szereplőknek, mint Lord Palmerston vagy III. Napóleon, amennyiben az osztályellentétek között és felett egy valóságkonstituáló illuzórikus politika segítségével mozognak a javukra.¹¹³ Ez azt jelenti, hogy Marx elemzése szerint ügyes retorikájukkal és taktikájukkal a lehető legüresebb vetítési felületnek bizonyulhatnak, és így a legkülönbözőbb osztályok reményeit és vágyait magukhoz köthetik. Az egyéni hatalmi politikusok e megfontolásai azt mutatják, hogy Marx nem ragaszkodott sem a redukcionista vagy mechanisztikus materializmushoz, sem az idealista tudatfilozófiához.¹¹⁴

Marx tollából talán a legismertebb politikai elemzések *A franciaországi osztályharcok 1848-1850* (1850), valamint *A Louis Bonaparte tizennyolcadik brumaire-ja* (1852) és végül *A polgárháború Franciaországban* (1871).¹¹⁵ *A franciaországi osztályharcokkal*, amelyeket itt részletesebben megvizsgálunk, a

112 Dinwiddy, J. R.: Bentham és Marx, in: ers.: *Radicalism and Reform in Britain, 1780-1850*, The Hambeldon Press, London; Rio Grande 1992, 426-427. o., 426-427. old.

113 Rüdiger, Axel: *Der Beruf der Politik: Karl Marx über Lord Palmerston, Louis Bonaparte und Abraham Lincoln*, in: Internationale Marx-Engels-Stiftung (Hrsg.): *Marx-Engels-Jahrbuch Akademie2009*, Verlag, Berlin S2010., 148-175.

114 Vö. *ibid.*, 157-158. o.

115 Marx, Karl: *Az osztályharcok Franciaországban 1848-1850*, in: MEGA² I/10, pp. 119-196; Marx, Karl: *Louis Bonaparte tizennyolcadik brumaire-ja*, in: MEGA² I/11, pp. 96-189; Marx, Karl: *A polgárháború Franciaországban*. A Nemzetközi Szövetség Általános Tanácsának beszéde.

Karl Marx Franciaország sokszínű érdekcsoportjainak szentelte magát, amelyek már a Bourbon-uralom helyreállításán, az 1830-as forradalmon és a "polgári király", Fülöp Lajos uralkodásán keresztül haladtak előre.¹¹⁶ Marx e politikai elemzései messze túlmutatnak a dua- I osztály sémán.

Mielőtt az 1848 körüli események Marx általi értelmezését az alábbiakban ismertetnénk, az azt megelőző eseményeket legalább nagy vonalakban fel kell vázolni. A Napóleon 1815-ös végső bukását és a Bourbonok vezetésével történő restauráció kezdetét követő történelmi helyzet kezdetben rendkívül zavaros volt. Ennek az időszaknak a központi témája az újjáéledő nemesség és a francia polgárság különböző frakciói közötti politikai feszültség volt. Ez utóbbi kezdetben a forradalom által létrehozott polgári tulajdonrendszer fenntartásában volt érdekelt, de a burzsoázia önmagán belül is megosztott volt. Az 1798 után földbirtokot szerzett polgársággal szemben állt az újonnan alakult ipari polgárság, amely még mindig kisebbségben volt. Ez a megosztottság a Bourbonok helyreállításának kedvezett XVIII. Lajos alatt, akik viszont támaszkodhattak európai szövetségeseikre, akik legyőzték Napóleont, és most az ország nagy részét megszállták. A nemesség ezt követően elfoglalta az állam minden meghatározó posztját, hogy visszaszerzett uralmának állandóságot adjon. E fejlemény ellensúlyozására a burzsoázia nacionalista agitációt fejtett ki.¹¹⁷ A nacionalizmust az állítólagos nemzetközi arisztokráciával szemben egyesítő zárójelként kellett elhelyezni, és ráadásul a nem burzsoá rétegeket a burzsoázia érdekeihez kötni. A pro- letariátus viszont a restauráció idején még embrionális stádiumban volt. Csak a kézművesek és a kispolgárok, akik még kis léptékben is foglalkoztattak alkalmazottakat, anélkül, hogy nagyobb léptékben tőkét építettek volna,

onal Workers' Association valamennyi európai és egyesült államokbeli tagjának, in: MEGA² I/22, 179-226. o.

116 További szövegek, amelyekben az érdek fogalma kiemelt szerepet játszik, a következők: Engels, Friedrich; Marx, Karl: Revolution and Counter-Revolution, in: MEGA² I/11, pp. 3-85; Marx, Karl: The Elections - Tories and Whigs, Correspondence of The N.Y. Tribune. Tribune, in: MEGA² I/11, 318-32. o.; Marx, Karl: The Chartists, Correspondence of The N.Y. Tribune, in: MEGA² I/11, pp. 323-332.

117 Lásd erről: Haupt, Heinz-Gerhard: Nationalismus und Demokratie. Zur Geschichte der Bourgeoisie im Frankreich der Restauration, Fischer Athenäum, Frankfurt am Main 1974.

egyre fontosabb politikai szerepet kezdett játszani.¹¹⁸ Hasonlóképpen, a parcellagazdák azóta figyelemre 1789mélto politikai tényezővé váltak.

X. Károly 1824-es beiktatásával a Bourbon-ház a burzsoá agitációra és az országban zajló többszörös felkelésekre egyre szigorúbban reagált. X. Károly többé-kevésbé nyíltan törekedett az abszolút monarchia visszaállítására, míg végül 1830-ban a júliusi forradalom véget vetett uralmának. Most a "nemzet" volt az, amely saját államfőt választott magának az Orléans-házból származó Louis Philippe személyében. Fülöp Lajos beiktatásával az új monarchia elvesztette az isteni jogot, amelyre a Bourbonok legitimitásuk forrásaként támaszkodtak. Az ipari fellendülés egy szakasza után, amelynek során a francia vasúthálózat is létrejött, a polgári király, Lajos Fülöp is egyre inkább a politikai reakció felé kezdett fordulni. Elődjéhez hasonlóan végül egy újabb polgári forradalom buktatta meg. Ezt követte a "Második Köztársaság" kikiáltása 1848. február 25-én. Az ideiglenes kormány vezetője a költő Alphonse Lamartine volt. Nemzetgyűlést választottak, amely május 4-én ült össze, és alighogy megalakult, szembesült a párizsi iparosok és kispolgárok júniusi felkelésével. Bár az új Nemzetgyűlés kimondta a munkához való jogot, és ezt követően úgynevezett nemzeti műhelyeket hoztak létre, hogy a recesszió idején elegendő munkahelyet biztosítsanak, ezek az intézkedések nem jártak sikerrel, és a műhelyek bezárása barikádok felállítását váltotta ki Párizsban. A felkelést Louis-Eugène Cavaignac hadügyminiszter véresen leverte. 3000 ember meghalt, 5000 megsebesült. Ezenkívül mintegy 15 000 felkelőt fogtak el és szállítottak Algériába.¹¹⁹

A decemberi választásokon 1848 új elnököt választottak. A Cavaignac, Napóleon unokaöccse, Louis Napóleon Bonaparte végül győztesen került ki. A puccsok hosszú sorozata után most átvette az összes

118 Csak amikor a kapitalista orientációjú felső polgárság és az egalitárius orientációjú kispolgárság érdekei szétváltak, "a nacionalizmushoz való polgári fnyamodás a nemzet előtt minden polgár látszólagos egyenlőségének megteremtésére és a meglévő, nyilvánvaló érdek- és osztálykülönbségek ideológiai elfojtására szolgáló eszközzé vált". Haupt, Heinz-Gerhard: Nationalismus und Demokratie. Zur Geschichte der Bourgeoisie im Frankreich der Restauration, Fischer Athenäum, Frankfurt am Main 1974, pp. 299.

119 Tacke, Charlotte: Von der Zweiten Republik bis zum Ersten Weltkrieg, in: Hinrichs, Ernst: Kleine Geschichte Frankreichs, Bonn S. 2005,316.

Politikai csatározások kezdődtek közte, első minisztere, Odilon Barott segítségével, és a még fel nem oszlatott nemzetgyűlés között. Ez utóbbi Napóleon tettei miatt látta fenyegetve köztársasági eszméit. Hivatali idejének lejárta előtt, 1851. december 2-án Napóleon Lajos államcsínyt hajtott végre, és diktatúrát vezetett be. 1852. decemberében végül III. Napóleon néven Franciaország császárává nyilvánította magát.

Karl Marx' *Osztályharcok Franciaországban 1848-1850* a februári forradalom eseményeire utal vissza, míg *A Bonaparte Lajos tizennyolcadik brumaire-je* konkrétan Bonaparte tekintélyelvű fordulatának dinamikáját igyekszik meghatározni. A különböző társadalmi csoportok érdekei, különösen reményei és félelmei Marx számára a politikai fejlemények központi mozgatórugóinak tűntek, és ezért kiemelt szerepet játszanak ezekben az írásokban. Mindkét szöveg megírásának idején, az 1848-as forradalom kudarcának idején Karl Marx személyes életének mélypontján volt. 1849 végén, miután kiutasították előbb Poroszországból, majd Franciaországból, középosztálybeli bevándorlóként, eltartott családdal találta magát a szegény londoni Soho negyedben. Friedrich Engels viszont először Svájcba menekült, miután aktívan részt vett a badeni harcokban, a demokratikus ellenállás utolsó helyszínén, és végül Angliába is emigrált, ahol apja gyárainak nyereségéből támogatta Marxot. Marx most kivonult a politikai harcból, és a távoli megfigyelő pozícióját foglalta el, aki az elmúlt évek eseményeinek elemzésével foglalkozott. A *franciaországi osztályharcokat* és *A tizennyolcadik brumaire-t*, amelyeket ezekben a válságos években írt, gyakran tartják irodalmi csúcspontjainak, amelyek mentesek a rá egyébként jellemző személyes politikai vitáktól és polémiáktól. Itt a személyes vagy filozófiai küzdelmek már nem játszottak kiemelkedő szerepet. Ehelyett mindkét szöveget figyelemre méltó szociológiai és politikai-elméleti éleslátás jellemzi. Ez utóbbi különösen a korabeli államháztartási hiány politikai következményeinek, valamint a hitelezők és adósok közötti, ezzel járó konfliktusoknak a leírásában mutatkozik meg.

Marx' kiinduló tézise az *osztályharcok* egyértelműen táplálkozik az ő a Hegel történeti-dialektikai perspektívája. Feltételezi, hogy a februári forradalom és a júniusi vereség teremtette meg először a jövőbeli proletárforradalom kiindulópontját. Ez utóbbit a burzsoá és a proletár osztályérdekek egyértelmű szembenállása jellemezte. Ezt a tézist különösen azokkal a szocialistákkal szemben kellett bizonyítani, akik már elérkezettnek látták a proletárforradalom idejét.

A következőkben Marx beszámolója következik az eseményekről. Fentebb már kifejtettük, hogy a Bourbonok visszatérése és Napóleon végső veresége után a polgárság különböző szárnyainak közös érdeke volt a nemességgel szemben. Féltek az 1789 óta lezajlott birtokfosztások felülvizsgálatától és a kiharcolt polgári szabadságjogok fokozatos megvonásától. Eleinte a földbirtokos polgárság még mindig politikai fölényben volt, de ez a pozíció a Bourbonok egyre reakciósabb politikájával megingott. Ezt követte a júliusi forradalom (1830), amelyet Marx elemzésének kiindulópontjául vett. Marx azt állítja, hogy nem a burzsoázia egésze, hanem annak egy bizonyos része juttatta hatalomra Fülöp Lajost:

"Fülöp Lajos alatt nem a francia polgárság uralkodott, hanem annak egy *frakciója*, bankárok, tőzsdei királyok, vasúti királyok, szén- és vasbányák, erdők tulajdonosai, a földbirtokosok egy része velük szövetkezett - az úgynevezett *pénzügyi arisztokrácia*. Ők ültek a trónon, ők diktálták a törvényeket a kamarákban, ők itélték oda az állami tisztségeket a minisztériumtól a dohányhivatalig. Az *ipari burzsoázia* a hivatalos ellenzék részét képezte, azaz csak kisebbségként képviseltette magát a kamarákban. [...] A kispolgárság minden fokozata, valamint a *paraszi osztályok* teljesen ki voltak zárva a hatalomból."¹²⁰

Marx a következő sajátos érdekességgel írja le a nagypolgárság eme uralmának sajátosságát:

"Az *állam eladósodása* inkább a kamarákon keresztül kormányzó és törvényhozó polgári frakciók *közvetlen érdeke* volt. Az *államháztartási hiány* volt a spekulációjuk tárgya és gazdagodásuk fő forrása. Minden év után új hiány. 4 vagy 5 év után új hitel. És minden egyes új hitel újabb lehetőséget kínált a pénzügyi arisztokráciának arra, hogy átverje az államot, amelyet mesterségesen a bankárvagyon libikójájában tartottak - a bankárokkal kellett szerződnie a legkedvezőtlenebb feltételek mellett".¹²¹

Így Marx számára "az állami deficit az uralkodó burzsoázia frakciójának közvetlen érdeke volt", ¹²²és a júliusi monarchia számára a "francia nemzeti vagyon kizsákmányolására szolgáló részvénytársaság" sajátos jellegét hordozta,

120 MEGA² I/10, 119-120. O.

121 MEGA² I/10, 120-121. O.

122 MEGA² I/10, P. 121.

ami végső soron az ipari burzsoázia, általában az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság érdekeinek szisztematikus veszélyeztetését eredményezte.¹²³ Az 1845-1847-es évek valójában a gazdasági válság évei lettek. És így most a "köztársasági kispolgárság" volt az, amely 1848 februárjában fellázadt és ideiglenes kormányt alakított. Marx megjegyzi: "A februári köztársaságnak először is *be kellett fejeznie a burzsoázia uralmát azáltal*, hogy a pénzarisztokrácia mellett az *összes* birtokos osztályok is beléphettek a politikai hatalom körébe."¹²⁴

Míg a parasztok, azaz a francia nép nagy tömege az általános választójog kihirdetésével "¹²⁵Franciaország sorsának döntőbíróivá" váltak, addig Marx számára a munkásosztály ezen a ponton "még mindig képtelen volt saját forradalmát végrehajtani"¹²⁶. Marx hiszto- torikus-dialektikus szemszögéből nézve a februári forradalomban való "forradalmi érdekeltségük" ál- ellentmondást eredményezett:

"Semmi sem magyarázható tehát jobban, mint az, hogy a párizsi proletariátus a polgári érdekek *mellett* akarta érvényesíteni az érdekeit, ahelyett, hogy a társadalom forradalmi érdekeként érvényesítené azokat, hogy a *trikolor élé* ledobta a *vörös zászlót*. A francia munkások nem tudtak egy lépést sem tenni előre, egy hajszálnyit sem tudtak elfordítani a burzsoá rendtől, amíg a forradalom lefolyása fel nem háborította a proletariátus és a burzsoázia között álló nemzet tömegeit, parasztokat és kispolgárokat, e rend, a tőke uralma ellen [...]"¹²⁷

A parasztok azonban korántsem voltak semlegesek és ezért állítólagosan érdektelenek, ahogyan azt Marx fenti "döntőbírói" képe sugallja. Nekik is voltak érdekeik, amelyekre Marx még visszatér. A forradalom bizonytalanságot hozott. A hitelezők féltették a tőkájüket, és a hitelrendszer megbicsaklott. A holtponthoz elkerülése érdekében az új politikai vezetés hamarosan kénytelen volt elismerni a korábbi államadosságokat, és azokat állami javakkal is garantálni. "Így a februári forradalom közvetlenül megerősítette és kiterjesztette a bankokráciát, amelyet meg akart dönteni."¹²⁸ Az államháztartási hiány azonban nőtt, és a kormányt

123 Vö. MEGA² I/10, p. 121.

124 MEGA² I/10, P. 125.

125 MEGA² I/10, P. 125.

126 MEGA² I/10, P. 127.

127 MEGA² I/10, 127-128. O.

128 MEGA² I/10, 131. O.

A kormány az adóemelésben kereste a megváltást, hogy kielégítse a hitelezőket. Marx összefoglalja:

"De valakinek fizetnie kellett. Kit áldoztak fel a polgári hitelnek? Jacques le bon- homme, a *paraszt*. Az ideiglenes kormány a négy közvetlen adóra frankonként 45 centimes pótdadót vetett ki. A kormánysajtó azzal hitegette a párizsi proletariátust, hogy ez az adó elsősorban a nagybirtokokat, a restauráció által elpusztított milliárdok tulajdonosait terheli majd. A valóságban azonban mindenekelőtt a *paraszi réteget, azaz a francia nép nagy többségét* sújtotta. *Nekik kellett megfizetniük a februári forradalom költségeit; a kontrerevolúció rajtuk szerezte meg fő anyagát.*"¹²⁹

Amíg ez a fordulat nyilvánvalóvá nem vált, a nemzet eszméje képezte az 1848-as forradalmárok eszmei keretét. A "fraternité" jelszava alatt gyűltek össze a burzsoázia addig kirekesztett részei, valamint a parasztok és a proletariátus.¹³⁰ Marx a burzsoá érdekeket nemzeti ideológia mögé bújtatottak nevezte. Itt a különös szükségszerűen az általánoshoz hasonlóan jelent meg.

Marx most értelmezi a februári forradalmat (1848) és az ebből eredő "Marx a "Második Köztársaságot" történelmileg és dialektikusan a két burzsoá frakció "szintéziseként" írja le: "A burzsoá osztály két nagy frakcióra bomlott szét, amelyek felváltva, a nagybirtok a restaurált monarchia alatt, a pénzarisztokrácia és az ipari burzsoázia a júliusi monarchia alatt, az uralom monopóliumát érvényesítették."¹³¹ Itt válik nyilvánvalóvá, hogy a Marx által leírt érdekcsoportok sokfélesége és heterogenitása csak nehezen illeszthető be az ő történeti-teleológiai perspektívájába.

Az 1849. december 10-i választásokon nemcsak a megterhelt parasztok fordultak szembe az ideiglenes kormány korábbi politikájával, és Napóleonra szavaztak. Marx beszámolója szerint Napóleon december 10-i megválasztása a proletariátus választása volt Cavaignac ellen, aki véresen leverte a júniusi felkelést. A kispolgárság is Napóleonra választotta.¹³² Miután a szervezett proletariátust szétverték, attól tartott, hogy mint kölcsönnevők csoportja a felső burzsoázia korlátlan politikai hatalmának lesz kitéve.

129 MEGA² I/10, 131. O.

130 Vö. MEGA² I/10, p. 128.

131 Vö. MEGA² I/10, p. 163.

132 Vö. MEGA² I/10, p. 150.

hogya a finanszírozóknak kiszolgáltatottak legyenek. A parasztok is a régi Napóleon átváltozott emlékére választották meg az új Napóleont. Marx írja:

"Napóleon volt az egyetlen ember, aki kimerítően képviselte az 1789-ben újonnan létrehozott paraszti osztály érdekeit és képzeletét. Azzal, hogy a paraszti osztály felírta nevét a köztársaság címlapjára, kívülről háborút, belülről pedig osztályérdekeinek érvényesítését hirdette meg. Napóleon a parasztok számára nem egy személy, hanem egy program volt. [Nincs több adó, le a gazdagokkal, le a köztársasággal, éljen a császár!]¹³³

Ezen a választáson még az orleanistákból és legitimistákból álló nagypolgárság is meg tudott egyezni a látszólag semleges Napóleonnal, aki egyenlőséget ígért. Még ha később el is határolódtak Bonaparte Lajos Napóleontól, a "Rend Pártjában" ismét mögé álltak, amikor az 1850. március 10-i időközi választásokon több szociáldemokrata jelölt is győzedelmeskedett.¹³⁴

Az osztályharcokban és a Tizennyolcadik Brumaire-ben Marx kifejezetten hangsúlyozta a kor politikai tablójának valamennyi szereplőjének pszichológiai konstitúcióját. Bonaparte Lajos Napóleon lett a mindent eldöntő vetítő felület, különösen az önmagukban oly sokszínű és differenciált csoportok többségének reményei számára: "Így történt, ahogy a Neue Rheinische Zeitung írta, hogy a legegyszerűbb ember Franciaországban a legkülönbélebb jelentőséget érte el. Éppen azért, mert semmi sem volt, mindent tudott érvényesíteni, csak önmagát nem."¹³⁵ A tömegek mögötte álltak. Ez azonban megváltozott, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy még Napóleon sem adhat mindenkinek, és legalább egy társadalmi csoportot fel kell áldoznia a többiek javára.

1849 októberében Bonaparte Napóleon Lajos Achille Fould bankárt nevezte ki pénzügyminiszternek.¹³⁶ Megtalálta a maga módját, hogy kezelje az államadósság még mindig nyomasztó problémáját. Így ismét a parasztok voltak azok, akiknek az állam adósságterheit meg kellett fizetniük. Az államadósságot a pénzügyi burzsoázia kamatok elengedésével, azaz adósságcsökkentéssel lehetett volna törleszteni. De a saját vagyon az "oltáron

133 MEGA² I/10, P. 149.

134 Ezekre akkor volt szükség, amikor az 1849. június 13-i kispolgári demokratikus felkelés után (börtönbüntetés vagy száműzetés miatt) megüresedett mandátumokat újra be kellett tölteni.

135 MEGA² I/10, P. 150.

136 MEGA² I/10, P. 180.

a haza" nem jutott eszébe a pénzügyi burzsoáziának.¹³⁷ Az ő szemszögükből az adósságprobléma egyetlen megoldása az volt, hogy a terheket a parasztkra hárítsák. A pénzügyi arisztokrácia Marxtól követve Bonaparte Lajos rendpártjának élére állt, és Floudon keresztül elérte a boradó újbóli bevezetését. Ez nemcsak a parasztságot, hanem végső soron a franciák tömegeit is érintette. A sóadót, amelynek eltörlését az ideiglenes kormány tervezte, Bonaparte Lajos kormánya is megtartotta. A parasztek számára egyik csalódás követte a másikat.

További népszerűtlen döntések következtek. 1849 tavaszán a kormány úgy döntött, hogy katonai expedíciót küld Rómába, hogy megvédje a pápát az olasz forradalmárokkal szemben. Amikor az 1850. március 10-i választásokon a baloldal győzelmet aratott, Louis Bonaparte 1850 májusában a választójog korlátozásával reagált.

Mindezek ellenére Marx optimistán zárja politikai elemzését Louis Bonaparte hatalomátvételéről az *osztályharcokban*. A kispolgárság, valamint a parasztság Marx szerint most a proletariátus oldalára állt.¹³⁸ Így kerültek szembe az összegyűlt burzsoázia uralmával Louis Napóleon Bonaparte alatt, aki nem tartotta be mindenre kiterjedő ígéreteit.¹³⁹

Anélkül, hogy a *Tizennyolcadik Brumaire-t*, amely az *osztályharcok* folytatásának tekinthető, egyformán részletesen tárgyalnánk, csak a következőket jegyezzük meg. III. Napóleon kormánya volt az első modern diktatúra, amely demokratikus látszatot keltett (1848. december 10-i választás). Franciaországban ez a 18. század eleji demokratikus küzdelmek végét jelentette, míg Franciaországon kívül a monarchiák katonailag érvényesítették magukat a demokratikus törekvésekkel szemben. Marx megosztottan ítélte meg a fejleményeket. Számára az 1848-as vereség egyben személyes vereség is volt, ugyanakkor csak most látta kialakulni egy eljövendő társadalmi ellentét táptalaját, amely végül a lakosság nagy részét az ipari burzsoázia bérmunkarendszere ellen fordítja. 1848 előtt ez nem volt lehetséges, különösen mivel az ipari polgárság politikailag és társadalmilag gyengébb helyzetben volt, mint az arisztokrácia és a pénzügyi szektor. Marx elképzelése szerint a jövőben a demokratikus vagy kommunista felkelések már nem egy kisebbség vállalkozásai lesznek, hanem a tőkés termelőerők teljes kifejlődése után a kapitalista termelőerők

137 Vö. MEGA² I/10, p. 181.

138 MEGA² I/10, P. 190.

139 Vö. MEGA² I/10, 184-185. o.

a többség vállalkozása. Az a tény, hogy az elemzés kimutatta, hogy egy bizonyos időpontban a tömegek Bonaparte Lajos mögött álltak, megerősítette Marxtot abban a feltételezésében, hogy egy jövőbeli proletárforradalomban a szocializmus csak a tömegekkel - és soha nem a tömegek ellenében - valósítható meg, azaz különösen a parasztokkal és a kispolgársággal. Ehhez azonban időre lenne szükség, a körülményeknek előbb ki kellene érlelődniük, mert ahogy Marx írta a *Tizennyolcadik brumaire* egyik híres megfogalmazásában: "Az emberek maguk csinálják a történelmüket, de nem saját szabad akaratukból, maguk választotta körülmények között, hanem közvetlenül létező, adott és átadott körülmények között."¹⁴⁰

Marx politikai elemzései konkrét vizsgálata azt mutatja, hogy érdekfelfogása történeti-dialektikus volt és maradt. Mint látható, így csak feltételesen áll szemben Bentham érdekfelfogásával, hiszen ez utóbbi szintén történelmileg meghatározott csoportokhoz kezdte kötni az érdekeket. Marx történeti-dialektikai érdekkonceptiója nemcsak az itt elemzett középső és kései írásaiban, hanem korai írásaiban, például *A szent családban* (1845) is megmutatkozik. Ott Marx azt írja:

"A burzsoázia érdeklődése az 1789-es forradalom iránt, távolról sem volt *"félrevezetett"*, hanem mindent *"megnyert"*, és *"a legnagyobb közbeeső sikert aratta"*, olyannyira, hogy a *"pátosz"* elhalványult, és olyannyira, hogy a *"lelkes"* virágok, amelyekkel ez az érdeklődés megkoronázta bölcsőjét, elszáradtak. Ez az érdeklődés olyan erős volt, hogy győztesen győzedelmeskedett egy Marat tollán, a terroristák guillotine-ján, Napóleon pengéjén éppúgy, mint a Bourbonok fészületén és telivérén."¹⁴¹

Az érdeknek ebből a történeti-dialektikus felfogásából azonban Marx az érdek mindenfajta ahistorikus és kötetlen érdekfelfogásával szembeni erős kritikai potenciált is kifejleszti. Marx csak a történelmi-dialektikus gondolatmenetének háttérében beszélhet "valós érdekekről".¹⁴²

140 MEGA² I/11, 96-97. O.

141 MEW 84-85. O2.,

142 Így például a fenti idézet *A Szent Családból így folytatódik*: ""Kudarcot" a forradalom csak azon tömegek számára jelent, akiknek a politikai "eszmében" nem volt meg a valódi "érdekük" eszméje, akiknek valódi életelvük így nem esett egybe a forradalom életelvével, akiknek a felszabadulás valódi feltételei lényegesen különböznek azoktól a feltételektől, amelyeken belül a burzsoázia felszabadíthatta magát és a társadalmat."" MEW P2., 85.

Ez a történeti-dialektikai szemlélet még Marx' utolsó életszakaszában sem változott. 1871-ben, húsz évvel a harmadik francia forradalom és annak Louis Napoleon Bonaparte általi hirtelen befejezése után Marx a párizsi kommünnek szentelte teljes elemzői figyelmét. Személyes helyzete nagymértékben javult a húsz évvel korábbi helyzetéhez képest; mint nyugdíjas, sikeres kis tőzsdespekuláns, polgári életet élt egy jobb londoni negyedben, ami azt mutatta, hogy a polgársággal szembeni ellenállása elméleti, nem pedig személyes ízlésbeli volt. A párizsi kommünről szóló írásában sokkal kevesebb kifejezett említést tesz az érdekekről. Az érdek fogalmát csak néhányszor használja, de mindig egy adott politikai szituációban az osztályhoz kapcsolódik. Adolphe Thier kormánya például polgárháborút indított a párizsi fegyveres munkások ellen a polgári kapitalisták osztályérdekei nevében,¹⁴³ míg a másik oldalon, a Párizsi Kommunön belül az érdekek "sokfélesége" létezett egymás mellett, amely a proletariátus és a párizsi középosztály nagy "tömegének - kisiparosok, kézművesek, kereskedők - érdekeiből állt".¹⁴⁴

Csak Marx *gazdasági-filozófiai kéziratai* tárgyalják az érdekes- A munka fogalma még mindig kívül állt a történelmi-dialektikai perspektíván. Ezekben a füzetekben Marx különösen a munka természetével és az elidegenedés fogalmával foglalkozott a magántulajdon feltételei között. Ezek a korai, 1844-ben Párizsban írt és csak jóval később (1932-ben a MEGA-ban¹) publikált kéziratok még mindig erőteljesen tanúskodnak a Hegel és Feuerbach által befolyásolt filozófiai megközelítésről, amelyet a későbbi művekben a politikai-gazdasági elemzések kiszorítottak. Ezekben a részben filozófiai, részben közgazdasági kéziratokban Marx az ember természetét is részletesebben vizsgálja. Az emberről alkotott felfogása itt válik egyértelművé, míg a későbbi írások csak implicit módon tanúskodnak róla.

A Gazdaságfilozófiai kéziratok alapvetően abból indulnak ki, hogy minden ember természetes és mesterséges szükségleteket ötvöz.¹⁴⁵ Míg Marx az éhséget és a késztetéseket alapvetően természetesnek tekinti,¹⁴⁶ addig a

143 Vö. MEGA² I/22, 183-184. o.

144 Vö. MEGA² I/22, 204-206. o.

145 Lásd még: Fromm, Erich: *Das Menschenbild bei Marx*. Karl Marx legfontosabb korai írásaival, Ullstein Materialien, Frankfurt am Main; Berlin; Bécs. 1982.

Vö. MEGA² I/2, p. 408.

Ezek mellett vannak olyan társadalmi vagy kulturális szükségletek, amelyeket először maga az ember hozott létre, aki saját történelmét alakítja, elfelejtve, hogy ő maga lett ezeknek a mesterséges érdekeknek a létrehozója, amelyek most elfedik a természetes vagy valódi érdekeket. Az eredmény egy "történelmileg módosított emberi természet"¹⁴⁷ kialakulása. Ennek egyik példája számára a pénz által közvetített birtoklási törekvés:

"A pénzszükséglet tehát a nemzetgazdaság által termelt valódi szükséglet, és az egyetlen szükséglet, amelyet a nemzetgazdaság termel. - A pénz *menyisége egyre inkább* az egyetlen *erőteljes* tulajdonságává válik; ahogyan minden létezőt az absztrakciójára redukál, úgy redukálja magát saját mozgásában mint *menyiségi* lényt. A *mérhetetlenség* és a *mértéktelenség* lesz az igazi mércéje. - Szubjektíve ez maga is úgy jelenik meg, részben úgy, hogy a termékek és szükségletek bővülése embertelen, rafinált, természetellenes és *képzeletbeli* étvágak *leleményes* és *folyton számító* rabszolgájává válik - a magántulajdon nem tudja, hogyan kell a nyers szükségletet *emberi* szükségletté változtatni [...]".¹⁴⁸

A faj természetes viszonyait a pénz intézménye mintegy kioltja:

"Mint ez a *megfordító* hatalom azután az egyén és a társadalmi stb. kötöttségek ellen is megjelenik, amelyek azt állítják magukról, hogy önmagukért léteznek. Kötvények, amelyek azt állítják, hogy saját jogon *létező lények*. A hűséget hűtlenséggé, a szeretetet gyűlöletté, a gyűlöletet szeretetté, az erényt erkölctelenné, a bűnt erénnyé, a szolgát úrrá, a mestert szolgává, az értelmetlenséget megértéssé, a megértést értelmetlenséggé változtatja. Mivel a pénz, mint az érték létező és aktív fogalma, minden dolgot összezavar és kicserél, ez minden dolog általános *összezavarása és kicserélése*, vagyis a megfordított világ, minden természeti és emberi tulajdonság összezavarása és kicserélése. Aki bátorságot tud venni, az bátor, még ha gyáva is. Mivel a pénz nem egy bizonyos minőségre, egy bizonyos dologra, emberi lényegi erőkre, hanem az egész emberi és természeti objektív világra cseréli magát, így - tulajdonosa szempontjából - minden minőséget minden minőségre és tárgyra cserél, még azokra is, amelyek ellentmondanak neki; a lehetlenségek testvériségét jelenti, az ellentmondásokat csókra kényszeríti."¹⁴⁹

147 MEGA² II/6, P. 559

148 MEGA² I/2, P. 419.

149 MEGA² I/2, 437-438. O.

Marx számára az ember elidegenedő "általános lény", akinek - ha meg akar szabadulni a mesterséges szükségletektől - vissza kell fordulnia saját fajához. A csereértékeken alapuló termelés helyett, amelyben mindenki önmagáért és a saját hasznáért dolgozik, egy olyan társadalmi termelést kell újra létrehozni, amelyben a piaci csere és az ahhoz kapcsolódó munkamegosztás megszűnik. Marx számára korai kézírataiban a munkamegosztáson alapuló magántulajdon társadalmi az igazi politikai probléma, mert az egyoldalúan tevékenykedő ember megnyomorításához vezet, aki a túléléshez szükséges bérért cserébe a munkáját áruvá alakítja. Vagy ahogy Erich Fromm írja, ¹⁵⁰ami Marxot itt a korai írásokban és kevésbé kifejezetten a későbbiekben is érdekli, "[...] az ember felszabadítása a munka olyan formája alól, amely megzavarja egyéniségét, amely dologgá változtatja és a dolgok rabszolgájává teszi"¹⁵¹. Az ipari korszak embere esztelen gépi függelékként nem önmagának vagy fájának, hanem a piacnak - a pénzért - termel. Mások, mint munkások vagy vásárlók, Marx szerint csak eszközként szolgálnak a munkabér és az élet megvalósításához, de nem tekinthetők célnak. De más embereknek elismerést adni, teret biztosítani számukra személyes fejlődésükhöz, és ezért öncélúan értelmezni őket, ez Marx ideálja, amelyhez mérte idejét. Azzal, hogy Marx a felismerés elvét helyezi előtérbe, egyszerre hivatkozik Kantra és Hegelre. Egy nem elidegenedett társadalomban a társadalmi szükségletek lennének azok, amelyek a nem a piac által közvetített termelést irányítanák. Ezen elképzelés szerint a munkások a saját szükségleteik mellett embertársaik szükségleteiért is dolgoznának. Csak egy ilyen munkaformában nyerik vissza a kollektív szubjektum státuszát.

Marx számára is az embernek eredeti szükségletei vagy valódi érdekei vannak. Ezek azonban kulturálisan formálódnak, és egy adott pozíció konkrét egyedi esetében nagyon eltérőek lehetnek. És mégis, korának pszichológusaival és szociológusaival ellentétben Marx soha nem hagyta el teljesen az "emberi természet" fogalmát, amely a történelemben másként bontakozik ki.¹⁵² Paradox marad, hogy Marx világosan leírja az emberi érdekek történelmi alakíthatóságát, de úgy tűnik, nem jut el arra a következtetésre, hogy az érdekek kulturális képzelete az ember lényegéhez tartozik.

150 Vö. Fromm, Erich: *Das Menschenbild bei Marx*. Karl Marx legfontosabb korai írásaival, Ullstein Materialien, Frankfurt am Main; Berlin; Bécs p1982., 69.

151 Ibid., p. 53.

152 Vö. *ibid.*, 33-34. o.; pp. 76.

és ehelyett e mesterséges szükségletek megszüntetésére törekszik.

Ian Forbes értelmezése szerint Marx számára az emberi lény lényege a még nem teljesen kifejlett képességek és alkotóerők potenciáljában, valamint az ebből levezetett autonómia-törekvésben és a veleszületett képességek tökéletesítésére való törekvésben áll.¹⁵³ Emellett azonban a mindenkori termelési rend az, amely döntően meghatározza az emberek konkrét szükségleteit.¹⁵⁴ A kapitalizmusban például a pénzügyi függetlenségre való törekvés nyilvánvaló igény, amely nem feltétlenül vezet közvetlen autonómiához. Az autonómiára és tökéletességre való törekvés egyfelől és a történelmileg vagy kulturálisan sajátos igények másfelől gyakran ellentmondanak egymásnak. Mindazonáltal Marx számára az emberek "valódi érdeke", hogy megszabaduljanak a saját maguk által létrehozott struktúráktól, amelyek ugyanakkor önkényesen szembeállítják őket. Következésképpen az emberiség érdeke, amely a proletariátus történelmi szerepében jut kifejezésre, az osztály nélküli társadalom létrehozásában rejlik. A csereérték-gazdaság eltörlésével az olyan hamis szükségletek, mint a pénzhajhászás, értelmüket veszítenek.

A Bentham, valamint Marx' nézetének záró osztályozásában a A különböző eszményi-típusos fogalmak fenti sematizálása alapján a következő osztályozást lehet elvégezni: Marx hisztorikus-dialektikus világnézete, amelyet ő maga a "Minden, ami létezik, érdemes a pusztulásra" mottó alatt foglal össze¹⁵⁵, a termelés minden szakaszában talál (legalább egy) társadalmi ellentétet, amelyben két párt vagy osztály próbál érvényesülni egymással szemben. Ezeket a küzdelmeket részletesen leírják olyan írások, mint az *Osztályharcok Franciaországban* vagy *A tizenharmadik Brum- aire Louis Bonaparte*. Ha a viszonyok felborulnak, és új termelési mód jön létre, hamarosan új, csoportokhoz kötött érdekellentétek alakulnak ki.

Bentham érdekfelfogása kezdetben empirikus-érzékeny. Az ő Az "öröm és fájdalom" elve az emberekkel kapcsolatos (kvázi) empirikus megfigyelésből ered. Ez az elv mindenekelőtt egyetemes, azaz történelmileg nem kötött. Mindazonáltal azt is ki lehetne mutatni, hogy Bentham, tekintettel a politikai tájra és a benne lévő kiváltságos hatalmi pozíciókat, ad-.

153 Vö. Forbes, Ian: Marx and the New Individual, Routledge, London; New York pp.1990, 21.

154 Vö. ibid., 27-33. o.

155 MEGA² I/11, P. 103.

elkezdte kiigazítani a terveit. Az a felismerése, hogy a hatalom korrumpál, és hogy rossz politikai körülmények között előbb-utóbb a "legnagyobb szám boldogsága" ellen hat, arra készítette, hogy egyre inkább az érdeklődés történeti-szociológiai változata felé forduljon. Mary P. Mack a következő szavakkal is összefoglalja Bentham fejlődését: "Végül azt a végzetes felfedezést tette, hogy az intézmények formálják az embert, lemondott korábbi individualizmusáról, szociológus lett, és leírta az angol arisztokrácia zsarnokságát".¹⁵⁶ A "baljós érdek" fogalma számára inkább sokoldalú címke maradt, mint szisztematikusan kidolgozott fogalom, amelyet a legkülönbözőbb társadalmi kiváltságos pozíciókkal szemben tudott elhelyezni, mint például az igazságszolgáltatás, az arisztokrácia vagy később az egyház.¹⁵⁷

Bentham a hamis érvek, tévhitek és szisztematikusan generált téveszmék lebontásával bizonyította a politikai nyelv iránti érzékenységét. Mivel nemcsak David Hume szenzualizmusa ihlette, hanem profán értelemben vett racionalista is volt, a politikai nyelv kritikájáról szóló írásai, mint például a *Politikai tévtanok kézikönyve* (1824), arról a meggyőződéséről tanúskodnak, hogy a mindenki számára egyenlő esélyeket kínáló, zökkenőmentes politikai folyamat akkor lenne lehetséges, ha a politikai nyelv megtisztulna minden hamis képzettől. Ez azt is jelentette, hogy az érzelmekkel teli felhívások minden pillanatát el kellett vetni, különösen, mivel ezek nem feleltek meg az arány-

156 Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto pp1962., 439.

157 Bentham valláskritikája egy másik közös vonást jelent Marxszal. Bentham 1817-1823 között valláskritikus művek egész sorát írta, amelyek különösen az anglikán államegyház intézménye ellen irányultak. Ezek közé tartozik a *Swear Not At All* (1817); *Church-of-Englandism and its Catechism Examined* (1818); *Analysis of the Influence of Natural Religion on the Temporal Happiness of Mankind* (1822, Philip Beauchamp álnéven) és a *Not Paul, but Jesus* (1823). A bírói kar és a világi elit mellett az egyházi tisztviselőket most már teljes joggal azonosították, mint egy másik csoportot, amelynek "baljós érdeke" vagy az intézményük és a hozzá kapcsolódó kiváltságok megőrzéséhez fűződő érdeke a legnagyobb tömegek legnagyobb boldogságának útjában állt. Egy jövőbeli utitarista társadalomban a vallásnak nem volt helye, míg a politikai tisztviselők vagy az ügyvédek továbbra is fontos funkcionális elemei lesznek a társadalomnak, még akkor is, ha "baljós érdekeiket" okos politikai intézkedésekkel meg kell akadályozni. Lásd: Crimmins, James E.: *Bentham on Religion: Atheism and the Secular Society*, in: *Journal of History of Ideas*, Volume No47., 1 (Jan.-Mar., 1986), pp. 95-110.

nális folyamat.¹⁵⁸ Bentham tehát korai ideológiakritikusként mutatja be magát, aki a politikai hegemoniák nyelvi alapú logikájának korai megsejtése ellenére még mindig az igazság kevésbé összetett értelmezését feltételezi. Implicit módon hisz az objektivisták tényszerű megoldásokban, amelyeknek számára az ember potenciális szenvedés- és örömeizeteire kell vonatkozniuk.¹⁵⁹

4.2 AZ ÁLLAM ÉS A NYILVÁNOSSÁG

Miután az előző fejezetben bemutattuk, hogy Bentham számára a politikai rendszer hogyan volt fogékony egy sajátos csoportérdekre, és miután Marxnál ismertettük a politikai uralom ideológiai funkcionális logikáját, a következő fejezet célja annak meghatározása, hogy mindkét gondolkodó mit tekint az állam lényegének. Mindkét politikai elméletben meg kell határozni az állam sajátos és szisztematikus szerepét és funkcióját, valamint azt a viszonyt, amelyben a nyilvánosságot meghatározzák.

158 Bentham ma valószínűleg inkább Jürgen Habermas, mint Chantal Mouffe követője lenne.

159 Mai szemmel nézve ez a nézet határozottan elavult. J. H. Burns a következő találó értékelést adja Bentham felvilágosult gondolkodásáról: "Bentham a politika valódi természetének eltorzításaként tekintett a téveszmék világára. A politikai folyamat - megfelelően értelmezve és irányítva - a racionális diskurzus folyamata volt: nem olyan diskurzus, amely abszolút és általánosan elfogadott tételekhez vezet - "mert a bizonyosság nem tartozik az emberi ügyekhez" -, de legalább olyan diskurzus, amelyet általánosan elfogadott kritikai elvek irányítanak. Úgy vélte, hogy az emberi társadalmakat, az erővel kezdve, hosszú ideig a szokás és a hagyomány tartotta fenn; és úgy látta, hogy amikor először alakultak ki olyan társadalmak, ahol a meggyőzés az erő és a tehetetlenség helyébe lépett, a meggyőzés gyakran irracionális volt. De előre tekintett "a civilizáció történetének egy olyan korszakára" (A tévedések könyve zárószavai), amikor a racionális érveknek fel kellett volna váltaniuk a retorika szemfényvesztéseit. A demokratikus kormányzás elméletébe a felvilágosodás nagy elveit vitte bele. Ezek az elvek aligha tehetnek róla, hogy ne tűnjenek most kissé illuzórikusnak [...]. Még mindig hiszünk a politika racionális tudományának lehetőségében. Mi már nem hisszük, ahogy Bentham tette, hogy a politika folyamata, ha helyesen végzik, maga is racionális tudomány." Burns, J. H.: Bentham's Critique of Political Fallacies, in: Parekh, Bhikhu (szerk.): Jeremy Bentham: Ten Critical Essays, Routledge, New York (et al.) (2011/1974), pp. 166.

Először is, itt egy durva áttekintés következik, amely felvázolja az állam mindenkori funkcionális definíciójának összehasonlító megközelítését: Joggal állíthatjuk, hogy Bentham számára az állam a büntetés szelleméből fakad, különösen mivel büntető hatalom nélkül nem lehet szó államról.¹⁶⁰ Politikai elméletének négy célkitűzése közül Bentham számára a biztonság a legalapvetőbb feltétel, és az állam számára az ennek garantálására szolgáló eszköz. Csak akkor, ha ez az előfeltétel teljesül, ha az emberek békében élnek egymással, akkor szentelheti magát az állam a boldogság másodlagos előfeltételeinek: a megélhetésnek, a jogegyenlőségnek és - korlátozott mértékben - a jólétnek. Marx a biztonságot szintén az állam funkciójának nyilvánítja, de sajátos értelemben. A burzsoázia, amely felhatalmazta magát az állammal, arra használja azt, hogy biztosítsa tulajdonát és a termelési eszközök tulajdonjogán alapuló gazdasági fölényét. Gazdasági fölénye az állam elfoglalásával politikai fölényévé vált. A polgári állam tehát pártállamnak (Marx szerint "politikai államnak") bizonyul, amely a törvény és az erőszak eszközeivel biztosítja a birtoklást a tulajdontalanok és a választójogoktól megfosztottak követeléseivel szemben. Így a korai Marx számára az úgynevezett *Német ideológiában* az állam "[...] nem más, mint a szervezeti forma, amelyet a burzsoázia mind külsőleg, mind belsőleg szükségszerűen ad magának tulajdonának & érdekeinek kölcsönös biztosítására".¹⁶¹

A funkciót itt azonban nem úgy kell érteni, hogy a polgári osztály A burzsoázia elvette az államot az arisztokráciától, és egy rendszerszintű kontextusban játszotta a szükséges történelmi szerepét. A burzsoázia inkább az államot harcolta ki az arisztokráciától, és a marxi történelemfilozófia szempontjából a szükséges történelmi szerepét egy rendszerszintű kontextusban játszotta.¹⁶²

160 Hofmann, Wilhelm: Ohne Strafe gibt es keinen Staat. Bentham's Reconstruction of the State from the Spirit of Punishment, in: Asbach Olaf (szerk.): Vom Nutzen des Staates - Staatsverständnis des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill, Nomos Verlag, Baden-Baden pp. 2009,131-152.

161 MEGA² I/5, 116-117. O.

162 Vö. Hirsch, Joachim; Kannankulam, John; Winsel, Jens: Bevezetés, Marx, a marxizmus és az állam kérdése, in: Hirsch, Joachim; Kannankulam, John; Winsel, Jens (szerk.): Der Staat der Bürgerlichen Gesellschaft, Nomos Verlag, Baden-Baden 2008, pp. 9.

A napóleoni háborúk után az állam fogalma már önálló alapfogalomként honosodott meg a német nyelvterületen.¹⁶³ Különösen G.W.F. Hegel tette az államot gondolkodásának központi mozzanatává és történelemfilozófiájának végpontjává. Számára az állam a megvalósuló világszellem, és így a szabadságra törekvő emberi gondolkodás legaktuálisabb kifejeződése. Hegel szerint a polgári társadalom, amely az érdekek sokféleségében nyilvánul meg, az állammal szemben az erkölcs külön szféráját állítja. Az állam által végrehajtott polgári törvény, amely tükrözi azt a történelmi emberi önismeretet, amely szerint minden embernek a szabadság a rendeltetése, arra kényszeríti a polgárokat, hogy egyetemes kölcsönös elismerésben békét kössenek. Ugyanakkor azonban kialakul az állam szükségességének belátása. Csak a közvetítő állam és a moralizáláshoz hozzájáruló polgári jog révén talál az ember kiutat a dialektikusan haladó történelmet meghatározó többszörös úr-szolga viszonyból.¹⁶⁴ Hegel számára az állam a megvalósult szabadság. Karl Marx viszont kifejezetten ellenezte az állam ilyen abszolutizálását a *Hegel jogfilozófiájának kritikájában* (1843/1844). Sőt, az állam eltörlésére való felhívást is Marxnak tulajdonítják. A következőkben fontos bemutatni, hogy Marxnak összetett és az idők során változó államképe volt, amelyben legalább háromféle államképet lehet megkülönböztetni. Ezek a következők: 1.) A korabeli polgári állam. 2.) A proletariátus diktatúrája vagy a jövő meghódított állama. 3.) A felbomló állam vagy a dolgok társadalmi igazgatása a távoli jövőben.¹⁶⁵

Mindenekelőtt egy elméleti-történelmi perspektívát szeretnék itt felajánlani, amely az új rendszer lehetővé teszi Bentham és Marx államfelfogásának szisztematikus lebontását. Quentin Skinner *The Three Bodies of the State (Az állam három teste, 2012)* című esszéjében kimutatta, hogy¹⁶⁶ történelmileg legalább három különböző államfelfogás létezett. Egyrészt volt egy "abszolutista felfogás", amely a "státusz" szóból származott, és amely a fejedelem hatalmi igényével volt összekapcsolva. Másrészt létezett egy "populista felfogás" is, amely az államot a nép vagy a nemzet egészére értette. Ez a felfogás a korai Marxnak tulajdonítható (1843 körül).

163 Vö. Boldt, Hans (et al.): Staat und Souveränität, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhart (szerk.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. Stuttgart pp6, 1990., 1-154.

164 Vö. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Vorlesung über die Philosophie der Geschichte, Werke Band Suhrkamp12., Frankfurt am Main. 1986.

165 Vö. Lenin, Vlagyimir Iljics: Állam és forradalom, in: ders: Werke, Berlini25, kötet (19721917/1918), 393-507. old.

166 Vö. Skinner, Quentin: *Az állam három teste*, Wallstein Verlag, Göttingen. 2012.

"populista államfelfogás". Azonban, mint majd látni fogjuk, Marxnak vannak olyan kijelentései is, amelyek az államot a társadalom mellett és fölött álló intézményként értelmezik. Skinner harmadik történeti államfelfogása az úgynevezett "redukcionista államfelfogás". E nézőpont szerint elsősorban a kormányt és annak irányító apparátusát tekintik államnak. Jeremy Bentham is osztja ezt a felfogást, amikor a kormányzás tekintetében a szuverénról beszél. Ugyanakkor azonban szembeállítja ezt a népszuverenitás fogalmával, amely a politikai társadalom egészét jelenti.¹⁶⁷ A két fogalom közötti kapcsolatot a következőkben tisztázzuk. Marxnál, akárcsak Benthamnál, mindhárom államfelfogás megtalálható anélkül, hogy bármelyikük domináns lenne. Ezért fontos figyelni az egyes államfogalmak konkrét használatára.

Bentham esetében ebben a fejezetben azt szeretném bemutatni, hogy 1.) a biztonságot az állam központi feladatának nyilvánítja, és hogy a politikai uralom modellje így a *cserémodell*ként értelmezhető, illetve hogy az államot így a nép racionális funkciójaként fogja fel, 2.) Bentham az arisztokratikus felsőbbrendűséggel szemben az univerzalizált polgárság nevében a demokratizálódás mellett érvel, de óva int a stabilitást veszélyeztető radikális egalitarizmustól, 3.) a parlament nyilvánosságának elvét a polgári utilitárius állam központi működési mechanizmusaként határozza meg, 4.) Bentham, bár érzékeny a polgári utilitárius állam nyilvánosságára, az államot nem tekinti a nép racionális funkciójának. Bentham, miközben érzékenyen reagál a bürokratikus veszélyekre, a köztisztviselőket mégis a nemzeti jó nélkülözhetetlen hordozóinak tekinti.¹⁶⁸

Elsőként a biztonság Bentham általi hangsúlyozására térek ki. Véleménye szerint az államnak mindenekelőtt a biztonságot kell garantálnia és rendet kell teremtenie. Ha ez nem sikerül, a polgár kénytelen maga cselekedni a szükség idején. Az 1780. júniusi londoni katolikusellenes Gordon-lázadások idején polgárórség alakult, hogy felvegye a harcot a "No Popery!" skandáló tömeggel. (néha véletlenül a "No Proper!" nevet is kapta Charles Dickens egyik története után).

167 Az állam fogalmának történelmi átalakulásáról lásd: Boldt, Hans (et al.): Staat und Souveränität, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Kosselleck, Reinhart (szerk.), Geschichtliche Grundbegriffe, vol. 6, Stuttgart S. 1990,1154.

168 A Bentham koldusgazdálkodásáról szóló későbbi fejezetben azonban azt is be fogjuk mutatni, hogy az általa elképzelt "nemzeti jóléti egyesülettel" Bentham egy olyan államot tervezett az államon belül, amely a társadalom szociális problémáinak kezelésére hivatott, anélkül, hogy a javak radikális újraelosztására törekedett volna.

ty!")¹⁶⁹ a fosztogatás és a pusztítás visszaszorításának ügyét tűzte ki célul. A fiatal Jeremy Bentham egy időre szintén egy ilyen milícia tagja lett. Bentham társadalomfilozófiájának célja, úgy tűnik, az ilyen anarchikus lázadások megismétlődésének megakadályozása.¹⁷⁰ Andreas Leopold Hofbauer úgy látja, hogy Benthamet "a polgári félelem és a logisztikai fejlesztések iránti akarat keveréke"¹⁷¹ vezérelte. Hofbauer kommentárja Bentham akkori önértékeléséről rendkívül árulkodó, ami a fiatal Bentham korához való viszonyát illeti.

"Bentham naplóbejegyzése: "Egy éjszakán át háborús hős voltam - felfegyverkezve járőröztem az utcákon". [Hofbauer, G.R.] Bentham későbbi érzése, hogy hősiesen hozzájárult a rend helyreállításához, talán vegyes lehetett. Kétségtelen, hogy e kirohanások kiváltó okai a szeme előtt vannak. Legalábbis egyes részeik. Amit nem lát, az ennek a felkelésnek a politikai dimenziója, amely szponzívan erőszakot vált ki. Amit viszont lát, kétségtelenül félelmetes módon, azok az okok. Anglia metropoliszának börtöneiben elképzelhetetlen körülmények uralkodnak. A tífusz és a vérhas burjánzik. A drákói törvények kényszermunkához, életfogytiglani börtönbüntetéshez vagy halálbüntetéshez vezetnek még a legkisebb kihágásért is (amelyet gyakran pusztán túlélési kényszerből követnek el a megfosztottak). A tyburni akasztófán hetente mézszárlásfesztiválokat tartanak, amelyek hozzájárulnak a lakosság szórakoztatásához (és brutalizálásához). Akik nem a bitófán végzik, azok a hatalmas börtönépületekben találják magukat, ahol attól félnek, hogy elragadja őket a láz (néha még a tárgyalás előtt). A börtönök büze szó szerint áthatja Londont. A bűnözés és az erőszak egyesek számára tökéletesen elfogadható megnyilvánulás, mások számára kegyetlenül kegyetlen büntetés alapja."¹⁷²

Bentham polgárőrségben való részvétele egybeesik rendszerhű és reformoptimistának tartott magatartásának azzal a szakaszával, amely az 1790-es évek végétől - a francia forradalom őt lenyűgöző borzalmai miatti rövid megszakítás után - lassan lecsengett, és helyébe radikális álláspont lépett.

169 Vö. McDonagh, Patrick: *Idiocy: A Cultural History*, Liverpool University Press, Liverpool 2008, pp. 172.

170 Hofbauer, Andreas Leopold: Háttér és zárlat. Incidentals to the Prison Cul- lisse, in: Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher, Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): *Panoptikum oder das Kontrollhaus*, Matthes & Seitz, Berlin 2013, pp. 182.

171 *Ibid.*, p. 186.

172 *Ibid.*, 184-185. o.

amelyben kifejezetten szembefordult az arisztokráciával és a politikai berendezkedéssel, amelyet elég jól ismert. Ő maga 1782-1789-ben Lord Shelburne (1737-1805) révén ismerkedett meg a londoni politika világával, aki politikai mentora lett, és aki viszont Benthamtól kért tanácsot etikai és jogi kérdésekben.¹⁷³

A tulajdon garantálása egész életében Bentham politikai filozófiájának egyik legfontosabb eleme maradt, amely végső soron egy okos ösztönző struktúrán vagy közvetett politikai ellenőrzésen alapult. Ahhoz azonban, hogy a tulajdonképzés mint ösztönző struktúra garantált legyen, a tulajdon megsértése esetén büntetéssel való fenyegetés szükséges. Bentham számára ez az állam alapvető funkciója, akinek államfilozófiáját Wilhelm Hofmann ezért "az államnak a büntetés szelleméből való újjáépítésének" is nevezi.¹⁷⁴ Bentham egyenesen azt állítja, hogy még a liberális demokráciák is csak a büntetéssel való hiteles fenyegetés feltétele mellett működhetnek hatékonyan:¹⁷⁵ "A büntetés mindenütt rossz, de mindenütt szükséges rossz: a büntetés, vagyis a közhivatalnokok által szándékosan alkalmazott szenvedés. Ha nincs büntetés, nincs kormány; ha nincs kormány, nincs politikai társadalom."¹⁷⁶ Bentham itt különbséget tesz egyrészt a büntető állam ("politikai" vagy "jogi szankció"), másrészt a szankcionáló nyilvánosság ("erkölcsi" vagy "népi szankció") között, amely például a közpénzek felhasználása felett őrökdi.¹⁷⁷ Mindkettő irányító viszonyban áll egymással, de csak annyiban, amennyiben a politikai központ, a jogalkotás helye látható. A kölcsönös betekintést nem kell úgy tekinteni, mint egy

"panoptikus" kapcsolat értelmezhető: Bentham maga is különbséget tesz a-

egyrészt a panoptikus modell, amelyet például a börtönökben történő reszocializációra használnak, a

173 Vö. Mack, Mary P.: Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792, Heinemann, London; Melbourne; Toronto, 370-406. o1962., Vö.

174 Hofmann, Wilhelm: Ohne Strafe gibt es keinen Staat. Bentham's Reconstruction of the State from the Spirit of Punishment, in: Asbach Olaf (szerk.): Vom Nutzen des Staates - Staatsverständnis des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill, Nomos Verlag, Baden-Baden pp. 2009,131-152.

175 Ez egy olyan szempont, amelyet a mai liberális demokráciákban gyakran figyelmen kívül hagynak.

176 Bentham, Jeremy: Principles of Penal Law, in: Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): The Works of Jeremy Bentham, Volume I, William Tait, Edinburgh 1843, pp. 528.

177 Vö. Hofmann, Wilhelm: Ohne Strafe gibt es keinen Staat. Bentham's Reconstruction of the State from the Spirit of Punishment, in: Asbach Olaf (szerk.): Vom Nutzen des Staates (Az állam hasznosságáról).

- Understanding of the State in Classical Utilitarianism: Hume - Bentham - Mill, Nomos Verlag, Baden-Baden S2009., 140.

az iskolai oktatás vagy a gyárakban zajló munkafolyamatok, másrészt a politikai szféra a parlamenttel és a nyilvánossággal. Ez utóbbi szférát illetően soha nem a panoptizmus fogalmát idézi, hanem mindig a közvéleményt mint végső bíróságot.¹⁷⁸ Itt az átláthatóság mindkét fél részéről a szankcionálás feltételévé válik, ami viszont a demokratikus szerveződés bármelyik formájának feltétele.

Mindazonáltal Bentham a büntetést is rossznak tartja. Gazdasági szempontból a túl sok büntetés szükségtelenül költségigényesnek bizonyul. Paradox módon a büntetés különböző formái Bentham államfilozófiájának központi elemei, ugyanakkor a jogfilozófus és büntetőjogi reformer Cesare Beccaria (1738-1794) gondolataira épülő programjának célja a¹⁷⁹tényleges szankciók és a velük járó szenvedés minimalizálása. Büntetőjogi reformjával Bentham világos jogismeretet akart nyújtani a polgároknak, hogy ne legyenek tudatlanul bűnösök. Ez a feladat tűnt a legsürgetőbbnek a körülményekre való tekintettel. Philip Schofield kifejtette: "Ez volt a Véres Kódex ideje. Lehet, hogy törvénytelen volt kínzásnak alávetni [...], de az 1820-as években több olyan bűncselekmény²⁰⁰ is volt, amelyért fel lehetett akasztani. Angliában és Walesben az 1821 és 1825 közötti 5 évben 5220 halálos ítéletet hoztak, és 364 kivégzést hajtottak végre."¹⁸⁰

Az akkori jogrendszer perfiditása abban állt, hogy egy pontos a törvények ismerete gyakorlatilag lehetetlen volt az átlagpolgárok számára. A jogértelmezés monopóliumát az arisztokrata elit birtokolta, amely arra törekedett, hogy ezt a jövedelmező monopóliumot saját maga számára fenntartsa. Így jellemzi Schofield Bentham államproblémáját a következőképpen:

178 Vö. Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London 1978, 19. o. Vö. ezzel szemben Alexander Weiß azt a tézist állítja fel, hogy Bentham elképzelése az átlátható parlamentről, ahogyan azt Bentham például a *Political Tactics* (1791) című művében leírta, minden bizonnyal hasonló strukturális jegyeket mutat, mint a lényegesen korábban kialakult panoptizmus elképzelése. Weiß, Alexander: *Theorie der Parlamentsöffentlichkeit. Elemente einer Diskursgeschichte und de-liberatives Modell*, Nomos Verlag, Baden-Baden pp2011., 23-43.

179 Beccaria, Cesare: *Von den Verbrechen und Strafen*, Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin (1764)2005.

180 Schofield, Philip: *Bentham. A Guide for the Perplexed*, Continuum, London; New York 2009, pp. 138.

"Amit a bírák alkottak, az Bentham szerint látszatjog, utólagos jog, kutyatörvény volt. Mint kifejtette, a bírák úgy alkották meg a Common Law-t, ahogy "az ember a kutyájának alkot törvényeket". Amikor a kutyád olyasmit tesz, amit meg akarsz szakítani, megváród, amíg megteszi, és aztán megvered érte". A bírák nem voltak hajlandóak előre megmondani, hogy mit nem szabadna egy embernek megtennie, hanem "addig várnak, amíg az illető nem tesz meg valamit, amiről azt mondják, hogy nem szabadna megtennie, és akkor felakasztják érte". A Common Law Bentham szerint korrump, megismerhetetlen, hiányos és önkényes volt."¹⁸¹

Bentham Beccariától veszi át azt a felismerést, hogy a törvény szövegét szükségszerűen minden polgár számára átláthatóvá kell tenni. Ez utóbbi a *Bűncselekményekről és büntetésekről* (1764) című értekezésében írta:

"Ha a törvények értelmezése az egyik rossz, akkor nyilvánvaló, hogy a másik az a sötétség, amely szükségszerűen követi az értelmezést, és ez annál nagyobb, ha a törvények a nép számára idegen nyelven íródnak, ami a népet kevesektől teszi függővé, így nem tudja maga megítélni, meddig terjed a szabadsága és tagjainak szabadsága - egy olyan nyelven, amely egy pompás és nyilvános könyvet mintegy magánjellegűvé és zárttá tesz. Minél többen lesznek azok, akik megértik és kezükben tartják a szent törvénykönyvet, annál ritkábbak lesznek a bűncselekmények, mert nem lehet kétséges, hogy a büntetések ismeretlensége és bizonytalansága elősegíti a szenvedélyek ékesszólását."¹⁸²

Az a bevezető szakasz, amely Bentham politikai gondolkodásának elindító pillanata lett, szintén Beccaria emé írásából származik:

"Ha kinyitjuk a történelemkönyveket, láthatjuk, hogy a törvények, amelyek csak szabad emberek közötti szerződések, vagy csak azoknak kellene lenniük, általában nem voltak mások, mint néhány ember szenvedélyeinek eszközei, vagy véletlen vagy múltó alkalomból születtek. Az emberi természet hűvös szemlélője tehát még nem vitte színre őket, aki az emberek tömegének cselekedeteit egyetlen szempontra összpontosítja, és abból a nézőpontból szemléli őket, nevezetesen abból a szempontból: *a legnagyobb boldogság a legnagyobb szám között elosztva.*"¹⁸³

181 Ibid., p. 139.

182 Beccaria, Cesare: Von den Verbrechen und Strafen, Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin (2005/1764), pp. 16-17.

183 Ibid., p. 6.

Bentham felfogása szerint az államnak a jövőben, a jogrendszer reformja után, hatékony elrettentő stratégiával, minél több költségigényes büntetőintézkedést kellene megkímélnie magát. Ha az állam elveszíti a helyes (büntető) intézkedést, elveszíti létjogosultságának alapját, mert nem más, mint a polgári társadalom eszköze. Mint ilyen eszköz, a saját boldogságszámításának függvénye. Ha a polgári közvélemény úgy találja, hogy az állam (vagy annak kormánya) inkább káros, mint hasznos a boldogsága szempontjából, akkor a diszfunkcionális államot (vagy annak kormányát) egy újjal fogja helyettesíteni. Lázadni fog, mert csak akkor követi, ha az uralkodók is az ő érdekeit szolgálják. Ez Bentham egyik legfontosabb érve az *Egy töredék a kormányzásról* című művében (*A Fragment on Government*), amely az évből származik. 1776.

Bentham korai műve a híres angol jogtudós, William Blackstone (1723-1780) népszerű, négykötetes *Commentaries on the Laws of England* (1765-1769) című művének kritikája, amely már Bentham jogi tanulmányai alatt is standard műnek számított. Bentham itt Blackstone-t a fogalmi homályossága miatt bírálta, de még konkrétabban azért, mert a természetjog által inspirált jogi fikciókat használt. Így kritizálta Blackstone azon elképzelését, hogy az uralom és az állam az uralkodók természetes jogán alapul, valamint azt az elképzelését, hogy a személy bármilyen természetes joga a személy társadalmi helyzetéből vezethető le. Bentham azt is megmutatja, hogy Blackstone időnkénti ellenkező értelmű megjegyzései ellenére a társadalom számára egy régen (az ősökön keresztül) létrejött fiktív szerződéses megegyezés alapjain nyugszik. Ezzel a metafizikai konstrukcióval szemben Bentham világossá teszi, hogy szerinte bármely politikai közösséget csak az határoz meg, hogy az alattvalói "megszokott engedelmisséget" tanúsítanak egy vagy több személy ¹⁸⁴iránt, és ennek a szokásnak még csak tökéletesnek sem kell lennie.¹⁸⁵ Ennek megfelelően minden politikai közösség folyamatosan létezik, amíg a követők valószínűsíthető személyes hátrányai nem csökkennek.

184 Bentham, Jeremy: *A Fragment on Government*, Cambridge University Press, Cambridge, New York (et al.), (1776), pp1990. 40.

185 Mint ismeretes, Max Weber uralom-definíciója - mint a hatalom szociológiailag amorfi fogalmának speciális esete - hasonlít Bentham politikai közösség-definíciójához: "Az uralom feltehetően azt jelenti, hogy egy bizonyos tartalmú rend számára az engedelmisség megtalálásának esélyét jelenti, meghatározott személyeknél. Weber Max: *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*, 3. kiadás, Zweitausendeins, Frankfurt am Main (2005/1922), pp. 38.

Az engedelmisség hátrányai kisebbek, mint az ellenállás hátrányai.¹⁸⁶ Vagy ahogy Bentham fogalmaz: "[...] amíg az engedelmisség valószínűsíthető ártalmi kisebbek, mint az ellenállás valószínűsíthető ártalmi [...]".¹⁸⁷

De Bentham számára az is igaz, hogy az uralmat igazoló fikciók és metafizikai érvek csak korlátozott mértékben tudják visszatartani az embereket a re- voltól. A *Fragment on Government* (1776) című művével Bentham először vezeti be sikeresen a Hume-tól átvett, a legnagyobb szám számára való hasznosság elvét az angol jogi és intézményi rendszerről szóló vitába. Ugyanakkor a Töredék, amely csak a Black-stone írás bevezetőjével foglalkozik, Bentham első jelentős kritikája a természetjogról, amely számára a fikciók birodalmába tartozik. Bentham szerint a politikai és jogi elit azért hozta létre a természetjog fikcióját, hogy aztán szisztematikusan saját maga számára instrumentalizálja azt.¹⁸⁸ Először is, Bentham kritizálja Blackstone fogalmi kétértelműségét. Nem világos például, hogy pontosan mit is értünk eredeti társadalmi szerződés alatt, és a ¹⁸⁹társadalmat néha a természet állapotának egy formájaként, máskor pedig saját kormányzat alatt álló, szerződés utáni politikai közösségként írják le.¹⁹⁰ Legalábbis Bentham szerint Blackstone a társadalmi szerződés jellegét nem tényleges, hanem fiktív szerződésként mutatja be.¹⁹¹ A természeti állapot (Bentham: "state of nature") és a társadalmi állapot (Bentham: "state of government" vagy "political society"), ahogy Bentham Blackstone ellenében érvel, úgy létezik, mint a fény és az árnyék mindig egyszerre.¹⁹² Ha egy politikai közösségben megfigyelhető a szabályozói engedelmisség, akkor beszélhetünk "politikai társadalomról":

"Amikor számos személyről (akiket *alanyoknak* nevezhetünk) feltételezzük, hogy *szokásuk* engedelmeskedni egy bizonyos ismert személynek vagy személyek egy csoportjának.

186 Max Weber számára a "hit legitimitásának" különböző formái állnak az uralom basisában.

187 Bentham, Jeremy: *A Fragment on Government*, Cambridge University Press, Cambridge, New York (et al.), (1776), pp1990. 56.

188 Vö. Bentham, Jeremy: Appendix A: From the Preface to the Second Edition, in: Bentham, Jeremy: *A Fragment on Government*, Cambridge University Press, Cambridge; New York (1990/1776), 115-122. o. Vö.

189 Vö. Bentham, Jeremy: *A Fragment on Government*, Cambridge University Press, Cambridge, New York (et al.), 1990 (1776), 36-37. o.

190 Vö. *ibid.*, p. 37.

191 Vö. *ibid.*, 39. o.

Vö.192. *ibid.*, 36-59. o.

(akiket *kormányzónak* vagy *kormányzóknak* nevezhetünk), az ilyen személyeket (*alattvalók* és *kormányzók*) együttesen a *politikai* TÁRSADALOM állapotának nevezzük. [...] A *természetes* TÁRSADALOM állapotának gondolata, mint mondtuk, negatív. Ha több személyről feltételezzük, hogy szokásukban áll egymással *beszélgetni*, ugyanakkor nem élnek a fent említett szokásokban, akkor azt mondjuk, hogy a *természetes* TÁRSADALOM állapotában vannak. [...] A két állapot közötti különbség, mint már megfigyeltük, az *engedelmesség szokásában* rejlik.¹⁹³

Ugyanakkor azonban az is igaz, ahogyan a fenti idézetből is levezethető, hogy a különböző államok uralkodói egymáshoz való viszonyukban is természetesen állnak. Ennek megfelelően a "természeti állapot" és a "kormányzati állapot" relációs fogalmak. A társadalom politikai állapota nélkül nem kell természeti állapotról beszélni. A nemzetközi teret (a "nemzetközi" kifejezést Bentham találta ki) tehát az államok közötti anarchia jellemzi; ez az államok társadalmának természeti állapota.

Bentham szerint az államokon belül megjelennek a jog "magyarázóí". Számára Blackstone az, aki a jogrend tisztázására tart igényt. Bentham ezzel szemben "cenzornak" tekinti magát.¹⁹⁴ Mint ilyen, nem kötődik egy államhoz és az abban adott törvények tényleges állapotának magyarázatához. A nemzeti normáktól mentesen annak a kérdésnek szentelheti magát, hogy mi *legyen a jog*. A tényleges és a kellene állapotok közötti világos analitikus megkülönböztetést, amelyet Bentham Blackstone-nal kapcsolatban használ (és amelyet később az emberi jogok eszméjéről folytatott vitában alkalmaz), David Hume írásaiból vette át.¹⁹⁵ A cenzor szerepének megfelelően Bentham élete későbbi szakaszában számos európai és amerikai állam törvényhozójaként tevékenykedett.

Meg kell jegyezni, hogy Bentham korai munkáiban a politikai uralom a *cseré modelljeként* fogalmazódott meg. A kormányzottak a biztonságért és a jogi stabilitásért cserébe engedelmessé válnak. Továbbra sem világos azonban, hogy az elit ideológiai manővereit figyelembe véve pontosan hogyan néz ki a hűség és a potenciális lázadás költség-haszon számítása. Bentham feladata itt az volt, hogy Blackstone példájára és David Hume-ot követve (akitől Bentham remélt) legalább néhány ilyen politikai és jogi fikciót megmagyarázzon.

193 Ibid., 40-43. o.

194 Vö. *ibid.*, 7-8. oldal.

195 Vö. Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 121. o.1962,

hogy már diszkreditálta a szerződéselméletet) mint elavult ostobaságot.¹⁹⁶

Míg Blackstone az államot szuverénként értelmezte, addig Bentham nem tett egyértelmű különbséget, mivel néha a kormányt, néha pedig a népet nevezte szuverénnek. Nancy L. Rosenblum, aki Benthamet a modern államok úttörőjeként ismeri el,¹⁹⁷ megjegyzi Bentham fogalmi homályosságáról, hogy kezdetben inkább "politikai társadalomról", mint "államról" beszélt. Bentham szerint a hatalmon lévőket nem az állam, hanem a nép szolgálóiként kell értelmezni. Bentham nemcsak az állam megszemélyesítését akarta elkerülni, hanem arra is érzékennyé akarta tenni, hogy minden politikai társadalom egyénekből áll.¹⁹⁸

Bár Bentham is a "szuverén" kifejezést használta a kormányra, számára a szuverenitás alapja a nép volt ("népi szuverén"). Amíg a boldogsággal kapcsolatos számításai pozitívak, addig engedelmeskednek a kormányuknak. Ez igaz az abszolút monarchiákra éppúgy, mint a folyamatos

196 Vö. Bentham, Jeremy: *A Fragment on Government*, Cambridge University Press, Cambridge, New York (et al.), 1990 (1776), pp. 51-53.

197 Nancy L. Rosenblum a következőképpen zárja tanulmányát Bentham állammelfogásáról: "E könyv érve az, hogy Bentham politikai gondolkodása a modern állam elméletét alkotja. A legtöbb államelméletben az államot egy olyan magasabb racionalitásnak tekintik, amely a változó és ellentétes érdekek és az egyes csoportok felett áll: Bentham ezt a racionalitást hasznosságnak nevezi. És kifejtette, hogy a hasznosság az egységes jogrendszerben jut kifejezésre. Úgy vélte, hogy az egységes, racionális jogrendszer adja az állam egységét. Az állam egy jogi személy; etikai alapja az individualizmus. Bentham azt állította, hogy ez a politikai rend sajátosan modern felfogása, és az volt a feladata, hogy megmutassa, hogyan lehet a politikát összhangba hozni ezzel a felfogással. A modernizációhoz mindenekelőtt két dologra van szükség. Ez egy olyan jogrendszert igényel, amelynek határtalan a skálája, és amely megfelel az egyének vágyaiban rejlő alapjának. Szükség van továbbá olyan intézményekre is, amelyek támogatják ezt a jogrendszert - különösen egy bürokratizált közszolgálatra, amely a jogalkotást folyamatos folyamattá teszi a sokféleség és a változások befogadására irányuló erőfeszítések során. [...] Az állam minden más rendi formánál jobban képes megvédeni az embert, és egy másik szempontból is ez a legjobb rendi norma: ez az az eszme, amely a legjobban képes megbékíteni az embereket a sokféleséggel és a változással, amelyek a modernitás elkerülhetetlen jegyei." Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London 151-153. o.1978,

198 Vö. Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,72.

a legtöbb fokozatos demokrácia. Még a Bentham által elképzelt képviselői kormányzatban is, ahogyan azt az *alkotmányos törvénykönyv* felvázolja, a nép és a kormányzott elválják egymástól. Bentham számára az állam kormánya nem saját hatalom, hanem a pluralitás eszköze.¹⁹⁹ Rosenblum szerint az, hogy Bentham még akkor is részben rövidítve használja a szuverén fogalmát, amikor a képviselői demokrácia politikai vezetéséről ír, elsősorban annak köszönhető, hogy a népszuverenitás elvét nem egyszerűen a korábbi szuverenitásfelfogások megfordításaként értelmezi.²⁰⁰ Bentham számára a politikai vezetés mindig a nép beleegyezésében gyökerezik, de a látszat szerint a kormány szuverénként jelenik meg. Az ő idejében hagyományosan szuverénnek is nevezték (pl. Blackstone). Ebben a tekintetben a "szuverén" (mint kormány) és a "népszuverén" (mint nép) egymást kiegészítő fogalmakként értelmezendő. Rosenblum számára Bentham így a népi abszolútizmus képviselőjének bizonyul. A kormány, az emberek és az alkotmány dinamikus kölcsönhatásba lépnek egymással. A politikai vezetést figyelemmel kísérik és ellenőrzik, illetve az alkotmányhoz mérik. Elvileg azonban minden eszköz és módszer nyitva áll a kormány előtt, amennyiben az azt meghatározó alkotmány mindig demokratikusan átírható marad. Bentham számára a nép akarata, mint a jogalkotás - bár nem feltétlenül a törvényalkotás - alapjául szolgáló hatóság nem egyhangú.

korlátozott és ezért abszolút domináns.²⁰¹

Az olyan klasszikus liberális gondolkodókkal ellentétben, mint Benjamin Constant, Bentham szuverenitás-fogalma nem sűrűlódik a korlátlan népakarat eszméje ellen. Sokkal inkább az önkény és a szeszélyesség megakadályozása a politikai eseményekben.²⁰² Constant-tal és a *Federalist Papers* szerzőivel ellentétben azonban Bentham nem tekintette a

Nem a "többség zsarnokságát" vizsgálja, amely a demosz ősi félelmét, szeszélyességét és csábító erejét tükrözi. Ehelyett az arisztokrata osztály önkényes uralmát vizsgálja, amelynek az univerzalizált polgárságnak véget kellene vetnie. Ezt a jövőben garantálni kell, ahogyan azt az *Alkotmánytörvénykönyvében* leírja, azáltal, hogy minden politikai tisztségviselőt általános választásra kötelez.²⁰³

Bentham elképzelése szerint tehát az állam polgárai abszolút meghatározzák az alkotmányt és a törvényeket. Ezt azonban csak képviselőkön keresztül tehetik meg,

199 Vö. ibid., p. 74.

200 Vö. ibid. 78-79. o.

201 Vö. ibid., p. 80.

202 Vö. ibid., p. 81.

203 Vö. ibid., 84-85. o.

amelyek megfigyelik és ellenőrzik őket. A politikai vezetés által kidolgozott törvények csak akkor bizonyulnak megfelelőnek, ha azokat a kornak megfelelően általában hasznosnak tartják. Ez azt is jelenti, hogy az alkotmányt és a törvényeket nem szabad a polgárok akarata, változó szokásai és érdekei fölé helyezni, hanem mindig újraindítónak kell maradniuk. Benthamnek az 1789-es francia nemzetgyűléshez fűzött kísérő kommentárjában világossá válik a jognak mint szükségszerűen rugalmas eszköznek ez a felfogása, amelyet mindig ki kell igazítani:

"Mi volt az Országgyűlés mandátuma? Bizonyos esetekben a királlyal együtt törvényt hozni. Hogyan hajtották végre ezt a megbízatást? Azzal, hogy minden esetben, kivétel nélkül, úgy hoztak törvényeket, ahogyan azt jónak látták, a királlyal együtt vagy nélküle. Hogyan fogadta ezt a feltételezést a nép? Az emberek megtapsolták, jóváhagyták, a feltételezést joggá változtatták. Mi következett ebből? Hogy az akkor létező és így felhatalmazott Országgyűlés a legtisztább és legméltatlanabb címmel a nemzet szuverén uralkodója lett, mindaddig, amíg választóinak tetszett. Történt-e kísérlet arra, hogy ezt a szuverenitást természetellenesen kiterjesszék az azzal felruházott test létezési idején túlra? - Hogy az örökkévalóságba is kiterjesszük, ahogyan azt most megpróbálják? Ismételten állítom, hogy ilyen kísérletet soha nem tettek, soha nem nyújtottak be egyetlen ilyen célú beadványt sem. Annak a feladata, aki egy ilyen nyilatkozat létezését állítja, hogy bemutassa azt. Kik azok, akik így örökre meg akarják kötni az államhatalom kezét? A nemzet hamis képviselői. Kik azok, akiknek a kezét ilyen módon meg kell kötni? Éppen ennek a nemzetnek az igaz és törvényes képviselői az örökkévalóságig."²⁰⁴

Az adott törvények hatékonyságát illetően Nancy L. Rosenblum következetesen megjegyzi, hogy Bentham számára azoknak szükségszerűen összhangban kell lenniük a polgárok korszellemével:

"A hatékony törvények legfontosabb összetevője nem az érvényességük vagy a formájuk, hanem az általuk szolgált értékekről való egyetértés megléte vagy hiánya - röviden: a politikai konszenzus. Bentham pedig azt tanácsolta, hogy a jog ereje vagy hatékonysága "jelentős mértékben függhet a következőktől

204 Bentham, Jeremy: Die Notwendigkeiten einer ommächtigen Gesetzgebung, in: Bentham, Jeremy (szerző); Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Akademie Verlag, Berlin 2013, pp. 93.

Valamely szokás valós vagy feltételezett létezése, amelynek a szokásoknak megfelel vagy úgy tesz, mintha megfelelné".²⁰⁵

Bentham elméletének radikális demokratikus vonása, amely már korai munkáiban is felsejlik, de még nem fejlődött ki, a "népi szuverén" gondolatában rejlik, akit nem köthet megmásíthatatlan alkotmány. Számára azonban ez az alulról jövő demokratikus hozzáállás az uralom keletkezéséhez mindig egy olyan szociális reformista megközelítéssel párosul, amely határozottan meg akarja különböztetni magát a forradalmi hozzáállástól. Klaus von Beyme megjegyzéseket tesz Bentham uralomelméletéről:

"A legitimitás hagyományos fogalmainak nem volt helye Bentham rendszerében. A legitimitás szinte a törvényességre redukálódott számára. A törvényes kormány sikeres kormány. A szakirodalomban azonban újra és újra ellentmondásokat fedeztek fel Bentham munkásságában [...]. A politikai-filozófiai írásokban minden kormányzat, amelynek engedelmességek, legitimnek tűnt. Normatív reformirásaiban viszont csak a reprezentatív választott kormányokat tekintette legitimnek. Az ellentmondás feloldását a diskurzus absztrakciós szintjeinek megkülönböztetésével keresték: Bentham nem kételkedett abban, hogy a korabeli kormányok törvényesek voltak. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy bírálja az uralkodó osztályt, mert elutasította annak politikáját. Hosszú távon a politikai oktatásnak át kell hidalnia a legitimitás és a legalitás közötti szakadékot. Ahol a szakadék túlságosan tágul, ott Bentham forradalmakat állapít meg. Ezek azonban inkább a mindenkori kormány elleni államszínre hasonlítottak. A társadalom egészének átfelműlésére irányuló forradalmak nem szerepeltek a művében. Bentham utalt a forradalomhoz való kantiánus hozzáállásra: mindenekelőtt *ex post facto* elfogadás történt, ha új rend alakult ki. Kétség esetén számára az "ellenállás valószínűsíthető ártalmi" nagyobbak voltak, mint a "leigázás valószínűsíthető hátrányai".²⁰⁶

Az előző fejezetben leírt, az uralom igazolására irányuló szisztematikus megtevesztő szándékok feszültségben állnak a kiszámított engedelmisség itt bemutatott modelljével - különösen, mivel Bentham materialista perspektívája (akárcsak Marxé) a szenvedés véges csúszó zónáját sugallja. Bentham ezért arra a következtetésre jut, hogy az uralkodóknak, amennyiben uralmuk hosszú távú biztosításában érdekeltek, önreflexívnek kell lenniük és

205 Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,92.

206 Beyme, Klaus: *Liberalismus. Theories of Liberalism and Radicalism in the Age of Ideologies 1789-1945*, Springer VS, Wiesbaden 2013, pp. 153.

ugyanakkor nyitottnak kell lennie a kritikára és a reformokra.²⁰⁷ John Dinwiddy leírja Bentham azon nézetét, hogy az uralkodó (a mindenkori államformától függetlenül) csak a vélemény- és sajtószabadság révén biztosíthatja (legalábbis a felvilágosodás óta) a hűséget. Csak így lehet elkerülni az elégedetlenség felhalmozódását.²⁰⁸

Ennek fényében Bentham számára fontos volt, hogy az államapparátus ne csak látszólag legyen hasznos. Ez megköveteli az államapparátus kellő átláthatóságát a polgári nyilvánossággal szemben. Bentham így akarja megakadályozni, hogy az állam eszköze észrevétlenül birtokba vegye az állam használóját - a polgárok hirtelen az államot szolgálják, ahelyett, hogy az állam szolgálná az állampolgárokat. Itt nem szabad megfordítani a viszonyt, a politikai sietség "baljós érdeke" által vezérelve. Ebben a tekintetben Bentham instrumentalista szemlélete az állam természetéről és funkciójáról alapvetően demokratikus, még akkor is, ha a büntetést helyezi a középpontba. Marx nagyon hasonlóan vélekedik,²⁰⁹ és a demokráciát "minden alkotmány feloldott rejtélyének" nevezi. Marx számára is az államnak az embereket kell szolgálnia. Konkrétabban fogalmazva, az államot végső soron az elit nép feletti hatalmából a népet szolgáló, "alaposan alárendelt szervvé" kell²¹⁰ átalakítani.

207 Ez a hozzáállás nem különbözik Immanuel Kantétól, aki 1784-es *"Mi a felvilágosodás?"* című esszéjében különbséget tett "az ész magánhasználata" és "az ész nyilvános használata" között. Nagy Frigyes Poroszországában és annak Kant által dicsérettel jelmondatában: "Räsonniert, so viel ihr wollt, aber ge- hecht!" Kant úgy látja, hogy az ország kiadó tudósainak teret adtak arra, hogy räsionnierende Publikumot alkossanak, és szabadon és utólag kritikusan használják az észérveket az adott politikával szemben. Hosszú távon e ténylegesen korlátozott nyilvánosság értelemformáló hatása pozitív hatással lehet az egyébként felvilágosult uralkodó politikailag még mindig cenzúrázó hatalmára. Kant azonban elutasítja a forradalmat vagy a személyes engedetlenséget. Számára minden hivatalnoknak "magánhasználatban kell használnia az eszt", és ezért a politikai rendnek megfelelően kell cselekednie. Csak ha az engedelmség és a stabilitás adott, akkor tudnak fokozatosan meghonosodni a nyilvánosság által kezdeményezett reformok. Kant, Immanuel: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, in: Berlinische Monatsschrift, Heft Berlin 12, 1784, pp. 481-494.

208 Vö. Dinwiddy, John R.: Bentham, Oxford University Press, Oxford; New York 1989, 74-75. old.

209 MEGA² I/2, 31. O.

210 MEGA² I/25, P. 21.

Bentham szemszögéből nézve az egyéni boldogságra való törekvés lehetősége a kialakult polgári jogrend és az abban rejlő büntetésfenyegetés következménye. A szabadság, amely a jogok és kötelességek mellett áll, számára kizárólag a pozitívan megállapított jog terméke, nem pedig metafizikai természetű.²¹¹ Vagy ahogy Bentham parafrazálta a *Principles of Penal Law*-ban (megjelent 1843-ban): "De az okok, amelyek azt kívánják, hogy legyenek olyan dolgok, mint a jogok, nem jogok; - az ok, amely azt kívánja, hogy egy bizonyos jog legyen, nem jog - a hiány nem ellátás - az éhség nem kenyér".²¹² De a jog, amely meghatározza a jogokat és a kötelességeket, és egyáltalán lehetővé teszi a polgári szabadságot, büntetésekkel és szankciókkal való fenyegetéssel jár együtt, amelyeket a lehető legkíméletesebben kell alkalmazni. Bentham kézírataiban, amelyeket Étienne Dumont *Principles of Legislation: From the M.S. of Jeremy Bentham in the year* címmel adott ki 1830, hangsúlyosan szerepel:

"Minden törvény rossz, mert minden törvény a szabadság megsértése: És ismétlem, hogy a kormánynak csak a rossz közül kell választania: E választás során mi legyen a törvényhozó célja? Két dologról kell meggyőződnie: 1. minden esetben arról, hogy az események, amelyeket megpróbál megelőzni, valóban rosszak; és 2. arról, hogy ha rosszak, akkor nagyobbak, mint azok, amelyeket megelőzésükre betevet."²¹³

E forrás alapján nem lehetünk biztosak abban, hogy mennyi Dumont és mennyi Bentham van ebben a megfogalmazásban. Ha úgy döntünk, hogy ezt a kijelentést Benthamnek tulajdonítjuk, akkor úgy olvashatjuk, mint egyértelmű figyelmeztetést a kormányzati vagy állami bürokráciák függetlenedési tendenciája ellen, ami ellentétes a közjóval. Az utóbbi esetben itt válik világossá, hogy Bentham is kénytelen volt olyan természetes szabadságot posztulálni, amely csak a meghatározott

211 Hofmann, Wilhelm: Ohne Strafe gibt es keinen Staat. Bentham's Reconstruction of the State from the Spirit of Punishment, in: Asbach Olaf (szerk.): Vom Nutzen des Staates - Staatsverständnis des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill, Nomos Verlag, Baden-Baden 2009., 136.

212 Bentham, Jeremy: Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and Other Writings on the French Revolution, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip, Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and other writings on the French, Oxford University Press, Oxford; New York 330. o. 2002,

213 Bentham, Jeremy (szerző); Dumont, Étienne (szerk.): Principles of Legislation: From the M.S. of Jeremy Bentham, Wells and Lilly, Boston 1830, 259. o. E forrásból nem világos, hogy a Bentham kijelentéseinek túlzásáról és leegyszerűsítéséről ismert szerkesztő, Dumont milyen mértékben változtatott itt az eredeti kéziratokhoz képest.

a polgári jog korlátozza.²¹⁴ Csak ez a segédkonstrukció teszi lehetővé a fenyegető túlszabályozással szembeni ellenállást. A korai írás *A törvények általában* 1782-ből, azt mondja ebben a tekintetben:

"A szabadságnak tehát két vagy még több fajtája van [...]: szabadság a törvénnyel szemben, és szabadság azokkal szemben, akiket először a viselkedésüknek a társadalom boldogságára gyakorolt hatását tekintve, majd a törvény által velük szemben követett eljárást figyelembe véve, rossznak nevezhetünk. A szabadság e két fajtája egyenesen ellentétes egymással: és amennyiben a törvény egy egyén javára gyakorolja hatalmát egy másik felett, az egyik fajtának a megteremtése, amennyire kiterjed, a másiknak a megsemmisítését jelenti."²¹⁵

Bentham számára a törvények valami szükséges dolog, hiszen garantálják a tulajdont és a polgári szabadságot, de ugyanakkor ellentétben állnak a természetes szabadság eszméjével, amelytől, úgy tűnik, Bentham sem tudott teljesen megszabadulni gondolkodásának egyik kategóriájaként. Ez a természetes szabadság, mint az állami hatalommal való visszaéléssel szembeni ellenállás hivatkozási pontja szükségszerűen szerepet játszik a modern politikai rendszerekben is. Mivel azonban Bentham el akarta kerülni a pozitív jog relativizálását, tagadta, hogy az ember természetes szabadságát jogként lehetne érvényesíteni. Ebben a tekintetben a természetes szabadságról való beszédét analitikus kategóriaként vagy hermeneutikai segédeszközként kell értelmezni. A feltételezett természetes szabadságot végső soron nem közvetíti a kodifikált polgári szabadság. Más értelmezések szerint a szabadságot Benthamnál egyszerűen negatívan definiálják, mint valamitől való szabadságot, vagyis hogy az egyes állampolgár vagy harmadik személyek cselekedeteinek hatásaitól, vagy az állami cselekvés hatásaitól lehet szabad.²¹⁶ Georg Kramer-McInnis ezzel szemben helyesen értelmezi Benthamet úgy, hogy az ő szemszögéből nézve a természetes szabadságot mindig korlátozni kell a biztonság javára a pozitívan megállapított jog által. Bentham azonban a biztonságot is megpróbálta újraértelmezni tényleges szabadságként, például azáltal, hogy különbséget tett az állam előtti egyéni szabadság és a politikai szabadság között. Ez utóbbiban a polgár az államnak van alárendelve,

214 Vö. Kramer-McInnis, Georg: *Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre*, Zürich (u.a.): Dike (u.a.), pp2008., 333-334.

215 Bentham, Jeremy (szerző); Herbert L.A. Hart (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Of Laws in General*, The Athlone Press, London pp1970., 119.

216 Vö. Hoffmann, Thomas: *Jeremy Bentham*, in: Lohmann, Georg; Pollmann, Arnd (szerk.): *Menschenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Stuttgart, Metzler 2012, pp. 69.

de mentes a polgártársai szabálytalan kényszereitől és fenyegetéseitől.²¹⁷

Bentham töredéke, *Az általános törvényekről* (nagyreszt 1782-ben készült el) további elmékedéseket tartalmaz a szuverenitásról, amelyek túlmutatnak az engedelmség szempontján, és konkrétan a jog kötelező jellegével foglalkoznak. Bentham a szuverént szinte azonos módon definiálja a *Fragment on Government* (1776) című művében: "Szuverén alatt pedig minden olyan személyt vagy személyek összességét értem, akinek az egész politikai közösség (bármilyen okból is) hajlandó engedelmeskedni, mégpedig bármely más személy akaratával szemben".²¹⁸

Itt válik világossá, hogy Skinner fentebb bemutatott tipológiai államfelfogására hivatkozva hogyan lehet azt állítani, hogy Bentham a szuverént a kormánnyal azonosítja. Bentham szerint a szuverén elsődleges feladata a jogalkotás útján történő kormányzás. *Az általános törvényekről* (1782) című művében különbséget tesz a "törvények in principem", vagyis olyan törvények között, amelyeket az uralkodó önmagához intéz, amelyekkel tehát önmagát köti, és amelyeknek hatékonyságát a nép ellenőrzi ("erkölcsi szankció"), és az olyan törvények között, amelyeket "törvények in subitoo" vagy "törvény in populum" néven nevez. Ez utóbbiak szintén az uralkodó által adott törvények, de a polgárok közötti rend megteremtését szolgálják.²¹⁹ A szuverenitás hatalma itt is az engedelmségen alapul, amely különböző okokból korlátozott vagy csak szelektív lehet, ahogy Bentham is tudja. A hatalmat Bentham tehát a kapcsolatok dinamikus hálójaként, és nem a társadalom egy konkrétan meghatározható elemének vagy helyének hatalmaként gondolja el. Nancy L. Rosenblum így fogalmaz: "Maga a kormányzat fikció, figyelmeztetett Bentham; egyáltalán nem "van" vagy abszolút; a kormányzat olyan kapcsolatok sokaságát kompromittálja, amelyek folyamatos változásban vannak és számtalan feltételnek vannak kitéve, mint minden más kapcsolat."²²⁰

217 Vö. Kramer-McInnis, Georg: Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre, Zürich (u.a.): Dike (u.a.), 338-339. o.2008., Vö.

218 Bentham, Jeremy (szerző); Herbert L.A. Hart (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Of Laws in General, The Athlone Press, London pp1970., 18.

219 Vö. Schofield, Philip: Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, 228-229. o. Vö.

220 Rosenblum, Nancy L.: Bentham's Theory of the Modern State, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,69.

Az *általános törvények* (1782) a *Fragment on Government* (1776) című művében már megfogalmazott gondolatainak mélyebb kifejtéseként értelmezhető, amely szerint végső soron a nép áll minden szuverenitás alapjául. Alapvetően új megközelítések nem találhatók benne. Más a helyzet Bentham későbbi munkásságával. Ami az *Alkotmányos törvénykönyvet illeti, amelynek első és egyetlen kötete* 1830-ban jelent meg, megoszlanak a vélemények arról, hogy a szuverenitásról alkotott elképzelésének evolúciós folytatásáról vagy új, forradalmi megközelítéséről van-e szó. E kései fő művével Bentham egy olyan alkotmányos tervezetet mutatott be a képviselői demokráciáról, amely mintául szolgálhatott volna minden liberális gondolkodású állam számára. H. L. A. Hart úgy látja, hogy a *törvénykönyv* radikális törést jelent Bentham gondolkodásában, amennyiben az a mód, ahogyan Bentham a népszuverenitás fogalmát kifejleszti benne, új minőséget mutat, vagy implicit módon egy új jogelméletet alkalmaz.²²¹ Gerald Postema ezzel szemben az *alkotmányos kódexet* kevésbé tekinti a Bentham-féle szuverenitásról való gondolkodásban bekövetkezett törésnek, mint inkább annak következetes folytatásának, amennyiben ez egy normatív eszmény.²²²

Bentham rendfelfogásának legfontosabb pillérei a reprezentatív választási rendszer, általános választójog, az alapvető jogok katalógusa és a politikai hatalom átláthatósága a közvéleménnyel szemben. Bentham szerint a közvélemény az információtól és ezért a szabad sajtótól függ. Így

221 Hart írja: "A népszuverenitás koncepciója, ahogyan azt az Alkotmányos törvénykönyvben kidolgozták, tehát nem csak egy egészen más koncepció, mint ami Benthamnek a korlátozott szuverenitás lehetőségéről szóló vitájában szerepel, hanem egy egészen más jogelméletet is magában foglal. Ez azért van így, mert az alkotmány, amely a választókra ruhazza a legfőbb alkotó hatalom" Bentham szerint törvény, noha státuszát nem valamely szuveréntól vagy parancstól, hanem attól a ténytől nyeri, hogy "általánosan elismert, hogy érvényben van". Hart, H. L. A.: *Sovereignty and Legally Limited Government*, in: Postema, Gerald J. (szerk.): *Bentham: Moral, Political, and Legal Philosophy*, Volume II, *Legal Philosophy*, Ashgate, Burlington pp2002., 261-262..

222 Postema írja: "A szuverenitás demokratikus elmélete az Alkotmánykönyvben a korábbi tan természetes kiterjesztése, és tökéletesen összhangban van az ott feltételezett jogelmélettel. Megjegyzendő, hogy az Alkotmánykönyvben kidolgozott kormányzáselmélet normatív politikai elmélet. Bentham itt ismerteti a kormányzat legjobb (haszonelvű) struktúrájáról alkotott nézeteit. Nem a jog alapjainak általános jogtudományi kérdését tárgyalja bármely rendszer esetében". Postema; Gerald J.: *Development of Bentham's Doctrine of Sovereignty*, in: Postema, Gerald J. (szerk.): *Bentham: Moral, Political, and Legal Philosophy*, Volume II, Ashgate, Aldershot (et al.) pp2002., 301.

olyan rendet vázolt fel, amely csak a 20. században jelent meg a liberális demokratikus államok normatív modelljeként.²²³

Bentham 1820-as évekbeli kései írásaiban az uralkodót a néppel azonosítják, akinek most már a hatékonyság érdekében a lehető legtöbb ember boldogsága felett kell őrködnie.²²⁴ Itt egyre inkább "[...] mint a *Panoptikum*ban, a nyilvános megfigyelésre és az uralom alatt állók szervezett választóerejére támaszkodik [...]"²²⁵ Későbbi munkásságának állandó eleme marad az a feltevés, hogy a szuverén kormánynak hatalmában és minden hatáskörében oszthatatlannak kell lennie. Egyesíti a végrehajtó, az igazságszolgáltatási és a jogalkotási hatásköröket. Ugyanakkor azonban a polgárok felügyelete alatt áll, akik úgy működtetik, mint egy mindenre alkalmas eszközt. Bentham egyértelműen elkülöníti magát a hatalmi ágak politikai szétválasztásának népszerű eszméjétől, amelyet például Montesquieu és a *Federalist Papers* szerzői képviseltek. Jeremy Bentham már az 1780-as évek végén, a francia forradalom alkalmával megfogalmazta az akkori államról való gondolkodás kritikáját, amelynek magját a hatalmi ágak szétválasztásának tanában jelölte meg. Az 1780-as *Zur Gewaltenteilung (A hatalmi ágak szétválasztásáról)* című könyvének elején ezt olvassuk: 1789

"A jelenlegi államelmélet, az elmélet, amelyből szinte minden érv, amelyet a kormányzás alapvető kérdéseivel kapcsolatban hallunk, származni látszik, üres és félrevezető. Zavaros felosztás, érthetetlen nomenklatúra és hamis képzetek az állam azon hatáskörét illetően, amelynek ezek a nomenklatúrák nevet adtak. Minden hatalom két vagy három forma egyikében vagy másikában létezik; mert a dolgok kezdettől fogva ilyen zavarosak: Törvényhozó és végrehajtó - vagy törvényhozó, igazságügyi és végrehajtó. Az igazságszolgáltatás a végrehajtó hatalom része és nem része. Legalábbis abban egyetértettek, hogy minden, ami nem jogalkotási, az vagy végrehajtó, vagy bírósági vagy végrehajtó. Ennyit az alosztályozásról és a nomenklatúráról. Ezen az alapon a gyakorlati bölcsesség munkához lát, és szabállyá teszi, hogy sem a két nagy forma, amelyre a hatalom oszlik, sem annak bármely része ne legyen egy kézben. Miért? Mert egy ilyen egyesülés következménye az önkényuralom vagy az erőszak. Adja hozzá az egyik formának a legkisebb részéhez a másiknak a legkisebb részét, és helyezze őket ugyanazon személy vagy ugyanazon emberek kezébe.

223 Ez a tézise is: Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts; London. 1978.

224 Vö. Hofmann, Wilhelm: *Politik des aufgeklärten Glücks*. Jeremy Bentham's Philosophical-Political Thought, Akademie Verlag, Berlin 2002, pp. 232.

225 *Ibid.*, p. 232.

ugyanaz az embercsoport, máris van egy despota vagy despoták egy csoportja."²²⁶

Bentham tehát tudatában van annak, hogy meg kell akadályozni a despotizmus különböző formáit, amint azt a hatalmi ágak szétválasztásának doktrínája is hangsúlyozza. Az idő múlása azonban 1789-ben más irányba terelte. Bentham akkoriban rendkívül pozitívan értékelte a Franciaországban zajló eseményeket, pontosabban a harmadik hatalom önállósulását, amely megszüntette a hatalmi ágak szétválasztását. Franciaországnak nagyobb szabadság lehetőséget tulajdonított, mint az akkoriban sokat dicsért brit alkotmánynak:

"A brit alkotmány, a legtökéletesebb alkotmány, amely valaha volt vagy lehetett, szabadságát a törvényhozó hatalom két különböző ház és egy egyén közötti megosztásának köszönheti. Most pedig nyelje le az egyik Ház a másikat, és akkor mindkettő együttesen lenyelne a királyi törvényhozást, és vége lenne a szabadságnak. A francia alsóház nemcsak egy másik házat nyelt el, hanem két másik házat is, mire a három egyesült ház elnyelte a királyi törvényhozását, és az eredmény már most az első olyan alkotmány, amelyben a sokakat nem áldozták fel a kevesekért."²²⁷

A következő évek fejleményei azonban igazolni látszottak a hatalommegosztás doktrínájának pártolói. Bentham viszont a radikális demokratikus megközelítésekkel való átmeneti elhatárolódása ellenére is a hatalommegosztás doktrínájának ellenfele maradt. 1789-es kommentárjában tíz tézisből álló katalógusban foglalta össze az ezzel a megközelítéssel szembeni ellenvetéseit.²²⁸ Mivel későbbi műveiben nem található a klasszikus értelemben vett hatalommegosztási doktrína, feltételezhető, hogy számos ilyen ellenvetés számára időtálló volt. Első pillantásra az egy-hét tézis ellentmond a nyolcadik és kilencedik tézisnek: az előbbieket többek között azt állítják, hogy a népnek nem felelős király nem vehet részt az állam irányításában. Ugyanakkor azonban az utóbbiak azt állítják, hogy ha a király nem is vehet részt, egy kvázi-király, aki akár meg is hagyhatja hivatalát, mindenképpen részt vehet az állam irányításában, bár - mint Bentham tizedik tézise kimondja - az utóbbiak szerint a király nem felelős a népnek.

226 Bentham, Jeremy: Zur Gewaltenteilung (1789), in: Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Schriften zur europäischen Ideengeschichte, Akademie Verlag, Berlin 2013, p. 109.

227 Ibid., p. 110.

228 Vö. ibid., 111-112. o.

szimbolikus vezetés, felelős miniszterek irányítsák végső soron az állam sorsát. Ez utóbbiak felelősségüknél fogva szükség esetén helyettesíthetők. Bentham ragaszkodik ahhoz, hogy a nyilvánosság ellenőrzése mindenkor megmaradjon, azaz ne legyenek tőle független hatóságok; ráadásul a közigazgatási hatalom önmagában funkcionálisan differenciálható.²²⁹

Bentham szerint a despotizmus nem az egységes vezetés, hanem az egyenlőtlenül elosztott politikai befolyás révén jön létre. De egy önkényuralmi és ezért igazságtalan kormánynak hosszú távon nem fognak engedelmessé válni, legalábbis ha azt ilyennek ismerik el. A nép hangulata, amelytől a kormányzás függ, annál hangsúlyosabb, minél nagyobb a szólásszabadság, a gyülekezési szabadság, a sajtószabadság mértéke.²³⁰ Röviden, szükség van egy kritikus nyilvánosságra, amely képes dönteni saját céljairól. Ennek egyik alapja az, hogy a kormány cselekedeteinek és indítékainak átláthatónak kell lennie a nyilvánosság számára.²³¹ Így még a legfelsőbb végrehajtó vagy törvényhozó hatalommal felruházott testület is szigorúan függ a néptől.²³² Bentham írja: "Az alkotmányos szabadság, vagy inkább biztonság valódi tényleges oka és mértéke abban rejlik, hogy a tényleges politikai hatalom birtokosai a nép egészének hatalmától függnék".²³³ Itt természetesen egy plurális társadalomban, amelyet Bentham feltételez, mindig vannak véleménykülönbségek az állami intézkedésekkel kapcsolatban. Ezért a demokratikus többség kritériuma meghatározó az állami szervek értékelésében.²³⁴

Bentham közszféra-gondolkodásának központi jelentőségű a rövid *Esszé a politikai taktikáról* (1791)²³⁵. Kifejezetten a francia nemzetgyűlés számára íródott, hogy útmutatót adjon a parlamenti munkához. Nemcsak az ügymenetről, hanem a parlament és a nyilvánosság közötti kapcsolatról is szól.

229 Vö. *ibid.*, 111-112. o.

230 Vö. *ibid.*, p. 112.

231 Vö. *ibid.*, 112-113. o.

232 Vö. *ibid.*, 113. o.

Vö. *ibid.*233., 113. o.

113.

234 Vö. *ibid.*, p. 113.

235 Bentham, Jeremy: *Political Tactics*, in: Bentham, Jeremy (szerző); James, Michael; Blamires, Cyprian; Pease-Watkin, Catherine (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Political Tactics*, Clarendon Press, Oxford. 1999.

közsféra.²³⁶ Jürgen Habermas úttörő eredménynek tekinti a nyilvánosság politikai elméletének területén.²³⁷ Alexander Weiß pedig a parlamenti nyilvánosság diskurzustörténetében szintén Bentham szövegének szenteli magát az elején.²³⁸ Weiß azzal érvel, hogy bár Bentham soha nem beszélt panoptikumról a politikai intézményekkel kapcsolatban, a közsférának a parlament felügyelete által alkotott koncepciója minden bizonnyal panoptikumként írható le.²³⁹ A panoptizmust tehát a börtönökben, iskolákban és kórházakban alkalmazzák annak érdekében, hogy a lehető legjobb gazdasági hatást ériék el (azaz kevés erőfeszítéssel) az oda zárt alanyokon. A pszichológiai mechanizmus (a megfigyelés ismerete) állítólag erkölcsi magatartást vált ki - például a reszocializálandó fogoly esetében. Ebben az összefüggésben Weiß a nyilvánosság tekintetét olyan diszpozitívumként értelmezi, amely a politikai intézményekre is moralizáló hatással lehet.²⁴⁰ A nyilvánosság mint diszpozitívum mellett azonban meg kell különböztetni ettől Bentham második nyilvánosság-fogalmát. Ennek megértéséhez a fordított perspektívát is figyelembe kell venni. A parlament tevékenysége során a politikailag érdekelt nyilvánosságra is hatással lehet. Az átlátható parlament ismereteket és információkat nyújt a politikai folyamatokról, és hozzájárul a nyilvánosság politikai önismeretéhez.²⁴¹ Weiß szerint Bentham közsférája tehát egyrészt olyan intézményként²⁴² értelmezendő, amelybe a parlament beágyazódik,

236 Vö. *ibid.*, 29-44. o.

237 Vö. Habermas, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Luchterhand, Darmstadt; Neuwied (1983/1962), p. 123.

238 Weiß, Alexander: *Theorie der Parlamentsöffentlichkeit. Elemente einer Diskursgeschichte und deliberatives Modell*, Nomos Verlag, Baden-Baden pp2011., 23-43.

239 Vö. *ibid.*, 36-37. o.

240 Vö. *ibid.*, p. 38.

241 Vö. *ibid.*, p. 42.

242 Weiß szerint az intézményeket úgy kell felfogni, mint "[...] irányított érzelmi benyomások együtteseit, amelyek - megszilárdítva és szabályozva - irányítják az intézményekben cselekvő egyének érzéseit és következképpen viselkedését, vagyis az irányított irányítást. Ha a politikai célokat intézményekkel követjük, akkor mindenekelőtt döntő fontosságú, hogy tudjuk, hogyan szabályozzák az egyének viselkedését. Ennek elemzése az affektusok tanának és az erkölcsfilozófiának a feladata, amely így Bentham elméletépítésében a politikai elmélet számára a propaedeutikus diszciplína szerepét tölti be. Ezt követően a politikai elmélet olyan intézményi mintákat alakít ki, amelyek feltételezik az affektusok e háztartását, és amelyeket

másrészt pedig olyan szféraként, amelyre a parlament hatással van.²⁴³ Weiß azt is hangsúlyozza, hogy Bentham szerint a parlament a nyilvánosság nélkül is működhet, de a parlamenti munka nyilvánosságra hozatala növeli annak hatékonyságát.²⁴⁴

Bentham a *Political Tactics* című művében (amelyet 1791-ben írt és terjesztett, de csak 1843-ban adott ki John Bowring) felsorolja a parlamentek nyilvánossága mellett és ellen szóló érveket. Bentham számára a parlamentek nyilvánosságának pozitív hatásai a következők: 1. a parlamenti képviselők ellenőrzésének lehetősége, és az ezzel járó nyomás, amely a kötelességeik teljesítésére kényszeríti őket. 2. a parlament mint a demokrácia intézménye iránti bizalom elkerülhetetlen erősödése. 3. annak esélye, hogy a parlamenti képviselők is jobban képesek lesznek előre látni a polgárok kívánságait, mivel szorosabb kapcsolatban állnak velük. 4. az a tény, hogy ha a parlamentet rendszeres időközönként választják meg, az átláthatóság elengedhetetlenül fontosnak tűnik a polgárok tájékozott választása szempontjából. 5. Az, hogy a parlament a nyilvánosságon keresztül véleményt gyűjthet, és szakértőket is megkérdezhet. 6. a közönség által megtapasztalható (kulturális) szórakozás, amely egyúttal hozzájárul a legnagyobb boldogság növekedéséhez.²⁴⁵ Másfelől négy lehetséges ellenvetés van a Bentham számára a nyilvános parlament ellen: 1. a nyilvánosság ítéloképességének esetleges gyengülése. 2. annak a veszélye, hogy a parlamenti képviselők kiteszik magukat a közutálatnak. 3. a populisták beszédek veszélye 4. annak lehetősége, hogy a király a képviselők pozícióit ellenük használja fel.²⁴⁶ Ezeket az ellenvetéseket azonban Bentham, amennyire csak tudja, megcáfolja. A cselekvés erejének és a nyilvánosság racionalitásának opti- mista értékelése felülmúlja ezeket az ellenvetéseket. Nem elhanyagolandó itt Bentham megfontolása a szélesebb nyilvánosság esetleges inkompetenciájáról és érdektelenségéről. Bentham ezen a ponton kifogásolja, hogy a társadalomban legalább három csoport létezik. Az érdektelenek csoportjával szemben áll azok kisebb csoportja, akik magukévá teszik a politikai diskurzus véleményét, és a még kisebb csoportja azoknak, akik maguk gondolkodnak és maguk alakítják ki véleményüket.

a politikai célok szempontjából használhatóvá tenni." Weiß, Alexander: Theorie der Parlamentsöffentlichkeit. Elemente einer Diskursgeschichte und deliberatives Modell, Nomos Verlag, Baden-Baden S2011., 27.

243 Vö. ibid., p. 42.

244 Vö. ibid., p. 29.

245 Vö. Bentham, Jeremy: *Political Tactics*, in: Bentham, Jeremy (szerző); James, Michael; Blamires, Cyprian; Pease-Watkin, Catherine (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Political Tactics*, Clarendon Press, Oxford 1999, 29-34. o..

246 Vö. ibid. 34-39. o.

véleményvezérek. Bentham azonban azt remélte, hogy egy adott parlamenti nyilvánosság fokozatosan növelni fogja az önállóan gondolkodó emberek arányát, és hogy a rendelkezésre álló politikai információk a politikai viták növekedéséhez is vezetnek majd.²⁴⁷ Bentham itt Immanuel Kant "nyilvános észhasználat" koncepcióját idézi fel, amely azonban kezdetben csak a tudományos újságírásban terjedt el, míg ezzel szemben minden tisztségviselő "privát észhasználatának" alá kellett vetnie magát a politikai szabályozásnak. Kant azonban remélte, hogy "az ész közhasználat" hosszú távon sem marad befolyástalan a felvilágosult uralkodó törvényhozására.²⁴⁸

Csak bizonyos pontokon, nevezetesen a meglévő vallási intolerancia vagy a deviáns szexuális irányzatokkal szembeni intolerancia tekintetében mutatkozik Bentham szkeptikusnak a polgárok felvilágosult ítélőképességével kapcsolatban.²⁴⁹ Általánosságban elmondható, hogy számos más álláspontja, mint például az állatok státusza vagy a követendő állati etika, a halálbüntetés negatív megítélése vagy a nők választójogának követelése, messze megelőzi korát. Mindent egybevetve Bentham egy optimista, paradoxonoktól nem teljesen mentes képet vázol fel a nyilvánosságról, ahogy Peter Niesen megjegyzi, amely úgy tűnik, hogy szigorú tekintettel és gyengéd nyomással vezeti a parlamentet (ahelyett, hogy fordítva lenne), ugyanakkor a szabad mandátumot megtartja későbbi, eszményi-típusos alkotmánytervezetében, a *Constitutional Code*-ban (1830).²⁵⁰

Az eddigi magyarázatokból most arra következtethetünk, hogy az *Alkotmányos törvénykönyvvel*²⁵¹ Bentham a biztonság hangsúlyozása ellenére is eltér a

247 Vö. *ibid.* 35-36. o.

248 Lásd erről: Kant, Immanuel: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, in: *Berlinische Monatsschrift Berlin*, Heft S12, 1784., 481-494.

249 Vö. Cutler, Fred: *Jeremy Bentham and the Public Opinion Tribunal*, in: *The Public Opinion Quarterly*, S63, 3, 1999, kötet. 342.

250 Niesen, Peter: *Az újságolvasók bírósága. Bentham über schwache und starke Öffentlichkeiten*, in: Olaf Asbach (szerk.): *Vom Nutzen des Staates. Staatsverständnisse des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill*, Nomos Verlag, Baden-Baden 2009, 170-176. o.; Bentham, Jeremy (szerző); Rosen Frederick; Burns, J.H. (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Constitutional Code: For the Use of All Nations and All Governments Professing Liberal Opinions*, I. kötet, Clarendon Press, Oxford pp. f1983,43.

251 Bentham, Jeremy (szerző); Rosen Frederick; Burns, J. H. (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Constitutional Code: Minden nemzet és minden liberális nézeteket valló kormány használatára*, I. kötet, Clarendon Press, Oxford. 1983.

Hobbes' modellje a szuverenitás egy harmadik fél szavatolja ezt a biztonságot. A központi téma itt az egyedileg kijelölt uralkodó helyett a funkcionális közszféra modellje, amely a parlamentáris tevékenység keretét és hivatkozási alapját képezi.²⁵² A *Politikai taktikában* felvázolt elképzelésekhez való folyamodás tehát egyértelmű. Az *Alkotmányos törvénykönyv* a népet a következőképpen határozza meg

"Közvéleménybíróság" vagy "Újságolvasók bírósága" a végső²⁵³ uralkodónak. Ezt a bíróságot Bentham a következő szavakkal definiálja az *Alkotmányos törvénykönyv rációja* (1822) című esszéjében:

"A közvéleménybíróság kifejezés alatt egy fiktív entitást kell érteni - egy fiktív bíróságot, amelynek létezését az analógia segítségével az elkerülhetetlen szükségszerűség nyomása alatt színlelik a diskurzus céljaira, hogy megnevezzék azt a képzeletbeli bíróságot vagy bírói testületet, amely által a büntetések és jutalmak, amelyekből a népi vagy erkölcsi szankció áll, alkalmazásra kerülnek." *A közvélemény bírósága*.²⁵⁴

Különösen a politikai események újságok általi szűrésének és feldolgozásának kellene megelőznie a demagóg beszédek által okozott azonnali izgalom veszélyét, ahogy azt már Bentham is megjegyezte a *Politikai taktikában*.²⁵⁵ Bentham általában a szabad sajtót tekinti a döntő közvetítőnek az érdeklődő nyilvánosság és a szabadon hozzáférhető parlament között. A politikai tudósításról szóló írásaiban Bentham nem hagyta figyelmen kívül a sajtóra gyakorolt pártpolitikai befolyás lehetőségét, de²⁵⁶ az nem játszott jelentős szerepet, és mindig jóindulattal jellemezte az újságrendszert és annak felvilágosító funkcióját. Ez aligha meglepő, hiszen a felvilágosodás és a politikai liberalizmus nevében a

252 Vö. *ibid.*, 35-41. o.

253 Niesen, Peter: Az újságolvasók bírósága. Bentham über schwache und starke Öffentlichkeiten, in: Olaf Asbach (szerk.): Vom Nutzen des Staates. Staatsverständnisse des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill, Nomos Verlag, Baden-Baden 2009, pp. 153-182.

254 Bentham, Jeremy: Constitutional Code Rationale, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Rosen, Frederick (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: First Principles Preparatory to Constitutional Code, Clarendon Press, Oxford (et al.) pp. 1989,283.

255 Vö. Bentham, Jeremy: Political Tactics, in: Bentham, Jeremy (szerző); James, Michael; Blamires, Cyprian; Pease-Watkin, Catherine (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Political Tactics, Clarendon Press, Oxford 1999, pp. 36.

256 Vö. Cutler, Fred: Jeremy Bentham and the Public Opinion Tribunal, in: The Public Opinion Quarterly, Volume No63., 1993., pp. 339.

Az első feladat a politikai cenzúra és az elnyomás leküzdése volt. A spanyolországi politikai elnyomásra hivatkozva Bentham Londonban cikksorozatot jelentetett meg a szabad sajtó értékéről a spanyol liberálisok javára, akik egyre nagyobb elnyomást szenvedtek el.²⁵⁷ Ott Bentham azt írta, hogy "a sajtószabadság az uralkodó kevesek magatartásának ellenőrzésére szolgál"²⁵⁸. A sajtószabadságot úgy kell felfogni, mint a jó kormányzás megőrzéséhez nélkülözhetetlen ellenőrző erőt.²⁵⁹ Az újságolvasók által felügyelt kormány feladata a nemzetbiztonság garantálása, ugyanakkor a parlamentet figyelő nyilvánosság a kormány korrupciójával szembeni biztonsági mechanizmust alkotja. Megállapítható, hogy Hobbes és Bentham hasonlóan viszonyulnak a biztonsági szempontokhoz, hiszen ezen alap nélkül nem képzelhető el a jogbiztonság és így a polgári társadalom ipari fejlődése sem, de a kettőjük közötti döntő különbség abban rejlik, hogy Bentham az individualista vagy polgári érdekefejlődéshez egy többrétegű, egymásra épülő intézményrendszert tartott szükségesnek, míg Hobbes egyoldalúan egy egyedileg kijelölt uralkodó hatalmában reménykedett.²⁶⁰ Erre példa az *Alkotmányos törvénykönyv*, amelyben Bentham szisztematikusan kidolgozta az összes olyan közhivatalt, hivatalt és eljárást, amelyet csak el tudott képzelni egy, a hasznosság elve iránt elkötelezett állami bürokrácia számára.²⁶¹

Annak ellenére, hogy Bentham felszólalt a hatalmi ágak szétválasztásának doktrínája ellen, találni

A bürokratikus apparátusról alkotott, helyileg is differenciálható felfogásában az igazságszolgáltatás, a végrehajtó és a törvényhozás részterületei tükröződnek. Bentham *kódexe szerint* a politikai vezetés a miniszterelnökből és az igazságügyi miniszterből áll.²⁶² Ez a kettős vezetés felelős az embereknek. A bürokratikus apparátuson belül ennek megfelelően magas szintű a tekintély.

257 Lásd Bentham, Jeremy (szerző); Pease-Watkin, Catherine; Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: On the Liberty of the Press, and Public Discussion, and other Legal and Political Writings for Spain and Portugal*, Clarendon Press, Oxford. 2012.

258 *Ibid.*, p. 12.

259 *Vö. ibid.*, p. 13.

260 Lásd még: Kelly, P.J.: *Utilitarianism and Distributive Justice: Jeremy Bentham and the Civil Law*, Calderion Press, Oxford. 1990.

261 Lásd erről: Hume, L.J.: *Bentham és a bürokrácia*. Cambridge Studies in the History and Theory of Politics. Cambridge University Press, Cambridge 1981.

262 *Vö. ibid.*, 219-220. o.

hierarchikusan felépített utasítási jogkör.²⁶³ Az álláshelyek betöltését lehetőség szerint a személyes alkalmasságtól kell függővé tenni. Bár Bentham a nyilvános választást támogatja, a mindenkori előjáróknak kell kinevezniük, és az egyéni felelősség²⁶⁴ általánosan érvényesülő elvének megfelelően közvetlen előjárói minőségükben felelősnek kell lenniük a technikai köztisztviselők teljesítményéért vagy hibáért.²⁶⁵ A köztisztviselői rendszer hatékonyságát elsősorban a felügyelet, a komplex költségvetési és számviteli rendszerek, valamint a belső ellenőrzési mechanizmusok révén kell biztosítani.²⁶⁶ A kormányt viszont Bentham és Edmund Burke "bizalomként" fogalmazták meg.²⁶⁷ A nép által megbízott politikai tisztségviselők így hitelt kapnak, amelyet megfelelő szolgáltatásokkal kell szolgálniuk a köz javára. A kormány és az emberek közötti kommunikáció minden elképzelhető csatornájának a lehető legnyitottabbnak kell lennie, például²⁶⁸ bármikor be lehet nyújtani petíciókat az illetékes hivatalokhoz, de ugyanakkor az államigazgatással kapcsolatos sérelmekről névtelen információk is eljuthatnak a nyilvánossághoz, például a szabad sajtón keresztül.²⁶⁹ Bentham államról szóló gondolkodása, amelyben az átláthatóság kulcsszerepet játszik, a demokrácia nevében tehát a "besúgást" és a "kiszivárogtatást" alapvetően kívánatos gyakorlatnak tartja - legalábbis azokban az esetekben, amelyek nem veszélyeztetik súlyosan a közbiztonságot.

*Az Alkotmányos Kódex differenciált konstrukciói, amelyekben a le-
a törvényhozás folyamatos folyamatként képzelhető el, szöges ellentétben állnak
Hobbes korlátlan és egyedileg kinevezett, korlátlan és egyedileg kijelölt*

263 Vö. *ibid.*, p. 254.

264 Vö. *ibid.*, p. 255.

265 Vö. *ibid.*, 253-254. o.

266 Vö. *ibid.*, p. 252.

267 Bentham, Jeremy: *Pannomial Fragments*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Engelmann, Stephen G. (szerk.): *Selected Writings: Jeremy Bentham*, Yale University Press, New Haven; London 2011, 244. o. Lásd még: Macpherson, C.B.: *Burke*, Oxford University Press, Oxford; Toronto; Melbourne p1980., 32.

268 Ezek a felfogások erősen emlékeztetnek Jürgen Habermas "zsilipmodelljére", még ha Bentham itt kevésbé gondol is az intézményesített közvetítőkre (egyesületek stb.), mint Habermas. Lásd erről: Habermas, Jürgen: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1992, pp. 429-435.

269 Vö. Hume, L.J.: *Bentham és a bürokrácia*. *Cambridge Studies in the History and Theory of Politics*. Cambridge University Press, Cambridge S1981., 100.

szuverén és a szuverén által egyedüliként adott polgári jog.²⁷⁰ Hobbes uralkodóját a polgárok nem felügyelik, nem mérik, és nem is szankcionálják. Bentham későbbi szuverenitásfelfogásában a nép, mint saját boldogságának őrzője, a végső döntéshozó hatóságnak felel meg, és az alkotmánynak idővel átírhatónak is kell maradnia, attól függően, hogy a többség éppen mit tart hasznosnak.

Bentham normatív alkotmánytervezetében a politikai tisztviselőknek, vagy hasonlóképpen a bürokráciának különleges szerepet kell játszania. Munkájában *Official Aptitude Maximized. Expense Minimalized*²⁷¹ (1810 és 1830 között íródott) című könyvében olyan vezető politikusok retorikájával száll szembe, mint Edmund Burke, George Rose, Robert Peel és John Scott Eldon lordkancellár. Ezekkel szemben Bentham a gazdasági elvek politikában való érvényesülését szorgalmazza. Az egyik elképzelés például a közhivatalokra való licitálás, amelynek során Bentham azt tartja a legkevésbé korrupcióra hajlamosnak, aki a legalacsonyabb fizetést fogadja el. Ennek előzménye az a feltételezés, hogy a demokráciák - mint például az Amerikai Egyesült Államok - és politikai személyzetük kevésbé költséges, mint az arisztokráciák és a monarchiák, valamint azok - Bentham szemében - korrump elosztási logikája, amely mindig erősen az adófizetők kárára megy.²⁷² Így a hagyományos eliteket védő Edmund Burke-öt Bentham bírálja a *Hivatalos alkalmasság maximalizálva* című művében. A *költségek minimalizálása különösen azon* állítása miatt, miszerint a politikai hivatalokat nem lehet árverésen értékesíteni. Burke írta:

"A közszolgálat olyan dolog, amelyet nem lehet árverésre bocsátani, és nem lehet lecsapni arra, aki a legolcsóbban hajlandó elvégezni".²⁷³ Bentham számára ez egy szofista retorikai trükkje, mivel Burke szándékosan használja az árverés fogalmát, amely egészen más asszociációkat kelt, mint a verseny fogalma, amely a költségekhez és a hasznossághoz kötődik. Bentham így reagál Burke-re:

"Verseny. - Ez a szó nem, mint az *árverés* olyan jól szolgált a szofistáknak.

270 Lásd erről: Crimmins, James E.: Bentham and Hobbes: An Issue of Influence, in: *Journal of the History of Ideas*, Volume 63, No. 4 (Oct., 2002), pp. 677-696.

271 Bentham, Jeremy: *Official Aptitude Maximised; Expense Minimised*, in: Bentham, Jeremy (szerző), Philip Schofield (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Official Aptitude Maximised; Expense Minimised*, Clarendon Press, Oxford. 1993.

272 Lásd Rosen, Frederick: *Jeremy Bentham és a képviselői demokrácia. A Study of the Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford (2003/1983), pp. 91.

273 Idézi: Bentham, Jeremy: *Official Aptitude Maximised; Expense Minimised*, in: Bentham, Jeremy (szerző), Philip Schofield (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Official Aptitude Maximised; Expense Minimised*, Clarendon Press, Oxford 1993, pp. 91.

cél. [...] A *verseny* - egy olyan erő, amelynek erényeit már Adam Smith is olyan jól megmutatta, nem is beszélve Sir James Stewartról. A *versenyben* tartotta azt a biztonságot a pazarlás és a korrupció ellen, ami halálos lett volna a nézeteire nézve."²⁷⁴

A *Hivatalos alkalmasság maximalizálva. Expense Minimalized (Minimált költségek)* című írásában Bentham tovább kritizálja a Burke-nél, Rose-nál, Peelnél és Edennél fellelhető becsületről (honor) való beszédet. A fent említett arisztokratikus irányultságú retorikusok számára a becsület, ahogy Bentham megjegyzi, egyszerűen a politikai tisztség tényleges betöltéséhez kapcsolódik, de nem a közjó szempontjából e szerepben való eredményességhez. Ennek megfelelően a becsület itt tautológiát alkot, amennyiben a politikai tisztségeket a tiszteletreméltó családok fiainak ítélik oda, és fordítva, a becsület ezek hagyományos irányító funkciójából ered. Bentham a becsület átalakított fogalmával állítja ezt szembe, amelyet Nancy L. Rosenblum "professzionizmusnak" nevez.²⁷⁵ A becsület üres fogalmával szemben ez a társadalom javára irányul. Bizonyos értelemben Bentham megelőlegezi Weber "felelősség etikájának" koncepcióját, amely a cselekvés következményeire irányul.²⁷⁶ Bentham professzionizmusa tehát az arisztokratikus mecénatúra és annak a hagyományos előjogokra támaszkodó önkénye ellenszereként értelmezhető.²⁷⁷ Ezenkívül az "alkalmasság" a központi fogalma Bentham azon törekvésének, hogy a politikai személyzetet az érdekek elve alapján válassza ki. Célja egy meritokratikus rendszer létrehozása.²⁷⁸

274 Ibid., 92-93. o.

275 Vö. Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,120.

276 Max Weber a protestantizmus által formált aszketikus magatartásban látta a kapitalista Nyugat ipari fellendülésének gyökerét. Az aszkézis azonban Bentham számára nem összeegyeztethető az utilitarizmus (társadalmi) hedonista programjának elveivel, aki itt a felelősség bürokratikus etikája mellett érvel. Bentham bürokratainak hedonistáknak kell lenniük, akik azonban megszabadultak a nepotista elkötelezettségektől vagy a családi kötelezettségektől. Úgy tűnik, Benthamnek ehhez nincs szüksége vallási fundametre. Lásd erről: Weber, Max: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Mohr, Tübingen (1934/1904/1905).

277 Vö. Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,134.

278 Vö. Martin, Lawrence: *Jeremy Bentham. Utilitarianism, Public Policy and the Administrative State*, in: *Journal of Management History*, Vol. Issue 279. o.33,1997,

Bentham számára egy olyan utilitarista politikai rendszer, amelyben a politikai szuverenitás a polgároktól ered, akik mint ilyenek nem kormányozhatnak közvetlenül, olyan politikai tisztségviselőket vagy köztisztviselőket igényel, akik a szokásjogba beivódott szakmaiságot mutatják.²⁷⁹ Nancy L. Rosenblum ezzel kapcsolatban tesz egy észrevételt azzal kapcsolatban, hogy Bentham hogyan értékeli az arisztokrácia - amelynek szószólója Edmund Burke - hagyományos politikai dominanciája ²⁸⁰és a feltörekvő polgárság közötti kapcsolatot, amelynek Bentham szerint a közös nevében át kell vennie a politikai vezetést:

"Az arisztokrata hivatalnokok Bentham szerint a gazdasági emberek vágyait mutatták ki, azok előnyei nélkül. Az arisztokrata hivatalnokság végül is nem egy termelő osztály - olyan, amelynek vállalkozása jótékony, mert nemcsak a saját fenntartásáról, hanem mások megelégedettségéről is gondoskodik [...]. De minden másnál inkább Burke-nek a vagyon függetlenségéről alkotott elképzelése volt az, ami az arisztokrata hivatalnokság és a gazdasági emberek közötti távolságot jelezte. A gazdasági emberek valójában egy olyan felfogás szerint élnek, amelyet Adam Smith nemrégiben emelt gondolatrendszer szintjére: hogy vagyonuk egy társadalmi rendszer része. A ~~közös~~ emberek a csere rendszerének rendeli alá. Bentham néha szívesebben gondolt a társadalmi érintkezésre úgy, mint a kölcsönös szolgáltatások rendszerére, de mindkét gondolat azt hivatott jelezni, hogy a fortuna a gyakorlatban nem függetlenebb, mint a becsület. Burke független úriemberről alkotott elképzelése mindezt tagadta; megmutatta, hogy nem tudott túllépni a különállás és függetlenség arisztokratikus téveszméjén. Burke-nek nem kellett volna attól tartania, hogy a termelő osztályok belépnek a kormányzásba, mert kevés dolog lehetett számukra "nyilvánvalóan *céltalanabb*", mint a tulajdon elleni támadások [...]. A gazdasági ember legalábbis megérti a verseny elvét, amely nem egyeztethető össze a kivételezéssel [...]. Amikor valóban a gazdaságosságról van szó, a közszolgáltatásokat ugyanolyan fényben kell vizsgálni, mint a magánszolgáltatásokat [...] - érvelt Bentham, és figyelmeztetett: "Egy egyenes uralkodó tehát nem ad semmit. Vásárol vagy elad. Jótékonyága a gazdaságban áll. [Bentham érve az arisztokrata hivatalnokok ellen nemcsak az volt, hogy gazdasági elvek nélküli gazdasági emberré váltak, hanem az is, hogy feladták saját elvüket, a becsületet."²⁸¹

279 Vö. Rosenblum, Nancy L.: Bentham's Theory of the Modern State, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London, 118-150. o. Vö.1978,

280 Vö. Bentham, Jeremy: Official Aptitude Maximised; Expense Minimised, in: Bentham, Jeremy (szerző), Philip Schofield (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Official Aptitude Maximised; Expense Minimised, Clarendon Press, Oxford 1993, pp. 94.

281 Rosenblum, Nancy L.: Bentham's Theory of the Modern State, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London 138-139. o1978.,

Burke ugyanis a "földbirtokos arisztokrácia" képviselőit hosszú távú és hagyományokhoz kötött gondolkodásuk miatt alkalmasabbnak tartotta a politikai tisztség betöltésére, mint például a polgári "pénzérdekek" képviselőit.²⁸² Bentham értelmezésével ellentétben azonban Burke olyan politikusként is értelmezhető, aki a közszolgálat professzionalizálása mellett állt ki, aki nem a verseny bevezetését, hanem a szabványosított fizetést akarta a közszolgálatban, és aki ugyanilyen határozottan ellenezte a politikai korrupciót és a nepotizmust.²⁸³ Burke és Bentham elsősorban abban különbözött, hogy milyen társadalmi státuszt tulajdonítottak vagy tagadtak az arisztokráciának mint hagyományos politikai osztálynak. Burke számára a történelmileg kialakult hierarchia, valamint a kapitalizmushoz kapcsolódó társadalmi egyenlőtlenség egy isteni általános rend része volt, amelyet el kellett ismerni, míg a bérmunkaerő kisajátításán keresztül történő akadálytalan felhalmozás végső soron a társadalom gazdagságának javát szolgálta.²⁸⁴ Bentham hasonlóképpen felismerte a szabad vállalkozás fontosságát, de nem a hagyományos arisztokráciát.²⁸⁵

A szakmaiság Bentham-i modellje, annak ellenére, hogy üdvözölte a Ahogy Nancy L. Rosenblum hozzáteszi, a versenysztruktúrákat nem szabad tisztán közgazdasági fogalomként értelmezni. A polgárok és a köztisztviselők nem tekinthetők üzleti partnereknek.²⁸⁶ Sokkal inkább egy olyan felelősségi etika, amelyben a köztisztviselő az általános hasznot szem előtt tartva azonosul döntései következményeivel, ahogyan fordítva a döntések is konkrét politikai tisztségviselőkre vezethetők vissza.²⁸⁷ Az egyéni nyomon követhetőség vagy személyes felelősség elve volt az, amelyet Bentham öccse, Samuel Bentham főfelügyelőként 1796-ban bevezetett az angol haditengerészetnél, a kollektív felelősség ellenmodelljeként.²⁸⁸

282 Vö. Bluhm, Harald: Burke und Rousseau über institutionellen Wandel. Schichten eines Gegensatzes, in: Baron, Konstanze; Bluhm, Harald (szerk.): Rousseau im Bann der Institutionen, de Gruyter, Berlin S2016., 392.

283 Vö. *ibid.*, p. 395.

284 Vö. Macpherson, Crawford B.: Burke, Oxford University Press, Oxford; Toronto; Melbourne 61-62. o1980.,

285 Valójában a két csoport között nagy átfedés lehetett.

286 Vö. Rosenblum, Nancy L.: Bentham's Theory of the Modern State, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,145.

287 Vö. *ibid.*, p. 145.

288 Lásd erről: Morriss, Roger: Tudomány, hasznosság és tengeri hatalom. Samuel Bentham in Russia, 1779-91, Ashgate Publishing Ltd, Farnham, Surrey; Burlington S2015., 232.

Az új ethosz megteremtésére tett kísérletében Bentham szakít a politikai vezetés korábbi modern eszményével. A felvilágosodás politikai diskurzusai gyakran ókori modelleken alapultak. Különösen az ókori törvényhozó alakja élt reneszánszát a 18. században. Erre példa Jean-Jacques Rousseau utalása Lükurgoszra, Spárta mitikus törvényhozójára. Jeremy Benthamet ugyanúgy lenyűgözte a törvényhozó alakja, mint Rousseau-t. Bár Bentham is erősen azonosult ezzel a figurával, feladatát sajátos módon fogalmazta meg. Bentham számára a jogalkotó által hozott törvényeknek kevésbé a személyes tulajdonságokból, mint inkább az e törvényeknek tulajdonított általános előnyökből kell fakadniuk. Ez az általános attribúció erősen függ a konkrét politikai-történelmi konstellációktól. Bentham számára egyértelmű volt, hogy a hasznossági jogalkotás soha nem lehet egyszeri aktus, és nem lehet egy sikertelen politika pótlása, ahogy azt az ókori törvényhozók és reformerek példái sugallják, hanem inkább egy folyamatos folyamat. Bentham "antiklasszikus álláspontja" sajátosan modern állami gondolkodónak bizonyítja őt, aki már nem a homogén erényes népességben bíz, hanem a modern társadalmak adott sokféleségét és individualitását hangsúlyozza.²⁸⁹ Az utilitarista jogalkotás tehát alapulhat egy "kódexen" vagy alkotmányon, de önmagában nem teljes. Bentham számára a modern állam elsősorban eljárási jogszabályok révén kormányoz, amelyek egyrészt figyelembe veszik a modern egyéniséget, másrészt alkalmazkodni tudnak az új társadalmi viszonyokhoz és fejleményekhez. Ennek alapja a jogszabályok, valamint azok lehetőségeinek és hatásainak ismerete, továbbá a polgárok egyéni és heterogén igényeinek és érdekeinek ismerete. Nancy L. Rosenblum ezt a következőképpen írja le:

"Bentham azonban nem a stabilitást vagy az egységességet használta eszményként a modern világ kritikájához. A sokféleség és a változás nem egy tökéletes és változatlan eszme megrontása; ezek az ember természetéből fakadnak. Bentham a boldogságról alkotott felfogásából vezette le őket. Tökéletes boldogság nem lehetséges, írta sajnálkozás nélkül, és ez teljesen szakított a klasszikus elképzeléssel [...]. A modern állam olyan politikai rend, amelynek célja a változó és ellentmondásos vágyak kifejezése és kielégítése. A klasszikus törvényhozó a politika helyettesítője volt, de a politikának még mint törekvésnek sem lehet alternatívája, ismerte fel Bentham, ha az állam ra-

289 Vö. Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London 9-26. o.1978,

tionális olyan vágyakon alapul, amelyeket minden ember maga ismer. A politikai jogalkotóknak ezekre a vágyakra vonatkozó információkra van szükségük."²⁹⁰

Bentham számára a törvényeknek az adott polgári szükségleteket kell tükrözniük,²⁹¹ mivel ezek mindig tárgyalási folyamatokban vannak, és elmozdulások jellemzik őket. Így, ahogy Nancy L. Rosenblum írja, számára a "szentimentális" elképzelés a tökéletes rendről egyszerűen érdektelen.²⁹²

A következőkben Marx államról és nyilvánosságról alkotott képének alakulását és kétértelműségét követjük nyomon. Marx' indítékát, hogy az állam mélyebb tanulmányozására vállalkozzon, amely elsősorban az önmegértés eszközeként szolgált számára, a *Rheinische Zeitung* szerkesztőjeként szerzett személyes tapasztalatai adták.²⁹³ Marx szerkesztői minőségében figyelte a Rajna-vidéki parlamentben 1842-ben a hagyományos erdei fakitermelésről szóló vitát, amely eddig a köznép tűzifáját biztosította, de amely az ellene panaszkodó nagybirtokosok számára tűrhetetlennek tűnt. A per során levont következtetések Marx további pályafutását is meghatározták, ugyanakkor egyértelműen formálták jogi tanulmányai, amelyek miatt kritikusan viszonyult a természetjog minden formájához. Marx számára minden törvényt szükségszerűen emberek alkotnak. Mint ilyenek, nem mások, mint a "társadalmi belátás társadalmi erőszakká való átalakulása"²⁹⁴. Jogtudósként nem kerülte el Marx figyelmét, hogy a társadalom történeti jogi berendezkedése nem mindig az ész közvetlen kifejeződése vagy a közjót szolgálta; ez a folyamat inkább önkényes volt vagy konkrét érdekekhez kötődött. Ennek megfelelően megjegyezte a Be-

290 Ibid., p. 17.

291 Vö. ibid. 24. o.

Vö.292. ibid. 19-21. o.

293 Vö. Reichelt, Helmut: Zum Verhältnis von Staat und Gesellschaft im Marxschen Frühwerk, in: Hirsch, Joachim; Kannankulam, John; Wissel, Jens (szerk.): Der Staat der Bürgerlichen Gesellschaft. Zum Staatsverständnis von Karl Marx, Nomos Verlag, Baden-Baden pp2008., 25-40.

294 Ezzel a meghatározással valószínűleg Bentham is egyetértene "a jog világi felfogásával", bár mindketten tudják, hogy bizonyos érdekcsoportok nagyobb rálátással és nagyobb befolyással rendelkeznek. Bentham világi jogfelfogásáról lásd: Kramer-McInnis, Georg: Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre, Zürich (u.a.), Dike (u.a.) pp2008., 140.

Megfigyelés a rajnai Landtagban zajló fatolvajlasi vitáról: "Nem lehet tehát a kiváltságos birtokok szokásjogáról beszélni. A törvényben nemcsak ésszerű joguk elismerését találták meg, hanem gyakran még ésszerűtlen vélelmek elismerését is".²⁹⁵

Marx kommentárját egy első elhatárolódás kíséri Hegel állameszméjétől. Ha Hegel számára az állam képviselte az erkölcsi általánost, akkor ez nem így volt Marx számára, aki számára a törvény elfogultnak, az állam pedig a csoportérdek eszközeinek bizonyult. A fakitermelésről szóló viták példáján Marx felismerte, hogy az összes áru következetes privatizációját az állam segítségével vitték előre, kriminalizálva a hagyományos fakitermelést, amelyet a nép a befolyásos erdőtulajdonosok nyomására végzett. Itt az igazságosság gyakorlatilag egybeesett a hatalom által meghatározott igazságosság meghatározásával. Marx éles polemikáját ez a körülmény lobbantotta lánggra:

"Egyfelől a paragrafus elfogadása után szükségszerű, hogy a bűnözői elme nélküli emberek tömegét levágják az erkölcs zöld fájáról, és a bűn, a gyalázat és a nyomor poklába taszítják. Másrészt a paragrafus elutasítása után lehetőség van néhány fiatal fa bántalmazására, és aligha kell mondani: "A fából készült bálványok diadalmaskodnak, az emberáldozatok pedig elbuknak!".²⁹⁶

Marx az 1842-es fatolvajlasi vita példáján felismeri az általános jog fokozatos kisajátítását a (birtokló) magánérdekek által.²⁹⁷ Az ő

295 MEGA² I/1, 206. O.

296 MEGA² I/1, 201. O.

297 Marx írta: "Az önérdék félelme felderíti, kiszámítja, a legpontosabban kombinálja, hogyan tudja az ellenfél a maga számára kihasználni azt a törvényes terepet, amelyet szükséges rosszként kell ellene bejárni, és a legkörültekintőbb ellenmanőverekkel megelőzni. Az ember a joggal úgy találkozik, mint a saját magánérédekének féktelen érvényesítésének akadályával, és a jogot akadályként kezeli. Az ember kijelöli, alkudozik vele, itt-ott kialakodik belőle egy-egy elvet, a legkönyörgőbben az érdekérvényesítés jogára való hivatkozással csillapítja, vállon veregeti, a fülébe súgja, hogy ezek kivételek, és nincs szabály kivételek nélkül, a jogot mintegy kárpótolni igyekszik azért a csúszós lelkiismereti szélességért, amellyel a vádlott garanciájaként és önálló tárgyként kezeli, azzal a terrorizmussal és pontossággal, amellyel ellenséget enged neki. A törvény érdeke beszélhet, amennyiben az a

az újságírói beavatkozás a nyilvánosság felé fordult. Christoph Henning Marx korai szövegét, a *Debates on the Freedom of the Press* (1842) címűt vizsgálva leírja, hogy a fiatal Marx "mint a sajtó embere" nagy reményeket fűzött ehhez a nyilvánossághoz. A sajtószabadságnak csökkentenie kellett volna a "lakosság és az uralkodó hatalom közötti elidegenedést", és így a "demokratizálódás motorjának" kellett volna bizonyulnia.²⁹⁸ Marx szerint az újságrendszer feladata az volt, hogy "a közvéleményt a trón lépcsőjéig vigye", ami Henning számára passzív értelemben vett közvéleményként értendő. Ugyanakkor azonban Marx' szerint a sajtónak a kormányról is tudósítania kell, hogy a népnek eszközöket adjon az ellenőrzésre, ami Henning számára aktív értelemben vett közvéleményként értelmezhető.²⁹⁹ Marx számára tehát a felvilágosult és aktív polgárság a politikai önrendelkezéshez vezető úton valósulhat meg. De Marx már ugyanebben az időszakban bírálta a burzsoázia visszavonulását az általa megfigyelt gazdasági polgár pozíciójába. Ahelyett, hogy ők is "citoyen" lettek volna, csak "burzsoá"-nak látták magukat.³⁰⁰ Marx eddig még egyértelműen a korai liberalizmus eszmevilágában mozgott újságírói alkotói korszakában. Thorsten Liesegang elmagyarázza Marx korai kritikáinak stílusát:

"Az elején a liberális ellenzéknek a sajtószabadság korlátozása elleni releváns érveit ismételtetik, és a sajtó autonómiáját állítják a [...] cenzúrával szemben. Végül Marx szerint a cenzúratörvények a sajtó hanyatlásához és depolitizálódásához, a nép erénytelenségéhez és csábíthatatlanságához vezetnek, amely nyílt politikai vita nélkül a "magáncsöcselék" szintjén egy politika előtti állapotban marad".³⁰¹

A falopásról szóló viták és a porosz cenzúrahatósággal való állandó konfliktus tapasztalata után, amely végül 1843. március 31-én betiltotta a *Rheinische Zeitungot*, Marx 1843 és 1844 között nekilátott a hegeli államfilozófia szisztematikus kritikájának kidolgozásához. Ez megváltoztatta a nyilvánosság és a sajtó kapcsolatáról alkotott véleményét is. A korábbi dicshimnuszok, amelyeket Marx még a korai időkben írt a szabad

jog az érdek, de el kell hallgatni, amint az összeütközésbe kerül ezzel a szenttel."
MEGA² I/1, P. 233.

298 Henning, Christoph: Marx und die Folgen. J.B. Metzler, Stuttgart p. 2017,23.

299 Vö. ibid., p. 21

300 Vö. ibid., p. 29.

301 Liesegang, Torsten: Öffentlichkeit und öffentliche Meinung. Theories from Kant to Marx (1780-1850), Könighausen & Neumann, Würzburg S2004., 217.

A Marx által a sajtóban tartott nyilvános diskurzus hamarosan átadta ³⁰²helyét annak a felismerésnek, hogy az nemcsak cenzúrázott, hanem a burzsoá érdekeknek is hűséges. Bár Marx egész életében folytatta a publikálást, szkeptikus lett a szabad nyilvánosság megvalósításának lehetőségével kapcsolatban.

Marx számára a nyilvánosság - a korai csalódások után - 1844-től kezdve inkább negatívan határozta meg az önmegértés eszközeként szolgáló polgári állam kiegészítéseként betöltött funkcióját.³⁰³ A nyilvánosságnak ezzel az első formájával párhuzamosan azonban kialakult egy proletár nyilvánosság, amely azonban még mindig árnyékos életet élt.³⁰⁴ A német munkásmozgalom, amelybe Marx is bekapcsolódott, csak 1848 után alakult ki fokozatosan. 1863-ban létrejött az ADAV (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein), majd 1869-ben az SDAP (Sozialdemokratische Arbeiterpartei), amelyek végül 1875 májusában Gotha-ban egyesültek az SAP (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands) néven. Az SAP végül 1890-ben, hét évvel Marx halála után, de még Friedrich Engels életében SPD-re (Németországi Szociáldemokrata Párt) változtatta nevét. Marx fontos szerepet játszott ebben a folyamatban Ferdinand Lassalle (1825-1864) mellett, aki megalapította az ADAV-t, legalábbis mint referencia és bizonyos mértékig mint ikon.³⁰⁵ Ezért

302 Ahogyan Karl Marx 1842-ben megfogalmazta: "A szabad sajtó a népszellem mindenütt nyitott szeme, a nép megtestesült bizalma önmagában, a beszélő kötelék, amely az egyént az állammal és a világgal összeköti, az a beépített kultúra, amely az anyagi küzdelmeket szellemi küzdelmekké alakítja át és nyers anyagi formájukat idealizálja". Ez egy nép kíméletlen vallomása önmaga előtt, és mint köztudott, a vallomás ereje megváltó erejű. Ez az a szellemi tükör, amelyben egy nép önmagát látja, és az önvizsgálat a bölcsesség első feltétele. Ez az állam szelleme, amely minden kunyhóba szállítható, finomabb, mint az anyagi gáz. Mindenoldalú, mindenütt jelenlévő, mindentudó. Ez az ideális világ, amely mindig a valóságos világból fakad, és egyre gazdagabb szellemként áramlik vissza abba, újból megelevenítve azt." Marx, Karl: A 6. rajnai országgyűlés jegyzőkönyve, első cikk: Viták a sajtószabadságról és a Landtag-tárgyalások nyilvánosságáról, in: MEGA² I/1, p. 153.

303 Vö. Liesegang, Torsten: Öffentlichkeit und öffentliche Meinung. Elméletek Kant-tól Marxig (1780-1850), Königshausen & Neumann, Würzburg 2004.

304 Lásd erről: Kluge, Alexander; Negt, Oskar: Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1972.

305 Lásd Welskopp, Thomas: Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz, Dietz Verlag, Bonn. 2000.

hogyan meghatározzuk befolyását és viszonyát ehhez a kibontakozó részleges nyilvánosságához.

A korai német munkásmozgalom eszmevilága, amely a Vormärz és a szocialista törvény (1879-1890) között alakult ki, csak nagyon kis mértékben esett egybe a marx kategóriákkal és gondolatképekkel, amelyeket gyakran az angol háttér, a hosszú időn át tartó és végül száműzetéséből származó ihletett. Thomas Welskopp a korai német munkásmozgalomról írt tanulmányában rámutat, hogy az elmarad attól, hogy a "munkás" önmegjelölést a "társadalmi helyzetek és érdekek közvetlen kifejeződéseként" értelmezze, ahogy azt Lassalle és Marx olvasása sugallná.³⁰⁶ A "munkás" kifejezés 1848 és 1880 között inkább a politikai diskurzus rendkívül differenciálatlan fogalma volt, amely nem tartozott közvetlenül semmilyen konkrét társadalmi identitáshoz (például ipari vagy bér munkásként) vagy politikai identitáshoz.³⁰⁷ A korai német munkásmozgalom ráadásul kollektív mozgalom volt, amelyet a szakmák és egyesületek jellemeztek. Belső heterogenitása azt jelentette, hogy a munkás fogalma, amelyet többször használtak önmaga leírására, szintén erősen vitatott volt.³⁰⁸ Marx számára, aki ragaszkodott politikai-gazdasági és hegelianus ihletésű meglátásainak elfogadásához, és aki számára a proletariátus szükségszerűen függő bér munkásokból állt, a német munkásmozgalom fejlődése és az abban megnyilvánuló pragmatikus vagy gyakorlatorientált hozzáállás ezért gyakran a frusztráció pillanataihoz kapcsolódott:

"Marx számára a társadalom lehető legpontosabb elemzése volt az egyetlen hatékony alap, amelyen a mozgalom kialakulhatott és politikai hatást gyakorolhatott. Innen ered a tudományosság megszállottsága, és innen a kapitalista társadalom átfogó elméletének kimerítő projektje, amely a befejezetlen Töketanulmányok formájában öltött testet. Marx a munkásmozgalom "szürke eminenciásának" tekintette magát, az osztálymozgalom inkább elméleti, mint politikai tekintélyének. Ez nem befolyásolta korlátlan vezetői igényét szervezeti és taktikai kérdésekben. 1871-ben például azt követelte Wilhelm Liebknechtől, hogy döntse el, hogy "ellenünk vagy velünk együtt akar-e cselekedni": "Ez utóbbi esetben a körülmények pontos ismeretén alapuló tanácsaimat közvetlenül kell követni". Mivel Marx és Engels az ideológia társadalomelméleti alapját kereste, amelyet a hegeli dialektika és a politikai gazdaságtan ötvözésében vélt megtalálni, ezt az alapot "tudományosnak" nevezték. [...] A "tudományosság" tehát az egyetemes érvényesség igényét is jelentette.

306 Ibid., p. 60.

307 Vö. ibid. 64-65. o.

308 Vö. ibid. 64-76. o.

és elméleti válaszaik "véglegessége". [...] Mind Lassalle, mind Marx tipikusan akadémikusan képzett, tudományosan érvelő értelmiségiek voltak, hiszen tevékenységi körüket a bővülő nyilvánosság újságírói tömegpiaca találta meg. Ám előfeltevéseikkel ellentétben nem találták szembe magukat a kialakulóban lévő munkásmozgalommal, a jövő társadalmának egyoldalúan megragadható bajnokával. Inkább olyan társadalmi csoportokkal kerültek szembe, amelyek maguk is a 19. század koraerett gyermekei voltak. Az európai munkásmozgalmak mélyen gyökereztek az iparosodás előtti társadalmi struktúrákban. A társadalmakkal, amelyekben működtek, együtt változtak. Így a függetlenség utáni modernség általuk művelt habitusa mögött sok olyan hagyományos dolog volt, amely a fokozatos átmenet során új minőséget öltött. A szocialista teoretikusok viszonya a munkásmozgalomhoz, amelyet alapjuknak tekintettek, a század 19. két, egymást alaposan félreértő jelenségének összehúzódása volt. A teoretikusok idealista irányultsága leküzdhetetlen érzékelési akadályt képezett e tény előtt. A munkásmozgalmat soha nem a maga társadalmi identitásában látták, vagyis olyannak, amilyen volt, hanem csak olyannak, amilyennek a jövő filozófiai vetülete szerint lennie kellene".³⁰⁹

Welskopp-hoz hasonlóan Wolfgang Schieder is rámutat arra, hogy Marx legfeljebb szükségképpen tekintette magát politikai vezetőnek, de inkább a "színpad mögött" dolgozó elméleti vezéralak vagy "szürke eminenciás" pozíciójára törekedett.³¹⁰ Amikor 1871-ben és 1872-ben, a párizsi kommün alatt és után az európai sajtó ezt a szerepet neki tulajdonította, ellenvéleményt fogalmazott meg, de a hirtelen elismerés hízelgő volt számára.³¹¹ Schieder szerint ez az attitűd, hogy inkább íróasztalosként, mint politikai vezetőként akartak feltűnni és cselekedni, már korán megmutatkozott, amikor Marx és Engels 1847-ben csatlakozott a *Kommunisták Ligájához*, és megpróbálták belőle szellemi avantgárdot formálni.³¹² Welskopp szerint a filozófiai háttérű szerzők, Marx és Engels, félreismerték a német munkásmozgalom két alapvető jellemzőjét. Figyelmen kívül hagyták annak tényszerű, kézműves jellegét, vagy elmaradotként bírálták. Marx és Engels emellett egy homogenizáló elméleti

309 Ibid., 669-670. o.

310 Vö. Schieder, Wolfgang: Karl Marx als Politiker, Piper, München; Zürich p. 1991, 119.

311 Vö. ibid., 91. o.; Sperber, Jonathan: Karl Marx. Sein Leben und sein Jahrhundert, C.H. Beck, München S2013., 387.

312 Vö. Schieder, Wolfgang: Karl Marx als Politiker, Piper, München; Zürich p. 1991, 120.

program. Egy ilyen program azonban nem illeszkedett a változó kirekesztésekkel, szövetségekkel és vitákkal jellemezhető politikai származási kontextus sokrétű valóságához.³¹³ Welskopp szerint ezen ellentmondás miatt nem sokan voltak hajlandók elfogadni az eszmék merev építményét. A lassalleanizmust és a marxizmust inkább taktikusan és szelektíven fogadták el, a csoport igényeitől függően, így az elmélet státusza "változó használati értékkel" rendelkezett.³¹⁴ A marxi világnézet azonban semmiképpen sem talált széles körű és változatlan fogadtatásra, még akkor sem, ha Marxot mint elméleti gondolkodót csodálták. Így például Wilhelm Liebknecht, aki Marxot mint teoretikust nagyra értékelte, többször is eltérő álláspontot képviselt, de Marx előtt a politikai rugalmasság szükségességére való hivatkozással indokolta azokat.³¹⁵

Marx német szociáldemokráciával kapcsolatos csalódottságának egyértelmű kifejezése a *Gothai program* (1875, megjelent 1891-ben) című *kritikája*, amelyben kifejezetten támadja a szociáldemokrácia államfelfogását és a Lassalle eszméihez való igazodását.³¹⁶ Kritikája azonban hatástalan maradt, mert akkoriban nem jutott el a nyilvánossághoz, és csak posztumusz jelent meg 1891-ben.³¹⁷ Ezzel szemben Marx visszafogottan állt a szociáldemokraták asszimilációs kísérleteihez, akik a demokratikus forradalmak ikonjaként dicsérték 1848 őt.³¹⁸

Welskopp szerint a fő különbség Marx eszmevilága és a politikai munkásmozgalom programszerűen rugalmas irányultsága között a politikai és gazdasági konfliktus viszonyának megítélésében rejlik. Míg a munkásmozgalom a politika elsőbbségére támaszkodott, és így végül remélhetőleg az állam reformjának útjára lépett, addig Marx a gazdasági antagonizmus elsőbbségéhez ragaszkodott, amit csak a

313 Vö. Welskopp, Thomas: *Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Dietz Verlag, Bonn pp2000., 685-686.

314 Vö. *ibid.*, 671-672. o.

315 Vö. *ibid.*, 671-672. o.

316 Vö. *ibid.*, 705-711. o.

317 Vö. Schieder, Wolfgang: *Karl Marx als Politiker*, Piper, München; Zürich 1991, p. 117.

318 Thomas Welskopp szerint Marx "[...] mélyen gyökerező bizalmatlanságot mutatott a karizmatikus szimbolikus figuraként való kisajátítással szemben. Nem a szimbolikus integrációt, hanem az ideológiai vezetést tekintette feladatának." Welskopp, Thomas: *Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Dietz Verlag, Bonn S2000., 698.

a forradalmat fel kellett oszlatni.³¹⁹ Ehhez kapcsolódóan Welskopp az SPD sikerét a civil társadalom általános politizálásában látja, ami nem szerepelt Marx programjának li- nie:

"A német szociáldemokrácia önképéből adódóan a társadalmi integrációt képviselte. Nem a "civil társadalom" "proletár" alternatíváját képviselte, hanem ennek az elvnek az egyetemessé tételét követelte. Ebben a tekintetben a "testvériség zászlaján" a "valódi", a közösségért végzett munkán alapuló "civil társadalom" jelvényeit viselte."³²⁰

A Bentham és Marx közötti elméleti összehasonlítás kontextusában a német munkásmozgalom így Welskopp értelmezése szerint meglepő módon inkább az angol chartizmust korábban inspiráló Bentham szellemében univerzalizált burzsoázia projektjeként jelenik meg. Kevésbé volt azonban a munkásmozgalom, minden szimbolikus formulája ellenére, a marxizmus szellemében a forradalom mellett elkötelezett mozgalom, amely hajlamos volt arra, hogy a proletariátust mint forradalmi szubjektumot próbálja megidézni. A forradalmi proletariátusnak ez a marxizmus írása a korai német munkásmozgalom tekintetében kudarcot vallott, de végül a modern ipari társadalomban a

A demokratikus és individualista eszmék, amelyek, mint látható, Marx munkásságában is megtalálhatók, elvesztek, sőt szándékosan elfojtották őket.

Ami Marxnak a nyilvánossághoz való viszonyát illeti, egyértelmű, hogy az 1848-ig terjedő korai tapasztalatai után szkeptikus volt a nyilvánosság vagy a szabad sajtó lehetőségeit illetően. Valójában azonban mégis publikált és egy heterogén ellen-nyilvánosságban tevékenykedett, amelyet inkább a kézművesség, mint a proletarizmus határozott meg, és amelyet az egyesület szervezeti formája uralt. Marx megpróbálta elméleti modelljét a német munkásmozgalommal, különösen annak pártaival közölni, és ebben a kérdésben nagyrészt sikertelenül járt. Konceptiói inkább egy elképzelt jövőbeli államszocializmus megformálásának díszleteivé váltak, míg a korai politikai munkásmozgalom egy "folyamatos forradalmi attitűddel rendelkező attentizmusba" zuhant³²¹, amely a szocialista törvény hatályon kívül helyezése után, az SPD 1893-1890. választási sikerével megerősödött.^{23,4}

319 Vö. ibid, 696. o.

Vö. ibid320, 696. o.

768.

321 Lásd ibid., p. 738.

Csak Rosa Luxemburg *A tőke felhalmozása* (1913) című művével fedezték fel újra Marxot mint elméleti forrást a Német Birodalomban is.

Így amikor a *Tőke* első kötetének (1867-es) előszavában azt írta:

"A tudományos kritika minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett *közvélemény* előítéleteivel szemben, amelyeknek soha nem tettem engedményeket, továbbra is ragaszkodom a nagy firenzei mottójához: *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*" ezt egy csipetnyi sóval kell venni.³²² Ez paradigmaváltást jelenthet gondolkodásában, ugyanakkor ez az idézet egyben saját életművének retrospektív újraértelmezése is, amely korábban határozott és kifejezett erőfeszítést tett a közönség megszólítására. Későbbi munkáiban azonban már nem a "nyilvánosság" volt az elsődleges címzett, hanem a nemzetközi és a német munkásmozgalom részleges nyilvánossága, amelyen belül Marx mérsékelt sikerrel tevékenykedett.

Marx többször is kritikusan nyilatkozott a parlamentekről, amint azt a falopásról szóló korai megjegyzései is mutatják. De gyakorlati szinten itt is egy olyan kép rajzolódik ki, amely feszültségben áll Marx kijelentéseivel. 1847 és 1852 között részt vett a *Kommunisták Szövetségében* (amelynek Engelsszel együtt megírta a *Kommunista Kiáltványt*), majd egy évtizeddel később, 1864 és 1872 között a *Nemzetközi Munkásszövetségben* (IAA), amelynek székhelye Londonban volt.³²³ Marx az 1848 és 1849 közötti forradalmi időszakban rövid ideig a *Kölni Munkásegylet* (KAV) elnöke is volt, és egyúttal a Kölni *Demokratikus Társaság* tagja.³²⁴ Az IAA-ban az Általános Bizottság "primus inter pares"-jének tekintették, bár néha heves viták közepette, és nagy szerepe volt a nyilatkozatok megfogalmazásában és a kongresszusok előkészítésében.³²⁵ Ezek közül a legismertebb a *Nemzetközi Munkásszövetség*³²⁶ úgynevezett *Inaugurális beszéde*, amelyet 1864-ben írt. Wolfgang Schieder értékelése Marx politikai pályafutásáról végül is ambivalens:

"Marx politikai sikerét az is lehetővé tette, hogy olyan okos volt, hogy a munkásmozgalmon belül soha nem toltta magát a csúcsra. A politikai befolyásgyakorlásnak inkább a háttérből történő, rendkívül személyes módszere különösen jól bevált, különösen az Internacionáléban. Marx politikusként akkor érte el pályafutása csúcsát, amikor éveken át ténylegesen vezette az Internacionálét anélkül, hogy hivatalosan az élén állt volna.

322 MEGA² II/5, P. 15.

323 Vö. Schieder, Wolfgang: Karl Marx als Politiker, Piper, München; Zürich 1991, 11. o. Vö324. ibid. 47-48. o. Vö.

325 Vö. ibid., 74-117. o.

326 MEW P16., 5-13.

Még ennek a figyelemre méltó, ügyes közvetítésen alapuló vezetési művészetnek is megvoltak azonban a maga korlátai: Marx nem tudott megbirkózni az egymással versengő vezetői igényekkel sem a Kom- munisták Ligájának központi hatóságában, sem a Nemzetközi Munkásszövetség Általános Tanácsában. Ahelyett, hogy továbbra is politikai közvetítésre törekedett volna, és ezzel politikailag nélkülözhetetlenné tette volna magát, végül minden esetben feladott minden önmérsékletet, és ragaszkodott politikai hegemoniájának elismeréséhez. Mind a Kommunisták Ligájában, mind a Nemzetközi Munkásszövetségben ez a politika a tagok többségét ellene fordította. A politikai ellehetetlenítés veszélye elől menekülve végül mindkét esetben csak a politikai menekülést tudta vállalni, és kilépett a Kommunisták Ligája és a Nemzetközi Munkásszövetség vezető testületeiből. Az, hogy 1852-ben a Bund der Kommunisten központi hatóságát Kölnbe, 1872-ben pedig a Főtanácsot New Yorkba tudta áthelyezni, inkább a politikai kétségbeesés aktusa volt. A két szervezet felbomlását éppúgy nem tudta megakadályozni, mint ahogyan a közelgő pusztulásukat sem.³²⁷

Marxot tekintve tehát nem lehet a nyilvánosság fogalmáról vagy a nyilvánossághoz való viszonyról beszélni. Inkább különböző részközönsegekre kell vonatkoztatni kijelentéseit, és ezeken belüli gyakorlatát külön-külön kell vizsgálni, amit itt csak bizonyos mértékig lehetett megtenni.³²⁸

Most rátérek Marx államfelfogására. A liberalizmustól elforduló, a változás új útjait kereső radikális kritika felé fordulás kezdetén Hegellel való szembesülése állt. Az 1840-es évek elején a fiatal hegelianusok csoportja, amelyhez Marx egy ideig tartozott, haladónak tekintette Hegel államfelfogását, amely kritikusan szembefordult Friedrich Carl von Savigny történeti jogi iskolájával, különösen mivel Hegel a francia forradalom hatására a konstitutív elemek szükségességét hangsúlyozta. Hegel államfilozófiája azonban nem ment elég messzire a fiatal Marx számára. Számára Hegel végül annak az illúzióknak esett áldozatul, hogy az állam képes egyesíteni a polgári társadalom egymással szembenálló partikuláris érdekeit.

327 Vö. Schieder, Wolfgang: Karl Marx als Politiker, Piper, München; Zürich 1991, 152-152. o.

328 Marx' politikai tevékenysége mellett aprólékosan figyelemmel kísérte az angol parlament parlamenti munkáját, illetve a parlamenti jelentéseket. Ezek a parlamenti jelentések részben írói munkásságának legfontosabb forrásai lettek.

össze lehet egyeztetni.³²⁹ De legkésőbb a fatolvajlási törvény körüli vitákhoz fűzött kommentárja óta a porosz állam a felsőbb osztály eszközeinek bizonyult, nem pedig semleges közvetítő harmadik félnek.

Marx *Hegel jogfilozófiájának kritikája* (1834/1844) (amely a Hegel *államjogának kritikája és a Bevezetés a Hegel jogfilozófiájának kritikájához című* két szövegből áll) azonban elsősorban a porosz katonai és tekintélyelvű államot és annak Hegel filozófiája általi legitimációját vette célba, de nem magát az államot. Marx kritizálta Hegel koncepcióját a racionális és erkölcsi államról, amely alkotmányosan monarchista és képes közvetíteni az ellentéteket a polgári társadalomban. Különösen az állam eszméjének hegeli bemutatási módja jelenik meg tényleges szubjektumként, míg a polgárok, mint az állam tényleges építői, pusztán predikátumokká devalválódnak Hegel idealista államfilozófiájában.³³⁰ A materialista Marx számára azonban ez éppen fordítva van: a vallás és az állam ember³³¹ alkotta, és az emberi termelés adott szakaszának felel meg. A társadalmi alkotmány tehát nem pusztán a népszellem kifejeződése, ahogyan azt a hegeli történelemfilozófia sugallja, hanem az anyagi feltételek ideális megfeleltetése. *A Hegel jogfilozófiájának kritikájához írt bevezetőjében* Marx arra törekszik, hogy Hegel látszólag befejezetté tette a filozófiát (Marx átveszi Hegel történelemteológiaiáját, amely szerint az emberiség történelmének célja a szabadság), ugyanakkor nyomatékosan leszögezi, hogy a filozófia csak akkor juthat el valódi befejezéséhez, ha gyakorlatiassá válik. Hegel idealista filozófiája tehát úgy írta le az államot, ahogyan annak lennie kell, és az elnyomó restaurációs korszak társadalmi-politikai valóságának értelmezése formába ívelt. Az ember valódi emancipációját azonban csak tényleges változások révén lehetett elérni. De ha a lét határozza meg a tudatot, és nem fordítva, akkor a ³³²tudat nem marad a létre gyakorolt hatások nélkül. Először is, a valláskritika volt az első lépés a valódi változás felé. Ezt követte Marx szerint a

329 Vö. Thom, Martina: *Bevezetés*, in: Marx, Karl: *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, Reclam, Leipzig S. 1986,15.

330 Vö. MEGA² I/2, 11-15. oldal.

331 Vö. MEGA² I/2, 170. o.

332 Marx: "A forradalmaknak ugyanis szükségük van egy passzív elemre, egy anyagi alapra. Az elmélet mindig csak annyiban valósul meg egy népben, amennyiben az a szükségleteinek megvalósulása." MEGA² I/2, 178. O.

filozófia, amelynek az emberi emancipációhoz vezető történelmi úton gyakorlatiasan kell megfordulnia:

"A kritika fegyvere azonban nem helyettesítheti a fegyverek kritikáját; az anyagi erőszakot anyagi erőszakkal kell megdönteni; az elmélet önmagában anyagi erőszakká válik, amint megragadja a tömegeket. [...] A valláskritika azzal a tanítással végződik, hogy *az ember az ember számára a legmagasabb rendű lény*, vagyis azzal a *kategorikus imperatívusszal, hogy meg kell dönteni minden olyan állapotot*, amelyben az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény."³³³

Az államot, ahogyan Marx a *Hegel jogfilozófiájának kritikája bevezetőjében* megfogalmazza, először is természetes társadalomként kell felfogni: "De az ember nem egy elvont lény, aki a világon kívül gubbaszt. Az ember az *ember világa*, az állam, a társadalom".³³⁴ Későbbi elemzései az államot vagy a burzsoázia osztályállamaként, vagy az átmenet lehetséges proletárügynökségeként mutatják be. Marx számára az emberi természetből fakadó állam így potenciálisan különböző szerepeket tölthet be. De ezek korántsem csak elnyomó szerepek. Ez világossá válik például, ha megnézzük Marx *A zsidókérdésről* című 1843/44-es cikkét. Ott azt mondja: "Ebből az is következik, hogy az ember egy *kerülő úton, egy médiumon* keresztül, bár *szükséges médiumon* keresztül, de felszabadítja magát, mégpedig úgy, hogy *politikailag* felszabadítja magát. [...] Az állam a közvetítő az ember és az ember szabadsága között."³³⁵ Holott Marx a politikai szabadságot csak az egyetemes emancipáció történelmi előfázisaként értelmezi.

Már itt megállapítható, hogy Marx és Bentham, többek között, egy in- Az állam eszköz egy cél eléréséhez, de nem öncélú. Számukra az állam eszköz egy cél eléréséhez, de nem öncélú. Az a tézis, hogy az államot Marx művében mindig elnyomóként képzei el, annyiban ³³⁶koherens, amennyiben az állam ténylegesen vagy a burzsoázia államaként jelenik meg, amely elnyomja a proletariátust, vagy a proletariátus államaként, amely az osztályviszonyok feloldásáig elnyomja a burzsoáziát. Miguel Abensour Marx-értelmezésével ellentétben azonban a demokráciát Marx nem az állam ellenmodelljeként értelmezi. Ez utóbbiak inkább a demokráciát tekintik a szabadságra való törekvés vezérelvének.

333 MEGA² I/2, 177. O.

334 MEGA² I/2, 170. O.

335 MEGA² I/2, 147. O.

336 Lásd erről: Abensour, Miguel: *Demokrácia az állam ellen. Marx and the Machiavel- lian Moment*, Suhrkamp, Berlin. 2012.

történelem. Amikor Marx - Hegellel ellentétben - a demokráciáról mint "minden alkotmányok feloldott *rejtélyéről*"³³⁷ beszél, akkor a társadalmi tudat azon állapotát írja le, amely vagy azonosul a monarchikus államformával, vagy az emberi termelés továbbfejlesztése után tudatváltáson megy keresztül, és a köztársaság felé mozdul el. A mindenkori rendet az emberek többsége mindig akarja - vagy legalábbis eltűri -. Az államformát mindig demokratikusan határozzák meg. De csak a demokráciában jelenik meg az alkotmány, mintha magától adódna. Marx megfogalmazta:

"Minden más *államalakulat* egy bizonyos, sajátos, *speciális* államforma. A demokráciában a *formális* elv egyúttal a *materiális* elv is. Ez tehát csak az általános és a különös valódi egysége. A monarchiában, például a köztársaságban, mint pusztán különleges államformában, a politikai embernek a nem politikai, a magánember mellett van sajátos létezése. A tulajdon, a szerződés, a házasság, a polgári társadalom itt (ahogy Hegel egészen helyesen fejleszti ki ezekre az *elvont* államformákra, csak hogy az állam eszméjét *akarja* kifejleszteni) mint a *politikai állam* melletti *sajátos* létmódok jelennek meg, mint olyan *tartalmak*, amelyekhez a *politikai állam* mint *szervező forma* viszonyul, valójában csak mint a meghatározó, korlátozó, hol igenlő, hol tagadó, önmagában tartalmatlan megértés. A demokráciában a politikai állam, mivel e tartalom mellé helyezi magát, és megkülönbözteti magát tőle, maga is csak egy *különleges* tartalom, mint a nép különleges *létfarmája*. A monarchiában például ez a partikuláris, a politikai alkotmány, az *általános* jelentőségével bír, amely minden partikuláris dolgot ural és meghatároz. A demokráciában az állam mint partikuláris csak partikuláris, mint általános a valódi általános, azaz nincs meghatározottság a többi tartalomtól való megkülönböztetésben. Az újabb franciák ezt úgy értették meg, hogy az igazi demokráciában a *politikai állam elpusztul*. Ez annyiban helyes, amennyiben már nem vonatkozik az egészre mint politikai államra, mint alkotmányra".³³⁸

A marxi "valódi demokráciában" senki sem állíthatja, hogy az állam (mint kormányzat) kiváltságos helyzetben van a társadalommal szemben. A demokráciában az állam nem lehet többé pártos (Marx szerint politikai), és a jog sem választható el a nép akaratótól, mint a megváltoztathatatlan alkotmányos szabály eszméjében. Mindazonáltal politikai tisztviselőkre és politikai vezetésükre van szükség, anélkül, hogy Marx ezt most részletezné. Hegel kritikájára hivatkozva

337 MEGA² I/2, P.

MEGA²31.338 I/2, 31-32.

O.

igaza van, azonban, mint Abensour megjegyzi, Hegellel ellentétben ő úgy dönt, hogy "[...] a politikát a nép szuverenitásának perspektívájából gondolja. A nép az igazi állam."³³⁹ Itt, ebben a marxi gondolkodásban találkozunk a fentebb ismertetett Bentham-féle *csere modelljével* való analógiával, amely szerint az állam (mint kormányzat) mindig csak a polgárok engedelmességén nyugszik. Minden politikai közösség magja általában az engedelmség. Ugyanakkor a néhai Bentham és Marx számára is a nép a szuverén.

A szerzők, Marx és Engels *A német ideológia* című, 1845 körül keletkezett szövegkötetében az államról azt írják, hogy az a polgári társadalom mellett és attól elkülönülve vált létezővé, de mégis a burzsoázia határozza meg. Csak a pártatlanság látszatával tudja az állam hatékonyan garantálni a burzsoá érdekeket, amelyeket a törvény és a rendőrség eszközeivel magában hordoz.

"A modern állam megfelel ennek a modern magántulajdonnak, amelyet a magántulajdonosok az adók révén fokozatosan megvásárolnak, az állami adósságrendszeren keresztül teljesen elvesztették, & amelynek léte a tőzsdéi állampapírok emelkedésében és süllyedésében teljesen függővé vált attól a kereskedelmi hiteltől, amelyet a magántulajdonosok, a burzsoázia ad neki. A burzsoázia, mivel *osztály*, már nem *osztály*, már arra kényszerül, hogy országosan, már nem helyileg szerveződjön, & hogy átlagos érdekeinek általános formát adjon. A magántulajdonnak a köznemességtől való emancipációja révén az állam a polgári társadalom mellett & attól elkülönülve egy különleges létezővé vált; de nem más, mint a szervezeti forma, amelyet a burzsoázia ad magának, külsőleg és belsőleg, tulajdonuk & érdekeik kölcsönös biztosítására."³⁴⁰

A folyamat során a burzsoázia az államot eszközként sajátítja ki, például az államkötvények révén magához köti. Mostantól kezdve az adófizető az államadósság törlesztésén dolgozik, és így a (itt még mindig nemzeti) burzsoáziát szolgálja, amely a nemzet hitelezőjének szerepét veszi át. Az állam pénzügyi profitot termel a nemzeti burzsoázia számára, függetlennek tűnik, és biztosítja a hatalom eszközeit, amelyek megvédik a bérmunkán keresztül történő kizsákmányolás rendszerét a fenyegetésekkel szemben. Ebben a tekintetben Marx számára a polgári állam egyben biztosítás vagy "a polgári osztály helyettesítő biztosítása a polgári osztály egyes tagjai ellen, valamint a kizsákmányolt osztály ellen, egy olyan biztosítás, amely egyre költségesebb és látszólag egyre inkább

339 Abensour, Miguel: *Demokrácia az állam ellen. Marx und das machiavellistische Moment*, Suhrkamp, Berlin p2012., 125.

340 MEGA² I/5, 116-117. O.

függetlenebbé kell válnia a polgári társadalommal szemben, mert a kizsákmányolt osztály fenntartása egyre nehezebbé válik"³⁴¹. Marx politikai gazdaságtani elemzései a világtörténelem lehetséges fejlődésének két lehetőségét emelik ki. Vagy a tőkefelhalmozás átfogó folyamata következik be, amely addig tőkésíti a földgolyót, amíg a profitráta csökkenő tendenciája végül a kapitalisták közötti háborúhoz vezet, vagy a munkások felemelkednek a felhalmozási folyamatban. Mindkét esetben azonban a jövőben nem várható egyensúly és stabilitás a polgári-kapitalista keretek között.³⁴² Pontosabban, a polgári állam képtelen lenne megoldást találni a pauperizmusra, amikor a szociális kérdés kiéleződik, mivel Marx szerint epistemológiailag képtelen volt helyesen megragadni a társadalom szociális dimenzióját és így saját maga szociális feltételrendszerét. írja 1844 Marx Párizsban:

"Minél hatalmasabb az állam, minél *politikaiabb tehát egy ország*, annál kevésbé hajlamos a *társadalmi* gyengeségek okát keresni és azok *általános elvét* az államban, vagyis a *társadalom jelenlegi intézményében, amelynek az állam az aktív, öntudatos és hivatalos kifejezője*, felfogni. A *politikai* értelem pontosan azért *politikai* értelem, mert a politika határain *belül* gondolkodik. Minél kiélezettebb, minél élénkebb, annál *kevésbé* képes felfogni a társadalmi gyarlóságokat."³⁴³

Az állam és a polgári társadalom alaposan bonyolult kölcsönhatásban áll egymással. Az első szinten Marx és Engels szerint a termelési viszonyok uralják a társadalom politikai formáját, azaz az államot. Második szinten Marx és Engels felismeri az állam tényleges megjelenését, amely az ő szemszögükből nézve Hegelt is megtévesztette. Friedrich Engels a következő magyarázatot adja *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie* című 1845-ös könyvében:

"Legalábbis a modern történelemben így bebizonyosodott, hogy minden politikai harc [osztályharc], és minden, az osztályok emancipációjáért folytatott harc, szükségszerűen politikai formája ellenére, végső soron a *gazdasági* emancipáció körül forog. Itt legalábbis az állam, a politikai rend az alárendelt, a polgári társadalom, a gazdasági viszonyok birodalma a meghatározó elem. A hagyományos nézet

341 MEGA² I/10, 296-297. O.

342 Vö. Piketty, Thomas: *Das Kapital im Jahrhundert 21.*, C.H. Beck, München, p.2014, 23-24.

343 MEGA² I/2, 456-457. O.

ung, amelynek Hegel is hódolt, az államban látta a meghatározó elemet, a polgári társadalomban pedig az általa meghatározott elemet. A külsőségek ennek megfelelnek. Ahogy az egyes emberek esetében a cselekedeteik minden mozgatórugójának át kell mennie a fejükön, át kell alakulnia akaratuk motívumává, hogy cselekvésre készítse őket, úgy a polgári társadalom minden igényének - függetlenül attól, hogy éppen melyik osztály van hatalmon - át kell mennie az állam akaratán, hogy törvények formájában általános érvényt nyerjen. Ez a dolog formális oldala, ami magától értetődő; a kérdés csak az, hogy mi ennek a pusztán formális akaratnak a tartalma - az egyéné és az államé egyaránt -, és honnan származik ez a tartalom, miért éppen ezt és semmi mást nem akarunk. És ha ezt megkérdezzük, azt találjuk, hogy a modern történelemben az állam akaratát összességében és nagymértékben a polgári társadalom változó szükségletei, ennek vagy annak az osztálynak a túlsúlya, végső soron a termelőerők és a cserekapcsolatok fejlődése határozza meg. [...] Az államban mutatkozik meg számunkra az első ideológiai hatalom az ember felett. A társadalom létrehoz egy szervet közös érdekeinek védelmére a belső és külső támadásokkal szemben. Ez a szerv az államhatalom. Alighogy ez a szerv létrejön, máris függetlenedik a társadalomtól, és annál inkább, minél inkább egy bizonyos osztály szervévé válik, annál inkább közvetlenül érvényesíti ennek az osztálynak az uralmát. [...] Az állam azonban, amint a társadalomtól független hatalommá válik, hamarosan más ideológiát hoz létre. A hivatásos politikusok, az alkotmányjogi teoretikusok és a magánjogi jogászok esetében a gazdasági tényekkel való kapcsolat annál inkább elvész."³⁴⁴

Marx és Engels szerint a polgári állam nemcsak arra szolgál, hogy erőszakos eszközeivel hatékonyan biztosítsa a tulajdont, hanem arra is, hogy a közjólátszatában jogilag és ideológiailag legitimálja a polgári tulajdont. Következésképpen Marx és Engels megpróbálja meghatározni azokat a szinteket, amelyekben a proletariátusnak harcolnia kell a burzsoá állam ellen. Az egyik ilyen szint a pártos törvényhozás, amely egyetemes és egyenlőségi látszatot kelt. Marx és Engels programja a jog társadalmi kritikája, amely mint olyan nem kerülheti el, hogy artikulációjában ne váljon politikussá.³⁴⁵ Ennek legjobb példája a *Kommunista kiáltvány* (1848). Itt is a jog társadalmi kritikáját gyakorolja, de politikai pamflet formájában:

344 MEGA² I/30, 156-158. o. A zárójelben lévő bejegyzések a szerzótől származnak.

345 A mélyebb problematizáláshoz lásd: Menke, Christoph: Die 'andre Form' der Herrschaft. Marx' jogkritikája, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 273-295.

"Fentebb már láttuk, hogy a munkásforradalom első lépése a proletariátus uralkodó osztállyá emelése, a demokráciáért folytatott küzdelem. A proletariátus politikai uralmát arra fogja felhasználni, hogy fokozatosan elragadjon minden tőkét a burzsoáziától, hogy a termelés minden eszközét az állam, azaz az uralkodó osztályként szervezett proletariátus kezében központosítsa, és hogy a lehető leggyorsabban növelje a termelőerők tömegét. Ezt természetesen először csak a tulajdonjogba való despotikus beavatkozással lehet elérni [...]"³⁴⁶

Marx *Tőkéjében* (1867; 1885; 1895) a politikai gazdaságtan mélyebb elemzése felé fordul. Szerinte az államok vagy általában az uralmi formák a társadalmat alakító gazdasági struktúrán, a termelési módon alapulnak. Az állam minden formája az emberek anyagi életkörülményein alapul, pontosabban a termelésen és a munkások és a termelőeszközök tulajdonosai közötti szerepmegosztáson. Marx már a *Politikai gazdaságtan kritikájának* 1859előszavában tömören megfogalmazza ezt a gondolatot:

"Vizsgálatom arra a következtetésre vezetett, hogy a jogviszonyok, valamint az államformák sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből nem érthetők meg, hanem az élet anyagi feltételeiben gyökereznek, amelyek összességét Hegel a 18. századi angolok és franciák eljárását követve a "polgári társadalom" elnevezés alatt foglalja össze, de a polgári társadalom anatómiája a politikai gazdaságtanban keresendő".³⁴⁷

A *franciaországi polgárháborúról* szóló első tervezetében (1871) Marx megállapítja, hogy - a társadalmi termelőerő fejlődésével összhangban - a társadalmi forradalmak periodikusan átformálják a politikai felépítményt. Az állam mindig is a kötelező átjáróhelyet jelentette, amelyet ellenőrizni kellett. Marx szerint tehát minden forradalom az államhatalmat hódította meg - vagyis az államhatalmat egyik osztálytól a másikhoz vitte át, még akkor is, ha az 1871-es párizsi kommuné Marx számára külön értékelhető, mint önmagában az állam elleni forradalom.³⁴⁸ Itt azonban a polgári államapparátusról van szó. Az 1871-es helyzet megmutatta, hogy a munkásosztály "[...] nem veheti egyszerűen birtokba az állam kész gépezetét, és nem használhatja azt saját céljaira.

346 MEW 4, P. 168.

347 MEW II/2, P. 100.

348 Vö. MEW 17, p. 541.

célokot [tudna] mozgásba hozni"³⁴⁹. Az állam ugyanis már előre strukturált volt, a történelem folyamata alakította ki konkrét formáját:

"A központosított államhatalom, mindenütt jelenlévő szerveivel - állandó hadsereg, rendőrség, bürokrácia, papság, magisztrátus, a szisztematikus és hierarchikus munkamegosztás terve szerint létrehozott szervek - az abszolút demokrácia idejéből származik, ahol a kialakulóban lévő polgári társadalomnak a feudalizmus elleni küzdelmében erős fegyverként szolgált. Fejlődését azonban továbbra is gátolta mindenféle középkori törmelék, földesúri és arisztokratikus előjogok, helyi kiváltságok, önkormányzati és céhes monopóliumok és tartományi alkotmányok. A 18. századi francia forradalom hatalmas seprűje lesöpörte a múlt idők mindezen törmelékeit, és ezzel egyidejűleg megtisztította a társadalmi talajt az utolsó akadályoktól, amelyek a modern államépítés felépítményének útjában álltak. Ez a modern államépítés az első császárság alatt emelkedett ki, amelyet maga is a régi félfudális Európa koalíciós háborúi hoztak létre újra a modern Franciaország ellen. A későbbi uralmi formák során a kormányt parlamenti ellenőrzés alá helyezték, azaz a birtokos osztályok közvetlen ellenőrzése alá. Egyrészt most már a kolosszális államadósság és a nyomasztó adók melegágya lett, és a hivatali hatáskörök, a bevételek és a munkamegosztás ellenállhatatlan vonzereje révén az uralkodó osztályok egymással versengő frakcióinak és kalandorainak harcpontjává vált - másrészt a társadalom gazdasági változásaival egyidejűleg politikai jellege is megváltozott. Amilyen mértékben a modern ipar fejlődése fejlesztette, szélesítette, elmélyítette a tőke és a munka közötti osztályellentétet, olyan mértékben vált az államhatalom egyre inkább a munkásosztály elnyomására szolgáló közhatalom, az osztályuralom gépezeteivé. Minden forradalom után, amely az osztályharcban előrelépést jelent, az államhatalom tisztán elnyomó jellege egyre nyíltabban mutatkozik meg."³⁵⁰

Ilyen perspektívából és tapasztalatból kiindulva Marx az 1870-es években fenntartással viszonyult minden társadalmi reformista megközelítéshez. Ez a német szociáldemokráciával való szembenállásában válik világossá. A *Gothai program* (1875) című *kritikájában az Első Internacionálé* egyik vezető alakjaként kritikusan vizsgálja a német szociáldemokrácia pártprogramját. Az állam szerepének megközelítése szintén Marx polémiájának egyik fő pontjává válik. A program azon pontjával ellentétben, hogy

349 MEW 17, P. 336.

350 MEW 17, P. 336.

azt mondja, hogy a német munkáspárt a "szabad államra" törekszik, Marx tiltakozik:³⁵¹

"Szabad állam - mi az? A függetlenség korlátozott érzésétől megszabadult munkásoknak semmiképpen sem az a célja, hogy az államot "szabaddá" tegyék. [...] A szabadság abban áll, hogy az államot a társadalom fölött álló szervből a társadalomnak alárendelt szervvé alakítja át, és az államformák ma is annyiban szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyiben korlátozzák az "állam szabadságát"."³⁵²

Marx ezután részletesebben kifejti, hogy az alapvető "mai állapotról" való beszéd alapvetően félrevezető, és ezért mellőzendő:

"A "mai társadalom" az a kapitalista társadalom, amely minden kulturális országban létezik, többé-kevésbé mentes a középkori adalékoktól, többé-kevésbé módosítva az egyes országok sajátos történelmi fejlődése által, többé-kevésbé fejlett. Másrészt a "mai állam" az országhatárral együtt változik. Más a helyzet a Porosz-Német Birodalomban, mint Svájcban, más Angliában, mint az Egyesült Államokban.

A "mai állapot" tehát fikció. A különböző kultúrországok különböző államai azonban - a formájukban mutatkozó színes különbségek ellenére - közősek abban, hogy a modern polgári társadalom talaján állnak, csak éppen egy többé-kevésbé kapitalista társadalom talaján. Ezért bizonyos alapvető jellegzetességek is közősek bennük. Ebben az értelemben beszélhetünk a "jelenlegi államrendszerőről", szemben a jövővel, amelyben a jelenlegi gyökere, a polgári társadalom elhalt. [...] A kapitalista és a kommunista társadalom között az egyiknek a másikba való forradalmi átalakulásának időszaka van. Ennek megfelel a politikai átmenet időszaka is, amelynek állapota nem lehet más, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája*. A programnak semmi köze az utóbbihoz, sem a kommunista társadalom jövőbeli állapotához.³⁵³

Legalábbis a *Gotha-program kritikájában* Marx hallgatólagosan elismeri az állam szükségességét még a kommunizmus felé vezető úton lévő jövőbeli társadalomban is. A burzsoá társadalom meghalhatott benne, a proletariátus diktatúrájának ideiglenes munkája által feltételezve, de nem feltétlenül az állam.

351 Vö. MEGA² I/25, p. 21.

352 MEGA² I/25, P. 21.

353 MEGA² I/25, 21-22. O.

A szociáldemokrácia Marx által kritizált felfogásában azonban a "jelenlévő" - és ezért látszólag semleges - állam döntő szerepet játszik. A Goethe-program például úgy fogalmaz, hogy az államnak garantálnia kell "az emberek egyenlő oktatását".³⁵⁴ Marx számára ez "elégge elítélendő", különösen mivel az állam, fordítva, "nagyon durva nevelést követel a néptől".³⁵⁵ A *Gotha-program* kritikájában az állam néhány lényeges vonása a marxi szemléletben is felismerhető, de ugyanilyen sok aspektus homályban marad. Friedrich Engels *Anti-Dühring* című művében (1876/78), amely nem sokkal Marx *Gotha-programról írt kritikája* után jelent meg, minden állam létrejöttének kezdeti oka a közös érdekek védelmében keresendő. Ugyanakkor azonban az Engel számára mindig nyilvánvaló, hogy minden államban kialakulnak az osztálykülönbségek, és a fokozatos differenciálódással az uralkodók uralmának biztosítását is szolgálja az uraltak felett.³⁵⁶

Az állam központi szerepet játszik Friedrich Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (1884) című művében is, amely egy évvel Marx halála után jelent meg. Friedrich Engels számára az állam annak "beismerése", hogy a társadalom osztályokra oszlik.³⁵⁷ A szintén Friedrich Engels által írt *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* (1880) című műben, amelyhez Marx dicséző előszót írt az első francia kiadáshoz,³⁵⁸ szintén található egy központi rész az állam fogalmáról, amelyet gyakran Marxnak tulajdonítottak. Engels véleménye szerint az osztályellentétek megszűnésével az állam meghal - a személyek feletti kormányzás elve átadja helyét a dolgok igazgatásának.

"Az első aktus, amelyben az állam valóban a társadalom egészének képviselőjeként jelenik meg - a termelőeszközöknek a társadalom nevében történő lefoglalása -, egyúttal az utolsó önálló állami aktus is egyben. Az államhatalom beavatkozása a társadalmi viszonyokba egyik területen a másik után feleslegessé válik, majd magától elalszik. A személyek feletti kormányzás helyébe a dolgok igazgatása vagy a termelési folyamatok irányítása lép. Az állam nem "megszűnik", hanem meghal. Így kell mérni a "szabad népállam" kifejezést, vagyis mind ideiglenes agitációs igazolása, mind pedig végső tudományos alkalmatlansága szerint.

354 Vö. MEGA² I/25, p. 23.

355 MEGA² I/25, 23-24. O.

356 Vö. MEGA² I/27, 340-342. o.

357 Vö. MEGA² I/29, p. 106.

358 MEW 19, 181-185. O.

az úgynevezett anarchisták követelése, hogy az államot egyik napról a másikra meg kell szüntetni."³⁵⁹

De még Marx eredeti írásaiban is találhatunk olyan nyelvi képeket, amelyek hasonlítanak ehhez a népszerű megfogalmazáshoz Engels művében, amelyet Marx dicsért. Így írt Marx *A filozófia nyomorúsága* (francia 1847; német első kiadás 1885) című művében, amely Pierre-Joseph Proudhoun *Philosophie des Elends* (1846) című moralizáló művének másolata:

"A fejlődés során a munkásosztály a régi polgári társadalmat egy olyan társulással fogja felváltani, amely kizárja az osztályokat és azok ellenzékét, és nem lesz többé valódi politikai erőszak, mert a politikai erőszak éppen a polgári társadalmon belüli osztályellentét hivatalos kifejeződése. [...] Csak egy olyan rendben, ahol nincsenek osztályok és nincs osztályellentét, a *társadalmi fejlődés* megszűnik *politikai forradalomnak* lenni."³⁶⁰

Érdeemes hangsúlyozni, hogy Marx és Engels is kifejezetten elutasította az állam ad hoc eltörlésére irányuló anarchista követelést. Az anarchizmusnak ez a kritikája mindkettőjük műveiben megtalálható.³⁶¹ Ez a szempont kiemelkedő szerepet játszott Marx és Mihail Bakunyin (1814-1876), az *Internacionálén* belüli rivalísa közötti vitában az 1871-es párizsi kommün értelméről és helyzetéről. Marx attól tartott, hogy az államhatalom eltörlésének követelése végső soron dezorganizálja a forradalmi munkásosztályt, és megfosztja a polgári reakcióval szembeni fellépés eszközeitől.³⁶² Visszatekintve, Friedrich Engels 1883-ban, *Karl Marx halálakor* írt nekrológiájában utilitarista gesztussal vázolta fel az anarchizmussal kapcsolatos álláspontját:

"Marx és én 1845 óta valljuk, hogy a leendő proletárforradalom *egyik* végső következménye az *államnak* nevezett politikai szervezet fokozatos felbomlása lesz. E szervezet fő célja mindig is az volt, hogy fegyveres erővel biztosítsa a dolgozó többség gazdasági elnyomását a kizárólagos tulajdonosi kisebbség által. A kizárólagosan birtokos kisebbség eltűnésével a birtokos állam szükségessége is megszűnik.

359 MEGA² I/25, P. 419.

360 MEGA² I/30, P. 333.

361 Vö. MEGA² I/10, 330-344. o.

362 Vö. MEGA² I/24, 484-487. o.

fegyveres elnyomó vagy államhatalom. Ugyanakkor azonban mindig is az volt a nézetünk, hogy a jövő társadalmi forradalmának e és más, sokkal fontosabb céljainak eléréséhez a munkásosztálynak először is birtokba kell vennie az állam szervezett politikai hatalmát, és ennek segítségével kell szétzúznia a tőkésosztály ellenállását és újjászerveznie a társadalmat."³⁶³

Ha Marx és Engels szerint az államot nem lehet hirtelen eltörölni, akkor ez azért van, mert sajátos szerepe van a gazdasági-politikai viszonyok eljövendő proletárforradalmában. A munkásosztály eljövendő szocialista uralmát vagy az úgynevezett "proletariátus diktatúráját" Marx és Engels az állam egy lehetséges, szükségszerűen ideiglenes államformájaként értelmezi:

"Ez a szocializmus a *forradalom állandó kinyilatkoztatása*, a proletariátus *osztálydiktatúrája*, mint szükséges átmenet az *osztálykülönbségek általános eltörléséhez*, minden olyan termelési viszony eltörléséhez, amelyen ezek alapulnak, minden olyan társadalmi viszony eltörléséhez, amely ezeknek a termelési viszonyoknak megfelel, minden olyan eszme megdöntéséhez, amely ezekből a társadalmi viszonyokból ered."³⁶⁴

Ennek a diktatúrának a lényege csak a termelőeszközök "magán" tulajdonának a megsértése; más egyéni jogok és szabadságok, mint például a véleményszabadság, nem érthetők ez alatt, különösen mivel Marx és Bentham is a szabad sajtó és ezáltal a társadalom demokratizálódása mellett érvelt.³⁶⁵

Wolfgang Schieder megjegyzi, hogy az *1848-1850-es*³⁶⁶ *franciaországi osztályharcokról* szóló reflexiói óta Marx valóban "a proletariátus diktatúrájáról" beszélt, és ebben az írásban első pillantásra kisebbségi diktatúráról.

363 MEGA² I/25, P. 419.

364 MEGA² I/10, P. 192.

365 Iring Fetscher megjegyzi: "A későbbi marxisták-leninisták szüklátókörű cenzúrapolitikáját tekintve nem nélkülöz bizonyos komikumot (vagy tragédiát), hogy a SED Marx-Engels-kiadásának első 75 oldalát kizárólag Marx két terjedelmes, a sajtócenzúra kritikájáról szóló szövege tölti ki, és - a cenzúrára való tekintettel - névtelenül jelenik meg. Mindkettőben Marx hevesen és nagyszerűen védi a teljes szólás- és sajtószabadságot, mint a demokratikus és liberális alkotmány fontos elemeit." Fetscher, Iring: Marx, Herder Verlag, Freiburg; Basel; Wien S1999., 20.

366 MEGA² I/10, PP. 119-168.

Marx nem volt a proletariátus pártján, de valójában az 1848. júniusi sikertelen népfelkelésből azt a maradandó tanulságot vonta le, hogy a proletariátus nem ragadhatja meg a politikai vezetést kisebbségi pozícióból.³⁶⁷ Marx azóta is kivárá állásponton maradt, a politizált proletariátus növekedését és a kapitalizmus végső válságát remélve. Amint ez a válság tényleg bekövetkezik, csak a tulajdonviszonyok rendjét kell átalakítani. Marx ezt a végső aktust a proletariátus diktatúrájaként határozta meg, amelyet a többség szükségszerűen támogatott, mintegy a történelmi pillanatból fakadóan, és amely nem más, mint a demokratikus uralom kifejeződése.³⁶⁸

Itt érdemes idézni Raymond Geuss genealógiai megfontolását a magánélet fogalmának keletkezéséről. Geuss azt írja, hogy az, hogy mit tekintünk közügynek (res publica) vagy magánügynek, mindig egy történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági és szociokulturális háttérrel szemben dől el. Genealógiájában Geuss számos egyidejű, egymást követő fogalmat és elképzelést tár fel a magánéletről, valamint a nyilvánosságról. Különösen igaz azonban, hogy azt, hogy mi tekinthető magánügynek, végső soron mindig a társadalom határozza meg - attól függően, hogy mennyire tartja azt értelmesnek. Minden más feltételezés szükségszerűen tautológiákba bonyolódik. Például a magánszférába vagy a magántulajdonba való beavatkozás jogellenes lenne, mivel mindkettő magánjellegű. A döntő tényező tehát mindig a társadalmi válasz arra a kérdésre, hogy *miért kell* valamit magánügynek tekinteni, vagy miért nem szabad többé magánügynek tekinteni. Ez az egyetlen módja annak, hogy olyan politikai gondolkodást érjünk el, amely elszakad az adottságok megerősítésétől.³⁶⁹

Bentham számára az állam alapvető beavatkozása a tulajdonjogba a Ez ellentmond a legnagyobb szám boldogságának elvének. Ez alól azonban kivételt képez Bentham azon elképzelése, hogy a közeli hozzátartozókkal nem rendelkező személy vagyona halála után az államra szálljon. A családi öröklés meg nem érdemelt, társadalmi egyenlőtlenséget teremt, de mindenekelőtt - és ez az egyetlen lényeges pont Bentham számára - a tulajdon elvesztése már nem fáj a halottnak. A távoli rokonok boldogsága nem sérülne közvetlenül. Azok, akik nem örökölnek, szenvedhetnek, de a megnövekedett teljesítőképesség nem jelentene közvetlen kárt.

367 Schieder, Wolfgang: Karl Marx als Politiker, Piper, München; Zürich 1991, 31-32. o.
Hasonlóan: Sperber: Jonathan: Karl Marx. Sein Leben und sein Jahrhundert, C.H. Beck, München S2013., 224.

368 Vö. *ibid.*, p. 34.

369 Vö. Geuss, Raymond: *Privatheit eine Genealogie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2002, 124-136. o.

Az állam képessége (mint az állampolgárság eszköze) felülmúlja a távoli rokonok egyetlen feltételezett veszteségét.³⁷⁰

Marx szerint a "proletariátus diktatúrája" az általa követett osztályellentétek feloldása révén magasabb fokú szabadságot nyújthat. A dolgok depolitizált igazgatásának eszméje azonban nem kínálhatja a szükségletek egyetemes kielégítésének utópiáját, még akkor sem, ha a kommunizmus célja éppen az idő nagyobb személyes szuverenitásának megteremtése, hogy "mindenki a saját szükségletei szerint ³⁷¹élhessen". Vannak tehát - Marx által világosan megfogalmazott - határai annak, amit a nép által meghatározott állam vagy a dolgok későbbi, a közjóra irányuló igazgatása elérhet. Végezetül érdemes tehát megvizsgálni a szabadság és a boldogság határait Marxnál és Benthamnál. A filozófus André Gorz Marx *Gazdasági és filozófiai kézirataira* (1844) és Hegel *jogfilozófiájának kritikájára* (1843/1844) 1988hivatkozva írt:

"Marx feltételezésével ellentétben az egyén nem eshet teljesen egybe a társadalmi léttel, és a társadalom sem képes az egyéni lét minden dimenzióját integrálni. Nem teljesen szocializálható, ennek a létezésnek vannak titkos, intim, közvetlen rétegei, amelyek nem szocializálhatók. A gyengédség, a szeretet, az esztétikai játék és élvezet (vagy eksztázis), a szenvedés, a bánat, a félelem szocializációja nem lehetséges."³⁷²

Gorz' kijelentése általában igaz, de Marxról, aki jól ismerte a szocializáció eszméjének korlátait, a kórusnak prédikál. A kommunizmus, amelyet Marx kizárólag az egyének szabad fejlődésének szentel, nem egy gondtalan utópia számára. A személyes boldogtalanság és a személyes tragédiák, amelyek mindig a faj részei maradnak, egy kommunista társadalomban is létezni fognak.

370 Vö. Bentham, Jeremy: Állami bevételek teher nélkül. Or Heimfall statt Besteuerung: ein Vorschlag zur Senkung der Steuern durch eine Ausweitung des Heimfall-Rechts, nebst kritische Anmerkungen zur Besteuerung von Erbfolgen in der Seitenlinie, wie sie den Haushalt von 1795 vorsehen, in: Berliner Debatte Initial, Heft 4/2009, S. 70- 89, sowie: Niesen, Peter: Vom Nutzen der Toten für die Lebenden. Zu Jeremy Bentham's "Staatseinnahmen ohne Belastung", in: Berliner Debatte Initial, Heft 4/2009, S. 62-69.

371 MEGA² I/25, P. 15.

372 Gorz, André: Búcsú a proletariátustól: A szocializmuson túl. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1988., 82.

egy ideális társadalom. Marx már az *Economisch-philosophische Manuscripten* (1844) című művében is spekulál a csereérték-gazdaságon túli létezésről:

"Ha élvezni akarsz a művészetet, művésziileg művelt embernek kell lenned; ha hatást akarsz gyakorolni másokra, olyan embernek kell lenned, aki valóban ösztönzően hat másokra. Ha élvezni akarsz a művészetet, akkor művésziileg képzett embernek kell lenned; ha befolyást akarsz gyakorolni másokra, akkor olyan embernek kell lenned, aki valóban ösztönöz és ösztönöz másokat. Az emberekkel - és a természettel - való minden egyes kapcsolatodnak valódi egyéni életed *határozott kifejeződésének* kell lennie, amely megfelel akaratom tárgyának. Ha szeretsz anélkül, hogy viszonzásul szeretetet váltanál ki, vagyis ha a szerető szeretőként való szereteted nem vált ki viszonzásul szeretetet, ha szerető emberként való *életkifejezéssel* nem teszed magadat *szeretett emberré*, akkor a szereteted impotens, szerencsétlen".³⁷³

Igaz, hogy Marx "ellenideálja", ahogy Giovanni Sartori írja, egy állammentes, spontán, harmonikus közösség, amely a gazdasági bőségen alapul.³⁷⁴ De Marx soha nem állította, hogy képes lenne megoldani a társadalmi problémák mindegyikét. A fenti Marx-idézethez meghökkentően hasonló passzust találunk Jeremy Benthamnál. Ő sem hitt a megvalósítható földi paradicsomban, de Marxhoz hasonlóan ő is optimista volt a politikai irányítás tekintetében. Ha nem is paradicsom, de legalább egy "tisztes kert" megvalósítható volt:

"A tökéletes boldogság a filozófia képzeletbeli tartományaiba tartozik, és az egyetemes elixírral és a bölcsök kövével együtt kell besorolni. A legnagyobb tökéletesség korában tűz fog égni, viharok fognak tombolni, az ember ki lesz téve a gyengeségnek, a baleseteknek és a halálnak. A szomorú és rosszindulatú szenvedélyek befolyását talán lehet csökkenteni, de nem lehet megsemmisíteni. A természet és a szerencse egyenlőtlen adottságai mindig féltékenységet szülnek: mindig lesznek érdekellentétek, következésképpen rivalizálás és gyűlölet. [...] *Csak azt keressük, ami elérhető*: ez egy olyan pálya, amely kellően széles a zsenik számára, kellően nehéz a legnagyobb erények gyakorlásához. *Soha nem fogjuk ezt a világot a tökéletes boldogság lakhelyévé tenni: amikor már mindent elértünk, amit csak lehet, ez a paradicsom még mindig, a szerint, hogy*

373 MEGA² I/2, 438. O.

374 Vö. Sartori, Giovanni: *Demokratietheorie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, S. 1992,439.

az ázsiai elképzelés szerint, *csak egy kert*; de ez a kert a legcsodálatosabb tartózkodási hely lesz ahhoz a vad erdőhöz képest, amelyben az emberek oly sokáig vándoroltak."³⁷⁵

De kik ennek a rendnek a kertészei? Kik azok, akik gondoskodnak az állandóan változó, növekvő és burjánzó világról? Ez a hivatali erő. Csak ez képes arra az állandó munkára, amely a modern ipari társadalmaknak, amelyek erőteljes dinamikának vannak kitéve, a szükséges mértékű struktúrát és állandóságot adja.³⁷⁶ Bentham pozitív képet alkot a bürokráciáról, amely szerinte hatékonyan megelőzi az általános hasznosságot. A bürokrácia az, amely a modern individualizmus számára biztosítja azt a teret, amelyben a formalizált vagy jogi szabályozás révén kibontakozhat.³⁷⁷ Működése az intézmények átláthatóságán alapul, amelyet belső és külső ellenőrzési rutinokkal kell biztosítani. A bürokratikus uralom legfőbb érdeme az általános hasznosság nevében az arisztokratikus önkényuralom megszüntetése.

A többiek számára az államapparátus bontakoztatja ki azt a hatalmat, amelynek az emberek jóléte érdekében szabályoznia kell a piacot. Ez különösen vonatkozik a bankrendszerre és a monetáris rendszerre, amelyben Bentham nem bíz. L.J. Hume ír erről:

"Ahogy [Bentham, G. R.] bővítette a gazdasági folyamatokra vonatkozó ismereteit, egyre több olyan körülményt ismert fel, amelyekben az egyének tudását és hatalmát okos kormányzati intézkedésekkel növelni lehetne, sőt még olyan körülményeket is, amelyekben a termelés előmozdítására való hajlamukat hasznosan lehetne ösztönözni. Az utolsó pont abból a felismerésből következett, hogy a gyakorlatban a magán nettó nyereség és a társadalmi nettó termék között különbség lehet. Ugyanezen közgazdasági tanulmányok során felismerte, hogy a piaci erők működése hiányosságokat hagy a kívánatos javak és szolgáltatások - különösen a társadalom szegényebb tagjai számára hasznosak - biztosításában, sőt, káros hatásai is lehetnek. A piacok legradikálisabb kritikája a pénz- és bankrendszerre vonatkozott, ahol felszabadította, hogy ezek szabályozatlan működése a papírpénz egyre növekvő mennyiségét, egyre emelkedő árfolyamokat és egyre nagyobb pénzmennyiséget eredményezne.

375 Bentham, Jeremy: *Essay on the Influence of Time and Place in Matters of Legislation*, in: Bentham, Jeremy (szerző): Bowring, John (szerk.): *The Works of Jeremy Bentham*, Volume I, William Tait, Edinburgh 1843., 194.

376 Lásd erről: Hume, L.J.: *Bentham és a bürokrácia*. Cambridge Studies in the History and Theory of Politics. Cambridge University Press, Cambridge 1981.

377 Vö. *ibid.*, 257-258. o.

árakat, és végül a bankrendszer csődjét, valamint általános gazdasági zavarokat és nehézségeket."³⁷⁸

Ezzel az értékeléssel Jeremy Bentham megközelíti Edmund Burke szkeptikus álláspontját a finánciókéval kapcsolatban, amely - ellentétben Bentham Burke értékelésével - a felelősség etikájának álláspontjaként is értelmezhető. Burke már 1790-ben rámutatott a gyorsan népszerűvé vált *Reflexiók a franciaországi forradalomról* című művében, hogy "[...] a polgári társadalom első és eredeti védelmi igénye nem az állami hitelezők követelése, hanem a polgárok tulajdonának követelése miatt áll fenn. Az állampolgár ezen követeléseinek minden más követeléssel szemben elsőbbséget kell élvezniük: az idő sorrendjében az első helyen állnak: a jogok létráján magasabb rendűek: a méltányosság rendszerében vitathatatlanul fontosabbak".³⁷⁹

Most rátérek Bentham és Marx államfelfogásának záró összefoglalójára. Először is meg kell jegyezni, hogy az állam fogalma, akárcsak a szuverenitás fogalma, mindkét szerzőnél idővel változik, és nem mindig határozható meg egyértelműen. Korai írásaiban például Bentham felváltva és látszólag akaratlanul is beszél kormányról, államról vagy politikai közösségről. Marx államfogalma kevésbé ingadozó, de másként töltődik fel elemzései történelmi összefüggéseiben. Marxnál az állam gyakran úgy jelenik meg, mint a burzsoázia által a munkásosztállyal szemben alkalmazott elnyomás látszólag önkényes eszköze. Az állam a maga eredeti értelmében a birtokló kisebbség jogformáló eszköze a többség elnyomására.

A megfontolás végén az a paradoxon marad, hogy Marx és Bentham is a polgári tulajdon biztosításának eszközeként írja le az államot. Marx számára ez negatív, hiszen a burzsoázia nem az osztályellentétekre tagolt társadalom általánossága. Ezzel szemben Bentham számára ez az állam szükséges alapfunkciója, amit ő is megerősít. Ennek oka az, hogy Bentham a polgárságban látja az eljövendő egalitárius társadalom lényegét, amelynek átlátható rendet kell adnia magának, hogy hatékonyan léphessen fel a "baljós" elitek és frakciók ellen.

Egy dolog közös bennük: az anarchizmus elutasítása. Az államnak fenn kell maradnia, hatalmi eszközei és szabadságkorlátozásai ellenére és miatt. Nem lehet egyszerűen eltörölni. Bentham szemében a polgári szabadság csak az állam feladása révén lehetséges.

378 Vö. *ibid.*, p. 131.

379 Burke, Edmund (szerző); Gentz, Friedrich (szerk.): *Über die Französische Revolution*.

Elmélkedések és értekezések. Akademie Verlag, Berlin 1991 (1790), pp. 212.

Az állam a természetes szabadságjogok segítségével megvásárolható, a szuverén népen belüli hatalommegosztás pedig anarchista tévhit. Marx úgy látja, hogy a társadalom irányítása az állam által válik lehetővé, és hangsúlyozza ennek fontosságát a proletariátus diktatúrájának átmeneti időszakában. Ezáltal az osztályok és frakciók feloszlanak. Végül pedig csak általános lények állhatnak egymással szemben, akik szabadnak és egyenlőnek tekinthetők egymáshoz. Bentham számára a frakciók helyét az individualizált polgárok veszik át. Marx teleologikus felfogásában a közösség szervezete a dolgok közös igazgatásává válik. Mint ilyen, független a csoportérdekektől és elkötelezett a közjó iránt. Végző soron mindkét gondolkodó elkötelezett a demokrácia mint államforma mellett, és ellenzi a csoportok által uralt politikai rendszert.³⁸⁰

Mindkét demokrata a népet szuverénnek nevezi. Mindketten azon a véleményen vannak, hogy az állam átruházhatja feladatait, de a nép szuverenitása oszthatatlan. Bentham kifejezetten ellenzi a Montesquieu-n alapuló hatalommegosztás gondolatát.³⁸¹ Ezért a kormány ellenőrzésére a fékek és ellensúlyok rendszerét tervezi meg, amelyet az informált nyilvánosság támogat. Manfred G. Schmidt fígyelmeztetően foglalja össze Marx államról szóló gondolkodását:

"Marx elméletei nem tehetők ok-okozati felelősségre az államhatalom és a tanításaira később hivatkozó politikai szervezetek tetteiért. Mindazonáltal van egy belső kapcsolat e gondolati építmények és Marx tanítása között. Marx tanítása a forradalmi közvetlen demokráciáról a végrehajtó, a törvényhozó és a bírói hatalom összeolvadásán alapul, amelyet a sorok demokráciájaként képzel el. Mi több, az osztatlan, elidegeníthetetlen szuverenitás régebbi doktrínáját, és ezen felül Rousseau radikális tanát a népszuverenitásról, az osztályharc és a forradalom eszméjét is kiegészíti. Marx doktrínája egyben a törvényhozás, a végrehajtó és a bírói hatalom függetlenségének kapuja is, egészen a szélsőségig, az államhatalom terrorista alkalmazásáig a népszerűtlennel szemben. Ebben a tekintetben erős kapcsolódási pontok vannak Marx politikai elmélete és a marxista-leninista párt- és állampolitika elmélete és gyakorlata között. Nem véletlen, hogy Lenin az *Állam és forradalom*ban a parlamentarizmus kritikájában Marx Kommünjére (Lenin 1918) és a marxista-leninista párt- és állampolitika elméletére és gyakorlatára hivatkozik.

380 Emellett mindketten bírálják az egyházakat és az államra gyakorolt befolyásukat.

381 Vö. Bentham, Jeremy: *Anarchial Fallacies*, in: Bentham, Jeremy (szerző): Bowring, John (szerk.): *The Works of Jeremy Bentham, Volume I*, William Tait, Edinburgh 1843, pp. 520.

A közép- és kelet-európai szocialista államok úgynevezett "népi demokráciájának" gyakorlata az 1980-as évek végéig [...]"³⁸²

Jeremy Bentham, Marxszal szinte azonos módon, elveti a végrehajtó, törvényhozó és bírói hatalom közötti felosztást, és a nemzet tekintete alatt álló parlamentet támogatja. Benthamet és az őt követő utilitaristákat sokkal ritkábban vádolták totalitárius gondolkodással, mint Marxot. Gertrude Himmelfarb Bentham-kritikája kivételt képez.³⁸³ Mindkét esetben azonban az ilyen vádak nem helyénvalóak. Bár Bentham a politikai abszolutizmus képviselője, amennyiben a hatalmi ágak szétválasztása ellen lép fel, az alapvető polgári jogok fenntartását is szeretné elérni. Bentham, akárcsak Marx, nem a liberális szabadságjogok eltörlésében, hanem azok kiterjesztésében vagy gyakorlati és egyetemes megvalósításában érdekelt. A "magántulajdon" itt kivételt képez, mivel a demokrácia nevében nem maradhat vágatlanul. Nemcsak Marx, hanem Bentham is a politikai közösség társadalmi minőségének nevében akarja a tulajdont újraelosztásnak alávetni. Marx ezt alapvetően, Bentham csak nagyon mérsékeltén akarja megtenni, részben egy adóból finanszírozott jóléti állam keretein belül, amely ugyanakkor védi polgárai tulajdonának nagy részét, különösen az öröklés megadóztatásával, de ugyanakkor a gazdasági magánszereplők égisze alatt is.

Ha mindkét politikai teoretikus államképét nézzük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy alapvető demokratikus álláspontjukat. Mindketten azt akarják, hogy az állam, mint a társadalomszervezés meghatározó eszköze, a közérdek nevében mentes maradjon az önérdékű csoportoktól (azaz elitektől vagy osztályoktól). Amint a következtetéséből kiderül, Marx és Bentham is látja az általuk megcélzott társadalmi rendek korlátozott hatékonyságát. Ezek megelőzhetik a sérelmeket és csökkenthetik a boldogtalanságot, de egyéni szinten soha nem teremthetnek azonnali boldogságot. A személyesen kiteljesedett élet konkrét tartalmát maguknak az egyéneknek kell meghatározniuk.³⁸⁴

382 Schmidt, Manfred G.: *Demokratiethorien. Eine Einführung*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden pp2008., 157-158.

383 Himmelfarb, Gertrude: *Jeremy Bentham kísértetháza*. Duke University Press, Durham, N.C. 1965.

384 Marx mindig a szabadságra és nem a boldogságra utal. Frederick Neuhouser Marx nem problémamentes szabadságfogalmával foglalkozik. Lásd még: Neuhouser, Frederick: Marx (und Hegel) zur Philosophie der Freiheit, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*, Suhr-

De mennyiben értendő az állam a nyilvánosság eszközeként mindkettőjük gondolkodásában? Benthamnál a közszféra mint a hasznosság végső bírósága a pozitív felé fordul. A közszférának a baljós csoportérdekekkel szembeni védőpajzsként való felfogásával Bentham új utat nyitott a politikai elméletben. A francia Constituante számára írt *Political Tactis* (1790) című művével Jürgen Habermas értékelése szerint ő volt az első, aki monografikus formában a közvélemény és a nyilvánosság elve közötti összefüggésnek szentelte magát a politikai ügymenet során.³⁸⁵

Bentham átláthatóságra és operacionalizálhatóságra való törekvése azzal a veszéllyel jár, hogy a hatékonyságra való törekvés átveszi a normatív rendek politikai kiválasztásának helyét. Ugyanez vonatkozik Marx elképzelésére a dolgok jövőbeli igazgatásáról. Bentham művében továbbra sem világos, hogy a parlamente mint a közvélemény bíróságára figyelő nyilvánosság pontosan hogyan emelheti fel a hangját. Inkább úgy tűnik, hogy Bentham kizárólag az észlelt megfigyelés pszichológiai hatására támaszkodik. A pusztá háttérzaj azonban legfeljebb zavarhat, a valódi beszéd viszont más minőségű, és hozzáértést feltételez. Bentham akkoriban ezt csak korlátozottan látta, de remélte, hogy a parlamenti tevékenységről szóló sajtóvisszhangon keresztül hamarosan fejlődni fog. Általánosságban azonban úgy tűnik, hogy Bentham a közvéleménynek nagyon magas, már-már utópisztikus fokú észt vagy kifejezett döntéshozatali kompetenciát tulajdonít,³⁸⁶ amely kezdetben mindig a politikai hatalommal való visszaélések megakadályozásában érdekelt.³⁸⁷

kamp, Berlin 2013, pp. 25-47; és: Bluhm, Harald: Freiheit in Marx' Theorien, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): Marx' kommunistischer Individualismus, Mohr Siebeck, Tübingen pp2005., 57-80.

385 Vö. Habermas, Jürgen: Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft, Luchterhand, Darmstadt; Neuwied (1983/1962), p. 123.

386 Vö. Cutler, Fred: Jeremy Bentham and the Public Opinion Tribunal, in: The Public Opinion Quarterly, S63, 3, 1999, kötet. 327.

387 Fred Cutler értékelése ennek megfelelően ambivalens: "Bentham a legisztáttában a Közvélemény-törvényszék befolyásának legitimitását emeli ki, de tartalmának és működésének részleteiről meglehetősen homályos. A legtöbb olvasó megkérdezi: Kik tartoznak a döntéshozó testületbe? Milyen információkat kapnak? Hogyan alakulnak ki politikai preferenciáik? Hogyan értékelik a kormányt? És mindez hogyan befolyásolja a viselkedésüket?" Ibid., p. 327.

4.3 AZ EMBERI JOGOK KRITIKÁJA

Ebben a fejezetben azt szeretném megvizsgálni, hogyan értékeli Jeremy Bentham és Karl Marx az emberi jogok eszméjét, és hogyan viszonyítják azt a demokrácia elvéhez. A kiindulópont itt a 18. század végi polgári forradalmak. Bentham liberális szemlélete és Marx szocialista-kommunista orientációja mellett Edmund Burke-re (1729-1797) is hivatkozik. A *franciaországi forradalomról szóló elmékedése* (1790), amelyet konzervatív szellem jellemez, reakció az 1789-es Emberi és polgári jogok nyilatkozatára.

Az emberi jogok állítólag mindig is léteztek, mégis egy bizonyos történelmi időpontban "fedezték fel" és nyilvánították ki őket. Abban a pillanatban, amikor először megjelennek, már magától értetődőnek tekintik őket. Az Amerikai Egyesült Államok 1776-os Függetlenségi Nyilatkozatának preambuluma így szól: "Magától értetődőnek tartjuk ezeket az igazságokat, hogy minden ember egyenlőnek teremtett, hogy Teremtője bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel őket, hogy ezek közé tartozik az élet, a szabadság és a boldogságra való törekvés.³⁸⁸ A következő elmékedés elején egy paradoxon áll: az állítólagos magától értetődőség ellenére az emberi jogok kinyilvánítására is szükség volt. Születésük pillanatában úgy fogalmazták meg őket, mint valami olyasmit, ami mindig is létezett, csak átmenetileg feledésbe merült. Ezt mondja ki az 1789-ben a francia nemzetgyűlésben kihirdetett Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata:

"Tekintettel arra, hogy a tudatlanság, az emberi jogok elfelejtése és semmibe vétele a közboldogtalanság és a kormányok romlottságának egyedüli okai, Franciaország népének nemzetgyűlésként megalakult képviselői elhatározták, hogy ünnepélyes nyilatkozatban rögzítik az ember természetes, elidegeníthetetlen és szent jogait, hogy ez a nyilatkozat állandóan jelen legyen a társadalom minden tagja számára, szüntelenül emlékeztetve őket jogaikra és köteleességeikre; Hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom cselekedetei minden pillanatban összevethetők legyenek minden politikai intézmény végső céljával; hogy a polgárok követelései, amelyek ezentúl egyszerű és vitathatatlan elveken alapulnak, mindig az alkotmány megőrzésére és mindenki boldogságára irányuljanak."³⁸⁹

388 A függetlenségi nyilatkozat, in: Hardt, Michael (szerk.): Thomas Jefferson. The Declaration of Independence, Verso, London 2007, pp. 16.

389 Idézi: Gauchet, Marcel: Az emberi jogok nyilatkozata. Die Debatte um die bürgerlichen Freiheiten Rowohlt 1789., Reinbek bei Hamburg 1991, pp. 9-10.

Annak ellenére, hogy az emberi jogok politikai nyilatkozatainak robbanásszerű növekedése a 18. században, ezek nem a semmiből jöttek. Maga a modern természetjog eszméje eredetileg kritikus reakció volt az abszolutizmusra, amely a természetes hierarchia tanával igazolta magát.³⁹⁰ Különösen John Locke (1632-1704), a felvilágosodás egyik első politikai filozófusa népszerűsítette a minden egyén természetes jogairól szóló tantételt, teológiailag igazolva azt. Thomas Hobbesnál (1588-1679) is szabadok és egyenlők, akik azonban a biztonsághoz fűződő érdekük miatt úgy döntenek, hogy alávetik magukat egy harmadik félnek.

Az emberi jogi diskurzus azonban nem csak a felvilágosodás politikai-elméleti megfontolásából táplálkozott. Lynn Hunt történész "*Inventing Human Rights - A History*" (2007) című könyvében kulturális tanulmányok segítségével írja le a felvilágosodás emberi jogi diskurzusának előzményeit. Az irodalmi kategorizálásban a felvilágosodás egyben az érzékenység korszaka is, amely nagyjából a 18. század elejétől a századfordulóig tartott. A felvilágosodás filozófiájának racionalizmusa mellett a zenében és az irodalomban olyan eszmévilág alakult ki, amely az érzelmet a világhoz való kiváltságos hozzáférésnek tekintette. Míg a politikai elméletben a szenvedélyeket elítélték, és a racionális érdekekkel kellett helyettesíteni, a korabeli irodalom az érzelmes embert pozitív példaként ³⁹¹mutatta be. Jean-Jacques Rousseau *Julie vagy az új Heloise* (1761) című levélregénye vagy Samuel Richardson *Pamela vagy a jutalmazott erény* (1740) című regénye tanúskodik erről. Lynn Hunt szerint a populáris irodalom volt az, amely az irodalmi szereplőkkel való azonosulás pszichológiai mechanizmusa révén fejlesztette ki az együttérzést vagy az empátia képességét.³⁹² Ez után az irodalmi élmény után ugyanilyen nehéz volt érintetlenül állni polgártársaink szenvedése előtt. Lynn Hunt szerint az egyénnek a 18. században a hagyományos közösségi életkörülményektől való egyre nagyobb mértékű elszakadása a harmadik személyekkel szembeni önképre és elvárásokra is rányomta bélyegét. Az év18.század emberének kulturális önképe

390 Vö. Waldron, Jeremy: Bevezetés, in: ders. (szerk.): Nonsense Upon Stilts. Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man, Methuen, London; New York 1987, pp. 7.

391 Vö. Hirschman, Albert O.: Leidenschaften und Interessen. Political Justifications of Capitalism before its Victory, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1980.

392 Vö. Hunt, Lynn: Az emberi jogok feltalálása. A History, W. W. Norton & Company, New York; London pp. 2007,32.

számos pillanatban elcsúszott, jóval azelőtt, hogy a kulturális gyakorlatok lassú átalakulását politikai forradalom követte volna.³⁹³

"Az autonómia és az empátia nem a semmiből jött létre a tizennyolcadik században; mély gyökerek volt. Több évszázados távlatban az egyének elkezdtek kivonni magukat a közösség hálójából, és egyre inkább független szereplőkké váltak mind le- gálisan, mind pszichológiailag. A testi integritás nagyobb tiszteletben tartása és az egyes testek közötti világosabb határvonalak a testi funkciók szégyenérzetének egyre magasabb küszöbét és a testi illem iránti növekvő érzéket eredményezték. Idővel az emberek elkezdtek egyedül vagy csak a házastársukkal aludni az ágyban. Evőeszközöket használtak az evéshez, és visszatartónak kezdték tartani az olyan, korábban elfogadható viselkedést, mint az étel földre dobálása vagy a testi ürülék ruhára történő felverése. A bensőségesség és a pszichikum mélységéről alkotott elképzelések folyamatos fejlődése a keresztény lélektől a protestáns lelkiismereten át az érzékenység XVIII. századi elképzeléseiiig új tartalommal töltötte meg az ént. Mindezek a folyamatok hosszú időn keresztül zajlottak. E gyakorlatok fejlődése azonban a tizennyolcadik század második felében ugrásszerűen megnőtt. Megkérdőjeleződött az apák abszolút tekintélye gyermekeik felett. A közönség elkezdte csendben nézni a színházi előadásokat vagy hallgatni a zenét. A portré- és zsánerfestészet megkérdőjelezte az ókori festészet nagy mitológiai és történelmi váznáinak dominanciáját. A regények és az újságok elszaporodtak, és a hétköznapi élet történeteit széles közönség számára elérhetővé tették. A bírósági eljárás részeként alkalmazott kínzás és a testi fenytés legszélsőségesebb formái egyaránt elfogadhatatlannak minősültek. Mindezek a változások hozzájárultak az egyéni testek elkülönülésének és önállóságának érzéséhez, valamint a másokkal való empátia lehetőségéhez."³⁹⁴

Már a 19. század elején, a restaurációs korszak kezdetével a kulturális üledékeken nyugvó emberi jogi diskurzus kezdetben a

393 Chartier, Roger: Die kulturellen Ursprünge der französischen Revolution (A francia forradalom kulturális eredete), Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1995. Chartier többek között megállapítja, hogy az egyre írástudóbb franciák olvasási szokásai jelentősen megváltoztak. Korábban a Bibliából való hangos felolvasás dominált, most azonban a profán irodalom növekvő terjedésével az olvasás is megváltozott. Az olvasók, akik többek között az udvari életről szóló por- nográfiai fikciókkal szembesültek, kritikus-relativista hozzáállást alakítottak ki a szövegek és karikatúrák igazságtartalmával szemben. Ez a kritikus hozzáállás az ország politikai és társadalmi helyzetének általános megértésére is átragadt, miközben a király irodalmi reflexiói révén elvesztette magasztosságát.

394 Hunt, Lynn: Az emberi jogok feltalálása. A History, W. W. Norton & Company, New York; London 29-30. o.2007,

A politikai küzdelmeket más kulcsfogalmak uralták, mint például a "civilizáció", a "faj", a "nemzet" vagy az "osztály".³⁹⁵ Csak a 20. században, a második világháborút követően váltak az emberi jogok a nemzetközi megértési folyamatok alapjává (*Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*, ENSZ 1948), és a 20. század második felében az állami külpolitikák, sőt a katonai beavatkozások alapjává.³⁹⁶ Mindazonáltal az emberi jogokat a politikai elméletben először közvetlenül a francia forradalom után kezdték széles körben tárgyalni. A Nyilatkozatra hivatkozva intenzív vita bontakozott ki a jogok előnyeiről és hátrányairól.

Az ír-brit író és politikus, Edmund Burke erőteljes írásban reagált a Csatorna túlpártján zajló forradalmi eseményekre. Burke *Reflections on the Revolution in France* (1790) című röpirata³⁹⁷ azonban elsősorban nem a párizsi szereplőknek, hanem az angol közönségnek szólt. Burke érzelmekkel teli retorikája a forradalmárok és szimpatizánsaik állítólagos szenvtelen racionalizmusának lejáratását célozta. Burke írásaiban kifejezetten támadta a francia forradalmat üdvözlő angol radikális demokratákat. Ezek kiemelkedő tagja volt a Burke által *A Discourse on the Love of our Country* című 1789-es pamfletjével megnevezett Richard Price (1723-1791) prédikátor és filozófus. Burke számára Price tévesen tette egyenlővé az 1789-es forradalmat az 1688/89-es *dicsőséges forradalommal*. Ez a feltételezés megalapozott volt, mivel az angol radikális demokraták a francia forradalomban a *dicsőséges forradalom* eszméinek folytatását látták. Burke ezzel szemben a *dicsőséges forradalomban* látta Anglia vegyes és időtálló politikai alkotmányának alapját. Számára 1789-nek így semmi köze nem volt 1688-hoz. Számára a *dicsőséges forradalom* központi eredménye inkább az volt, hogy a királynak el kellett fogadnia az anglikán hitet és el kellett ismernie a parlament jogait. Ettől kezdve Angliában nem egyszerűen a királyt tekintették uralkodónak, hanem a "parlamentben ülő királyt". Burke-öt azonban elsősorban a forradalom angol barátainak hozzáállása fenyegette, akik úgy vélték, hogy nem tudják elfogadni a kialakult társadalmi rendet és a benne kialakult jogrendet.

395 Vö. Hoffmann, Stefan-Ludwig: Bevezetés. Zur Genalogie der Menschenrechte, in: ders. (szerk.): *Moralpolitik. Geschichte der Menschenrechte im 20. Jahrhundert*, Wallstein Verlag, Göttingen pp. 2010, 7-40.

396 Vö. *ibid.*, 7-37. o.

397 Burke, Edmund (szerző); Gentz, Friedrich (szerk.): *Über die Französische Revolution. Einleitung*. Akademie Verlag, Berlin 1991 (1790).

Az elképzelés az, hogy az emberi jogokat absztrakt, metafizikailag levezetett emberi jogokkal lehessen helyettesíteni. Burke szerint egy ilyen radikális változás csak káoszhoz és erőszakhoz vezethet. Az emberi jogok eszméjéhez kapcsolódó individualizmus eszméje Burke számára rombolóan hatott a hagyományos társadalmi rendekre, amelyek mindig is differenciáltak voltak önmagukban, és minden egyes személynek kijelölték a természetes helyét. Utólag visszatekintve Burke írását prófétikusnak tekintették, mivel mintha előre látta volna a jakobinusok terrorját. Amikor Burke pamfletje 1790 novemberében megjelent, a forradalom még csak egy éve zajlott. Ekkor már államosították az egyházi vagyont a nyomasztó adósságválság hátterében, és a király jogait is megnyirbálták, de az 1792-től 1792-ig tartó évek véres politikai üldöztetései 1794-ig hátra voltak.

Burke retorikailag sokat dicsért kritikája egy olyan történelmi folyamat megállítását célozta, amelyet jó hatvan évvel később Karl Marx állított gondolkodásának középpontjába. Edmund Burke-hez hasonlóan Karl Marx is úgy látta, hogy a politikai polgárság - mint a francia forradalom első szakaszának támogató csoportja - szerepe a nemesség kiváltságainak felszámolásában és az individualizálódó piaci társadalom fokozatos megteremtésében áll. Ami azonban Burke számára sajnálatos tragédiának tűnt, azt Karl Marx a történelem menetének szükséges pillanatának tekintette:

"A burzsoázia, ahol uralomra jutott, lerombolt minden feudális, patriarchális, idilli viszonyt. Kegyetlenül szétszakította a sokféle feudális köteléket, amely az embert természetes feljebbvalójához kötötte, és nem hagyott más köteléket ember és ember között, mint a csupasz kamatot, mint az érzéketlen pusztá fizetséget. A jámbor elragadtatás, a lovagi lelkesedés, a polgári melankólia szent borzongását az önző számítás jéghideg vizébe fojtotta; a személyes méltóságot feloldotta csereértékké, és a számos szerzett és jól megérdemelt szabadságjogot lelkiismeretlen kereskedelmi szabadsággal helyettesítette."³⁹⁸

Edmund Burke-höz hasonlóan Jeremy Bentham is az emberi jogok eszméjének kritikusának bizonyult, bár jogi pozitívista alapon. Bentham eszménye - ellentétben Burke organikus osztályrendre irányuló törekvésével - egy nagymértékben racionalizált, történelmi ballaszt nélküli polgári társadalom volt. Ugyanakkor azonban Bentham Burke-höz hasonlóan ellenezte az emberi jogok eszméjét. Már a William Blackstone-nal folytatott vitában (A

Comment on the Commentaries és *A Fragment on Government*, 1776) Bentham a természetjog eszméje ellen írt:

"Nincsenek olyan dolgok, mint bármiféle "*parancsolat*", semmi olyan, "ami által az embernek *megparancsolják*", hogy tegye meg azokat a cselekedeteket, amelyeket állítólag a Természet állítólagos törvénye előír. Ha valaki tud ilyet, mutassa be. Ha előállíthatóak lennének, nem kellene fejtörést okoznunk a "felfedezésük" ügyében, ahogy szerzőnk [William Blackstone, G.R.] nem sokkal később azt mondja, hogy az ész segítségével kell."³⁹⁹

Az Anarchical Fallacies (1795 körül íródott, de csak 1843-ban jelent meg)⁴⁰⁰ című művében Bentham, hű maradvány a természetjoggal szembeni korai kritikájához, az Emberi és polgári jogok francia nyilatkozatát "gólyalábakon álló ostobaságnak" nevezte. *Nonsense upon Stilts* címmel ezt az írást 2002-ben adták ki újra Bentham más szövegeivel együtt.⁴⁰¹ Bentham a tényekkel szemben abszurdnak tartja azt az elképzelést, hogy minden ember szabadnak és egyenlőnek születik.⁴⁰² Az Emberi Jogok Francia Nyilatkozata elköveti azt az alapvető hibát, hogy összekeveri a tényleges állapotot a kívánt állapottal.⁴⁰³ Ráadásul soha nem létezett a szabad és egyenlő egyének tényleges természeti állapota, hanem csak a társadalmi társulások különböző formái.⁴⁰⁴ Bentham számára nem létezik természetes szabadság, hanem csak negatívan meghatározott, a törvénnyel szembeni szabadság.

399 Bentham, Jeremy (szerző); Burns, J.H. (szerk.); Hart, H.L.A. (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: A Commentaries and A Fragment on Government*, Athlone Press, London pp1977., 13-14.

400 Vö. Waldron, Jeremy: Bevezetés, in: ders. (szerk.): *Nonsense Upon Stilts. Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man*, Methuen, London; New York 1987, pp. 4.

401 Bentham, Jeremy: *Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and Other Writings on the French Revolution*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and Other Writings on the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford; New York. 2002.

402 Vö. *ibid.*, p. 323.

403 Vö. Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian: *Editorial Introduction*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and Other Writings on the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford; New York 2002, xxxv. o. (szerk.).

404 Vö. Hoffmann, Thomas: *Jeremy Bentham*, in: Lohmann, Georg; Pollmann, Arnd (szerk.): *Menschenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Stuttgart, Metzler 2012, pp. 69.

harmadik felek vagy külső kényszerítés.⁴⁰⁵ A polgárok állapota teszi lehetővé ezt a hasznos szabadságot, de nem lehet korlátokat szabni neki azáltal, hogy az ember ténylegesen nem létező természetes szabadságát hirdetik.⁴⁰⁶ A jogokat szükségszerűen le kell vezetni és posztulálni kell, de a magasabb eredet fikciója nélkül. Csak a polgári társadalom államának hasznossága a döntő.⁴⁰⁷ Thomas Hoffmann a következőképpen magyarázza Bentham álláspontját:

"Az egyénnek csak az alkalmazandó jogi törvények alapján lehetnek jogai. A jogi törvények azonban nem természeti törvények. Ezek nem egyszerűen léteznek, és nem előzik meg egy állam alkotmányát. A törvények és a hozzájuk kapcsolódó jogok (és kötelezettségek) inkább csak az állami alapok és alkotmányos folyamatok eredménye lehet. Emiatt azonban értelmesen csak az egyes állampolgárokra, mint egy adott állami jog- és kormányzati rendszer tagjaira vonatkozhatnak, de nem minden emberre mint olyanra, függetlenül attól, hogy az adott állam állampolgára-e vagy sem".⁴⁰⁸

De milyen volt Bentham konkrét kapcsolata a francia forradalmárokkal? Az alapvető elméleti különbségek ellenére a kölcsönös vonzalom kezdetben nagy volt. Jeremy Bentham és a francia forradalom - amelynek forradalmárai díszpolgárrá avatták - kapcsolata nem volt egyszerű.⁴⁰⁹ A kettő közötti kölcsönhatás bizonyítja, hogy

405 Vö. *ibid.*, 69. o.

Vö.406. *ibid.*, 68-89. o.

407 Vö. Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian: Editorial Introduction, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and Other Writings on the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford; New York 2002, xxxv. o. (szerk.).

408 Hoffmann, Thomas: Jeremy Bentham, in: Lohmann, Georg; Pollmann, Arnd (szerk.): *Menschenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Stuttgart, Metzler pp2012., 69.

409 Mary P. Mack megjegyzi: "Mint maga a hasznosság elve, Bentham általános forradalmi elve is egész életében ugyanaz maradt. Előítéletei mindig is az intézmények mellett szóltak. A jó kormányzás első alárendelt célja a szigorúság, az elvárások rendezése és garantálása, a forradalom pedig az anarchia, a biztonság ellensége. A forradalom azonban lehet utalítárius." Vö. Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 1962, pp. 411.

közelebről megvizsgálva összetettnek tűnik. A forradalom kezdetén Bentham jóindulattal kísérte a fejlődést. Kapcsolatban állt a Nemzetgyűléssel, és igyekezett reformelképzeléseit a franciák számára is elérhetővé tenni. De ez az epizód véget ért, amikor Bentham tudomást szerzett a kisajátításokról és a véres politikai perekéről. A forradalom radikális szakaszának sokkhatása arra készítette, hogy visszavonja a már megfogalmazott demokratikus elképzeléseket (például a választójog kiterjesztésére tett javaslatot). A francia helyzetre való tekintettel már nem tartotta helyénvalónak, hogy Angliában ilyen radikális demokratikus eszmét terjesszen. Ezen a ponton visszariadt attól, hogy politikai hatalmat adjon a jogfosztott és különösen a tájékozatlan köznépek. Ahogy Philip Schofield kommentárja világossá teszi, Bentham még mindig nem látta azt, amit később "felvilágosult közönségnek" nevezett:

"XVI. Lajos januárban²¹ történt kivégzése volt 1793 az előjátéka annak, hogy 1793. február 1-jén Franciaország hadat üzent Nagy-Britanniának. Ilyen körülmények között vált Bentham, ha valami, akkor antidemokratikussá. A demokratikus kormányzat "jellemző tulajdonságai" a következők voltak: tudatlanság, erőszak, pazarlás, elégedetlenség, gyakori háborúk és a violent forradalom veszélye. A legélesebben azt kifogásolta, hogy az emberek nem tudták, vagy nem voltak elég intelligensek a kormányzati ügyek intézéséhez. A demokrácia, és különösen a közvetlen demokrácia eltörölte a törvényhozók és a közösség más tagjai közötti feladatmegosztást: "Egy embert alkalmazol, hogy törvényeket alkosson neked, mint ahogyan egy másik embert alkalmazol, hogy cipőt készítsen neked. Még a jól képzettek között is kevesen voltak, akik "felérték a kormányzati munkával". Egy demokráciában azonban mindenkinek érdeklődnie kellett a közügyek iránt, és meg kellett értenie azokat: "Ahhoz, hogy embereket válasszon, meg kell ítélnie őket - ahhoz, hogy megítélje őket, meg kell ítélnie intézkedéseiket - ahhoz, hogy megítélje intézkedéseiket, meg kell értenie, melyek azok az intézkedések, amelyeket minden esetben el kellett volna fogadni. Ez az intelligencia meghaladta az emberek képességeit: "A nép *akaratán* kívül van - nincs ész, nincs megértés". Csak egyszerű tételekkel voltak képesek foglalkozni, és még akkor is az érzelmeik, különösen pedig a kötődési személyiségük diktálta őket."⁴¹⁰

A francia forradalom hatására kialakult átmeneti szkeptikus hozzáállás ellenére Bentham azonban hosszú távon nem engedett a reformok iránti akaratából.⁴¹¹ Csak 1809 körül, amikor a Panopticon-projekt megrekedése miatti csalódottsága miatt felfedezte a politikai osztály "baljós érdekeit", Bentham változtatott.

410 Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*,

Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 100-101.

411 Vö. *ibid.*, p. 103.

a megalkuvás nélküli reformer és a *filozófiai radikalizmus* feje. A francia forradalom tehát nem Bentham radikalizálódásának pillanata volt. Ehelyett a jogállamisággal szembeni kritikus fejlődésének többéves megszakítására adott alkalmat, amelyben bizonyos tekintetben még az angol politikai rendszert, valamint az angol jogot is, amelynek egész életében szentelte magát, dicsérni kezdte, míg fordítva, a forradalmárok emberi jogi nyilatkozatát alapvető kritikával illette.⁴¹²

Bentham emberi jogokkal kapcsolatos kritikáját, amelyet az amerikai gyarmatokon, majd később a forradalmi Franciaországban is hirdetett,⁴¹³ teljes mértékben a számító utilitarizmus szelleme határozza meg. Bentham számára az utilitarista megközelítés, amely a lehető legracionálisabban indul el a legnagyobb számú ember boldogságához vezető legjárhatóbb út töprengő keresésére, összeegyeztethetetlen az emberi jogok olyan koncepciójával, amelynek hangsúlyosnak, érzelmileg a végletekig feltöltöttnek és minden kormányzati formával szemben érvényesíthetőnek kell lennie. Számára a boldogság érdekében történő racionális egyensúlyozás összeegyeztethetetlen volt egy kvázi-vallásos metafizikai elvvel, amely azonban inentől kezdve minden társadalomnak nem adhatott nyugalmat. Jellemző a metafizika-ellenes álláspontjára az azonnali reakciója, amelyet 1789 augusztusában Jacques-Pierre Brissot-nak írt levelében közölt:

"Sajnálom, hogy vállalta a Jognyilatkozat kiadását. Ez egy metafizikai mű

- a metafizika *ne plus ultrája*. Lehet, hogy szükséges rossz volt - de ettől függetlenül rossz. A politikatudomány még nem eléggé előrehaladott egy ilyen nyilatkozathoz. Legyenek a cikkek akármilyenek, én azt állítom, hogy három címszó alá kell sorolni őket: 1.Érthetetlen; Hamis;2.

3. mindkettő keveréke. Nem lesz olyan végetek, amelynek ne mondanának ellent, vagy amelyet ne váltanának fel a részletek törvényei, amelyek követik őket.... Mi lesz tehát a gyakorlati rossz? Miért: soha nem hozhat olyan törvényt, amely ellen ne lehetne azt állítani, hogy ezzel hatályon kívül helyezte a Jogok Nyilatkozatát; és az állítás megválaszolhatatlan lesz. Így vagy arra kényszerül, hogy visszavonjon egy kívánatos jogszabályt - vagy arra, hogy hamis színezetet adjon (veszélyes vállalkozás!) a Jogok Nyilatkozatának. A kommentár ellentmond majd a szövegnek.... A legjobb dolog, ami a Jogok Nyilatkozatával történhet, az lesz, hogy halott betűvé válik; és ez a legjobb kívánság, amit csak kívánhatok neki."⁴¹⁴

412 Vö. *ibid.*, 107-108. o.

413 Lásd még: Hart, H.L.A.: Bentham and the United States of America, in: *The Journal of Law & Economics*, 19. kötet, 3. szám, 1776: A társadalmi gondolkodás forradalma (1976. október), 547-567. o.

414 Idézi: Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 59.

Bentham számára a modern kor előtti természetjog, amely Isten kegyelméből legitímálta a királyt, nem volt kevésbé abszurd, mint a modern jog. Számára mindkettő a jogok önkényes meghatározását jelenti az örökkévalóság számára. A jogokat azonban a (lehetőleg felvilágosult, haszonelvű) többség számításaira kell bízni. Ha a többséget terheli egy társadalmi rendszer, akkor száználmas metafizika nélkül is megszabadul annak béklyóitól.⁴¹⁵

De nézzük meg részletesen Bentham kritikáit. Ha követjük a Bentham-szakértő és szerkesztő Philip Schofield elemzését,⁴¹⁶ legalább öt fő kritikai pontot találunk: 1.) A minden politikai alkotmányon sérthetetlenül kívül eső természetes jogok ilyen deklarálása hajlamos az anarchiát elősegíteni, mert amint az emberek egy része úgy látja, hogy természetes jogait bármilyen módon korlátozzák, ellenállásba kezd. Hosszú távon tehát minden politikai önszerveződési kísérletet aláássa az örök emberi jogok hirdetése. 2.) A nyilatkozat elvont és átfogó javaslati felvetik a kérdést, hogy egy ilyen katalógus mennyire lehet egyformán alkalmas különböző országok, például Franciaország vagy Anglia számára. A nyilatkozatok egyes állításai bizonyos kontextusokban kétes hasznosságúak lehetnek. A katalóguson belül azonban, amelynek az lenne a feladata, hogy minden emberrel megismertesse a jogait, és ráadásul minden kontextusban alkalmazható legyen, az egyes állítások ellenállnak a kritikai vizsgálatnak. 3.) Ahelyett, hogy korlátozná az ember önérzetes és ellenséges szenvedéyleit, az Emberi Jogok Nyilatkozata a maga pátoaszában éppen ezeket az önző és így potenciálisan erőszakos érzelmi állapotokat gerjeszti a politikai renddel szemben. 4.) Az emberi jogi nyilatkozat szűk korlátokat szab a politikai jogalkotásnak, ami kontraproduktívnek bizonyulhat azon előre nem látható helyzetek tekintetében, amelyekbe a politikai közösség a jövőben kerülhet. Egy ilyen rugalmatlan kormány nem lesz képes sikeresnek bizonyulni, és az ellentmondásos igények miatt össze fog omlani. Bentham szerint tehát végső soron mindig jobb, ha valaki a törvények alanya, mintha egy örökkévaló törvényrendszer pusztá tárgya lenne. 5.) Az Emberi Jogok Nyilatkozata egyetlen nyelvi visszaélés, amely csak zavart és tévedéseket okoz, mivel a pusztá vágy valamire nem azonosítható annak tényleges létezésével. Vagy ahogy Bentham dióhéjban megfogalmazza: "De az okok, amelyek miatt azt kívánjuk, bár csak léteznének olyan dolgok, mint a jogok, nem jogok; - az ok, amiért azt kívánjuk, hogy egy bizonyos dolog ne legyen jog.

415 Vö. *ibid.*, 63-64. o.

416 Vö. *ibid.* 63-64. o.

tain jogot állapítottak meg, nem jog - a hiány nem ellátás - az éhség nem kenyér."⁴¹⁷

Az itt megfogalmazott kritikai pontok átfedéseket mutatnak Edmund Burke és Karl Marx kritikájával. Burke-vel közös Benthamben az emberi jogok relativista kritikája, amennyiben azok nem tartják tiszteletben a helyi viszonyokat. Amint azt itt bemutatjuk, Bentham emberi jogi kritikája megegyezik Karl Marx kritikájával abban, hogy szerinte az emberi jogok eszméje az egoizmust táplálja, valamint abban, hogy az emberi jogokról való beszéd elrejtje a tényleges állapotokat.

Ha feltételezzük, hogy az emberi jogok nem mások, mint az embereknek az emberek számára alkotott, vágyak által meghatározott eszme, amelynek mindig homályosnak és meghatározhatatlannak kell maradnia, akkor világossá válik, hogy a kritika olyan tárházat kínálják, amely a politikai szerveződés minden formájának megkérdőjelezésére felhasználható. Bentham az emberi jogoknak mint a kritika tárházának ezt a funkcióját, amint az a fent idézett, a Nemzetgyűléshez írt leveléből is kitűnik, legfeljebb a "szükséges rossz" státuszát ismeri el. Mivel azonban ez ellentmondásokba fog keveredni, amikor megpróbálja politikailag megvalósítani, Bentham ehelyett konkrét, haszonelvű politikai reformokra támaszkodik, amelyeknek nincs metafizikai indoklása. Ez azonban rámutat Bentham emberi jogi kritikájának talán legerősebb kritikájára, mivel nem ismerte fel az Emberi Jogok Nyilatkozatának performatív dimenzióját,⁴¹⁸ amely az évszázadok során erős vonzerőt fejtett ki, különösen a felsőbbrendű eredet pátosza révén.

Karl Marx is kritikusan viszonyult az emberi jogi katalógus koncepciójához. Ellenük. Számára ezek a pusztán formális polgári jogok vagy az egoista burzsoázia jogainak megengedhetetlen általánosítását jelentették, amelyek következőképpen nem tettek mást, mint állandósították a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket. Marx számára a francia forradalomban kihirdetett emberi jogok a polgári társadalom egoizmusának írott kifejeződései, amely az állam totális igényével szemben individualista létét akarja érvényesíteni.

417 Bentham, Jeremy: Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and Other Writings on the French Revolution, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.); The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Nonsense Upon Stilts and other Writings on the French Revolution, Oxford University Press, Oxford; New York pp. 2002,330.

418 Vö. Hoffmann, Thomas: Jeremy Bentham, in: Lohmann, Georg; Pollmann, Arnd (szerk.): Menschenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch, Metzler, Stuttgart 2012, pp. 68-70, pp. 70.

A Hegel jogfilozófiájának kritikája (1843/1844) *bevezetőjében* Marx azt állította, hogy Németországban csak egyetemes emancipáció létezhet, de a restaurációs időszak elnyomó viszonyai miatt a partikuláris emancipációnak nincs valódi társadalmi-politikai jelentősége. A kritikának el kellett vonatkoztatnia a vallás kérdésétől, mert a burzsoázia politikai és vallási emancipációja nem azonosítható az egyetemes emberi emancipációval. Marx ezt az álláspontot a *Zur Judenfrage (A zsidókérdésről)* című esszéjében fejtette ki, amelyet 1843 októbere és decembere között írt (1844-ben jelent meg). Ebben Marx először Bruno Bauer zsidókérdéssel kapcsolatos elmékedéseit mutatja be, hogy aztán kritikának vesse alá azokat. Bauer hibája az volt, hogy a zsidó emancipáció kérdését teológiai kérdésként tárgyalta, amely csak a keresztény államban jelentett problémát. Marx ezzel szemben a zsidókérdést az államon belül, mint olyat, vagy általában az állam és a vallás viszonyát akarja tárgyalni, hogy a zsidó emancipációt mint a politikai emancipáció egy lehetséges általános emberi emancipáció szempontjából jelentőségét tekintve a politikai emancipáció mozzanatának tekintse.⁴¹⁹

A marxi perspektívában a polgári jogállamban kialakult jogállamiság úgy tűnik, hogy a Marx eleve problematikusnak látja az egyfelől az elismert politikai kérdések, másfelől a társadalmi kérdések elkülönítését, amelyek közé például a magánirányítású társadalmi termelés vagy a társadalmi életmód kérdései tartoznak. Ezért Marx a politika társadalomba való visszahúzódására törekszik, amit a társadalmi vagy egyetemes emancipációval tesz egyenlővé.⁴²⁰ Marx teleologikus történelemszemléletében ez utóbbi csak a politikai emancipáció után valósulhat meg.⁴²¹ Az általános emancipációt azonban nem kell mindig egyszeri aktusnak tekinteni, hanem a politikai vita fokozatos kiterjesztéseként is elképzelhető, például a választójog kiterjesztése révén.⁴²²

419 Vö. MEGA² I/2, 145-146. o.

420 Vö. Demirović, Alex: *Kritik der Politik*, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 463-485.

421 Marx az 1871-es párizsi kommünt a politikai állam elleni társadalmi forradalomként értelmezte. Itt a társadalom visszavette magához az államhatalmat, és ezzel visszaállította az állam és a civil társadalom közötti szétválasztást. Lásd még: Stedman Jones, Gareth: *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Allen Lane, London 2016. 506.

422 Vö. Demirović, Alex: *Kritik der Politik*, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 484-485.

Marx szerint az Egyesült Államok példáján láthatjuk, hogy a teljes politikai emancipáció hogyan kapcsolódik a valláshoz. Ott is vallásos a többség, de az amerikai állam annyiban szabadult meg a vallástól, hogy "a vallást a magánérdekek sorába szorította"⁴²³. A vallást Amerikában ezért a polgári társadalom tagjainak tisztán magánügyévé nyilvánították. Marx számára a polgári társadalom a szekularizált állam komplementer mozzanatát képezte, és így a politikailag emancipált ember is "nyilvános és *magánemberre*" oszlott.⁴²⁴ Ezt mutatja be Marx számára Bruno Bauer elemzésének áttekintése:

"Ezzel megmutattuk: A vallástól való politikai emancipáció lehetővé teszi a vallás létezését, még akkor is, ha az nem kiváltságos vallás. Az az ellentmondás, amelyben egy adott vallás híve a polgárságával találja magát, csak *egy része a politikai állam és a polgári társadalom közötti* általános *világi ellentmondásnak*. A keresztény állam kiteljesedése az az állam, amely államnak vallja magát, és elvonatkoztat tagjainak vallásától. Az állam vallástól való emancipációja nem jelenti a valódi ember vallástól való emancipációját."⁴²⁵

Marx szerint Bruno Bauer viszont azt állítja, hogy a zsidóknak fel kellett áldozniuk hitüket, hogy az emberi jogokat állampolgári jogként megkapják. Az Egyesült Államokkal és Franciaországgal kapcsolatban Marx Bauer ellenveti, hogy ez nem így van ezekben az emberi és polgári jogokat deklaráló országokban, hiszen ott inkább virágzik a vallási élet.⁴²⁶ Marx számára az emberi jogok részben a "*politikai jogok*" vagy a "*politikai szabadság*" kategóriájába tartoznak.⁴²⁷ Ezek tehát az állami közösségben való politikai részvételhez való jogként értelmezendők, amelyek semmiképpen sem korlátozzák a vallásgyakorlást, amint azt az USA példája mutatja. Marx számára ezek több mint pusztán állampolgári jogok, amennyiben - amint azt az Emberi Jogok Francia Nyilatkozatára hivatkozva bizonyítani igyekszik - minden embernek jogot biztosítanak arra, hogy bármit tegyen, ami nem okoz kárt harmadik személynek. Ezért az emberi jogok az ember sajátos szabadságának alapját képezik - nevezetesen az ember szabadságát "önmagától elszigetelten".

423 MEGA² I/2, P. 150.

424 MEGA² I/2, P. 150.

425 MEGA² I/2, P. 155.

426 Vö. MEGA² I/2, 155-156. o.

427 Vö. MEGA² I/2, p. 156.

visszavont monád"⁴²⁸. A szabad vallásgyakorláshoz való jog, feltéve, hogy az nem okoz kárt másoknak, a civil társadalom tagjainak joga, amely mint ilyen nem kötődik semmilyen konkrét állami rendszerhez:

*"A hit kiváltsága egyetemes emberi jog. A droits de l'homme, az emberi jogok, mint olyanok különböznek a droits du citoyen, az állampolgári jogoktól. Ki különbözteti meg a homme-t a citoyen-tól? Senki más, mint a polgári társadalom tagja. Miért nevezik a polgári társadalom tagját "embernek", az embert par excellence, miért nevezik jogait emberi jogoknak? Mivel magyarázzuk ezt a tényt? A politikai állam és a civil társadalom viszonyáról, a politikai emancipáció lényegéről. Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy az úgynevezett emberi jogok, a droits de l'homme, megkülönböztetve a droits de citoyen-tól, nem mások, mint a polgári társadalom tagjának, azaz az egoista embernek, az embertől és a közösségtől elszakadt embernek a jogai."*⁴²⁹

A marxi perspektívából nézve az emberi jogoknak meg kell teremteniük a szükséges feltételeket, például a formális jogegyenlőséget és a személyes biztonságot, hogy a polgári társadalom és az általa irányított kapitalista termelési folyamat szabadon fejlődhessen.⁴³⁰ Ugyanakkor ebben a folyamatban egy bizonyos emberkép természetesnek tétéleződik. A társadalom így észrevétlenül depolitizálódik alternatív tervek hiányában.⁴³¹ Marx számára az emberi jogi katalógus szabadságjogai elsősorban az ember autonóm individuumként való deklarálását célozzák, hogy megszabadítsák őt a hagyományos társadalmi közösségektől és az azokhoz kapcsolódó jogoktól és köteleességektől:

"Az ember szabadságáról van szó, mint önmagába visszahúzódó, elszigetelt mona- de. [...] De a szabadság emberi joga nem az embernek az emberrel való kapcsolatán, hanem az embernek az embertől való elválasztásán alapul. Ez az elkülönülés joga, a korlátozott, önmagára korlátozott egyén joga. A szabadság emberi jogának gyakorlati alkalmazása a magántulajdonhoz való emberi jog. [...] A magántulajdon emberi joga tehát az önkényes cselekvés joga [...], más emberekre való hivatkozás nélkül, a társadalomtól függetlenül.

428 MEGA² I/2, P. 157.

429 MEGA² I/2, P. 157.

430 Vö. MEGA² I/2, p. 150.

431 Vö. MEGA² I/2, 161-162. o.

A tulajdon élvezeti és rendelkezési joga, az önérdekűség joga. Ez az egyéni szabadság, mint ahogy annak használata is, a polgári társadalom alapját képezi.⁴³²

A polgári állam, amely tiszteletben tartja az emberi jogokat, így a valóságban tiszteletben tartja a polgári szubjektum igényeit, aki a szabad működés érdekében nem hajlandó figyelembe venni az esetleges hagyományos korlátozásokat - például a vallás vagy a kereskedelmi szabályok révén. Marx olvasatában az emberi jogok, az ideológiai látszattal ellentétben, nem célnak, hanem inkább eszköznek bizonyulnak a régi feudális társadalom felbomlásához.⁴³³

"Ez az ember, a civil társadalom tagja most a *politikai* állam alapja, előfeltétele. Az emberi jogokban is elismeri őt. Az egoista ember szabadsága és e szabadság elismerése azonban inkább az életének tartalmát alkotó szellemi és anyagi elemek *féktelen* mozgásának elismerése. Az ember tehát nem a vallás alól szabadult fel, hanem vallásszabadságot kapott. Nem szabadult meg a tulajdonától. Megkapta a tulajdon szabadságát. Nem a kereskedelem egoizmusától szabadult meg, hanem a kereskedelem szabadságát kapta."⁴³⁴

Az emberi jogokkal kapcsolatos szinte minden későbbi hivatkozás a *Zur Judenfrage-ben* megfogalmazott gondolatokra támaszkodik. Marx' *A tőke* első kötetében sem változott az emberi jogokkal kapcsolatos marxi álláspont. Itt található talán az egyik leghíresebb Marx-idézet, amelyben nemcsak Jeremy Bentham, hanem az emberi jogok is központi pontként szerepelnek:

"A forgalmi vagy árucseré szférája, amelynek határain belül a munkaerő adás-vétele mozog, valóban a veleszületett emberi jogok valóságos Édene volt. Itt egyedül a szabadság, az egyenlőség, a tulajdon és Bentham uralkodik. Szabadság! Ugyanis egy áru, például a munkaerő vevőjét és eladóját csak a szabad akaratuk határozza meg. Szabad, jogilag egyenrangú személyként szerződnek. A szerződés a végeredmény, amelyben akaratuk közös jogi kifejezést ad egymásnak. Egyenlőség! Ugyanis csak úgy hivatkoznak egymásra, mint a javak birtokosaira, és egyenértéket cserélnek egyenértékre. Tulajdonjog! Mert mindenki csak a sajátjával rendelkezik. Bentham! A oldalon.

432 MEGA² I/2, 157-158. O.

433 Vö. MEGA² I/2, 159-161. o.

434 MEGA² I/2, P. 161.

Mindkettő csak önmagával foglalkozik. Az egyetlen hatalom, ami összehozza őket és kapcsolatba hozza őket, az az önérdükük, a különleges előnyük, a magánérdükük. És éppen azért, mert így mindenki csak magára figyel, és senki sem a másikra, a dolgok pesti harmóniájának eredményeként, vagy a mindenre elégséges gondviselés égisze alatt mindenki csak a kölcsönös előnyök, a közjó, a közös érdek munkáját végzi el."⁴³⁵

Hogy Marx itt alaposan félreérti Benthamet, azt már máshol részletesen kifejtettük. Hangsúlyozni kell, hogy Marx a kapitalista termelés szükségleteit tekinti az emberi jogokról szóló diskurzus alapjának. Az ő szemszögéből nézve a formális szabadság, egyenlőség és biztonság nem akadályai a kapitalista kizsákmányolás folyamatának, hanem szükséges feltételei.⁴³⁶ A tulajdon és a munkaerő állítólagos szabad cseréje itt csak a tényleges tulajdonviszonyok misztifikációja, amelyek a munkást kizsákmányolásra kényszerítik. Marx számára az egyenlő partnerek szabad szerződéses kapcsolata végső soron nem más, mint a tőke diktatúrája az általánosan elismert polgári és emberi jogok egyetemes emancipációjának látszatában. És valóban, ahogy Andreas Arndt is megjegyzi, a tulajdonhoz való jogot a 18. és 19. században a központi emberi jognak tekintették.⁴³⁷ Ez a kontextus sokkal érthetőbbé teszi Marx emberi jogi kritikáját; ráadásul Marx sehol sem támadta a személyes szabadságjogokat, hanem éppen ellenkezőleg, támogatta azokat.⁴³⁸ Marx fenti értelmezését maga is többször ismételve hegyezi ki: "És ugyanez a munkaerő kizsákmányolása a tőke első emberi joga."⁴³⁹ Az emberi jog a kizsákmányolók joga, amit a következő passzus világosan kifejez:

"Ahányszor a gyári törvény 6 órára korlátozza a gyermekmunkát az eddig nem vitatott iparágakban, mindig újra felhangzik a gyárosok panasza: a szülők egy része megfosztja a gyerekeket a munkától.

435 MEGA² II/6, P. 191.

436 Vö. Kucznyki, Jürgen: Menschenrechte und Klassenrechte, Akademie Verlag, Berlin, 1978, p. 23.

437 Vö. Arndt, Andreas: Geschichte und Freiheitsbewusstsein: Zur Dialektik der Freiheit bei Hegel und Marx, Minerva Verlag, Berlin 2015, p. 121.

438 Vö. Arndt, Andreas: Nachwort zur zweiten Auflage, in: Arndt, Andreas: Karl Marx. Versuch über den Zusammenhang seiner Theorie, Akademie Verlag, Berlin (2011/1985), p. 261.

439 MEGA² II/6, P. 294.

A gyerekeket most a fegyelmezett iparágaknak adják el, ahol még mindig a "munka szabadsága" érvényesül, azaz ahol a 13 év alatti gyerekeket arra kényszerítik, hogy felnőttként dolgozzanak, és ezért drágábban is adják el őket. De mivel a tőke természeténél fogva kiegyenlítő,

azaz a termelés minden területén a munka kizsákmányolásának feltételeiben való egyenlőséget követeli, mint annak eredendő emberi jogát, a gyermekmunka törvényes korlátozása az egyik iparágban a másikban való korlátozásának okává válik."⁴⁴⁰

Ha tehát a látszattal ellentétben az emberi jogok a rabszolgaság eszközének bizonyulnak, akkor az emberi jogok rendjéből az egyetlen kiút a felszabadítás lehet:

"Hogy "megvédjék" magukat kínzó kígyójukkal szemben, a munkásoknak össze kell dugniuk a fejüket, és osztályként érvényre kell juttatniuk egy állami törvényt, egy mindent elsöprő társadalmi kényszert, amely megakadályozza őket abban, hogy a tőkével kötött önkéntes szerződés révén halálba és rabszolgaságba adják el magukat és tulajdonukat. Az "elidegeníthetetlen emberi jogok" fellengzős katalógusa helyett a jogilag korlátozott munkanap szerény Magna Chartája következik, amely "végre világossá teszi, hogy mikor ér véget az az idő, amelyet a munkavállaló elad, és mikor kezdődik az az idő, amely az övé"."⁴⁴¹

Az emberi jogok rendje megakadályozza az egyenlők valódi demokráciáját, amely csak a többség számára hasznos, metafizikai utalások nélküli törvényekkel valósítható meg. Bentham számára, akárcsak Marx számára, csak a pozitív jog, amelyet mindenki alakít, és amely ebből nyeri legitimitását, járulhat hozzá a feltételek javításához.⁴⁴²

Mindazonáltal Marx álláspontja az emberi jogokkal kapcsolatban sosem teljesen egyértelmű, mivel fenntartás nélkül üdvözölte a rabszolgafelszabadító mozgalmat (vagy abolicionizmust), amely az emberi jogi mozgalom részének tekinthető.⁴⁴³

440 MEGA² II/6, 386-387. O.

441 MEGA² II/6, 302-303. O.

442 Marxot illetően lásd még az érvelést: Arndt, Andreas: Geschichte und Freiheitsbewusstsein: Zur Dialektik der Freiheit bei Hegel und Marx, Minerva Verlag, Berlin 2015.

443 Ebben a tekintetben túlzó Claude Lefort kritikája Marx emberi jogi koncepciójával kapcsolatban, miszerint az emberi jogok számára csak egy ideológiai kifejezés, amely eltemeti a politikai dimenziót - és annak emancipációs potenciálját -. Le fort továbbá azt állítja, hogy az emberi jogok Marxból eredő negligálása elősegíti a totalitarizmust. Marxszal ellentétben Lefort arra figyelmeztet, hogy célszerűbb a politika és a jog szétválasztását vizsgálni, ami a

Ez például Abraham Lincoln amerikai elnök politikájához való jóindulatú hozzáállásában válik világossá. Marx üdvözölte, hogy Lincoln 1863 januárjában, az 1861-től 1865-ig tartó amerikai polgárháború kellős közepén kiadta az emancipációs kiáltványt, amely a lázadó uniós államok rabszolgáit szabadnak nyilvánította. Az *Internationálisták nevében írt* levelében (keltezéssel 29. Az Internacionálé nevében Lincolnhoz írt levelében (november 29.) Marx Lincoln rabszolgaság-ellenes kampányát "[...] a munkásosztály hatalmának fejlődésében új korszaknak"⁴⁴⁴ nevezte, hozzátéve, hogy Európa munkásai az eljövendő idők jelének tekintik, hogy "[...] Abraham Lincolnra, a munkásosztály erős lelkű, vasgyerekére esett a sors, hogy hazáját egy rabszolgasorban élő faj megváltásáért és a társadalmi világ átalakításáért folytatott példátlan küzdelemben vezesse"⁴⁴⁵.

Ebben a levélben van egy pozitív utalás az emberi jogokra, amely ellentmond az emberi jogok korábbi filozófiai kritikájának. Lincoln, aki talán még emlékezett Karl Marx nevére a republikánus *New York Daily Tribune*-ből, aligha lett volna képes vagy hajlandó megérteni Marx emberi jogi kritikáját. Marx mindennapi politikai írásaiiban, például azokban, amelyeket az *Internacionálé* nevében írt, az emberi jogok, amelyeknek a 19. század közepére nyilvánvalóan már fogalmi súlyuknak kellett kialakulniuk, affirmatív hivatkozási ponttá válnak.⁴⁴⁶ Így írta Lincolnnak címzett nyílt levelében:

az emberi jogi nyilatkozatok megtették a magukét. Ily módon egy olyan terepet lehetett figyelembe venni, amely ellenőrizhetetlen maradt. Vö. Lefort, Claude: Menschenrechte und Politik, in: Menke, Christoph; Raimondi, Francesca (szerk.): Die Revolution der Menschenrechte. Alapvető szövegek a politika új koncepciójáról. Suhrkamp, Berlin pp2011., 253-278.

444 MEW 16, P. 19.

445 MEW 16, P. 19.

446 Valójában nagy rokonság volt az 1848/49-es német demokraták és az Abraham Lincoln (1854-ben alapított) újonnan alakult amerikai republikánus párt között. Ezért nem meglepő, hogy a német demokratikus-szocialista körökből sok aktivista az északi államok lelkes támogatójává vált. A száműzött Joseph Wedemeyer és August Willich, mindketten a Kommunisták Szövetségének tagjai, ezredesi és tábornoki rangra emelkedtek az északi hadseregben. A badeni forradalmár Carl Schurz, aki személyesen ismerte Marxot, 1877 és 1881 között még az Egyesült Államok belügyminiszteri tisztségét is betöltötte.

"Amikor a világ történetében először a 300 000 rabszolgatartó oligarchája a fegyveres lázadás zászlajára merte írni a rabszolgaság szót; amikor ugyanazon a talajon, ahonnan alig egy évszázaddal korábban először eredt a nagy demokrata köztársaság eszméje, ahonnan az Emberi Jogok első nyilatkozata származott, és amelyből a XVIII. század európai forradalma az első lökést kapta; amikor ugyanezen a talajon az ellenforradalom szisztematikus alapossággal dicsekedett azzal, hogy "megdönti azokat az eszméket, amelyek a régi alkotmány megalkotásának idején uralkodtak", és "megdönti azokat az eszméket, amelyek a régi alkotmány megalkotásának idején uralkodtak". Amikor ugyanezen a talajon az ellenforradalom szisztematikus alapossággal dicsekedett azzal, hogy megdöntötte "a régi alkotmány megalkotásának idején uralkodó eszméket", és "a rabszolgaságot üdvözítő intézményként, sőt a munka és a tőke viszonyának nagy problémájára az egyetlen megoldásként mutatta be", és cinikusan az ember tulajdonjogát az "új építmény sarokkövének" nyilvánította; Európa munkásai azonnal megértették, még mielőtt a felsőbb osztályoknak a konföderációs arisztokrácia melletti fanatikus pártoskodásai figyelmeztették volna őket, hogy a rabszolgatartók lázadása meg fogja harangozni a tulajdon általános keresztes hadjáratát a munka ellen [...]."⁴⁴⁷

Marx azt remélte, hogy Lincoln egyfajta polgári demokratikus köztársaságot hoz létre, amely hosszú távon ingyenes oktatást biztosítana, és progresszív adózást vezetne be. Egy ilyen politikai rendszerben előbb-utóbb létrejönne egy munkáspárt, amely a nyolcórás munkanap bevezetését tűzné ki célul.⁴⁴⁸

Egy másik tekintetben az emberi jogok eszméje bekúszott a szocialista diskurzusba. Az *Internacionálé* itt is döntő szerepet játszik. Az 1871-es párizsi kommün erőszakos leverése után Eugène Pottiers költő, aki maga is tagja volt a kommünnek, megkomponálta a szöveget, amely a munkásmozgalom harci dalává vált. Az *Internacionálé* szövege a következő:

"Ébredjetek, földi elkárhozottak, akik még mindig éhezni kényszerültök! A jobboldal, mint parázs a kráter tűzhelyén, most tör át erővel. Takarítsd el az asztalt az elnyomóval! Rabszolgák serege, ébresztő! Hogy semmi ne legyen, ne viseld el tovább. Mindenné válni, sokaságban áradni! Emberek, halljátok a jeleket! A végső csatára! Az Internacionálé az ember jogáért harcol."

447 MEW 18-19. O16.,

448 Vö. Blackburn, Robin: Lincoln and Marx: The Transatlantic Convergence of Two Revolutionaries, in: Jacobin 7-8., 48-51. o.2012,

Az 1871-es szöveg további bizonyíték arra, hogy az emberi jogok eszméje hosszú távú dinamikát bontakoztatott ki, amely messze túlmutat a Marx által siratott polgári értelemben vett jogiasodáson.⁴⁴⁹

Végül a *Hegel jogfilozófiájának kritikájában* Marx megfogalmazta a "[...] *kategorikus imperatívuszt*, hogy meg kell dönteni minden olyan állapotot, amelyben az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény"⁴⁵⁰. Még ha ehhez nem is kellett emberi jogokról beszélnie, Marx életében nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti emberi jogoknak ez a fikciója, amely állítólag az uralom érdekeit szolgálta, Marx társadalmi-politikai céljait is kezdte szolgálni.

Bentham, Burke és Marx három kritikáját együttesen vizsgálva nyilvánvalóvá válik, hogy a bonyolult történelmi fogalomtörténetek a feltételezhetően egyszerű vagy akár magától értetődő fogalmak mögött rejtőznek. Azt is megmutatja, hogy a konzervatívizmus, a liberalizmus és a szocializmus nagy szellemtörténeti áramlatai soha nem zárják ki egymást teljesen, sőt, vannak közös metszéspontjaik.

449 Végül a 20. század szocialista államai is aláírták az emberi jogi nyilatkozatokat. Az emberi jogok marxi kritikájával szemben, amely még mindig jelen volt, de a 20. századi szocialisták viszonylagosnak tekintették, nyomás alatt látták magukat, hogy igazolják aláírásukat. Jürgen Kuczynski, az NDK történésze írta: "És mégis aláírtuk az ENSZ "emberi jogi egyezményeit", a különböző társadalmi rendek államainak emberi jogi dokumentumait. Hogyan lehet ezt megmagyarázni? [...] A burzsoázia számára az emberi jogok fogalma egyfajta szent vagy örök érték volt és maradt, amely Istentől vagy a természettől származik. Számunkra az emberi jog egy profán, társadalmilag meghatározott fogalom. Számunkra a fiatal burzsoázia hősi illúziója gyakorlati társadalmi koncepcióvá válik az emberek és társadalmak körülményeinek javítására ezen a földön. Aztán, és ez a politikailag döntő ok, megosztott világban élünk [...]. Ilyen körülmények között a nemzetközi joghoz és az emberi jogokhoz való hozzáállásunk is változhat. A békés egymás mellett élés megköveteli, hogy mindkét fél elismerjen bizonyos értékeket és a nemzetközi jog szerinti megértés jogi lehetőségeit. Természetesen mi például nem ismerjük el a polgári tulajdon sérthetlenségét, amelyet oly sok emberi jogi nyilatkozat tartalmaz. Ez azt jelentené, hogy elárulnánk mindent, amit a szocializmus képvisel." Kuczynski, Jürgen: *Menschenrechte und Klassenrechte*, Akademie Verlag, Berlin, pp1978., 31.

mutasd meg.⁴⁵¹ Együtt fejlődtek, hasonló problémákkal szembesültek, ugyanannyira harcoltak egymással, mint amennyire kapcsolatban álltak egymással.

A francia forradalomban született emberi jogi diskurzus három politikai-elméleti álláspontjának összefoglalójából olyan következtetések vonhatók le, amelyek genealógiailag megkérdőjelezzik az emberi jogok fogalmának mára elért magától értetődőségét. Hasonlóképpen betekintést nyerhetünk a Bentham-féle liberalizmus vagy Marx szocialista eszméjének kialakulásába. Ahogy Jeremy Waldron helyesen rámutat, Jeremy Bentham, Edmund Burke és Karl Marx is különösen az emberi jogok fogalmának absztrakciós fokát bírálta, amely különösen Bentham számára tűnik kontrafaktuálisnak. A három kritika témája újra és újra az ellentmondás egyfelől a felnőtt közösségek és törvényeik, másfelől egy állítólag ahistorikus egyén között. Burke és Bentham is relativista kritikát gyakorol az emberi jogokkal szemben, azaz tagadják, hogy ezeknek lenne egy mindenhol elismerhető normatív magja. Benthamban és Marxban viszont az a közös, hogy az emberi jogok megalkotásában az egoizmust erősítő eszmét látják. Sőt, az emberi jogokban felismerik a nyelvi csalást. Marx a burzsoázia által hirdetett emberi jogok értelmét és célját különösen a kapitalizmusnak a burzsoázia által elérni kívánt egyetemessé tételében látja, az emberek e célból létrehozandó szabadsága és egyenlősége révén. Bentham úgy látja, hogy az emberi jogok alig több, mint egy rögzült eszme, amely végzetes tévedésekhez vezet. Bármennyire is különbözik a három szerző konkrét érvelése, mindannyian hangsúlyozzák, hogy az emberi jogok elve együtt jár egy elszegényedett emberfelfogással.⁴⁵²

Az emberi jogok marxi kritikáját ma általánosan az egyik legmeghatározóbb Az emberi jogok perspektívája kiindulópontot jelent a klasszikus liberális emberi jogi kategória kiterjesztéséhez a szociális jogok dimenziójának bevonásával.⁴⁵³ Christoph Menke filozófus *Kritik der Rechte* (2015) című könyvében megkérdőjelezi ezt. Azt állítja, hogy Marx feltételezésével ellentétben a polgári társadalom nem csupán a magánjogot hozta létre a csere általános formájaként, hanem kezdettől fogva olyan társadalmi jogot hozott létre, amely nem a történelmi munkaharcok eredménye. Menke írja:

451 Vö. Waldron, Jeremy: Bevezetés, in: ders. (szerk.): Nonsense Upon Stilts. Bentham, Burke and Marx on the Rights of Man, Methuen, London; New York 1987, 3-4. o.

452 Vö. ibid., 3-4. oldal.

453 Vö. Lohmann, Georg: Karl Marx, in: Lohmann, Georg; Pollmann, Arnd (szerk.): Menschenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch, Metzler, Stuttgart pp2012., 74-75.

"A szociális jog nem a polgári társadalom uralma elleni politikai harc eredménye, amelyet eredetileg csak a magánjog alkotott, hanem ennek az uralomnak a konstitutív eleme. Nem is késői produkció, a burzsoáziaellenes politika révén, hanem a burzsoá társadalommal *egy időben* keletkezik. [...] *Politikailag* a társadalmi jog a "szükségyszerűség és a megértés államának" (Hegel) központi elemeként jelenik meg, amely nemcsak a magánjogra vonatkozó igazságszolgáltatásért felelős, hanem a polgári társadalom "általános tulajdonában" való részvétel lehetőségének biztosításáért is; ez nemcsak a forradalom követelése (és alkotmányos cikkelye), hanem egy olyan forradalomellenes liberális számára is magától értetődő, mint Benjamin Constant. Ezért a szociális jognak mint olyannak nincs burzsoáellenes, kritikai tartalma. Ellenkezőleg, a kezdetek tekintélyelvűek - paternalista. A társadalmi jognak ez a "tekintélyelvű" koncepciója csak akkor alakul át kritikai koncepcióvá, amikor a szocialisták Babeuf-tól Proudhonon és Lassalle-n át a német szociáldemokratákig felvállalják az emberi jogok eszméjét, és [...] "szocialista alapjogokként" fogalmazzák meg azokat. Végül a 20. századi jóléti állam megvalósítja e szocialista jogi követelések egy részét."⁴⁵⁴

Marx azonban a szocialista mozgalom által támogatott, a polgári társadalmon belüli szociális jog megteremtésére irányuló kísérletet "tévútként" utasította el.⁴⁵⁵ Végző soron a tőke célja az volt, hogy a polgári magánjogon keresztül olyan hatalmi viszonyt hozzon létre, amelyen belül a tőkés jogszerűen vásárolhatja meg a munkaerőt, a munkásnak pedig nem sok más dolga van, mint eladni a munkaerejét. A de facto egyenlőtlenség ilyen polgári joga, amely azonban összhangban van az emberi jogokkal, nem demokratikus.

Ma már általánosan elfogadott, hogy az emberi jogok és a demokrácia elválaszthatatlanul összekapcsolódnak.⁴⁵⁶ Eszerint a demokrácia vagy az emberi jogok tartalmaként, vagy az emberi jogok eszközeként értelmezhető.⁴⁵⁷ Ezzel szemben Bentham és Marx az emberi jogokat a demokráciával feszült viszonyba helyezte. Bentham számára a metafizikailag meghatározott jogok, amelyek számára nem mások, mint jámbor kívánságok, akárcsak egy rögzített alkotmány, nem korlátozhatják a polgárok demokratikus akaratát, akiknek a hasznossági meghatározottsága a helyzetnek megfelelően változik, és ezért kötetlen kell, hogy maradjon. Bentham kritikus tanítványa, John Stuart Mill híres kritikája a

454 Menke, Christoph: Kritik der Rechte, Suhrkamp, Berlin 2015, 283. o.

Vö455. ibid. 283-284. o.

456 Lásd erről: Haller, Gret: Menschenrechte ohne Demokratie? A szabadság és az egyenlőség megbékélésének útja, Aufbau Verlag, Berlin 2012.

457 Vö. Menke, Christoph; Pollmann, Arnd: Philosophie der Menschenrechte zur Einführung, Junius, Hamburg 171-172. o.2007., Vö.

A szabadságról (1856) című művében a benthami utilitarizmust bírálta a demokratikus kormányzati hatalommal szemben védendő kisebbség nevében. Mill emberi jogokon alapuló demokrácia-kritikája azt feltételezi, hogy a népnek szükségszerűen korlátoznia kell önmagát.⁴⁵⁸ A döntő tényező itt az egyes állampolgárok jogai a demokratikus társadalommal és annak zsarnoki tendenciáival szemben, ahogyan azt Alexis de Tocqueville leírta az *amerikai demokráciáról szóló* megfigyeléseiben (1835), amelyekre Mill hivatkozott.⁴⁵⁹ Mill emberi jogi demokráciakritikájával szemben áll Marx érvelése. Számára az emberi jogok a polgári liberalizmus ideológiai eszméje, azaz a hatalom érdekeit szolgáló eszme, amely nem felel meg sem az emberi faj komplex szükségleteinek, sem a nagyrészt tulajdon nélküli emberek szükségleteinek. Ezért Marx számára, akárcsak Bentham számára, az emberi jogok a demokrácia akadályát jelentik.

Ha a demokráciát kevésbé a többségi elv, hanem inkább az egyenlők önkormányzása szempontjából értelmezzük, akkor a Mill által azonosított probléma csökken, amennyiben az egyenlőség szükségszerűen együtt jár a kölcsönös tisztelettel. Ilyen szempontból érthetővé válik, hogy miért hirdették meg egyszerre az emberi jogokat és a népszuverenitás elvét az amerikai és a francia forradalomban.⁴⁶⁰ Az egyenlőség az egyik elsődleges cél, amely megtalálható Bentham gondolkodásában ("mindenki egynek kell, hogy számítson, és senki sem lehet több egynél")⁴⁶¹, valamint Marx egalitárius demokráciafelfogásában, amely túl akart lépni a puszta formális egyenlőségen - ahogyan azt Bentham egykor kezdetben meg akarta valósítani.

Marxot azonban azzal lehet vádolni, hogy az emberi jogok eszméjének dinamikáját a politikai egyenlőség dimenziójában (és így a történelmileg végbemenő demokratizálódás tekintetében) szisztematikusán rosszul ítélte meg. Egyrészt az emberi jogok a 19. században a munkásmozgalom számára is pozitív hivatkozási ponttá váltak, ahogyan az emberi jogok eszméje is kísérté például az Egyesült Államokban a demokratizálódás terjedését. Gret Haller azt is kritizálja, hogy Marx történelmi visszatekintésében már "[...] leválasztotta a forradalmat a természetjogról, amelyből az származott.

458 Vö. *ibid.*, 170-173. o.

459 Vö. *ibid.*, p. 173.

460 Vö. *ibid.*, p. 176.

461 Idézi: Mill, John Stuart: *Utilitarizmus*, Felix Meiner Verlag, Hamburg (2006/1861), p.

de a 18. században⁴⁶². A század 21. eleji amerikai katonai beavatkozásokra való tekintettel Haller azonban elutasítja az emberi jogok eszméjének moralizálását vagy vallási feltöltését, és ehelyett az emberi szabadság demokratikus megfogalmazása mellett érvel. Az emberi szabadság veleszületett szabadságának rousseau-i eszméje, amely egykor Marxot is inspirálta, és amely ma is nagyon aktuális, továbbra is a természetjog által meghatározott.⁴⁶³ Egyedül Bentham, amikor az emberi egyenlőség feltételezését igazolja, teljesen nélkülözi a természeti törvényre való hivatkozást, amennyiben azt szenzualista módon határozza meg. Itt mindenkinek joga van az egyenlő politikai megfontoláshoz, mivel mindenki egyformán képes fájdalmat vagy örömet átélni.⁴⁶⁴

A marxi feltevéssel szemben, miszerint az emberi jogok polgári szabadsága lerombolja az egyenlőséget, Étienne Balibar francia filozófus (és marxista) ma arra mutat rá, hogy a szabadság történelmi feltételei mindig is azonosak voltak az egyenlőség történelmi feltételeivel.⁴⁶⁵ Balibar ebből azt a következtetést vonja le, hogy a szabadság negációja lerombolja az egyenlőséget, ahogy fordítva az egyenlőség negációja elkerülhetetlenül lerombolja a szabadságot: "Mert *ha a szabadság nem egyenlőség*, akkor vagy felsőbbrendűséget, "uralmat" jelent, vagy alávetettséget és függést valamilyen hatalomtól, ami ellentmondásos".⁴⁶⁶ Balibar számára tehát az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának "ember = polgár" egyenlete kevésbé jelenti "egy politikai jog meghatározását [...], mint inkább a *politikához való* egyetemes jog megerősítését"⁴⁶⁷.

Ez elsőre elvontan hangzik. Ugyanakkor világossá vált - például az olyan kultúrtörténeti megközelítések, mint például Lynn Hunté, alapján -, hogy az emberi jogok eszméje egy sajátos társadalmi-kulturális kontextusban alakult ki. Ez vonatkozik a

462 Haller, Gret: Emberi jogok demokrácia nélkül? Der Weg der Versöhnung von Freiheit und Gleichheit, Aufbau Verlag, Berlin S. 2012, 198.

463 Az emberi jogok ma, ahogy Samuel Moyn állítja, a végső utópiának számítanak. Moyn számára azonban annak tényszerű relevanciája csak a 20. század vége óta, egészen pontosan az 1970-es évek végétől van jelen, míg az eszme eredetét ma már aránytalanul túlhangsúlyozzák. Moyn, Samuel: Az utolsó utópia. Emberi jogok a történelemben. Harvard University Press, Cambridge 2010.

464 Mivel ezek a tulajdonságok az állatokban is benne rejlenek, Bentham volt az egyik első, aki az állatokkal szembeni etikus viselkedés mellett érvelt.

465 Vö. Balibar' Étienne: Gleichfreiheit - Politische Essays, Suhrkamp, Berlin 2012, 94. o. Vö. ugyanitt 466, 94. o. 96.

467 Ibid, p. 97.

Az egyenlőséggel és szabadsággal párosuló demokrácia eszméje, amelyre Bentham és Marx az emberi jogok eszméjének kritikusaként hivatkozott. A demokrácia társadalmi-kulturális előfeltételekhez is kötődik, mint például az egyéni nagylelkűség és a kritikai képességek bizonyos fokú megléte.⁴⁶⁸ Nemcsak a pénztőke egyenlő elosztása, hanem a kulturális tőke egyenlő elosztása, vagy legalább a társadalom minden tagjának alapfokú képzettsége is a demokrácia alapját képezi. Ebben az összefüggésben a társadalmi egyenlőtlenséget Bentham és Marx a maga módján problematizálta.

4.4 A SZEGÉNYSÉG ÉS A VAGYON ELHANYAGOLÁSA

Bentham és Marx intenzíven foglalkozott a pauperizmus problémájával. A következő részben röviden bemutatom Bentham és Marx elemzését a problémáról, valamint a probléma megoldására vonatkozó megközelítéseiket. Világossá válik, hogy Bentham elképzelései egyszerre álltak közel és távol Marx megközelítéséhez. Mindkét nézőpont hasonló a probléma elemzésében és a használati értékre orientált tervgazdaság lehetőségére való hivatkozásban. Ugyanakkor a két nézőpont a javasolt megoldások dimenziójában nagyon távol áll egymástól.

"A szegénység mindazok állapota, akik a megélhetés érdekében kénytelenek újra munkára fogni. A nincstelenség annak az állapota, aki vagyon nélkülözése miatt [...] egyúttal vagy *képtelen dolgozni*, vagy képtelen még *a* munkára is, hogy beszeresse azt, amiben történetesen szűkölködik. A szegénység a fenti meghatározás szerint az ember természetes, primitív, általános és megváltoztathatatlan sorsa. [...] Ahogy a munka a gazdagság forrása, úgy a munka szegénysége is. Számúzd a szegénységet, és számúzód a gazdagságot [...]"⁴⁶⁹

Bentham nézete, miszerint azok, akiknek a munkájukból kell megélniük, szegények, amennyiben nem rendelkeznek tőkével, és nem is képesek tőkét felhalmozni.

468 Vö. Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Ist die Demokratie eine notwendige Forderung der Menschenrechte? in: Gosepath, Stefan; Lohmann, Georg (szerk.): Philosophie der Menschenrechte, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1998, pp. 239.

469 Bentham, Jeremy: Essays on The Subject of the Poor Laws, in: Bentham, Jeremy (Autor); Quinn, Michael (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume I., Oxford University Press, Oxford 2001, pp. 3.

Marx, aki a bérmunkást strukturálisan hátrányos helyzetben látta. Marxszal ellentétben azonban Bentham azt feltételezte, hogy a szegénység mint bérmunka mindig is a polgári társadalom része lesz, amelyet nem lehet leküzdeni. A szegénység, mint a munka oka, inkább a társadalom szükséges eleme volt.⁴⁷⁰ A dolgozó szegényekkel szemben Bentham a szegényeket olyan rászoruló szegényekként határozta meg, akik fizikai vagy szellemi korlátok miatt nem voltak képesek önmagukról gondoskodni.⁴⁷¹ Annak érdekében, hogy Anglia utcáin a lehető legtöbb ember boldogsága érdekében orvosolni lehessen ezt a sürgető szükségéget, erőfeszítéseket kellett tenni és eszközöket kellett fordítani. Ezeknek az eszközöknek a gazdasági elveknek kellett engedelmessé vádniuk. Vagy ahogy Bentham fogalmazott: "A jótékonyosság a *cél*, a gazdaság csak az *eszköz*."⁴⁷²

Marx írásaiban a burzsoá társadalmat olyan de facto jelenségként írja le, amely politikailag, jogilag és kulturálisan kirekeszti a munkát, és amelyet a történelmi fejlődés, azaz a társadalmilag marginalizált proletariátus növekedése hamarosan utolér. Csak néhány évtizeddel korábban Bentham a polgári társadalom univerzalizálásának terve volt, amelyben mindenkinek ugyanazokkal a politikai jogokkal kell rendelkeznie, és amelyhez a bérmunkásoknak is feltétlenül tartozniuk kell. Ebben az önérdékű (baljós) arisztokrácia adta neki a lökést, hogy a legnagyobb szám boldogsága nevében elkötelezze magát. Az arisztokrácia és a növekvő polgárság mellett azonban egy harmadik, ha nem negyedik társadalmi réteg is növekedett. A földnélkülivé vált parasztok, a napszámosok és a munkanélküliek szemben álltak a polgári társadalom univerzalizálásával, amelyben mindenki ugyanolyan jogokat követel.

470 Vö. Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens*. Politikai gazdaság, rendőrség és pauperizmus, Velbrück, Weilerswist S2007., 178.

471 E csoport részletes felosztásához Bentham egy terjedelmes táblázatos áttekintést készített, amelyben felsorolta az összes szellemi vagy fizikai fogyatékos, valamint a külső körülmények miatt - például vihar áldozataként vagy menekültként - rászoruló különböző formáit. Lásd: Bentham, Jeremy: *A Table of Cases Calling for Relief*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume I.*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

472 Bentham, Jeremy: *Outline of a Work entitled Pauper Management Improved*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume II.*, Oxford University Press, Oxford 2010, pp. 637.

a saját boldogságának megvalósítására. Bentham a pauperizmus problémáját is a panoptizmus elvével akarta ellensúlyozni.

Bár Bentham ismerte a londoni nyomornegyedeket a Temze partján, amelyeket már az ő életében lebontottak és átépítettek, a szegénység vizsgálata kezdetben elméleti jellegű maradt, különösen mivel a szegénység kezdetben inkább vidéki problémának tűnt Bentham életében. Az ipar fejlődése, amely később felszívta a földnélkülieket, kezdetben szintén Londonon kívül zajlott.⁴⁷³ Bentham központi írásai a pauperizmusról, amelyekre az alábbiakban hivatkozunk: *Essays on The Subject of the Poor Laws* (1796); *Pauper Systems Compared, or a Comparative View of the Several Systems Establishable as Well as Established in Relation to the Poor* (1796/1797); *Observations on the Poor Bill* (1797); *Pauper Management Improved* (1798) és a *Pauper Management Improved* (1797) című munka vázlata.⁴⁷⁴

Míg a fenti fejezetek a baljós elitek problémájával foglalkoztak, a következőkben Bentham a pauperizmus társadalmi reformjának perspektíváját mutatja be. Bentham első axiómája az volt, hogy az elhanyagoltakat a munka révén kell önállóságra és boldogságra vezetni. Ebben Bentham liberális szelleme paternalista elvekhez nyúl vissza.⁴⁷⁵ A gyengéd útmutatás itt a hasznosság nevében történő irányítássá és kényszerítéssé válik. Bentham panoptikuma, a felügyelt dologház egyszerre volt hivatott börtönként szolgálni a törvénytelenek számára és munkásotthonként a koldusok számára. Míg a bűnözőket az oktatáson keresztül kellett reszocializálni, és mellékállásban dolgozniuk kellett, hogy kifizessék a tartozásukat, addig az állítólagosan függő szegényeket elsősorban a munkafolyamaton keresztül kellett reszocializálni. Erre a célra külön, a börtönöktől elkülönített szegénypanoptikumokat terveztek. A Bentham által a koldusok számára előirányzott kötelező börtönbüntetés és az életmód szigorú ellenőrzésének kombinációja azt mutatja, hogy a koldusok definíciójuknál fogva a polgári társadalom kívülállói voltak. A kívülállók számára Bentham egyenlőségi elve felfüggesztésre került. Devianciájuk feloldása érdekében Bentham mozgósította minden technikai tudását azzal a szándékkal, hogy az összes inkompetensnek adjon hatalmat, és visszailleszkedjen a társadalomba. De a panoptikum története semmire sem vezetett.

473 Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto, 64-65. o1962.,, magyarul: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*.

474 Az évszámok megfelelnek az átirat időszakának.

475 Ez Charles Bahmueller tézise is: *Bahmueller, Charles F.: The National Charity Company: Jeremy Bentham's Silent Revolution*. University of California Press, Berkeley. 1981.

a felvilágosodás dialektikájának egy kiváló példájához, amelyet egy Mary P. Mack által átadott anekdota tükröz:

"1791-ben Bentham felállította a Panopticon börtön makettjét az ebédlőasztalán, és meghívta a közönséget, hogy vizsgálja meg. Az egyik vendég Edmund Burke volt, aki szkeptikusan nézte a kerékszerű épületet, amelynek középpontjában az igazgató irodája állt, és a cellák sorai voltak a küllők, és azt mondta: "Igen, ott van az őrző, a pók a hálójában." A vendégek között volt Edmund Burke is. Ugyanígy Bentham gondolkodásának középpontjában a hasznosság elve áll, amely mindent magában foglal és mindent irányít".⁴⁷⁶

Mary P. Mack rámutat, hogy Bentham a koldusprobléma megoldására irányuló programjában eltávolodott a liberális elvektől, és ehelyett inkább egy átfogó ellenőrzési rendszer megvalósítására törekedett. Ehhez megbízható statisztikai adatokra volt szükség az angol koldusokra vonatkozóan, amelyek Bentham szerint még mindig hiányoztak.⁴⁷⁷ Mack helyesen mutat rá, hogy Bentham nemcsak a koldusokat akarta irányítani, hanem az államnak többé-kevésbé erős jóléti célú szabályozó funkciót is tulajdonított:

"Bentham elvei élénk ellentétben állnak a *laissez faire* doktrínáival. Ha a kormányzat rendelkezett a szükséges tényekkel és egy képzett bürokráciával azok értelmezésére, akkor szabályozhatta az ipari termelést, hogy megakadályozza a többletet, a munkanélküliséget és a recessziót; meghatározhatta a minimálbéreket, létrehozhatta az öregségi nyugdíjakat és az egészségbiztosítási terveket. Bentham úgy vélte, hogy voltak más területek is, amelyeken a kormánynak azonnal cselekednie kellett és kell. Végre az erkölcsi fejlődés egyik oka, amelyet biztos volt benne, hogy mindenütt látott maga körül, Anglia növekvő gazdagsága és iparosodása volt. A gazdasági és a társadalmi fejlődés kölcsönös függőségét a marxizmus előtti időkben látta át. Bár ő nem mondaná, mivel nem tudhatta, hogy egy általánosan bőséges" társadalomban nem lenne bűnözés, Bentham meg volt győződve arról, hogy a bűnözés aránya egyenes arányban áll a szegénységgel."⁴⁷⁸

A munkanélküliek és a munkanélküli koldusok kényszerű internálása nem értékelhető puha, mérsékelt újraelosztási politikaként vagy a megélhetés politikai ösztönzéssel történő puha irányításaként. Ez utóbbi a

476 Mack, Mary P.: Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792, Heinemann, London; Melbourne; Toronto pp1962., 204.

477 Bentham kutatásaiban Sir Frederick Morton Eden "State of the Poor" (1797) című művére hivatkozott.

478 Mack, Mary P.: Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792, Heinemann, London; Melbourne; Toronto pp1962., 297.

szabad bérmunkások. Bentham számára ezek a polgári társadalom természetes részét képezték, amelyet az államnak kellett szabályoznia, például a minimálbér vagy a kenyér maximális árának meghatározásával. Az elszegényedés problémáját azonban különleges problémaként kellett kezelni, amelyre egy magánirányítású speciális intézményt, egy *Nemzeti Jótékonyági Társaság*ot kellett létrehozni.

Mielőtt a *Nemzeti Jótékonyági Társaság* részleteire térnénk ki, fontos röviden felvázolni a pauperizmusról szóló vitát. Különösen Angliában a tömeges szegénység jelensége már korán jelen volt.⁴⁷⁹ A kora újkor egyik legégetőbb kérdése az volt, hogy honnan ered a szegénység. Az új problémára adott egyszerű válasz esszencialista válasznak minősíthető. Sarah Jordan erre ad egy példát:

"Amikor 1704-ben Daniel Defoe azt írta a *Giving Alms No Charity* című könyvében, hogy "van egy általános foltja a lustaságnak a szegényeken, [így] semmi sem gyakoribb, mint hogy egy angol ember addig dolgozik, amíg meg nem kapja a zsebét tele pénzzel, aztán elmegy tétlenül, vagy talán részegen, amíg az egész el nem fogy, és talán maga is eladósodik...", akkor egy olyan meggyőződésnek adott hangot, amelyet a közép- és felsőbb osztályok a tizennyolcadik században továbbra is szilárdan és általánosan vallottak. Ebben az időszakban újra és újra elhangzik az a kórusnyi állítás, hogy a szegények alapvetően tétlenek, hogy folyamatosan dolgoztatni kell őket, különben állandóan tétlenek lesznek. Csak az éhhalál állandó fenyegetése kényszeríti őket munkára."⁴⁸⁰

Még Daniel Defoe (1660-1731) írónál is korábban Thomas More (1478-1535) lordkancellár megpróbált választ találni a tömeges szegénység kérdésére, amely már az ő korában is időszakosan megjelent. Az *Utópia* (1516) című írásában tett válaszkísérlete úgy is felfogható, mint egy strukturális-történelmi válaszkísérlet, amelyre Marx is hivatkozott.⁴⁸¹

"A juhaid [...]. Ezek az általában szelíd és takarékos állatok állítólag mostanra olyan falánk és vadak lettek, hogy még az embereket is felfalják, és feldűlják és elnéptelenítik a mezőket, házakat és városokat. Mert királyságok minden vidékén, ahol a finomabb és ezért drágább gyapjút nyerik, az éves jövedelmek és bevételek, amelyeket elődeik a birtokaikból szereztek, már nem elegendők a nemesek és nemesek, sőt néha még az apátok, szent emberek számára sem." Az apátoknak, szent embereknek.⁴⁸²

479 Lásd erről: Poynter, J.R.: Társadalom és pauperizmus. English Ideas on Poor Relief, 1795- 1834. Routledge & Keagan Paul; University of Toronto, London; Toronto 1969.

480 Jordan, Sarah: The Anxieties of Idleness: Idleness in Eighteenth-Century British Literature and Culture, Bucknell University Press, London 2010, pp. 37.

481 MEGA² II/6, P. 48.

482 Morus, Thomas: Utopia, Reclam, Lipcse (1516), p1982. 22.

A szegénység magyarázatára tett mindkét kísérlet, az esszencialista válasz, amely szerint a szegénységet alapvetően a lustaság okozza, valamint a strukturális-történelmi válasz, amely szerint gazdasági-politikai folyamatok - mint például a korábbi mezőgazdasági területek bekerítése Angliában⁴⁸³ - okozzák a társadalmi nélkülözést, az idők során folyamatosan változó megfogalmazásokban követhető nyomon.⁴⁸⁴

Bentham alig foglalkozott a szegénység okaival, és bírálta a megbízható statisztikák hiányát, amelyek nélkül a probléma alapos elemzése lehetetlennek tűnt számára.⁴⁸⁵ Bentham egyetlen olyan forrása, amely nagyobb léptékben gyűjtött statisztikai anyagot, Frederick Morton Eden *State of the Poor* (1797) című könyve volt, amely később Karl Marx számára is értékes forrássá vált. Az adatok hiánya miatt is Bentham inkább az adott állapotokkal foglalkozott. Ezért nem kereste tovább a szegénység lehetséges szisztematikus vagy strukturális okait, hanem inkább egy olyan esszencialista nézet felé hajlott, amely a szegénység problémájának előterébe a koldus lustaságát, vagy legalábbis képtelenségét állítja. Mindazonáltal jól ismerte a koldus társadalmi környezetének megszokott lenyomatát. Bentham szerint ezt felülírhatja az egyénnek az otthoni környezetétől való térbeli elkülönülése is. Bentham orvossága a remoralizálás, és így az összes deviáns alany reszocializálása az önkéntelen bebörtönzés és a kényszermunka révén. Bentham szerint a munka csodával határos módon remoralizálja azokat, akik elszakadtak a normálistól. Sarah Jordan az angol középosztály ideológiai önképének hátterét mutatja be a 20. század közepe és 18. vége között.

19. Bentham is a tizenkilencedik század híve volt, amennyiben a fegyelmező Az első lépés az volt, hogy a tevékenység közvetítésével megoldást találjanak a pauperizmus problémájára:

483 Ez később Karl Marxot is szolgálja a *Tőke* első kötetében az úgynevezett eredeti felhalmozás szemléltetésére.

484 John Locke és Alexis de Tocqueville is foglalkozott a tömeges szegénység problémájával. Lásd erről: Locke, John: Plan for the Elimination of Unemployment (1697), in: Klenner, Hermann (szerk.): Bürgerliche Gesellschaft und Staatsgewalt, Reclam, Leipzig 1980, pp. 271-288. És: Tocqueville, Alexis de: Denkschrift über den Pauperismus (1835), in: Tocqueville; Alexis de (szerző); Bluhm, Harald; Krause, Skadi (szerk.): Kleine politische Schriften, Akademie Verlag, Berlin 2006, pp. 61-80.

485 Vö. Mack, Mary P.: Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792, Heinemann, London; Melbourne; Toronto 237-238. o1962., Vö.

"Ez az erkölcsi tekintély, ez a középosztályi tisztesség, amely ebben és a következő században oly fontossá vált, [...] nagymértékben az osztály iparosságra való igényén alapult. Így a munkásosztály létlenségének feltételezése [...], bármennyire is oximoronikusan hangzik, a középosztályi ideológia lényeges része volt. Ha nemcsak az arisztokrata, hanem a munkásosztályok is tétlenekké váltak, a középosztályok a nemzet szorgalmas tagjainak tekinthették magukat, akik felelősek a nemzet erejéért és gazdagságáért."⁴⁸⁶

A szegénytörvény 1834-ig közösségi alapú szociális ellátást írt elő a rászorulóknak számára, ugyanakkor drákói büntetésekkel fenyegetve megtiltotta a szabad mozgást. Ez összeegyeztethetetlen volt az alapvető liberális eszmékkel. Az 1834-es új szegénytörvény, amelyet az utilitarista eszmék befolyásoltak, előírta, hogy a munkanélkülieket úgynevezett dologházakba kell küldeni. Az állami támogatás most már csak erre a néhány munkásotthonra korlátozódott, amelyekről Friedrich Engels *A munkásosztály állapota Angliában* (1845) című művében igazolta, hogy az ottani életkörülmények olyanok voltak, hogy elretentő hatással kell lenniük a kint élőknek. Jeremy Bentham abból indult ki, hogy az elretentő elem minden rendszerben szükséges az alapvető biztonsághoz, és ezt a tényt fogalmazta meg 1796a

a "kevesebb jogosultság" elve (a kisebb kényelem elve). Ha az önálló munkával való önfenntartás megterhelőbb lenne, mint a szociális támogatási rendszerbe való beköltözés, akkor ez a dolgozó szegényeknek az utóbbi rendszerbe való vándorlását eredményezné, ami végső soron a társadalom széteséséhez vezetne.⁴⁸⁷ A szegénytörvény 1834-es reformja, amely elsősorban az önkormányzatok és az állam költségcsökkentését célozta, nem a liberális vágyakozás kifejeződése volt, hanem inkább egy átmeneti intézkedés. A munkaerő árújának szabadon kellett áramolnia, a munkanélkülieket és a munkaképteleneket külön kellett elhelyezni.

Bentham ellenzője volt a régi, közösségi alapú szegénytörvénynek, amely ellenezte az árumunka szabad áramlását, de jobbnak tartotta a szociálpolitika teljes eltörlésénél. Ellenezte Joseph Townsend, Thomas Malthus és Edmund Burke nézeteit is, akik a munkaerő elszegényedését hirdették.

486 Jordan, Sarah: *The Anxieties of Idleness: Idleness in Eighteenth-Century British Literature and Culture*, Bucknell University Press, London pp. 2010,19.

487 Vö. Bentham, Jeremy: *Essays on The Subject of the Poor Laws* (1796), in: Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws*, Volume I., Oxford University Press, Oxford pp. 2001,39.

per a "*laissez faire - laissez mourir*" hozzáállással⁴⁸⁸, amely a körülményekben vagy az isteni akarat (Edmund Burke), vagy inkább a természeti elvek (Townsend, Malthus) kifejeződését látta. Ez a megoldás Bentham számára embertelennek és ráadásul nem is túl reálisnak tűnt.⁴⁸⁹ Számára inkább a civilizált társadalomhoz tartozott, hogy még a leggyengébbeket is meg kell őrizni, különösen, hogy ez a gazdagok önérdeke miatt szükséges volt. A választás elé állítva, hogy éhen haljon, vagy rablás és erőszak révén maradjon életben, minden koldus az utóbbi lehetőség felé hajlana.⁴⁹⁰ Bentham számára még a végső soron mindig véletlenszerű jótékonykodásra és a hálára való hagyatkozás is, amelyről egyesek azt remélték, hogy kellőképpen megerősíti a társadalmi kohéziót, úgy tűnt, hogy már nem képes kezelni a szegényedés strukturális és egyre sürgetőbb problémáját.⁴⁹¹

A Bentham által azonosított magától értetődő tények mellett ott volt még a konkrét történelmi kontextus. Az év válságosnak bizonyult 1795, gyenge természettel, és így a közbiztonságot nemcsak a szórványos erőszakos cselekmények veszélyeztették, hiszen Franciaországban egy véres forradalom látványa jelent meg. Bentham megoldási javaslata a koldusproblémára ebből a többrétű fenyegetésből merítette erejét.⁴⁹² Az átfogó szociálpolitika második alapjaként a civilizációs fejlődést és az ezzel együtt járó humanizmust hirdette meg, amely minden polgártárs számára alapvető biztonságot követelt: "Egy civilizált politikai közösségben nem egyeztethető össze sem a közös emberséggel, sem a közbiztonsággal, hogy bármelyik egyén a szükségletek bármelyikének hiánya miatt teljesen elpusztuljon." A civilizált politikai közösségben a közbiztonságot és a civilizációt nem lehet megőrizni.⁴⁹³

488 Vö. Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politikai gazdaság, rendőrség és pauperizmus*, Velbrück, Weilerswist S2007., 142.

489 Vö. *ibid.*, 142-154. o.

490 "Amikor egy embernek nincs más választása, mint a rablás vagy az éhezés, a választás aligha tekinthető bizonytalanak [...]" Bentham, Jeremy: *Essays on The Subject of the Poor Laws (1796)*, in: Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume I.*, Oxford University Press, Oxford 2001, 39. o. (A szegénnytörvényekről szóló írások).

491 Vö. Bahmueller, Charles F.: *The National Charity Company: Jeremy Bentham's Silent Revolution*. University of California Press, Berkeley 1981, 83-84. o.

492 Vö. Quinn; Michael: *Jeremy Bentham on the Relief of Indigence: An Exercise in Applied Philosophy*, in: *Utilitas*, 6, 1994/1., évi kötet, 82. o; 87.

493 Bentham, Jeremy: *Essays on The Subject of the Poor Laws*, in: Bentham, Jeremy (Autor); Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume I.*, Oxford University Press, Oxford p2001., Oxford. 19.

Bentham, aki térbeli metaforákban gondolkodott, a korábbi szegénytörvény gyenge pontját a szegényeknek az alamizsnaházakon kívüli igazgatásában látta, amit a rendőrség rögtönzött módon végzett.⁴⁹⁴ Amikor az 1790-es években a koldusproblémával foglalkozott, ez volt az első reális lehetősége arra, hogy hasznossági elvét a gyakorlatban is megvalósítsa.⁴⁹⁵ A megoldást, azaz a szegények hatékony nemzeti igazgatását vagy hatékony szegényigazgatást a polgári társadalom teljes térbeli elkülönítésében látta, amelyet a piac elve határoz meg.⁴⁹⁶ Bentham tervezte a

"Utópia" a⁴⁹⁷ "Pauperland". Ez az egész Angliát lefedő panoptikus munkásotthonok hálózatából állt. Egy ilyen 250 munkásotthonból álló országos hálózatban a becslések szerint 500 000 szegényt kellett volna elhelyezni, és minden egyes ilyen panoptikus munkásotthont - amelyekben a rabok 2000 laknak majd - barnamezős területeken kellett volna építeni, amelyek megfelelő kezelés esetén elég nagyok lehetnek volna a rabok élelmezésére.⁴⁹⁸

A Panoptikum egy többszintes, kör alakú épület, amelynek közepén egy homályos kilátótorony áll. A Panoptikum külső falán több sor fényárban úszó cellát találunk, amelyek a központi toronyból teljesen láthatóak. A Panoptikum építészetét az a pszichológiai elvet követte, amely szerint minél inkább megfigyeltnek érzi magát az ember, annál inkább a szabályoknak megfelelően viselkedik. Minden fogvatartottnak tisztában kell lennie a központi torony által biztosított állandó megfigyeléssel. Akusztikus csövek egészítették volna ki a felügyeletet, ugyanakkor a foglyokat válaszfalakkal kellett volna elkülöníteni egymástól, mert "így a szellemi

494 Vö. Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politikai gazdaság, rendőrség és pauperizmus*, Velbrück, Weilerswist, 187-188. o2007.,

495 Vö. Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto, 212-213. o1962., Vö.

496 Vö. Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politikai gazdaság, rendőrség és pauperizmus*, Velbrück, Weilerswist S2007., 188.

497 Ez Bentham saját, bár kritikusan reflektált kifejezése. Vö. Bentham, Jeremy Bentham, Jeremy: *Pauper Management Improved*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume II.*, Oxford University Press, Oxford S., Oxford. 2010,374.

498 Lásd Bentham, Jeremy: *Outline of a Work entitled Pauper Management Improved*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume II*, Oxford University Press, Oxford 2010, pp. 489.

a fertőzés veszélye csökkenthető"⁴⁹⁹. Bentham később elvetette ezt az elképzelést, és helyette a négyszemélyes cellák létrehozását tartotta humánusabb megoldásnak.⁵⁰⁰ A cellákban minden szükséges munka- és higiéniai felszerelést fel kellett szerelni. A felügyelet költségghatékonyabb volt, mint a korábbi börtönökben, mivel a központi toronyban csak egy őrré volt szükség (vagy opcionálisan az egész családjára), bár a köztes folyosókon más őrok is voltak - akiket szintén megfigyelésnek vetettek alá. Az erőgép önmagát irányította. Mivel az intézménynek a nyilvánosság számára nyitottnak kellett volna lennie, demokratikus ellenőrzés alatt is állt.

Bentham ezt a modellt, amelyet először testvére, Samuel Bentham alkalmazott Grigorij Alekszandrovics Potemkin orosz herceg (1739-91) szolgálatában egy hajóépítésre szánt munkásotthon felügyeletére 1787-ben a fehéroroszországi Kritsevbén, az iskolákban, valamint a bolondokházaiban és a kórházakban is be kívánta vezetni, mivel a tanár vagy az orvos mindenütt jelenléte szerinte⁵⁰¹ is hasznosnak tűnt a tanulók nevelése vagy a betegek gyógyulása szempontjából. Bentham így tükrözte politikai építészetének széleskörű törekvéseit: "Az erkölcsök megreformálva - az egészségügyet szolgálva - a kereskedelmet megerősítve - az oktatás módszereit javítva - a közkiadásokat csökkentve - a gazdaságot mintegy szilárd alapokra helyezve - a szegénnytörvények gordiuszi csomóját nem elvágva, hanem kibogozva - mindezt egy egyszerű építészeti gondolat által!"⁵⁰² Bentham úgy gondolta, hogy ezzel a tervvel megtalálta a politikai szféra "Kolumbusz tojását"⁵⁰³. Az építészetbe foglalt hatalomnak már nem volt szüksége az erő gyakori demonstrációjára. A panoptikus tekintet biztosította a neki kitett alanyok automatikus önszabályozását. Michel Foucault számára a Bentham-féle szemlélet különlegessége az volt, hogy a népességszabályozás problémáját nemcsak gazdasági szempontból közelítette meg.

499 Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): Panoptikum oder das Kontrollhaus, Matthes & Seitz, Berlin p2013., 83.

500 Vö. Schofield, Philip: Bentham. A Guide for the Perplexed, Continuum, London, New York 2009, 74-75. o.

501 Morriss, Roger: Tudomány, hasznosság és tengeri hatalom. Samuel Bentham in Russia, 1779-91, Ashgate Publishing Ltd, Farnham, Surrey; Burlington 2015.

502 Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): Panoptikum oder das Kontrollhaus, Matthes & Seitz, Berlin p2013., 8.

503 Ibid., p. 109.

de ugyanakkor a hatalom fogalmát is elszemélytelenítette.⁵⁰⁴ Aki a megfigyelőtornyot lakta, szinte közömbösnek tűnt. Sőt, minden állampolgárnak be kellett jutnia, ha akarta. A cél a nyílt és állandó felügyelet révén a munkán keresztül történő reszocializáció volt.

Különösen a panoptikum gazdasági aspektusa marad domináns, és jelzi a modell újdonságát, valamint sajátos problémáit. A benne uralkodó kényszerítő szabályozás szöges ellentétben áll Bentham egyébként liberális álláspontjaival, valamint az általa elképzelt, a legnagyobb szám boldogságának rendjével, amelyben minden polgárnak joga van az egyenlő elbánáshoz. A túlképzett börtönlakók maximális kizsákmányolása a profitmaximalizálás érdekében a magánbörtönök vezetői számára Bentham számára problémamentesnek tűnt, miközben az üzemeltetők saját érdeke volt a rabok egészségének megőrzése. Ezenkívül minden elhunyt után büntetőprémiumot kellett fizetni.⁵⁰⁵

A nyilvánosság felé megkövetelt átláthatóságon kívül a Panopticonról szóló írásokban vannak más momentumok is, amelyek Bentham demokratikus egalitárius szemléletére utalnak, amennyiben Bentham implicit módon kritikát fogalmaz meg az állítólagosan természetes elit uralmával szemben. Azt írja:

"Tudom, hogy ki az, aki örömmel hozott volna létre egy ellenőrző iskolát, már csak a kísérletezés kedvéért is: Nem más, mint Helvétius - legalábbis, ha olyan hűséges lett volna az elveihez, mint amilyenek mondták. Hiszen ez az intézmény - és csakis ez az egy - kísérleti bizonyítékot szolgáltatott volna neki arra a feltételezésére, hogy bármelyik embert bármire meg lehet tanítani, az egyiket éppúgy, mint a másikat."⁵⁰⁶

Az első ilyen új típusú munkásotthonokat egy részvénytársaságnak kellett volna finanszíroznia. Hosszú távon a raboknak nemcsak önfenntartóvá kellett volna tenniük a dolgházat, hanem a folyamatos ártermelés révén nyereségesessé is. Ez azonban nyilvánvalóan csak kis mértékben volt lehetséges, mert a munkásotthonban

504 Vö. Foucault, Michel: A hatalom szeme. Beszélgetés J.-P. Barou-val és M. Perrot-val, in: Michel Foucault: Schriften in vier Bänden, Dits et Ecrits, Band 3, Suhrkamp, Frankfurt am Main S2003., 256.

505 Vö. Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): Panoptikum oder das Kontrollhaus, Matthes & Seitz, Berlin 2013, 51. o. Vö; 62.

506 Ibid., 103-104. o.

A munkásházak csak korlátozott mértékben tudtak a szabad piac számára árut termelni.⁵⁰⁷ Bentham úgy vélte, hogy ha túl sokat termelnek, fennáll a veszélye annak, hogy dömpingárakkal túlszárnyalják a szabad termelőket. Úgy vélte, hogy ezt érdemes megfontolni, de ha az angol piac itt sebezhetőnek bizonyulna, akkor szerinte ugyanolyan jó lehetőség lenne a felesleges termelést a világpiaconra vinni.⁵⁰⁸

Ezeknek a panoptikus munkásházaknak, amelyekben a munkakényszer uralkodott, döntő előnye nemcsak az volt, hogy a pénzemberek érdekében a szabad piac számára történő részleges (de szükségszerűen korlátozott) termelésre irányultak, hanem az is, hogy saját használatra fogyasztási cikkeket állítottak elő.⁵⁰⁹ Létre kell hozniuk a megélhetési gazdaság hálózatát. A benne lévő gyárak így önfenntartóak és válságoktól függetlenek lennének. A pauperizmus nyomorúságából kiindulva Bentham így a csereérték-központú kapitalizmuson belül egy olyan árugazdaságot dolgozott ki, amely feltehetően felfogja annak bajait. A *Pauper Management Improved* (1798) című művének vázlatában Bentham azt írta:

*"A használati értéket, ellentétben a csereértékkel, nem teszi tönkre vagy csökkenti annyira a túlkínálat, a verseny, a stagnálás, a divat, a háború vagy más okok; sem a gyártás hibái, amelyek inkább a megjelenést, mint a hasznosságot befolyásolják [...]. Az önellátás elve alapján sem a piac, azaz a kereslet, sem a termelés mennyisége nem lehet hibás."*⁵¹⁰

Egyrészt az elhanyagoltság ellen a túltermelési válságok megfékezésével kellett küzdeni, másrészt az erkölcsileg elhanyagolt munkanélkülieket a szükségletek e panoptikusan strukturált konstrukciói segítségével önfelelősséggel rendelkező polgári szubjektumokká kellett átalakítani. A habitusukat úgyszólván újra kellett írni. Ezenkívül a dolgházak hálózata átalakítaná a

507 Vö. Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politikai gazdaság, rendőrség és pauperizmus*, Velbrück, Weilerswist S2007., 193.

508 Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): *Panoptikum oder das Kontrollhaus*, Matthes & Seitz, Berlin p2013., 54.

509 Vö. *ibid.*, p. 28.

510 Idézi: Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politische Ökonomie, Polizei und Pauperismus*, Velbrück, Weilerswist S2007., 192.

A tekintélyelvű szegény ország elképzelése, amely a rabok öngondoskodásra való rávezetésével akarta elérni a rabok reszocializációját.⁵¹¹ A Bentham-féle tekintélyelvű szegényszegényország eszméjének megvalósítása, amely a rabok reszocializációját az öngondoskodásra való rávezetéssel akarta elérni, a kapitalizmus középpontjában álló tervgazdaság létrehozását eredményezte volna. Ez a másodlagos tér felszívna a piac és a válság idején onnan kikerülő munkanélküliek hiányosságait, és amint új szabadságok nyílnának meg, reszocializált, önfelelős, teljes jogú, hangsúlyozottan munkamorállal rendelkező állampolgárokként visszatáplálná őket a polgári társadalomba.

Míg például Lea Campos Boralevi⁵¹² és Andreas Leopold Hofbauer is azt a szándékolt reszocializáló vagy támogató funkciót hangsúlyozza, amelyet a panoptikumnak a rászorulóknak számára szántak, Charles F. Bahmueller kritikusan értékeli azt, arra célozva, hogy Bentham a panoptikum elvével nemcsak az ideiglenesen munkanélküli, függő szegényeket akarta ellenőrizni, hanem végső soron a társadalomból száműzni a kontingencia minden pillanatát.⁵¹³ Andreas Leopold Hofbauer úgy véli, hogy Bentham panoptikum-ötlete a recepció és az alkalmazás története miatt megbukott:

"Bárhol is fogadták írásait, az angolszász országokban, Franciaországban, Spanyolországban, Dél-Amerikában, olyan panoptikum-börtönök keletkeztek, amelyek ellentétesek voltak eredeti szándékaival, egy szinte hagyománnyá vált félreértés, amelyet Foucault azzal, hogy visszavetítette Benthamre, csak egyszer s mindenkorra megszilárdított. A "Panoptikum" tehát az alkalmazott felvilágosodás filozófiájának remekműve, amely kudarcot vallott az alkalmazásban.

- sőt: a felvilágosodás kudarcának szimbóluma".⁵¹⁴

Bentham koncepciójának lényege azonban inkább az, hogy a normatívan haszonelvű polgári társadalmat annak konstitutív hátoldala, a reszocializáló intézményhálózat támogatja. Ezáltal feltételezhető, hogy

511 Például a ruhákat szerszámokra vagy a gyümölcsöket húrra cserélhették.

512 Vö. Campos Boralevi, Lea: Bentham és az elnyomottak. Social Science and the Critique of Religion in the Thought of Jeremy Bentham, Clarendon Press, Oxford 1990, pp. 105.

513 Lásd Bahmueller, Charles F.: The National Charity Company: Jeremy Bentham's Silent Revolution. University of California Press, Berkeley, 110-110. o1981.,

514 Hofbauer, Andreas Leopold: Háttér és zárlat. Incidentals to the Prison Culture, in: Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): Panoptikum oder das Kontrollhaus, Matthes & Seitz, Berlin 2013, pp. 212.

Feltételezhető, hogy a piaci válságok kedveznek a társadalmi devianciának. Ebben a tekintetben az ökológia és az erkölcs közvetlenül kapcsolódna egymáshoz.

A szegénységéről szóló írásaiból kitűnik, hogy Benthamet különösen érdekelte a koldus szokásjellege, amelyet az általa elképzelt panoptikumokban kellett újrakódolni.⁵¹⁵ Ennek eszközei a munka, a fegyelem és az önuralom bevezetése voltak. Különösen az utóbbi mozzanat azonban valójában ellentétes a hasznossági elvekkel, amelyeket Bentham korábban felsorolt, és amelyekkel nemcsak az esztétikát, hanem az aszketizmust is ellenezte.⁵¹⁶ Bentham ezért különleges helyzetet tulajdonít a koldusoknak. Az ő szemében ők a kirekesztettek, akiknek nincs állampolgári státuszuk, ami gazdasági függetlenséget feltételez. Így a priori ki vannak zárva egy lehetséges haszonelvű rendből, és előbb lehetővé kell tenni számukra, hogy beléphessenek abba. Matthias Bohlender a demokráciaelemző és börtönviselt Alexis de Tocqueville gondolkodásának éles diagnózisára jut, amely némi fenntartással Benthamre is vonatkoztatható:

"Tocqueville köztársasági-liberális demokráciája csak akkor menthető meg és védhető meg a páztor-szociális demokráciává való bomlástól, ha maga is létrehozza a páztorintézmények központi hálózatát. Míg az erényes, azaz az önkormányzatiságra képes polgárok a közbeszéd, a szabad társulás és a jólét demokratikus játékát játsszák, addig a deviánsnak minősített, azaz az önkormányzatiságra képtelen polgárokat el kell fogni, el kell választani a társadalomtól, majd ismét el kell különíteni egymástól, illetve alá kell vetni őket. A börtön tehát semmiképpen sem a demokrácia *próbája*, ahogy Sheldon Wolin állítja, hanem a szabadság és a szabadság *megőrzéséhez szükséges*. Valóban döntő fontosságú, hogy a két világot, az *elszigetelt önállévettség* világát a cellában és a *társult öngazgatás* világát a nyilvánosságban szigorúan el kell választani egymástól - és itt magyarázható Tocqueville hallgatása a börtönökről a *demokráciában*; de ugyanilyen döntő fontosságú, hogy a demokratikus öngazgatás egyik világa folyamatosan szülje és szülnie kell a büntető és reformáló önállévettség másik világát, mert különben nem létezhetnek. [...] Ezentúl a nép kormányzásának kérdése már nem egy bizonyos státuscsoport (arisztokrácia) kormányzóképeségéhez, hanem a polgárok többségének öngazgatási képességéhez kötődik, és ez a

515 Vö. Quinn; Michael: Jeremy Bentham on the Relief of Indigence: An Exercise in Applied Philosophy, in: Utilitas, kötettség 93. o.6,1,1994,

516 Vö. Rosenblum, Nancy L.: Bentham's Theory of the Modern State, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,59.

lelkipásztori intézmények, amelyek most a liberális, demokratikus önkormányzat világába való be- és kilépést szabályozzák és őrzik".⁵¹⁷

Büntetés nélkül nincs polgári társadalom. Biztos bérmunka- vagy tőkejövedelem nélkül az állampolgár patológiásnak számít. Ennek megfelelően Michael Quinn rámutat, hogy a "legnagyobb szám boldogsága" megfogalmazása nem jelenik meg kifejezetten Benthamnek a pauperizmusról szóló írásaiban.⁵¹⁸ Valószínűleg azért is, mert kötelező bebörtönzésük és kényszerpréselésük kezdetben nem lenne összhangban a minden állampolgár kívánatos önálló életrajzával, amelyben mindenki saját magának és a legnagyobb számú ember legnagyobb boldogsága jegyében gyakorolja a politikai részvételhez és véleményformáláshoz való jogát. Különösen kirívó példaként, amely valójában ellentmond Bentham politikai eszméinek, a politikai iskoláztatás gondolatát említhetjük a kolduspanoptikumon belül. Az internált koldusokat nemcsak békés viselkedésre kellett megtanítani, hanem a koldusgyerekeket arra is, hogy a jelenlegi kormány a legjobb az elképzelhető kormányok közül.⁵¹⁹

Bentham, humanista okokból, intuitív módon támaszkodott a használati érték pro- a szegények és a munkaképtelenek ellátása érdekében. Bentham panoptikumában a fogyasztási cikkek előállításának irányát a névtelenül felügyelő termelési vezető határozza meg. A reformok felszabadítónak gondolt utilitarista megközelítése itt átcsap fegyelmező megközelítésbe a társadalom alsó peremén élőkkel szemben, akik patológiusan függőnek tűnnek. A Marx-féle célfelfogásban viszont a használati érték termelését a kollektív alanyok határozzák meg. Nem hisz abban, hogy szükség van felügyelőkre. Az emancipáltaknak nincs szükségük szülői tekintetre.

Marx és Bentham közötti kapcsolódási pont lehet Robert Owen, akinek az ipari kommuna projektjében Bentham finanszírozóként részt vett.⁵²⁰

517 Bohlender, Matthias: Tocqueville im Gefängnis. Zur Genealogie demokratischer Gefahren, in: Bluhm, Harald; Krause, Skadi (szerk.): Alexis de Tocqueville. Analytiker der Demokratie, Wilhelm Fink, Paderborn, 185-186. o2016,.

518 Vö. Quinn; Michael: Jeremy Bentham on the Relief of Indigence: An Exercise in Applied Philosophy, in: Utilitas, kötetszám 85. o6,1,1994,.

519 Vö. Bentham, Jeremy: Pauper Management Improved, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume II., Oxford University Press, Oxford pp. 2010,193.

520 Vö. Bohlender, Matthias: Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politikai gazdaság, rendőrség és pauperizmus, Velbrück, Weilerswist S2007,. 196.

Matthias Bohlender Owen írásaiban egy "protoszocializmust" tanúsít, ⁵²¹amely vonatkozhat Bentham eredetileg humanista ihletésű elhatárolódására is a csereérték szférájától, a koldusföldtől. Matthias Bohlender még egy új társadalom magját is ebben látja:

"Pauperland mintegy emancipálja magát a liberális kormányzati gondolkodáson belülről. Ez egy *utópia*, egy sehol a liberális politikai racionalitás diszkurzív terében. Minél tovább követjük Bentham tervét a hatékony szegénygazdálkodásról, annál távolabb kerülünk az eredeti céltől: a szegénytömeg optimális kezelésétől, gondozásától és csökkentésétől. Ehelyett egymás után közeledünk egy *új társadalom* tervrajzához. Az olyan szabadság, amely nem garantálja az életet, a munkát és az egészséget, [Bentham számára] "törvénytelen hatalom", és ezért nincs helye a szegény országában".⁵²²

Bentham a szabad gazdasággal párhuzamosan működő kis léptékű tervgazdaság paradox konstrukciójának megalapítója lett. Amikor Karl Polanyi leírta a piac szétesésének folyamatát, amely társadalmi szétesést eredményezett, Bentham nem a szétesési folyamatot (Polanyi), hanem annak tüneteit vette észre, és a pauperizmus problémájának intézményes (újra)megragadásához látott hozzá. Ezzel megalkotta egy olyan proto-jóléti állam eszméjét, amely nem ismerte a munkanélküli segélyeket, hanem a rászorulókat egy külön erre a célra létrehozott intézményrendszerben kényszerűen kezelte, amíg a munka révén reszocializált, teljes jogú állampolgárokként visszatérhettek a normális társadalomba. Ott volt a szabad élet lehetősége, amelyben mindenki a saját boldogságát követhette, még akkor is, ha a túl nagy anyagi egyenlőtlenség Bentham szerint károsnak tűnt a szabad társadalomra nézve. Úgy vélte, hogy az egyenlőségre csak akkor szabad törekedni, ha az azt kísérő politikák nem veszélyeztetik a közbiztonságot.⁵²³ A tényleges anyagi egyenlőség megteremtésének vágya veszélyesnek és nehezen ellenőrizhetőnek tűnt számára. A politikai egalitarizmus, ha hatékonyvá válik, mindig veszélyezteti a közbiztonságot.⁵²⁴

Annak érdekében, hogy az egalitarizmus nevében ne alakuljon ki osztályharc, a Bentham az osztályok szociálpszichológiai elemzésében, vagy az arisztokrácia felsőbbrendűségének kritikájában a jogban és a politikában, hogy a szegénységet és a gazdagságot nagymértékben elkülönülő problémaként kezelje, nem feltétlenül a következőkre alapozva.

521 Ibid., p. 197.

522 Ibid. 195-196. o. A zárójelben lévő bejegyzések a szerzőtől származnak.

523 Rosenblum, Nancy L.: Bentham's Theory of the Modern State, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London pp. 1978,42.

524 Ibid., p. 52.

az osztályok reprodukciójának egy sajátos típusa.⁵²⁵ Ez bizonyos értelemben Adam Smith feltételezését tükrözi, miszerint az emberek a piacon tisztán önző szereplőkként viselkednek (*The Wealth of Nations*, 1776)⁵²⁶, így például a mindennapi kenyér nem a pék jótékonyágának köszönhető, hanem a társadalom egésze olyan erkölcsi alapokon nyugszik, amelyeket nem maga a racionális gazdasági rend hozott létre (*Theory of Ethical Sentiments*, 1759).⁵²⁷ Bentham társadalmi reformtörekvéseiben világossá válik az a felismerés, hogy a gazdasági fejlődéssel és az ezzel együtt járó egyenlőtlenségek kialakulásával az erkölcs és a morál is hanyatlott, olyannyira, hogy az alsóbb osztályok elhanyagolttá váltak és bűnözésbe kényszerültek. A kapitalista piaci rendhez szükséges erkölcsi struktúra fenntartása érdekében újrászocializáló intézmények hálózatára volt szükség.

Annak ellenére, hogy Bentham elsősorban a gazdasági öfenntartás képtelenségét jelölte meg a koldus orvosolandó alapproblémájaként, nem volt teljesen tanácstalan a munkanélküliség és az ebből fakadó kedvetlenség strukturális okait illetően. Charles F. Bahmueller egy valamivel hosszabb szövegben rámutat erre, és Bentham megállapításait Marx következtetéseivel hasonlónak minősíti.

"Bentham az első európai írók között volt, akik többé-kevésbé szisztematikusán, ha nem is teljesen szándékosan, de kimutatták, hogy a piaci erők középkori korlátozások alóli felszabadításának előnyei [...] nem voltak olyanok, mint amilyenek az Adam Smith-hez hasonló írók állították, vagyis nem voltak olyan szenvedésekkel és bajokkal teli, mint ahogy azt általában hirdették. Kézirataiból kiderül, hogy nagyon is tisztában volt a szabályozatlanul iparosodó piacgazdaság veszélyeivel: "Ahhoz képest, hogy a gyáripár stagnálása milyen tömeges elszegényedést okozhat" - írta - "az, ami a munkásságban és a vele határos foglalkozásokban bekövetkezhet, nagyon jelentéktelen". A munkás a

A gyáripárosok osztálya - folytatta -, legalábbis a gyáripárnak azokban az ülő ágaiban tevékenykedőké, amelyek a szó említésekor csak eszünkbe jutnak, nagyon tehetetlen állat. Amikor elérkezik a stagnálás időszaka, az egy fegyvertelen, kitaró áldozatot talál benne. Egyetlen munkanélküliségi pénztár sem nyílik meg, hogy fogadhassa őt. Pusztá gyengeségből a segély nélküli vagy szegényházi semmittevés tátongó giliztájába zuhan. Ez a leírás

525 Vö. *ibid.*, p. 47.

526 Smith, Adam: *A nemzetek gazdagsága. Egy vizsgálat a természetéről és okairól*, dtv, München (1996/1776).

527 Smith, Adam: *Theory of Ethical Sentiments*, Felix Meiner Verlag, Hamburg (2004/1759).

nem áll messze Karl Marx ábrázolásától, amely a proletár embernek az egyetemes osztályhoz, a kiválasztottak osztályához való tartozásából a "lumpenproletariátus" mélységes végvárába való bukását mutatja be. Mindenesetre a "stagnálás" lehetősége volt az egyik döntő ok, amiért Bentham szerint sürgető szükség volt egy külön, a piaci erőktől elszigetelt szegénygazdaságra. A független helyi szegényházak soha nem tudták volna kielégíteni ezeknek a "tehetetlen állatoknak" a szükségleteit a valódi válság idején.

- csak *egyetlen nemzeti rendszer* lehet megfelelő a feladatra.⁵²⁸

Bahmüller végül a következőképpen értékeli Bentham politikai-gazdasági gondolkodását, amely a társadalmi terek egymástól való elkülönítésére törekedett:

"A gazdasági tervezésnek az a végső fajtája, amelyben Bentham részt vett, talán a legfontosabb, mert ebben láthatjuk, hogy az általunk túlnyomórészt, de nem teljesen különálló entitásként jellemzett, ellenőrzött koldusgazdaság hogyan igyekezett a piaci erők segítségére sietni, hogyan igyekezett a tökéletes verseny Smith-féle modellje felé haladva bekapcsolódni a piac gazdaságába, mindezt a be nem avatkozás pózának fenntartása mellett. Franklin Roosevelthez hasonlóan Bentham is megpróbálta a kapitalizmust *működőképessé* tenni."⁵²⁹

A szabad piacot az általa felszabadított munkanélküliek irányításával és irányításával támogató megközelítést Bentham a *Nemzeti Jótékonyági Társaság működéséről* szóló írásaiban részletezi. A *Nemzeti Jótékonyági Társaság* belső foglalkoztatási közlönye, egy országos foglalkoztatási nyilvántartással és az ország egész területén egyenlően elosztott hírszerző irodákkal kombinálva, a nemzeti munkaerőpiacon belüli helyi ajánlatokról és keresletekről szolgáltatott volna információt. Ily módon a reszocializált szegények elszállításával a szabadgazdaság szűk keresztmetszeteit lehetett áthidalni, és egyúttal a szabadgazdaságból kiesetteket is vissza lehetett integrálni.⁵³⁰

Itt válik különösen világossá a különbség Marx forradalmi megközelítésétől. Bentham az általa támogatott társadalom racionalizálásának folyamata és az ezzel járó társadalmi kiváltságok felbomlása mellett az individualista irányultságú piacgazdaság kezdődő problémáit is látja. A

528 Bahmueller, Charles F.: A nemzeti jótékonyági társaság: Jeremy Bentham csendes forradalma. University of California Press, Berkeley, 131-132. o.1981.,

529 Ibid., p. 138.

530 Lásd Bentham, Jeremy: Outline of a Work entitled Pauper Management Improved, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume II, Oxford University Press, Oxford 2010, 562-563. o..

Marxszal ellentétben azonban Bentham a reformok útját választja. A központi elem, amely működőképessé tette a kapitalizmust, a fegyelmezett jóléti állam volt, míg a *magánjóléti Nemzeti Jótékonyági Társaság* a pauperizmus megfékezésére szolgáló ideiglenes megoldás.

De a *társaság mellett* az államnak is van társadalmi-politikai szerepe Bentham politikai gondolkodásában. Nancy L. Rosenblum szerint a jövőben létrehozandó jóléti állam utilitarista axiómákon alapul. Ha a cél a fájdalom csökkentése, akkor folyamatos állami beavatkozásra van szükség; például biztosítani kell a minimálbéreket vagy rögzíteni a kenyér árát. Különösen akkor van szükség beavatkozásra, ha a szükségtelen halál megelőzhető, mivel Bentham számára a halál a legnagyobb rossz.⁵³¹ Az utilitarista jóléti állam elsődleges feladata tehát az, hogy minden polgár számára lehetővé tegye a biztos megélhetést, és azokat, akiknek ez a kedvező feltételek ellenére sem sikerül, a felügyelet segítségével az önállóságra irányítsa.⁵³²

A Bentham által felvázolt jóléti állam azonban nem egalitárius. Még ha a határhassznossági feltételezése szerint a közelítő anyagi egyenlőség minden bizonnyal elősegíti is a lehető legtöbb ember boldogságát, a biztonság és a várakozás biztonsága mindig előnyösebb az egyenlőségénél.⁵³³

A benthami szociálpolitikai gondolkodás célja egy minél kevésbé vonzó alapbiztosítási rendszer létrehozása, és a társadalom alszektoraiban társadalombiztosítási alapok felállítására, amelyek később beépülnek a szociális piacgazdasági orientációk alapkanonjába. Michael Quinn ír erről:

"Bentham a szegénnytörvény kézírataiban tárgyalja annak lehetőségét, hogy a kellően magas jövedelemmel rendelkező egyéneket arra kötelezzék, hogy e jövedelmükből olyan összegeket fizessenek be, amelyek elegendőek az öregkori eltartásukhoz. Ha ilyen politikát vezetnének be, akkor azok, akiknek a bére nem elegendő az ilyen járulékok levonásához, feltétel nélkül megszabadulhatnának az öregkorban. Máshol arra a következtetésre jut, hogy a gyáripárban dolgozóknak be kellene fizetniük egy "stag-nation fund"-ba, amelyből a munkanélküliség idején juttatásokat vehetnének igénybe."⁵³⁴

531 Vö. Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; Massachusetts, London 49-50. o. Vö.1978,

532 Vö. *ibid.*, p. 49.

533 Vö. *ibid.*, p. 51.

534 Quinn; Michael: *Jeremy Bentham on the Relief of Indigence: An Exercise in Applied Philosophy*, in: *Utilitas*, S6,1,1994., kötet. 90.

Bentham Pauper terve megbukott, akárcsak Panopticonja; az angol parlament egyik tervet sem fogadta el, de Bentham huszonzháromezer font pénzügyi támogatást kapott.⁵³⁵ Ezt személyes vereségként élte meg. Elképzelései azonban nem maradtak hatástalanok. A koldusszegénységről szóló írásai a londoni politikai elit körében terjedtek.⁵³⁶

Amikor 1834-ben megreformálták az angol szegénytörvényt, Bentham elképzeléseit is beépítették az átalakításba. A reform célja a költségek csökkentése volt. Ez azt jelentette, hogy ahelyett, hogy a közösség viselte volna, mostantól minden szegényt erőszakkal vettek fel a dologházakba. Ez rontotta az életkörülményeket a dologházakban. Csak a 20. század elején váltotta fel a szegénytörvényt a lassan kialakuló jóléti állampolitika, amely már nem kötődött a dologház elvéhez. Az idősebb⁵³⁷ Nassau vezette királyi bizottság, amelyet 1832-ben neveztek ki az új szegénytörvény kidolgozására, Bentham korábbi tanítványaiból állt, mint például Edwin Chadwick, aki egykor Bentham titkára volt.⁵³⁸ A bizottság valójában azt tanácsolta Bentham elképzeléseinek megvalósítását, hogy segínyt csak a dologházakban lehessen nyújtani, és az ottani körülményeknek olyanoknak kell lenniük, amelyek kevésbé tűnnek elfogadhatónak, mint a szabad bér munka, és csak a szellemileg és fizikailag alkalmas munkanélküliekre kell vonatkozniuk.⁵³⁹ Elfogadták a rászoruló és a szegény munkavállalók közötti alapvető megkülönböztetést is.⁵⁴⁰ Chadwick és a bizottság kifejezetten elutasította a Bentham *Pauper Management Improved* című művében szereplő elképzelést, miszerint a koldusok kényszermunkája nyereséget termel.⁵⁴¹

A stagnálási alapoktól a dolgozók javára nem áll messze a gondolat Lépés a sztrájkalapok felé. Karl Marx számára Jeremy Bentham valószínűleg, ahogyan a *Kommunista kiáltványban* olvasható, a "konzervativizmus" eszményi-tipikus képviselőjének számított.

535 Vö. Poynter, J.R.: *Society and Pauperism. English Ideas on Poor Relief, 1795-1834.* Routledge & Keagan Paul; University of Toronto, London; Toronto 1969, pp. 142.

536 Vö. *ibid.*, p. 141.

537 Idősebb Nassau kritikusa volt az angol gyári törvényeknek, amelyek 1833-tól fokozatosan lerövidítették a munkaidőt. Karl Marx később kritikusan hivatkozott rá a *Tőke* első kötetében.

538 Vö. Poynter, J.R.: *Society and Pauperism. English Ideas on Poor Relief, 1795-1834.* Routledge & Keagan Paul; University of Toronto, London; Toronto 1969, pp. 317.

539 Vö. *ibid.*, p. 320.

540 Vö. *ibid.*, p. 327.

541 Vö. *ibid.*, 326-327. o.

tív vagy polgári szocializmus"⁵⁴², amelyet a következő alapállás jellemez:

"A burzsoázia egy része a társadalmi bajokat akarja orvosolni, hogy biztosítsa a burzsoá társadalom fennmaradását. Ide tartoznak: közigazdászok, filantrópok, emberbarátok, a munkásosztályok helyzetének javítói, jótékonyági szervezők, az állatkinzás megszüntetői, a mértékletességi társaságok alapítói, a legszínesebb szemléletű reformerek. [...] A szocialista burzsoázia a modern társadalom életfeltételeit akarja, az ezekből szükségszerűen fakadó küzdelmek és veszélyek nélkül. [...] A szocializmus egy második [...] gyakorlati formája arra törekedett, hogy a munkásosztályt elriassza minden forradalmi mozgalomtól annak bemutatásával, hogy nem ez vagy az a politikai változás, hanem csak az anyagi életfeltételek, a gazdasági viszonyok megváltoztatása lehet hasznos számára. [...] Szabadkereskedelem! a munkásosztály érdekében; védővámok! a munkásosztály érdekében; cellabörtönök! a munkásosztály érdekében: ez a burzsoá szocializmus utolsó, egyetlen komoly szava."⁵⁴³

Marx is megfigyelte a pauperizmust, amely Németországban csak a 19. század első felében éleződött ki. Németország esetében Hans-Ulrich Wehler a következőképpen vázolja fel a pauperizmust:

"Pauperizmus - ez volt az egyik ijesztő, kirívóan irritáló szó, amely a forradalom előtti másfél évtizedben a társadalmi válságról szóló, szinte kiszámíthatatlan vitában kiemelkedő szerepet játszott [Dt. Rev. 1848/49]. Ehhez társult a borzalmas tömegnyomor, a vidéki és városi proletariátus, a politikai radikalizálódás, a növekvő "kommunista tendenciák" gondolata, és egyre inkább az a félelem, hogy mindez, ha az állami reformpolitika nem avatkozik be segítőkészen, és nem nyílnak új gazdasági lehetőségek, német földön is forradalmat vált ki, sőt a "szociális forradalomhoz" vezet".⁵⁴⁴

Jól ismertek a korabeli beszámolók, mint például Wilhelm Wolfé, Marx és Engels közeli harcostársáé, aki a sziléziai háborúról írt 1844jelentést

542 MEW S4., 488.

543 MEW 488-489. O4.,

544 Wehler, Hans-Ulrich: Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Band Von 2, der Reformära bis zur industriellen und politischen "Deutsche Doppelrevolution", C.H. Beck, München 1989., 281.

Szövőfelkelés *A sziléziai nyomor és zűrzavar* címmel.⁵⁴⁵ Ebben szemléletesen írja le a szövők végzetes helyzetét és az államhatalom reakcióját, amely nem érezte magát a problémával szemben.⁵⁴⁶ 1844 nyarán Karl Marx a párizsi *Vorwärtsban* megjelent cikksorozatában kommentálta a felkelést követő politikai vitát.⁵⁴⁷ Kritikájának tárgya ott Arnold Ruge egy cikke, amely azonban névtelenül ("egy porosz" aláírással) jelent meg *Der König von Preußen und die Sozialreform* címmel.⁵⁴⁸ Ebben Marx elítéli Ruge naiv elképzelését, miszerint a király rendelettel eltörölheti a szegénységet. Marx szerint azonban a politikai elme az akarat médiumát felhasználva, a

545 Wolff, Wilhelm: *Das Elend und der Aufruhr in Schlesien* (1844), in: Jantke, Carl; Dietrich, Hilger (szerk.): *Die Eigentumslosen. Der deutsche Pauperismus und die Emanzipationskrise in Darstellung und Deutungen der zeitgenössischen Literatur*, Alber, Freiburg (u.a.) 1965, pp. 157-178.

546 "A szövők két sort alkottak, hogy mindegyik megkapja a maga 5 Sgr. A kiosztásra Dierig házában került volna sor, és a fogadás után nem sokkal mindenkinek a házon keresztül kellett volna a szabadba távoznia. A be- és kijáratokat katonák őrizték. De ez olyan sokáig tartott, és a fizetés annyira késett, hogy a tömeg türelmetlen lett, és a katonák látványától már felbolydult, néhány altiszt durván rendre szólította őket, és hamarosan szilárdan meg volt győződve arról, hogy nem kapnak pénzt, egyre erősebben nyomultak a katonák ellen. Az őrnagy, aki látta, hogy Dierig háza és csapatai egyre inkább veszélyben vannak, tűzparancsot adott ki. Három puskalövés következtében 11 ember azonnal meghalt. Vér és agyak fröccsentek messzire és szélesre. Az egyik ember agya a szeme fölött jött ki. Egy nő, aki kétszáz lépésnyire állt a háza ajtajánál, mozdulatlanul rogyott össze. Az egyik embernek leszakadt a feje egyik oldala. A véres agyhüvely távolabb feküdt tőle. A hatgyermekes anya még aznap este belehalt a többszörös lőtt sebekbe. Egy kötésőrára induló lány a földre süllyedt a golyóktól eltalálva. Egy nő, aki látta, hogy a férje elesik, a földre esett és felakasztotta magát. Egy 8 éves fiút térdén lőttek. [...] Az első sortűzek után néhány másodpercig síri csend volt. De a körülöttük és mellettük folyó vér látványa, a haldoklók nyögései és zihálása, a véres emberek jajveszékélése ellenállásra készítette a legbátrabb szövőket. Ők kövekkel válaszoltak, amelyeket az utcán lévő kőhalmokról szedtek fel." Wolff, Wilhelm: *Das Elend und der Aufruhr in Schlesien* (1844), in: Jantke, Carl; Dietrich, Hilger (szerk.): *Die Eigentumslosen. Der deutsche Pauperismus und die Emanzipationskrise in Darstellung und Deutungen der zeitgenössischen Literatur*, Alber, Freiburg (u.a.) 1965, pp. 172.

547 MEGA² I/2, PP. 455-467.

548 Vö. Fetscher, Iring: Marx, Herder Verlag, Freiburg; Basel; Bécs, 44-47. o.1999,

Lehetetlen megragadni, nemhogy orvosolni a pauperizmus jelenségét, amely végső soron egy konkrét politikai-gazdasági helyzet terméke. Marx az angol tapasztalatokra támaszkodik, hogy ezt megmagyarázza. Ott a pauperizmus több száz éve rendszeres időközönként jelentkezik, ahogyan a politikai következtetések is körbe-körbe járnak:

"Az ember elismeri: Anglia *politikai* ország. Azt is be kell ismerni: Anglia a *pauperizmus* országa, még ez a szó is angol eredetű. Anglia megfigyelése tehát a legbiztosabb kísérlet egy *politikai* országnak a *pauperizmushoz való viszonyának* megismerésére. Angliában a munkások szorongása nem *részleges*, hanem *egyetemes*; nem korlátozódik a gyári körzetekre, hanem kiterjed a vidéki körzetekre is. A mozgalmak nem itt keletkeznek, hanem közel egy évszázadon keresztül perio- dikailag ismétlődnek. Nos, hogyan képzei el az *angol* burzsoázia és a hozzá kapcsolódó kormány és sajtó a *pauperizmust*? *Amennyiben az angol* polgárság a pauperizmust a *politika hibájának* ismeri el, a *whig a torykat*, a *toryk* pedig a *whigekeket* tekintik a pauperizmus okának. A whigek szerint a nagybirtok monopóliuma és a gabona bevezetését tiltó törvénykezés a pauperizmus fő forrása. A toryk szerint az egész gonoszság a liberalizmusban, a versenyben, a túlzásba vitt gyári rendszerben rejlik. Egyik párt sem találja meg az okot a politikában általában, [...] egyik párt sem álmodhat a társadalom megreformálásáról."⁵⁴⁹

Ennek ellenére Angliában parlamenti vizsgálatok következtek a pauperizmus jelenségének kezelésére. Az értékelés eredménye az 1834-ben létrehozott dologházi rendszer volt, amely - Marx szerint - az önmaga okozta szegénység feltételezésén alapult:

"Az angol parlament nem állt meg a közigazgatás *formális* reformjánál. Az angol pauperizmus *akut* állapotának fő forrását magában a *szegénytörvényben* találta. A társadalmi nyomorúság jogi gyógy módja, a jótékonyosság, a társadalmi nyomorúságnak kedvezett. Ami a szegénységet *általában véve illeti*, az *Malthus* elmélete szerint *örök természeti törvény* volt: "Mivel a népesség folyamatosan arra törekszik, hogy meghaladja a megélhetéshez szükséges eszközöket, a jótékonyosság ostobaság, a nyomorúságra való nyilvános bátorítás". Az állam tehát nem tehet mást, mint hogy sorsára hagyja a nyomort, és legfeljebb megkönnyíti a nyomorultak halálát". Az angol parlament ezzel a filantróp elmélettel összekapcsolta azt a nézetet, hogy a pauperizmus a *munkások saját maguk által okozott nyomorúsága*, amelyet ezért nem lehet szerencsétlenségként megelőzni,

549 MEGA² I/2, 450. O.

amelyet inkább el kellene nyomni és bűncselekményként kellene büntetni. Így jött létre a dologházak rendszere, azaz a szegényházak, amelyek belső szervezete *elriasztja a nyomorultakat* attól, hogy az éhhalál elől menedéket keressenek. A dologházakban a jótékonyosság értelmesen összefonódik a burzsoázia *bosszújával azon a nyomorulton*, aki a jótékonyságához folyamodik. Anglia tehát először próbálta meg *jótékonyági és adminisztratív intézkedésekkel* felszámolni a szegénységet. A szegényedés progresszív előretörésében nem a modern *ipar* szükségszerű következményét látta, hanem az *angol szegénységi adó* következményét. Az egyetemes szükségletet csak az angol *jogszabályok sajátosságaként* értelmezte. Ami korábban a *jólét hiányából* származott, az most a *jólét bőségéből származik*. Végül a nyomorúságot a nyomorultak hibájának tekintették, és mint ilyet, megbüntették őket.⁵⁵⁰

Marx az ipar fejlődésében ismerte fel a szegénység okát.⁵⁵¹ Az 1848-as *Kommunista kiáltványban* Marx és Engels perspektívája is ennek megfelelő, ráadásul nem is nagyon differenciált: "A modern munkás [...] ahelyett, hogy az ipar fejlődésével együtt emelkedne, egyre mélyebbre süllyed saját osztályának feltételei alá. A munkás koldussá válik, és a koldusszegénység még gyorsabban fejlődik, mint a népesség és a gazdagság".⁵⁵²

Ezzel szemben Friedrich Engels 1892-ben kijelentette, hogy az ipari munkásság bizonyos rétegei képesek voltak javítani helyzetükön. Engels szerint ők most egy szabályozott, normális munkanap keretei között dolgoztak, míg a köztük lévő képzett géplakatosok "a munkásosztály arisztokráciájává" emelkedtek.⁵⁵³ A munkásszállások higiéniai körülményeit, amelyeket Engels részletesen leírt *A munkásosztályok helyzete Angliában című művében* 1845-ben, és amelyek akkor még rendszeresen járványokat hoztak, időközben a burzsoázia önös érdekeiből már orvosolták.⁵⁵⁴

550 MEGA² I/2, 452-453. O.

551 Marx diagnózisával ellentétben Werner Conze történész a pauperizmus okát az iparosítás hiányában látta, amely még nem állt készen a növekvő munkaerő felszívására. Conze, Werner: Vom "Pöbel" zum "Proletariat": so- zialgeschichtliche Voraussetzungen für den Sozialismus in Deutschland, in: Wehler, Hans-Ulrich (szerk.): Moderne deutsche Sozialgeschichte, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1976, pp. 111-136.

552 MEW 4, P. 473.

553 MEW 2, P. 645.

554 MEW 2, P. 640.

Marx első, 1867-es *Tőke-kötetében* a munkások helyzetéről már differenciáltabb a kép, mint a korai írásokban. Számára a pauperizmus szegényei nem annyira az állandóan foglalkoztatott ipari munkások, mint inkább a rosszul fizetett és rendszertelenül foglalkoztatott, szakképzetlen munkások, akik fokozatosan süllyednek egyre lejjebb a foglalkozásukban. A csak ideiglenesen foglalkoztatott proletárok úgynevezett "ipari tartalékhadseregét" különösen fenyegeti a tényleges pau- perizmus.⁵⁵⁵ Marx ebben a csoportban a tartósan munkanélkülivé válókat, illetve a munkaképességüket és -akarataikat elvesztőket, a munkaképtelenekeket, a lemorzsolódókat és a prostituáltakat szokásbeli változásai alapján megkülönbözteti a normális koldusoktól, és a lumpenproletariátus csoportjába sorolja őket.⁵⁵⁶

Bár Marx és Engels egyre inkább differenciálta a proletariátust és az ipar e különböző csoportokra gyakorolt hatását, egy alaptétel továbbra is jelen volt Marx írásaiban: az állam nem tudja megszüntetni a pauperizmust, mert ehhez a proletariátust kellene megszüntetnie.⁵⁵⁷ Mivel az állam az általános és a különleges érdekek közötti ellentmondásokon alapul, az államigazgatás eleve nem képes megváltoztatni az elszegényedett munkavállalók sorsát.⁵⁵⁸ Marx tehát ezzel a megállapítással zárja 1844-es kritikáját Ruge *A porosz király és a társadalmi reform című művéről*:

"Ha a modern állam meg akarná szüntetni a közigazgatás *impotenciáját*, akkor a jelenlegi *magánéletet kellene* megszüntetnie. Ha meg akarná szüntetni a magánéletet, akkor önmagát kellene megszüntetnie, mert *csak azzal szemben létezik*."⁵⁵⁹ Ez az általánosító feltételezés valószínűleg abból a tényből ered, hogy Marx' mentora, Eduard Gans, akárcsak Hegel előtte, azt feltételezte, hogy a polgári társadalom nem képes elegendő többletet termelni ahhoz, hogy megbirkózzon a munkások szegénységével, és hogy a probléma enyhítésének egyetlen módja a gyarmati kivándorlási mozgalom keresése.

555 Vö. MEGA² II/6, 585-587. o.

556 Vö. Bescherer, Peter: Vom Lumpenproletariat zur Unterschicht. Productivist Theory and Political Practice, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2013, p. 52.

557 Ez Benthamre emlékeztet, aki a szegénységet a munkához kötötte, de ezt elkerülhetetlen jelenségnek tartotta, és ezért a függő munkanélkülieknek szentelte magát.

558 Vö. MEGA² I/2, 455. o.

559 MEGA² I/2, 456. O.

tudnék.⁵⁶⁰ Marx nem hitt az alapvető társadalmi reformok lehetőségében, ehelyett a társadalmi sérelmek leküzdését célzó politikai forradalomra törekedett. Ennek célja a politika és a társadalmi ügyek egyesítése volt a régi politikai hatalom megdöntésével és a régi társadalom felbomlásával.⁵⁶¹

De nem csak a *Tőke* első kötetében találunk differenciált kijelentéseket a munkások helyzetéről. Már 1848-ban, a *Tőke* megjelenésével egy időben Marx rámutatott, hogy a munkások szegénysége nem annyira abszolút, mint inkább relatív, és hogy rendszerszintű.⁵⁶² A társadalmi termelés növekedhet, és ezzel együtt javulhatnak a munkás anyagi körülményei, de mivel a tőke és a munkás közötti megosztottság tovább nő, a munkás anyagi fejlődése végső soron a társadalmi helyzetének rovására megy.⁵⁶³ Marxnak a munkás elszegényedésére vonatkozó felfogása tehát nem minden tekintetben a tényleges elszegényedés előrejelzéseként értendő. A szegénység és a rászorultság abszolút vagy anyagi létminimumként jelentkezhet, amikor a gazdaság stagnál, de a munkás rászorultsága éppúgy növekedhet a virágzó ipar idején, amennyiben az életszínvonal kulturálisan meghatározott.⁵⁶⁴

1844, a sziléziai szöttesek felkelése idején egy ilyen differenciált képet a munkavállalók helyzetéről, még nem volt szükség. Marx számára Szilézia elszegényedett szövői olyan munkások voltak, akik a gazdasági ciklusok áldozatául estek. Már ezeknek a lázadó munkanélküli munkásoknak is osztálytudatot tulajdonított, amit Iring Fetscher egyértelmű túlértékelésnek tart.⁵⁶⁵ Marx korai álláspontja, amely szerint az ipar - normál esetben és válságban egyaránt - magával hozta a pauperizmust, nem független Friedrich Engelsnek *A munkásosztály állapota Angliában* (1845) című művében a proletariátusról alkotott képétől. Ezt Ludwig Feuerbach filozófiája ihlette, és arra irányul, hogy a szegénység minden ambivalenciáját felszámolja az egységes szocializmus javára.

560 Vö. Waszek, Norbert: Eduard Gans a szegénységről és az alkotmányos vitáról, in: Moggach, Douglas, *The New Hegelians. Politika és filozófia a hegeli iskolában.* Cambridge University Press, Cambridge; New York 2006, pp. 35.

561 Vö. MEGA² I/2, 463. o.

562 *A Bémunka és tőke* (1847) ezen megállapításai feszültségben állnak a *Kommunista kiáltvány* megállapításaival, amely ugyanebben az időben íródott, de - politikai jellegéből adódóan - szükségszerűen egyszerűsített következtetésekre kellett jutnia.

563 Vö. MEW 416. o.6,

564 Vö. MEW 412. o.6,

565 Fetscher, Iring: Marx, Herder Verlag, Freiburg; Basel; Bécs p1999., 46.

A projekt célja, hogy eltörölje a színész szerepét a társadalomtörténetben és saját dramaturgiájában.⁵⁶⁶ Gareth Stedman Jones megjegyzi:

"Engels könyvében az egymást átfedő, de különböző témák - a szegényedés, a városi alsóbb osztály, a *laissez faire* és az iparosodás - egyetlen narratívában egyesültek. A németek pauperizmussal való foglalkozásának témái beépültek az ~~iparos~~ francia alapú beszámolójába, és az emberiség megújulásának egységes (balhegelianus) történetévé alakultak. Ez az eljárás megismétlődött *A kommunista kiáltványban*, és ettől kezdve a munkásosztály marx-i jellemzésének standard jellemzőjévé vált."⁵⁶⁷

Részletes tanulmányában Engels különbséget tesz egyrészt a viszonylag jól szituált ipari munkások és mezőgazdasági munkások, másrészt a bányászok, napszámosok és koldusok között, valamint a régóta dolgozó munkások és a bevándorló írek között, akik ehhez képest civilizálatlannak és kulturálatlannak tűnnek számára.⁵⁶⁸ Ezen eltérő jelenségek háttérében az angol termelési viszonyok feltételezett "történelmi fejlődése" áll,⁵⁶⁹ amely Anglia gazdaságilag és erkölcsileg megalapozott felosztását vonja maga után két párhuzamos "népre", a burzsoázia és a proletariátus népre,⁵⁷⁰ amely utóbbi "messze a legfontosabb Anglia jövője szempontjából"⁵⁷¹. Engels a következő szavakkal zárja könyvét: "[...] a szegények háborúja a gazdagok ellen, amely részletesen és közvetve már most is folyik, Angliában is általánosan, egészében és közvetlenül fog folyni. [...] "Háború a palotáknak, béke a kunyhóknak!"⁵⁷² Munkájának empirikus-tudományos jellege olyan politikai érvként szolgál Engelsnek, amely túlmutat a pusztán decisionizmuson vagy voluntarizmuson.

Annak ellenére, hogy a proletariátusra, mint a ge-Marx más társadalmi csoportokat is ismert, amelyek legalábbis a pauperizmushoz látszanak kapcsolódni. A megbeszélése során a

566 Lásd Stedman Jones, Gareth: Engels and the Invention of the Catastrophist Conception of the Industrial Revolution, in: Moggach, Douglas, *The New Hegelians. Politika és filozófia a hegeli iskolában*. Cambridge University Press, Cambridge; New York 2006, pp. 200-219.

567 Ibid., 218-219. o.

568 Vö. MEW 307-316., 320-323. o.2,

569 Vö. MEW 505. o.2,

570 Vö. MEW 2, 351. o.

MEW571 p. 2,351.

572 MEW 2, P. 506.

Hegel a csőcselékről. Hegel elfogadta a kapitalista-polgári termelési rendet, és államfilozófiájával egy olyan államot próbált megrajzolni, amely képes a magánérdekektől vezérelt összes szereplőt politikai közösségre integrálni. Ennek során azonban felismerte, hogy a szegénység a polgársággal együtt nőtt. Erre még Hegel erkölcsi állapota sem ismert orvososágot. Wolfgang Schluchter szerint a Hegel által leírt polgári társadalom tagja csak a munka révén határozza meg magát teljes jogú polgárként, pontosabban gazdasági polgárként (burzsoá), aki magánemberként magánjólétére törekszik.⁵⁷³ Hegel a csőcselékben egy olyan problémát látott, amely minden modern társadalomban közösnek tűnt. A munkanélküliek definíció szerint politikailag és társadalmilag kirekesztettek voltak. Nem tekintették őket teljes jogú állampolgároknak, szabadságjogaik valójában korlátozottak voltak. Hegel tehát a csőcseléket azonosította a modernitás problémájaként: "A természettel szemben senki sem követelhet jogot, de a társadalom állapotában a hiány azonnal az igazságtalanság formáját ölti, amelyet ezzel vagy azzal az osztállyal szemben követnek el. A legfontosabb kérdés, hogy miként lehet orvosolni a szegénységet, a modern társadalmakat izgatja és gyötri".⁵⁷⁴

Hegel számára a csőcselék a kialakulóban lévő ipari társadalom proletariátusával áll kapcsolatban.

Hegel a tömegproletariátust a burzsoáziával azonosnak és egyúttal "a burzsoá egyénnel ellentétes negatív fogalomnak" tekintette.⁵⁷⁵ Hegel számára a tömegproletariátust az elszigeteltség, a korlátozott munkaképtelenség, az oktatás hiánya, valamint az igazságszolgáltatás és az egészségügyi ellátás hiánya jellemezte.⁵⁷⁶

Hegel nyomán Marx nem akarja megszüntetni dialektikáját, hanem gyakorlatilag és empirikusan alátámasztani. Marx így keresi az utat a filozófiai spekulációtól a tudományos módszertanig.⁵⁷⁷ Marx és Engels fókusza a megfoghatatlan csőcselékről,⁵⁷⁸ amely minden osztályban megtalálható, a munkásosztályra helyeződik át, amely empirikusan megfigyelhető.

573 Vö. Schluchter, Wolfgang: Grundlegungen der Soziologie, kiadás2., Mohr Siebeck, Tübingen p. 2015,36.

574 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Grundlinien der Philosophie des Rechts, Werke Band 7, Suhrkamp, Frankfurt am Main (1989/1820), § 244, Addition, p. 390.

575 Blättler, Sidonia: Der Pöbel, die Frauen stb... A tömegek a 19. századi politikai filozófiában. Akademie Verlag, Berlin S1995., 28.

576 Vö. *ibid.*, 28-29. o.

577 Vö. Schluchter, Wolfgang: Grundlegungen der Soziologie, kiadás2., Mohr Siebeck, Tübingen p. 2015,49.

578 Lásd erről: Ruda, Frank: Hegels Pöbel. Eine Untersuchung der "Grundlinien der Philosophie des Rechts", Konstanz University Press, Konstanz pp2011., 250-262.

meg lehet hagyni.⁵⁷⁹ Friedrich Engels *The Condition of the Working Classes in England* (1845) című műve az egyik legkorábbi, anyagban gazdag tanulmány volt ezen a területen. A figyelemnek ezzel az áthelyezésével, vagyis a polgári társadalmon kívüli állandónak a csőcselékről a proletariátusra való átirányításával Marx a társadalmi munkamegosztás és a tulajdon rendjének problémájában, tehát a kapitalista termelési mód anatómiájában találja meg kritikájának kiindulópontját, amelynek a *Tőkében* részletesen szenteli magát.⁵⁸⁰

Marx a lumpenproletariátus kifejezés alatt azt a csőcseléket értette, amelyre Hegel gondolt. Így a *Tizennyolcadik Brumaire-ben* ír a Louis Bonaparte-hoz csatlakozó embercsoportokról:

"Egy jótékonyági társaság alapításának ürügyén a párizsi lumpenproletariátus titkos szekciókba szerveződött, minden szekciót egy-egy bonapartista ügynök vezetett, élén egy bonapartista tábornokkal. A kétes megélhetésű, kétes származású, tönkrement rouék mellett, a polgárság degenerált és hűtlen leszármazottai, csavargók, leszerelt katonák, leszerelt fegyencek, szökött gályarabok, szélhámosok, zsonglőrök, lazzaroniak, zsebtolvajok, zsákosok, szerencsejátékosok, maquereaus, bordélyháziak, teherhordók, irodalmárok, orgonagyárosok, lumengyűjtők, ollósok, bádogosok, koldusok, egyszóval az egész bizonytalan, szétzilált, hányatott sorsú tömeg, amelyet a franciák la Bohème-nek neveznek; Bonaparte ezzel az elemmel együtt alkotta a decemberi 10. társadalom törzsét.

"Jóléti társadalom" - amennyiben Bonapartéhoz hasonlóan minden tagja szükségét érezte, hogy a dolgozó nép kárára jót tegyen magának. Ez a Bonaparte, aki magát a *lumpenproletariátus fejének* képzele, aki egyedül itt találja meg tömeges formában azokat az érdekeket, amelyeket személyesen követ, aki ebben a kitesztásban, pazarlásban, minden osztály kivonulásában az egyetlen olyan osztályt ismeri fel, amelyre abszolút támaszkodhat, ő az igazi Bonaparte, a Bonaparte sans phrase [...]"⁵⁸¹

A lumpenproletárok vagy a csőcselék itt Marx számára minden osztály parazita deviánsai, vagy ahogyan már a *Német Ideológiában* is nevezik, a "romlott"

579 Conze, Werner: Proletariat, Pöbel, Pauperismus, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Kosselleck, Reinhardt (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch sozialen Sprache in Deutschland*, 5. kötet, Klett-Cotta, Stuttgart 2004 (1984), 27-68. o., Stuttgart 2004.

580 Vö. Schluchter, Wolfgang: *Grundlegungen der Soziologie*, 2. kiadás, Mohr Siebeck, Tübingen p. 2015,93.

581 MEGA² I/11, 141-142. O.

a burzsoázia és a proletariátus.⁵⁸² Marx számára a polgári társadalom tényleges negációja legkésőbb a Kialtvánnyal a szervezett proletariátus mint a történelem végső szereplője lesz, amely azonban minden osztályból táplálkozhat. A munkásosztály társadalmi csoportjából, a polgári társadalomnak ebből a kezdetben öntudatlan negációjából Marx először analitikusan (és később gyakorlatilag is) egy öntudatos csoportot, a proletariátust gondolta kialakítani. Ezzel eltávolodott az addig szokásos tömegdiskurzustól, amely a tömegben csak egy passzív, de izgatható szubsztanciát látott.⁵⁸³

Ennek az új aktív szubjektumnak a *példáját* találjuk Marxnak a *Nemzetközi Munkásszövetség megnyitó beszédében* (1864).⁵⁸⁴ Az elején Marx statisztikai anyaggal gyűjti össze az elszegényedési tézisének alátámasztó bizonyítékokat. A nincstelenség 1864-ben még mindig jelentős társadalmi problémaként jelenik meg, a növekvő gazdaság ellenére. A munkások reakciója azonban már ennek a problémának a leküzdésére utal, hiszen a munkások, akik egyre inkább kollektív szereplőként tekintenek magukra, már elérték egy olyan "Tízórás törvényjavaslat"⁵⁸⁵ harcoltak. A politikai hatalom meghódítása volt a "kötelessége" a munkásosztály, amely itt egységes, etikus gondolkodó szubjektumként jelenik meg a történelem folyamán.⁵⁸⁶ Ezzel szemben a lumpenproletariátust az állandó munkanélküliség és az ezzel járó erkölcsi-szokási elhanyagoltság jellemzi.⁵⁸⁷ Ezzel szemben látható, hogy Marx a munkának - legalábbis kezdetben - olyan moralizáló erőt tulajdonít, amely elősegíti az emberi fejlődést. Peter Bescherer konkretizál:

"A következő mozgás figyelhető meg Marxnál: A munkát kezdetben nagyon empatikusan, az emberi "általános lény" megvalósulásának értelmében értik, de a fiatal hegelianusoktól való elfordulással és a "valódi egyénekre" való ideológiai összpontosítással a filozófiai érvelés tompul. Az antropológiai feltevések ezentúl az "emberi létevékenység" társadalmi, tudatos, társadalmi, tudati és társadalmi tevékenységként való konceptualizálásában találhatók meg.

582 MEGA² I/5, 256. O.

583 Vö. Blättler, Sidonia: Der Pöbel, die Frauen stb. Die Massen in der politischen Philosophie des 19. Jahrhunderts. Akademie Verlag, Berlin 1995, p. 13.

584 MEW P16., 5-13.

585 Az angol parlament 1847-es törvényi szabályozását Factories Actnek is nevezték, és a napi munkaidőt tíz órában, szombatoként pedig nyolc órában határozta meg.

586 Vö. MEW 16, pp. 5-13.

587 Vö. Bescherer, Peter: Vom Lumpenproletariat zur Unterschicht. Productivist Theory and Political Practice, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2013, p. 52.

Másrészt Marx és Engels a "munka" kifejezés alatt a bérmunkát érti.⁵⁸⁸

Az emberi szabadság nem csupán a munka szabadsága a cseereérték előállítására, hanem mindig a munkával és a munka révén való szabadság vagy "élettevékenység" is, amely a természet közös élettevékenységeként, sőt szükségszerű kisajátításaként marad meg. Emellett a kollektívák performatív megalakulása még a bérmunkaviszonyokon belül is létezik. Csak a gyárakban és ipari körülmények között tekintik magukat a munkások egyenrangúnak.⁵⁸⁹ A saját tevékenységre és a saját státuszra való büszkeség a proletárkultúra és az ezen az alapon kibontakozó politikai küzdelmek szükséges része.

Marx' veje, Paul Lafargue, a *Joga a lustasághoz* (1880) című írásában a már Marxnál és Engelsnél is nyilvánvaló és a marxizmus által kibontakoztatott "munkamániával" száll szembe.

"Különös örület keríti hatalmába a munkásosztályokat azokban az országokban, ahol a kapitalista civilizáció uralkodik. Ez az örület megidézi az egyéni és tömeges nyomorúságot, amely két évszázada sújtja a szomorú emberiséget. Ez az örület a munka szeretete, a munka beteges, szenvedélyes függősége, amely kimerítette az élet erőt.

588 Ibid., p. 54.

589 Edward P. Thompson találóan írta: "Egy osztály akkor alakul ki, amikor az emberek a közös - akár ősi, akár együtt szerzett - tapasztalatok alapján érzik és artikulálják érdekeik azonosságát mind egymással, mind másokkal szemben, akiknek érdekei eltérnek az övéktől (és általában ellentétesek velük)". Az osztálytapasztalatot nagyrészt azok a termelési viszonyok határozzák meg, amelyekbe az ember beleszületik - vagy amelyekbe saját akarata ellenére kerül bele. Az osztálytudat az a mód, ahogyan az ember kulturálisan értelmezi és közvetíti ezeket a tapasztalatokat: hagyományokban, értékrendszerekben, eszmékben és intézményi formákban testesül meg. Az osztálytudattal ellentétben a tapasztalat minden jel szerint determinált. Felismerhetünk egy logikát a hasonló tapasztalatokkal rendelkező munkavállalók hasonló csoportjainak reakcióiban, de nem tudunk törvényt alkotni. Az osztálytudat különböző időpontokban és különböző helyeken ugyanúgy keletkezik, de soha nem pontosan ugyanúgy. Ma mindenhol az a tendencia, hogy az osztály valami konkrét, valami valóságos dolog. Ez a nézet nem található meg Marx' történelmi írásaiban; azonban e téves értelmezések miatt sok későbbi

"marxista" elemzések haszontalanok." Thompson, Edward P.: Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1987., 10.

az egyén és leszármazottai. Ahelyett, hogy harcoltak volna e szellemi eltévelyedés ellen, a papok, közgazdászok és erkölcsösözök szentté avatták a munkát. Ők, ezek a vak és korlátozott emberek, bölcsebbek akartak lenni Istenüknél; ők, ezek a gyenge és nyomorult teremtmények, vissza akarták hozni a becsületbe azt, amit Istenük megátkozott. Én, aki nem állítom magam kereszténynek, közgazdásznak vagy moralistának, azzal fellebbezek az ítéletük ellen, hogy Istenük ítéletére alapozom magam; vallási, gazdasági és szabadgondolkodású erkölcsük prédikációja ellen azzal fellebbezek, hogy emlékeztetem őket a kapitalista társadalomban végzett munka szörnyű következményeire."⁵⁹⁰

A marxizmus munkásfétisét bizonyára nem kell tovább bizonyítani. De még Marx művében is vannak pátosszal teli részek. Hadd idézzünk egy példát Marxnak a munka felmagasztalására, amelyben a munkást az emberiség új nemesének nyilvánítja:

"Amikor a kommunista *kézművesek* összefognak, első céljuk a tanítás, a propaganda stb. De ugyanakkor egy új szükségletre is szert tesznek, a társadalom szükségletére. Ugyanakkor azonban egy új szükségletre tesznek szert, a társadalom szükségletére, és ami eszköznek tűnik, az céljá vált. Ez a gyakorlati mozgalom akkor mutatja meg a legragyogóbb eredményeit, amikor a szocialista francia ouvrierek összefogását látjuk. A dohányzás, az ivás, az evés stb. már nem a kapcsolódás vagy az összekötő eszközként van jelen. A társaság, az egyesület, a szórakozás, amelynek viszont a társadalom a célja, elég nekik, az ember testvérisége náluk nem frázis, hanem igazság, és a munka által megedzett alakokból az emberség nemessége ragyog felénk."⁵⁹¹

A munkának ezzel a felmagasztalásával összhangban Bentham és Marx is bírálta a nem dolgozó bérlőt. Ahogyan a társadalom alsó peremét, úgy a felső peremét is szabályozni kellett. Bentham a vagyon elhanyagolásának tendenciáit látta a felső osztályban. A felsőbb osztály egy részének viselkedése gazdaságtalannak tűnt számára. Különc viselkedésüket azonban nehéz volt kezelni, még akkor is, ha Bentham szerint a politikai szférában és a jogrendszerben is a vélhetően baljós elitnek az átláthatósággal kellett volna gátat szabni. Különösen sérelmezte a régi feudális vagyon formáit, amelyek rendkívül bizarr formákat mutattak kora Angliájában. Christian Welzbacher élénken ír erről:

590 Lafargue, Paul: *Recht auf Faulheit*. A "munkához való jog" cáfolata Matthes 1848.& Seitz, Berlin S2013., 11.

591 MEGA² I/2, 289. O.

"Bentham kortársai között szép számmal éltek olyan hipernervózus figurák, akik életüket annak szentelték, hogy "mások" legyenek. John Mytton például 3000 inggel, 1000 kalappal, 700 pár cipővel, 150 pár nadrággal múlta felül a ruhákat kedvelő "Beau" Brummelt. 200 kutyáját steakkel és pezsgővel etette, 80 macskáját libériába öltöztette. És szándékosan megpróbálta megölni magát majdnem minden út során. John Fuller viszont, parlamenti képviselő, a természettudományok és a művészetek pártfogója, úgy tűnt, hogy Pückler-Muskau herceg szellemi rokona. Birtokán bizarr emlékművek, pavilonok és bolondságok sokaságát emelte. Végül a festő-író William Blake szeretett alkotni a saját kertjében John Milton

'Elveszett Paradicsom' [...] deklamálni, feleségével együtt Ádám és Éva szerepébe csúszva: meztelenül".⁵⁹²

Bár Bentham például az autoikonizációval⁵⁹³ az utilitarizmus mellett, illetve az irracionális különtség és a túlzott extravagancia ellen akart jelet tenni, csak korlátozottan sikerült teljesen kibújnia korának komolysága alól.⁵⁹⁴ Különösen az általa elrendelt "auto-ikon" (önarckép) mumifikálása tűnik mai szemmel nézve korának megfelelőnek. A pazarlással kapcsolatos haszonelvű kritikája azonban teljes mértékben egy új - gazdaságilag gondolkodó - korszak szellemében született.

A *Securities Against Misrule* (1822-1823) című művében Bentham ezért a társadalmi hanyatlás két forrásaként mutatja be az "ultra-indigent" (a nagyon rászorulókat) és az "ultra-opulent" (a nagyon gazdagokat) is, ahol a nagyon gazdagok hatását a társadalmi rendre nézve sokszorosan rombolóbbnak értékeli.⁵⁹⁵ Feltűnő azonban, hogy

592 Welzbacher, Christian: Der radikale Narr des Kapitals. Jeremy Bentham, das "Panoptikum" und die "Autoikone", Matthes & Seitz, Berlin 2011. Welzbacher itt az *English Eccentrics and Eccentricities* (1866) című kétkötetes művére utal.

593 Az autoikonizáció (Bentham neologizmusa) a saját holttest mumifikálására utal, a halálon túli személyes példa vagy a személyes tevékenység posztumusz emlékének megőrzése céljából. Bentham 1832-ben bekövetkezett halála után ennek az elképzelésnek megfelelően mumifikáltatta saját testét saját emlékére. A múmiát jelenleg a University College Londonban (UCL) őrzik.

594 Szeretett teáskannáját "Dickey"-nek, macskáját "Reverend"-nek, sétapálcáit pedig "Dapple"-nek és "Dobbin"-nak nevezte el. Ő találta fel a kocogást is, mint az optimalizált gyaloglás egyik formáját.

595 Bentham, Jeremy: *Securities Against Misrule*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Securities Against Misrule*.

a nagyon gazdagok kritikája mindig csak egy változata fő témájának, a társadalmi elit "uralkodó kevesek" kritikájának. Frederick Rosen találóan jegyzi meg: "A gazdagok és hatalmasok lejáratása csak egy része Bentham reformstratégiájának".⁵⁹⁶ Benthamnek a "baljós érdekről", a társadalmi elit osztályalapú önérdekről szóló megjegyzéseiből láthatjuk, hogy a korábbi angol társadalomban nem a személyes tulajdonságokat jutalmazták, hanem az örökölt kiváltságos pozíciókat. Amennyiben a politikai vagy jogrendszeri kulcspozíciókat arisztokratikus elitiek töltik be, elkerülhetetlenül arra fognak törekedni - tudatosan vagy öntudatlanul -, hogy ezeket a saját előnyükre használják ki. Mivel azonban az ilyen, a körülmények által előidézett magatartás a legtöbbször boldogsága ellen hat, az erkölcsi hanyatlás a gazdag elit körében is bekövetkezik.⁵⁹⁷ Bentham tehát nem annyira a szupergazdagok elszigetelt erőforrás-pazarlását találta kifogásolhatónak, hanem az uralkodó osztály szisztematikus önérdekét, amely tartósan rombolja a társadalmi értékeket. Bentham nem az egyéni haszonszerzést tartotta problémásnak, hanem a szervezett osztályérdekeket, amelyek szisztematikusán aláássák minden egyes hang tiszteletben tartását. Ennek az ellenálló konstellációnak a leküzdéséhez olyan politikai reformra volt szükség, amely különösen a választójogot demokratizálta. Ezeknek a megfontolásoknak a kifejeződése Bentham *tervezete a parlamenti reformról katekizmus formájában, minden egyes cikkhez indoklással* (1817),⁵⁹⁸ amelyben Bentham kifejezetten elhatárolta magát a whigektől és a toryktól, akiket a társadalmi osztályuralomnak csak két oldalát látta. Bentham szerint mindkét csoportot a korrupció és a pazarlás jellemezte.⁵⁹⁹

"Mindazok [...], akikben a parlamenti reformok minden formájukban ellenzőkre találnak, a *toryk* osztályába sorolhatók. [...] Mindenki, aki, *a radikális re-*

and Other Constitutional Writings for Tripoli and Greece, Clarendon Press, Oxford (et al.) 1990, pp. 67.

596 Rosen, Frederick: Jeremy Bentham és a képviselői demokrácia. A Study of the Constitutional Code, Clarendon Press, Oxford (2003/1983), pp. 21.

597 Vö. Schofield, Philip: Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, 124-125. o. Vö.

598 Bentham, Jeremy: Plan of Parliamentary Reform in the Form of a Catechism, in: Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): The Works of Jeremy Bentham, Vol. 3, William Tait, Edinburgh. 1843.

599 Vö. Leonhard, Jörn: Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters, R. Oldenburg Verlag, München pp2001., 245-246.

formáját, a mérsékelt reformot támogatják vagy támogatják, a whigek osztályába tartozónak tekinthetők. Azokat, akik [...] az egyetemes érdekeket képviselik, a megkülönböztetés kedvéért nevezhetjük a Nép emberének."⁶⁰⁰

A monarchia, mint az arisztokrata osztály csúcsa, keményebb kritikával találkozott, mint a két párt: "A monarchiában a legmagasabb prédikációs osztály élén a főosztogató áll - az uralkodó: egy parazita, akinek egyetlen szájába, azért a kis esélyért, hogy az egyetlen lény boldogságát növelje, ezer és tízezer másik ember eltartását kell feláldozni, akiknek az igényei ugyanolyan jók, mint az övéi." A monarchia a monarchia vezetője.⁶⁰¹ Ennek ellensúlyozására Bentham általános választójogot követelt, beleértve a nőket is, valamint éves és titkos választásokat. Csak így, a radikális reformok útján lehet megakadályozni egy fenyegető forradalmat, amely erőszakot és anarchiát hozna.⁶⁰² Bentham azonban nagy ellenállásba ütközött. Még tanítványa, John Stuart Mill is visszavonta Bentham *filozófiai radikalizmusának* néhány politikai követelését. Csak száz évvel később, az első világháború végével érvényesült Angliában az általános választójog a korábbi népszámlálási választójoggal szemben, majd a nők választójoga következett. 1928

Marx számára, mint köztudott, egy kor uralkodó eszméi mindig a kifejeződései voltak a gazdaságilag és politikailag is uralkodó osztály.⁶⁰³ Marx szemszögéből nézve a történelem menetét, a gazdagság és a befolyás is feltételes volt. A gazdagság két formáját ismerte, amelyek egymást váltották, a ge-

600 Bentham, Jeremy: *Plan of Parliamentary Reform in the Form of a Catechism*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): *The Works of Jeremy Bentham*, vol. 3, William Tait, Edinburgh S. 1843, 527.

601 Bentham, Jeremy: *Securities Against Misrule*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Securities Against Misrule and Other Constitutional Writings for Tripoli and Greece*, Clarendon Press, Oxford (et al.) pp1990., 68.

602 *A Defence of Economy against the Right Honourable Edmund Burke* és *A Defence of Economy against the Right Honourable George Rose* című írásaiban, amelyeket Bentham 1810 körül írt (1817-ben jelent meg), szintén példásan támadta a politikai osztály és a kormány korrupcióját. Mindkét írás megtalálható a Phillip Schofield által 1993-ban újonnan szerkesztett *Official Aptitude Maximised, Expense Minimised* című kötetben (az így elnevezett írásgyűjteményt Bentham 1830 és 1810 között állította össze). Az írások közös témája a közszolgáltatás optimalizálási stratégiáinak keresése.

603 Vö. MEW 480. o.4,

a fejlődés történelmi dinamikája. Marx már 1844-ben, a *Gazdasági-filozófiai* kéziratokban szembeállította az arisztokrácia premodern parazita gazdaságát az ipar modern, gazdaságosan viselkedő gazdaságával. Így az eddigi "tétlen és pazarló vagyon, amely átadja magát az élvezetnek [...] még nem tapasztalta meg a vagyont mint önmagától teljesen *idegen hatalmat*, hanem csak a saját hatalmát látja benne, és [nem] a vagyon, hanem *az élvezet* [a] végső cél"⁶⁰⁴. Az ipari forradalommal és a burzsoázia gazdasági és politikai felemelkedésével azonban a gazdaság képe megváltozott, amennyiben most már

"*dolgozó, józan, prózai / gazdasági*"⁶⁰⁵. Marx történetfilozófiai gondolkodásában ez a leválási folyamat fokozatosan "a működő tőke teljes győzelméhez vezet a pazarló vagyon felett"⁶⁰⁶. A párhuzamos létezés valójában sokkal realisabb lehetőségét így kizárják, mint ahogyan egy - a gazdasági egyenlőtlenségek növekedésével járó - renitensek osztályának igen valószínű kialakulását sem veszik figyelembe. Így írja Marx a tulajdonosok hosszú távú önértékéből kiindulva: "A *pénzkamatláb* csökkenése az ipari mozgalom szükségszerű következménye és eredménye. A pazarló bérlő eszközei így naponta csökkennek, éppen *fordított* arányban az élvezetek eszközeinek és buktatóinak növekedésével. Ezért vagy magának kell felemésztenie a tőkét, tehát elpusztulnia, vagy maga is ipari tőkésé válnia."⁶⁰⁷ Ez "az összes magántulajdon *ipari* tőkésé váló átalakítását"⁶⁰⁸ jelenti, valamint "a magántulajdonos teljes alávetését a magántulajdon lényegének, a *munkának*"⁶⁰⁹.

A modern kapitalista tehát Marx számára rendkívül ambivalens figura. Ei-Egyfelől, mint az élősködő feudális úr, polemikus támadások célpontja, másfelől azonban a termelőerők kibontakozásának eszközeként - és így a tőke körforgásának részeként - jellemzik. Marxot lenyűgözte a tőke folyamata és annak transzformatív ereje. A pazarlással szemben álló termelés kibontakozása feletti csodálkozásában Marx Benthamhez hasonlít. Tehát egyfelől a kapitalista társadalmi alakját a burzsoázia aggregált formájában kettős mércével vádolják, amennyiben hivatalosan azzal vádolják, hogy "burzsoá".

604 MEGA² I/2, P. 427.

605 MEGA² I/2, P. 427.

606 MEGA² I/2, P. 427.

607 MEGA² I/2, P. 427.

608 MEGA² I/2, P. 427.

609 MEGA² I/2, P. 427.

Az üzleti közösséget mint osztályt gyakran gúnyosan és nevetségesen írják le, és önző viselkedését mint osztályt gyakran gúnyosan és nevetségesen írják le. Másrészt az egyéni vállalkozónak nem tulajdonítható a szó valódi értelmében vett erkölestelen magatartás, mivel ez az egyéni választás szabadságát feltételeznél. Marx és Engels szemszögéből nézve az egyes kapitalisták éppúgy a rendszerszintű kényszerek áldozatai, mint az egyes bérmunkások. Verseny- és (re)beruházási nyomás alatt állnak, és ezért nem használhatják fel szabadon a többletet személyes élvezetükre. A tőkesszel ellentétben azonban a bérlő társadalmi alakja más. Ez utóbbira jellemző, hogy a felhalmozott vagy felhalmozott tőkét nem újra befektetik, hanem felhasználják.

Friedrich Engels is talált kemény szavakat az élőködő arisztokrácia csoportjára, hasonlóan azokhoz, amelyeket Jeremy Bentham használt a pazarló arisztokráciával szemben. Bentham lényegében azzal vádolja, hogy egy olyan csoportot azonosít, amely nem gazdaságosan gondolkodik és parazita módon viselkedik a társadalmi termeléssel szemben. *Az erőszak szerepe a történelemben* című röpiratában (1887/88) Engels valójában kevésbé a burzsoáziaira, mint inkább a régi arisztokráciára utal, amelyet kifejezetten⁶¹⁰ "silány, parazita arisztokráciának" minősít, ahogyan a porosz junkertum alsó rétegét is "arisztokratikus lumpenproletariátusnak"⁶¹¹ nevezi, amely "adósságsinálásból, kétes szerencsejátékokból, tolakodásból, koldulásból és politikai kémkedésből él".

Bentham és Marx számára a vagyon elhanyagolása inkább a régi arisztokrácia jelensége, tehát a múlté. Ahogyan az állandó munkanélküliséggel jellemezhető, szokásosan deviáns koldusok esetében, Bentham, Marx és Engels a gazdagság e régi, élőködő formájának erkölcsi hanyatlást tulajdonít, amelyet végső soron a munkaerő hiánya okoz. A működő tőkével párhuzamosan létező, nem dolgozó - és ezért elsősorban fogyasztó - renitensek osztályának lehetőségével sem Bentham, sem Marx nem számolt. A fogyasztó rentiers csoportjára nézve a vagyon elhanyagolásának diagnózisa, amelyet Bentham és Marx a régi arisztokráciának tulajdonított, valószínűleg ma is érvényes.

Milyen következtetéseket lehet most levonni az átfogó kérdéssel kapcsolatban, a Bentham és Marx körülöttük zajló történelmi demokratizálódás folyamatának Bentham és Marx által képviselt perspektívájával kapcsolatban? Megállapítható, hogy Bentham, amint azt a pauperizmusról szóló írásai is mutatják, a demokratizálódást az állandó reintegráción keresztül kívánja elérni. Akik kiestek, azoknak egy olyan

610 MEGA² I/31, P. 96.

611 MEGA² I/31, P. 105.

A második, tervgazdasági szférát fel kell szívni és helyre kell állítani, hogy végre ismét a szabad és önállóan felelős gazdasági polgárok polgári társadalmába engedjük őket. Karl Marx ezzel szemben az elszegényedett ipari tartalékhadseregben látja a "kapitalista felhalmozás hajtókarját"⁶¹², de ezzel a felhalmozással kapcsolatban látja a társadalom agresszióellenes polarizációját is: A gazdagság kevesek kezében összpontosul, miközben a szegénység és a bizonytalanság széles körben elterjedt.⁶¹³ Marx feltételezi, hogy a proletariátus növekvő osztálya előbb-utóbb aláassa a polgári társadalmat és annak államát az igazi demokrácia nevében.

4.5 A GYARMATOSÍTÁSRÓL

Bentham és Marx számára a gyarmatosítás politikai-gazdasági elméleteik bemutatásának szemléletes hivatkozási alapjává vált. Míg Marx a világ eseményeinek újságíró megfigyelőjeként nemcsak az indiai, hanem az írországi és a kínai eseményekre is figyelt, addig Bentham különösen a francia és a spanyol gyarmatok megkérdőjelezhető hasznának helyzetével foglalkozott. Ebben az összefüggésben az Egyesült Államok még fiatal függetlensége Angliától példaként szolgált számára, amennyiben az egyre inkább a két nemzet kölcsönös előnyére fejlődött. A következőkben mindkét nemzet gyarmatosításának elemzését ismertetjük.

Jürgen Osterhammel és Jan Jansen a brit Indiát egyfajta "uralmi gyarmatként" határozzák meg. Az uralmi gyarmatok ideális típusa a gazdasági kizsákmányolás és a birodalmi terjeszkedés célját szolgálja. Gyakran előfordul, hogy a területhez nem kötött befolyás hosszabb szakaszai után a kérdéses területet később katonailag biztosítják. A tényleges gyarmatosítás mennyiségileg kicsi marad, miközben az anyaország autokratikus vezetése erős bürokráciát épít ki a gyarmaton.⁶¹⁴ Osterhammel és Jansen a 19. századi gyarmati gondolkodás három alapvető elemét sorolja fel. Ezek a következők

"a kibékíthetetlen idegenség eszméje, a hit a magasabb szentesítésekben való

612 MEGA² II/6, P. 576.

613 MEGA² II/6, P. 588.

614 Vö. Osterhammel, Jürgen; Jansen, Jan C.: Kolonializmus. Történet, formák, következmények. C.H. Beck, München 1995, 14-17. o.

A gyarmatosítás és a tisztító közigazgatás utópiája"⁶¹⁵. Tendenciájában Bentham és Marx is a gyarmatosítás ellenzője volt, ugyanakkor nem teljesen mentes a gyarmati gondolkodástól, ahogyan azt Osterhammel és Jansen felvázolta. Marx például, miközben a nemzeti karaktereket természetesnek vette, ⁶¹⁶hitt az egyenlőség axiómáján alapuló, határokon átívelő politikai mozgalom reális lehetőségében. Implicit módon osztotta a "gyarmatosítás magasabb rendű megszentelésébe" vetett hitet is, amely számára kétségtelenül erőszakos is volt, és amely egy globális társadalmi forradalom alapjait is megteremtette. A brit kolonializmusnak tehát fontos történelmi-teleológiai szerepet tulajdonítanak, vagy inkább Marx ambivalensnek nevezi. Ez az ambivalencia világosan kifejeződik az 1848-as kiáltványban:

"A burzsoázia a termelési eszközök gyors fejlődésével, a végtelenül megkönnyített kommunikációval minden nemzetet, még a legbarbárabbakat is, a civilizációba rántja. Áruinak olcsó árai a nehéztüzérség, amellyel minden kínai falat földbe lő, amellyel a barbárok legmakacsabb idegengyűlöletét is megadásra kényszeríti."⁶¹⁷

Bentham hitt minden ember tényleges egyenlőségében, akiket kizárólag a körülményeik alakítanak másként. Ez az alapja azonban annak a feltételezésének is, hogy megfelelő bürokratikus szervezéssel, vagy egy ügyesen megtervezett politikai ösztönző architektúra segítségével a világ minden pontján a lehető legtöbb ember boldogsága jegyében működhet. Ebben a tekintetben politikai gondolkodása osztja a A gyarmati gondolkodás "tisztító közigazgatás utópiája".

Londoni száműzetése alatt Marx 1852 és 1861 között a neves *New-York Daily Tribune* újságírójaként dolgozott. Ebben a szerepkörben a világpiac bővülésével járó politikai és olykor erőszakos konfliktusokat tanulmányozta. Politikai kommentátorként többek között a gyarmatosítás történetébe is belemerült. Az alkalom különösen az angol *Kelet-indiai Társaság* alapszabályainak megújításáról szóló parlamenti vita volt az évben 1853.⁶¹⁸ Brit Birodalom szívében, itt találta-

615 Ibid., p. 112.

616 Vö. Herres, Jürgen: Marx und Engels über Irland. Áttekintés. Artikel, Briefe, Manuskripte und Schriften, in: Marx-Engels-Jahrbuch Akademie2011, Verlag, Berlin 2012, p. 27.

617 MEW S4., 466.

618 Vö. Avineri, Shlomo: Karl Marx on Colonialism and Modernization, Anchor Books, New York pp. 1969,7.

a parlamenti jelentésekből, gyarmati szakértői véleményekből, hajóval érkező helyzetjelentésekből és az első történetírásokból álló átfogó irodalmi bázisra. Egy egész cikksorozat, amelyet később a *New York Daily Tribune* is kinyomtatott, bemutatja, hogyan példázza Marx politikai-gazdasági elméletét India és Kína példáján.

Marx a gyarmatosítást olyan folyamatnak tekintette, amely olyan monopolstruktúrákon keresztül fejlődött ki, mint az angol *Kelet-indiai Társaság*, és az egységes világpiac létrehozását szolgálta. A 16. században kezdődő folyamat mozgatórugóját az egyéni vállalkozói és kereskedelmi tőkében látta, amely az "ázsiai termékek" vagy az "amerikai kincsek" kialakulásának lendületét adta.⁶¹⁹ Ezt a benyomást a gyarmatosítással kapcsolatos legújabb kutatások is megerősítik, például Wolfgang Reinhard *Die Unterwerfung der Welt* című átfogó monográfiájában. *Az európai terjeszkedés globális története 1415-2015* :

"Az első erőszakos emberek, vikingek, olasz kereskedők, kereszties lovagok, portugál felfedezők, spanyol hódítók és angol tengeri hősök a kalandorok azon típusához tartoztak, amely már az *Odüsszeiában* is megjelenik. Tengerészként ezek az emberek az alkalomtól függően kereskedők, rablók, rabszolgakereskedők, felfedezők és hódítók voltak. Ők, és nem a származási országuk uralkodói kezdték meg a terjeszkedést. A gyarmati korszak kezdetén ez kevésbé a politikai hatóságok kezdeményezése volt, mint inkább az érdekelt egyének együttműködő önszerveződése, egészen a 17. századi nagy kereskedelmi társaságokig terjedő hálózatokban. A királyok és hercegek számára jövedelmező volt az ilyen ügyletekben való részvétel, vagy legitimációként használták őket, vagy a fejlődés feletti ellenőrzést akarták biztosítani. Még a 19-20. században is gyakran a helyszínen lévő emberek, felfedezők, kereskedők, misszionáriusok, katonák és kalandorok kezdeményezték a terjeszkedést, akik tudták, hogyan vonják be a politikát a vállalkozásukba".⁶²⁰

Röviden, Marx a következőképpen értékelte a brit gyarmatosítást: Az európai nemzetek ebből eredő versenye olyan világpiacot hozott létre, amely Indiát és Kínát is magába foglalta, ami viszont a feudális termelési mód kapitalista termelési móddá való átalakulásának alapját képezte.⁶²¹ Ennek során a későbbi ipari tőke a termelését azzal a céllal mérte, hogy

619 MEGA² II/15, P. 325.

620 Reinhard, Wolfgang: *Die Unterwerfung der Welt: Globalgeschichte der europäischen Expansion 1415-2015*, C.H. Beck, München p. 2016,19.

621 Vö. MEGA² II/15, 325. o.

ez a világpiac. A gyarmatok nyersanyagait így Anglia belföldjén magasabb minőségű termékekké dolgozták fel, míg a gyarmatok szolgáltatták az ezekhez szükséges nyersanyagokat. Ugyanakkor a gyarmatokat különböző módokon arra kényszerítették, hogy angol termékeket is fogyasszanak. Kína esetében például "az angol ágyúk kényszerítették Kínára az általunk ópiumnak nevezett kábítószeret"⁶²². A kínaiakat az ópiumtól tették függővé, hogy az Indiában termelt kábítószer Kínában értékesítsék, és a bevételből kínai teát vásároljanak, amely addigra már a brit életmód részévé vált. Marx szerint ez a gyarmati összefonódás növelte a kereskedelmi tőke haszonkulcsát - az ottani kényszermunkarendszereknek is köszönhetően. Marx szerint e folyamat egyik következménye a gyarmatosított területek hagyományos társadalmi rendjének felbomlása volt: "A brit fegyverek előtt a mandzsu dinasztia tekintélye darabokra hullott; az égi birodalom romolthatatlanságába vetett babonás bizalom összeomlott".⁶²³ Így a Brit Birodalom a *Kelet-indiai Társaságon* keresztül, szinte teljes mértékben területi ellenőrzés nélkül, olyan forradalmi hatásokat váltott ki, amelyek szétzúzták a régi Kínát.⁶²⁴ Ugyanakkor Marx a kínai birodalom mély válságát társadalmi forradalmi értelemben vett lehetőségként is értelmezte. 1850-ben még abból indult ki, hogy egy polgári vagy akár szocialista forradalomnak nem feltétlenül egy magasan iparosodott országban kell először bekövetkeznie:

"Amikor Gützlaff⁶²⁵ úr 20 év távollét után visszatért a civilizált emberekhez és az európaiakhoz, hallotta, hogy szocializmusról beszélnek, és megkérdezte, hogy mi az? Amikor ezt elmagyarázták neki, elborzadva kiáltott fel: "Tehát sehol sem menekülhetek meg ettől a káros tanítástól? Ugyanezt prédikálják már egy ideje sokan a kínai csőselékből! A kínai szocializmus természetesen úgy viszonyulhat az európai szocializmushoz, mint a kínai filozófia a hegeli filozófiához. De mindig örömteli tény, hogy a világ legrégebb és legingathatatlanabb birodalmát nyolc év alatt az angol burzsoák kalikóbálái egy olyan társadalmi felfordulás előestéjére juttatták, amelynek mindenképpen a legjelentősebb következményekkel kell járnia a civilizációra nézve. Amikor európai reakcióink, Ázsián át tartó közelgő menekülésük során, végül megérkeznek a kínai falhoz, a kapukhoz, amelyek az ősi reakció és az ősi reakció erődjéhez vezetnek.

622 Vö. MEW 9, p. 96.

623 Vö. MEW 9, p. 96.

624 Vö. MEW 12, p. 552.

625 Karl Friedrich August Gützlaff (1803-1853) német misszionárius volt, aki a Halle an der Saale-i Francke-alapítványok pi-etisztikáján tanult, és Szingapúrban, Koreában és Kínában dolgozott.

Konzervativizmus, ki tudja, ha nem olvassák el a címlapot rajta: "République chi-zaj. Liberté, Egalité, Fraternité".⁶²⁶

India esetében, amelyre Kínához hasonlóan a britek kényszerítették rá a szabadkereskedelmet, Marx a hagyományos falusi önellátó gazdaság összeomlását diagnosztizálta, amely a "kézi szövés, a kézi fonás és a kézzel működtetett mezőgazdaság sajátos kombinációjából" állt, és amely éppen a legnagyobb "társadalmi forradalmat [...] jelentette, amelyet Ázsia valaha is látott".⁶²⁷

A Brit uralom Indiában 1853-tól kezdve Marx egyik első cikke a gyarmatosítás témájában. Mintha csak az önmegértés érdekében tárgyalja először a Nyugat gazdaságtörténetét Ázsiával szemben. Ez utóbbit az úgynevezett "ázsiai termelési mód" alakította ki, aminek politikai következményei is voltak. Az olyan keleti országokban, mint Egyiptom, India, Mezopotámia és Perzsia, ahol a nagy kiterjedésű szántóföldek hagyományos öntözését Marx szerint csak nagy társadalmi ráfordítással lehetett megvalósítani, szükség volt a politikai hatalom által vezetett központi közigazgatásra.⁶²⁸ Bár a "keleti despotizmus" e modelljében a közösség valójában a föld tulajdonosaként működött, és fogyasztotta a közös munka gyümölcsét, a despota a külvilág számára a földek tulajdonosaként jelent meg.⁶²⁹ Az egyéneket tehát formálisan nem tekintették tulajdonosoknak, hanem egy nem-individualista (és ezért Marx számára nem szabad) társadalmi rend egyszerű részhalmazainak.⁶³⁰ Marx számára az "ázsiai termelési mód" és a vele együtt járó központosított állam erős ellentétet képezett az európai feudális hagyománnyal, amelyből a kapitalizmus és a polgári individualizmus nőtt ki. Szerinte a világ világpiaccá válása ezeknek az ellentéteknek az erőszakos eltörlését hozta magával. Ennek a hegeli ihletésű értelmezési főlíának a háttérben próbálja leírni ezt a feloldódási folyamatot a maga különböző mozzanataiban.

626 MEGA² I/10, PP. 219-220.

627 MEW S9., 123.

628 Vö. MEW 129. o.9,

629 Vö. MEGA² II/1.2, p. 380.

630 Marx' koncepcióját Karl August Wittfogel vette át *Keleti despotizmus* című művében. *A Total Power összehasonlító tanulmánya* (1957). Ma ez a megközelítés elavultnak számít. Bár léteztek megfelelő agrártársadalmak és öntözőrendszerek, az ennek tulajdonított politikai központi hatalom csak később alakult ki. Wittfogel, Karl August: *Keleti despotizmus. A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, London (és mások). 1957.

A brit uralom jövőbeli eredményei Angliában 1853-ban. Ott a brit gyarmatosítást Indiában dialektikus sémába helyezi, amely ezáltal - normatív szemlélet tekintetében - ambivalenciát is nyer:

"Minden intézkedés, amelyre az angol burzsoázia kényszerülhet, sem a szabadságot nem fogja elhozni a néptömegek számára, sem a társadalmi helyzetüket nem fogja lényegesen javítani, mert az egyik éppúgy, mint a másik, nemcsak a termelőerők fejlődésétől függ, hanem attól is, hogy maga a nép vegye birtokba azokat. Mindenesetre a burzsoázia mindkettőhöz megteremti az anyagi feltételeket. A burzsoázia valaha is elért ennél többet? Elért-e valaha is haladást anélkül, hogy az egyéneket és egész népeket véren és mocsokon, nyomorúságon és megaláztatáson keresztül vonszolta volna? [...] A burzsoá ipar és a burzsoá kereskedelem ugyanúgy megteremti egy új világ anyagi feltételeit, ahogyan a geológiai forradalmak megteremtették a föld felszínét. Csak akkor, ha egy nagy társadalmi forradalom uralja a polgári korszak eredményeit, a világpiacon és a modern termelőerőket, és aláveti azokat a legfejlettebb népek közös irányításának, csak akkor fog az emberi fejlődés megszűnni hasonlítani arra az ocsmány pogány bálványra, amely csak a megöltek koponyájából issza a nektárt."⁶³¹

Marx szerint a burzsoázia teremti meg a termelőerők fejlődésének és a társadalmi helyzet javulásának anyagi feltételeit.⁶³² Indiában ez az infrastruktúra kiépítésében is megmutatkozik. Az újonnan kiépített vasúthálózat azonban nemcsak a kereskedelmi akadályokat, hanem a falvak elszigeteltségét is leküzdötte. Míg 1800 körül a protekcionista politika miatt egyre kevesebb indiai termék jutott el Angliába, 1813-tól (amikor a *Kelet-indiai Társaság* monopóliumát megszüntették) az angol textiláruk egész Indiát elárasztották.⁶³³ Így a hagyományos falusi struktúrák összeomlottak, akárcsak az indiai gyapotipar.⁶³⁴ Marx ezt a pusztítási folyamatot is pozitívnak látja.

"Bármennyire is visszataszító lehet az emberi érzékenység számára, hogy hatékony, patriarchális és ártalmatlan társadalmi szervezetek miriádjait bomlasztják fel és bontják szét egységeikre, a szenvedés tengerébe dobják őket, ahogyan egyúttal meg is bomlasztják őket" - mondta.

631 MEW 9, 224-226. O.

632 MEW 9, P. 224.

633 MEW 9, P. 154.

634 Vö. MEW p. 9,130.

Miközben e közösségek egyes tagjai elveszítik régi kulturális formáikat és örökölt léteszközeiket, nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az idilli faluközösségek, bármilyen ártalmatlannak tűnjenek is, mindig is a keleti despotizmus szilárd alapját képezték, hogy az emberi szellemet az elképzelhető legszűkebb látóterébe szorították, a babona engedelmes eszközévé, a hagyományos szabályok engedelmes rabszolgájává tették, és megfosztották minden nagyságától és történelmi energiájától. Nem szabad megfélelkezünk arról a barbár önzésről, amely egy nyomorúságos földdarabhoz ragaszkodva, nyugodtan nézte végig egész birodalmak bukását, kimondhatatlan kegyetlenségek elkövetését, nagy városok lakóinak lemészárlását, anélkül, hogy a természeti eseményeknél többet gondolt volna rá, tehetetlenül, zsákmányként kiszolgáltatva minden támadónak, aki csak rájuk merészelt nézni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a lealacsonyító, stagnáló vegetáció, ez a passzív életmód a másik oldalon kiegészült a vad, céltalan, féktelen pusztító erők megidézésével, sőt a hindusztánban még a gyilkosságból is vallási rítust csináltak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ezeket a kis közösségeket kasztkülönbségek és rabszolgaság szennyezte be, hogy az embert a külső körülmények igája alá kényszerítették ahelyett, hogy az embert a körülmények urává emelték volna, hogy a társadalom természetesen fejlődő állapotát megváltoztathatatlan na- turális sorssá változtatták, Ennek degeneráltságát fejezte ki az a tény, hogy az ember, a természet ura, áhitattal hajolt meg Hanumán, a majom és Szabbala, a tehén előtt.⁶³⁵

Shlomo Avineri⁶³⁶ szerint Marx felfogása a gyarmatosításról a következőképpen foglalható össze: Ahogy az iparosodás borzalma dialektikusan szükséges volt a kommunizmus győzelméhez, úgy a gyarmatosítás borzalma is dialektikusan szükséges volt a proletariátus eljövendő világforradalmához, mivel nélküle az ázsiai és afrikai országok nem lennének képesek legyőzni elmaradottságukat.⁶³⁷ Marx szerint India a brit gyarmatosítás következményei miatt társadalmi forradalmat élt át, akárcsak Kína.⁶³⁸ Az indiai forradalom egy jövőbeli globális politikai forradalom alapját képezheti. Ennek lehetősége és lehetséges kimenetele azonban mindaddig homályos maradt, amíg Anglia történelme nem volt

635 MEW 132-133. O9,.

636 E megközelítés kritikáját lásd: Turner, Bryan: Karl Marx and Oriental Coloniza- tion, in: Journal of Palastine Studies, 19776,3., évfolyam, 169-177. o., 169-177. o.

637 Vö. Avineri, Shlomo: Karl Marx on Colonialism and Modernization, Anchor Books, New York pp. 1969,7.

638 MEW S9,. 132.

már eldőlt. Elképzelhető volt, hogy az indiaiaknak a jövőben hasznára válik a brit proletariátus forradalma, ahogyan Marx számára is elképzelhetőnek tűnt a független emancipáció.⁶³⁹

Marx számára a jövőbeli indiai emancipáció "sine qua nonja" a britek által kiképzett indiai hadsereg volt, amely többre volt képes, mint India védelmére az esetleges betolakodóktól.⁶⁴⁰ Marx történelmi-teleológiai szempontból úgy fogalmaz, hogy Angliának "kettős küldetést" kellett teljesítenie Indiában: "egy romboló és egy megújító küldetést - a régi ázsiai társadalmi rend lerombolását és a nyugati társadalmi rend anyagi alapjainak megeremtését Ázsiában"⁶⁴¹. Marx másutt hozzáteszi: "[S]emilyen bűnököt is követett el Anglia, a történelem öntudatlan eszköze volt."⁶⁴²

Marx' értékelése a brit gyarmatosításról egy másik szempontból is ambivalens. A 19. század közepén számos változás zajlott Indiában; a britek által alkalmazott "oszd meg és uralkodj" régi elve kezdett elavulttá válni.⁶⁴³ A *Sepoy-felkelés*⁶⁴⁴ (más néven *indiai zendülés*) után az évben a brit kormány az India kormányáról 1858szóló törvénnyel átvette 1857 India igazgatását, amelyet korábban a *Kelet-indiai Társaság* végzett. Ez egyben a *Társaság* közvetett uralmát közvetlen és nyílt uralommal váltotta fel. Marx ebben az intézkedésben az ipari kapitalizmus globális elterjedésének fontos építőkövét látta.⁶⁴⁵ Ezzel azt feltételezte, hogy nem az angol nép egésze részesült a gyarmatosítás előnyeiből, hanem csak egy szűk réteg, akik a gyarmatosításban éltek.

639 Vö. MEW 224-225. oldal.9,

640 MEW 9, P. 221.

641 MEW 9, P. 221.

642 MEW 9, P. 133.

643 Marx tovább magyarázza: "A római divide et impera, 'oszd meg és uralkodj' volt az az alapszabály, amelynek segítségével Nagy-Britanniának mintegy százötven éven át sikerült fenntartania hatalmát indiai birodalma felett. A különböző népek, törzsek, kasztok, hitvallások és uralmak közötti ellenségeskedés, amelyek összessége alkotja az Indiának nevezett földrajzi egységet, mindig is a brit uralom létének alapja maradt. A későbbi időkben azonban ennek a szabálynak a feltételei megváltoztak." MEW P12., 231.

644 Sepoy = katona (perzsa)

645 Vö. Cain, P.J.; Hopkins, A.G.: *British Imperialism: 1688-2000*, Longman, London (et al.) 2002, pp. 301.

India, a *Kelet-indiai Társaság* tisztviselői, később pedig azok, akik a jól fizetett indiai polgári közigazgatásban dolgoztak. Az indiai kormányzás brit korona általi átvétele Marx számára tehát nemcsak az indiaiak kizsákmányolását jelentette, hanem az angol polgárok közvetett kizsákmányolását is, akik adóik révén hosszú távon viselték a brit birodalom költségeit.⁶⁴⁶

Szükségessé vált a magasabb adóztatás is, mivel Anglia államadósságát nehéz volt tovább növelni. A napóleoni háborúk idején (1792-1815) a brit államadósság elérte a bruttó nemzeti termék két és félszeresét. A 19. század folyamán azonban az államadósság folyamatosan csökkent, és a bruttó nemzeti termék kevesebb mint 30 százalékát tette ki.⁶⁴⁷ A háború megnyerése után kezdetben csökkentették a kiadásokat. Különösen a hadseregére és a haditengerészetre fordított kiadásokat csökkentették többszörösére 1815 és 1820 között. Míg 1815-ben a hadsereg még 49,6 millió font sterlingbe került a brit államnak (haditengerészet: 22,8), addig 1820-ban ez a kiadás 10,3 millió font sterlingre korlátozódott (haditengerészet: 6,4), és a következő években ezen a szinten stabilizálódott.⁶⁴⁸ Mivel azonban a 19. században az egyre inkább folytatott szabadkereskedelmi politika miatt a vámokból származó bevételek is stagnáltak, a kormány 1842-ben újra bevezette az 1815-ben eltörölt jövedelemadót.⁶⁴⁹ Az államadósság csökkentése is sikeres volt a virágzó ipar adóztatásából származó többletbevételnek köszönhetően.⁶⁵⁰ Különösen a textilipar, a vas- és acélipar, a gépgyártás, a hajózási társaságok és a pénzügyi szektor profitált a külkereskedelem 19. század közepi liberalizációjából, míg a mezőgazdaság, a gyapjúipar és a *Kelet-indiai Társaság* a vesztesek közé tartozott.⁶⁵¹

Az exportáló ipar sikere azonban sajátos feltételektől függött.
különösen a vevők stabil vásárlóereje. Marx megjegyzése szerint...

646 Vö. Avineri, Shlomo: *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, Anchor Books, New York, 18-19. o. Vö.1969,

647 Forrás: Online az alábbi URL-címen: www.ukpublicspending.co.uk (lekérdezve 2016.10.12-én).

648 Vö. Mitchell, B.R.: *British Historical Statistics*, Cambridge University Press, New York 1988, pp. 587.

649 Lásd: Mitchell, B.R.: *British Historical Statistics*, Cambridge University Press, New York p. f1988,582.

650 Menzel, Ulrich: *Die Ordnung der Welt. Imperium oder Hegemonie in der Hierarchie der Staatenwelt*, Suhrkamp, Berlin 2015, pp. 785-786.

651 *Ibid.*, p. 783.

az angol gyártók felismerték, hogy ha hosszú távon fenn akarják tartani az újonnan meghódított indiai értékesítési piacot, akkor az ottani vásárlóerőt is fenn kell tartaniuk. Ez csak az indiai ipar és infrastruktúra kiépítésével tűnt lehetségesnek, amit Marx most megjósolt:

"Eddig kéz a kézben jártak a plutokrácia érdekei, amely Indiát a tulajdonává tette, az oligarchia érdekei, amely seregeivel meghódította, és a mil- lokrácia érdekei, amely manufaktúráival elárasztotta. De minél inkább függővé váltak a brit iparosok az indiai piactól, annál inkább szükségét érezték, hogy új termelőerőket hozzanak létre Indiában, miután tönkretették az ottani bennszülött ipart. Hosszú távon nem lehet elárasztani egy országot a saját termékeinkkel, ha nem engedjük, hogy cserébe más termékeket adjon. [...] Az iparosok azt tapasztalták, hogy áruik vásárlóereje Indiában az elképzelhető legalacsonyabb szintre süllyedt [...]. Azt is tapasztalták, hogy az indiai tőkebefektetési kísérleteik során akadályokba és zaklatásokba ütköztek az indiai brit hatóságok részéről. Így vált India az egyfelől az ipari tőke, másfelől a plutokrácia és az oligarchia közötti harc csataterévé. A brit iparosok, akik tudatában vannak Angliában uralkodó befolyásuknak, most követelik ezeknek a velük szemben ellenséges hatalmaknak a megsemmisítését Indiában, az ottani teljes régi közigazgatási apparátus megsemmisítését és a Kelet-indiai Társaság végleges felszámolását [...]. 1784 óta India pénzügyi nehézségei egyre nagyobbak lettek. Az államadósság mára 50 millió font sterlingre rúg, a bevételi források folyamatosan csökkennek, a kiadások pedig ennek megfelelően növekednek. A kétes egyensúlyt az ópiumadóból származó bizonytalan bevétel biztosítja, amelyet most a megsemmisülés veszélye fenyeget, mivel a kínaiak elkezdtek a saját máktermesztésüket. A Burma elleni értelmetlen háború következtében várható kiadások tovább súlyosbítják és bonyolítják a helyzetet. "A dolgok jelenlegi állása szerint - mondja Dickinson úr - az Indiai Birodalom elvesztése Anglia tönkremenetelét jelentené - míg a megőrzésének szükségessége a saját pénzügyeinket fenyegeti a tönkremenéssel. Ezzel megmutattam, hogy 1783 óta először vált az indiánkérdés angol kérdéssé és kormányzati kérdéssé."⁶⁵²

Marx itt az India feletti brit uralmat "millokráciának" nevezi⁶⁵³, ami a gazdag malomtulajdonosok, vagyis a polgári ipari tőke uralmát jelenti, szemben a politikai elittel, a "plutokráciával" és az "oligarchiával". Míg a millokratáknak pusztán gazdasági érdeke volt.

652 MEW 155-159. O9,.

653 Vö. MEW 155. oldal9,; 222-223. oldal.

Marx számára az oligarchák és plutokraták szimbolikus is kötődtek Indiához, például mint tekintélyes földbirtokosok, de elsősorban az arisztokrácia és a plutokrácia India meghódításában és kifosztásában volt érdekelt.⁶⁵⁴ A millokrácia viszont felismerte, hogy érdeke, hogy Indiát gazdaságilag virágzó országgá alakítsa át, hogy továbbra is stabil vásárlóerővel rendelkező értékesítési piacként működhessen. Ennek egyik módja az országos vasúthálózat kiépítése volt.⁶⁵⁵ Csak így lehetett átmenetileg elkerülni a Marx által megjósolt profitráta csökkenését. Marx tézisé, miszerint az arisztokrácia és a polgárság közös érdekeltiséget alakított ki a gyarmati vállalkozásban, és ugyanakkor politikailag elég befolyásosak voltak ahhoz, hogy a kormányt is maguk mellé állítsák, ma Boyd Hilton történész is megerősíti, aki megállapítja, hogy ez a két csoport uralta a kor politikai életét, míg az állam háttérbe szorult: "Az 1780-as években a földbirtokos nemesség nagy része és a nagypolgárság között olyan munkakapcsolat jött létre, amely 1846-ig uralta a politikai életet, míg Pitt retorikája a közigazgatási reformok és megszorítások iránti törekvést indította el, amely fokozatosan meghódította a hivatalnokok gondolkodását, és hozzájárult a minimális állam megeremeléséhez."⁶⁵⁶ A kormányzati felelősségnek a brit *Kelet-indiai Társaságtól* a brit koronára való átruházásában 1858-ban, rövidebb az 1857-es indiai lázadás után Marx az ipari kapitalizmus terjedésének új szakaszát látta. Az arisztokrata elit, amely eddig a *Társaságon* keresztül szimbolikus érdemeket tudott magáénak tudni, most veszített a befolyásából. Ezzel szemben Marx szerint most az ipari érdekek frakciója érvényesült, amely végső soron India ipari fejlődését biztosította volna.⁶⁵⁷

Valójában, legalábbis a század 19. folyamán, ilyen fejlődés nem következett be. a legtöbbször. Még ha India gazdaságtörténeti fejlődése vitatott is marad a történészek között, némi történelmi távolsággal és a ma hozzáférhető forrással értékelhetők a marxi elemzések és előrejelzések a brit gyarmatosítás fejlődésére és India szerepére vonatkozóan. A történészek, P.J. Cain és A.G. Hopkins azt mutatják, hogy a régi arisztokrata elit, amely földet és szimbolikus tőkét várt Indiában.

654 Vö. MEW 222. o.9,

655 Vö. MEW 222. o.9,

656 Hilton, Boyd: *Örült, rossz és veszélyes emberek. Anglia 1783-1846*, The New Oxford History of England, Clarendon Press, Oxford, 30-31. o.2006,

657 Lásd még: Cain, P.J.; Hopkins, A.G.: *British Imperialism: 1688-2000*, Longman, London (et al.) pp2002., 276.

Az 1858-as indiai politikai felfordulás ellenére az indiai kormány befolyása nem csökkent.⁶⁵⁸ Ezt Wolfgang Reinhard is megerősíti, aki azt állítja, hogy a két évszázad közötti időszakban Végül a 17. és a 20. század a "City kereskedelmi és pénzügyi tőkéjének az arisztokráciával való szövetségét" azonosítja a gyors brit terjeszkedés és a kereskedelem politikai uralom általi védelmének fő mozgatórugójaként.⁶⁵⁹ Hermann Kulke és Dietmar Rothermund ezzel szemben rámutat arra, hogy a 20. A tizenkilencedik században a Marx által számos elvárással feltöltött indiai vasúthálózat ellenére India iparosodása alig érzékelhető jelenség volt.⁶⁶⁰ Csak 1900-ban emelkedett ismét folyamatosan a pamutszövetek termelése Indiában, köszönhetően a magas importvámoknak.⁶⁶¹

Marx számára a gyarmatosítás többféle ambivalenciát mutatott. Miközben erőszakkal létrehozta a globális világpiacot és lerombolt minden hagyományos struktúrát (amelyek kulturális értéke Marx számára megkérdőjelezhető), a gyarmatosítás megteremtette a politikai emancipáció anyagi feltételeit is.

Marx Indiáról szóló szövegei nem a demokráciáról, hanem az emancipációról szólnak. Írországot is megvizsgálta, amely szintén brit gyarmat volt. Engels *Az angol munkásosztályok állapota* (1845) című művében az íreket olcsó és népszerűtlen bevándorlóknak nevezte, akik nemcsak az angol munkások bérét nyomták le, hanem különösen kulturálatlannak is tartották őket. Engels nem osztotta ezeket az előítéleteket, hanem arra a tényleges társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségre utalt, amelyet az ír munkamigráció hozott magával. Marx és Engels még az 1840-es és 50-es években is abban reménykedett, hogy egy nyugati forradalom megoldja az Írországgal és Indiával kapcsolatos gyarmati kérdést.⁶⁶² Amikor ez a remény nem vált valóra, Marx az 1860-as években az ír függetlenségi mozgalomra, a független köztársaságot szorgalmazó és az ír kormány ellen 1867sikeretlen lázadást vezető "feniánokra" helyezte át reményeit.

658 Ibid., 277-281. o.

659 Vö. Reinhard, Wolfgang: *Die Unterwerfung der Welt: Globalgeschichte der europäischen Expansion 1415-2016*, C.H. Beck, München S. 2016,773.

660 Vö. Kulke, Hermann; Rothermund, Dietmar: *Die Geschichte Indiens. Von der Induskultur bis heute*, C.H. Beck, München 2010, S. 336.

661 Vö. Reinhard, Wolfgang: *Die Unterwerfung der Welt: Globalgeschichte der europäischen Expansion 1415-2015*, C.H. Beck, München S. 2016,801.

662 Lásd Chandra, Nirmal Kumar: *Marx Colonialism and the Market*, in: *Economic and Political Weekly*, 23. kötet, pp33., 1998,1378.

állni.⁶⁶³ Amire az íreknek szükségük van, mondta Marx 1867Engelsnek november 30-án kelt levelében, az a következő: "1. öngazgatás és függetlenség Angliától.

2. Agrárforradalom. Az angolok a világ legjobb akarata ellenére sem tudják ezt megtenni helyettük, de megadhatják nekik a törvényes eszközöket, hogy megteremtsek maguknak. 3. *Védővámok Angliával szemben.*"⁶⁶⁴

Marx és Engels számára Írország 1867-ben egy olyan határon átnyúló forradalom⁶⁶⁵ lehetséges kiindulópontjaként jelenik meg, amely a perifériáról a kapitalizmus központja (Anglia) felé haladna, ahelyett, hogy a központból a perifériára kerülne.⁶⁶⁶ 1870-ben Marx Sigfrid Meyerhez és August Vogthoz írt levelében (április 9.) kifejtette, hogy Írország az az elem, "amellyel az angol arisztokrácia fenntartja *uralmát* magában *Angliában*"⁶⁶⁷, mivel az angol bérlettöke akadálytalanul működhet, mivel befolyását ott állami erőszakkal biztosítja.⁶⁶⁸ Ha most, "holnap az angol hadsereget és a rendőrséget kivonják Írországból", akkor az ember

"azonnal egy agrárforradalom Írországban", amelynek során az angol arisztokrácia megdöntéséhez Írországban nem feltétlenül lenne szükség az arisztokrácia megdöntésére Angliában, de "a proletárforradalom előfeltétele Angliában teljesülne".⁶⁶⁹

A Tőke első kötete szintén 1867-ben jelent meg. Ebben Marx a gyarmatosítást csak enyhén ambivalensnek értékeli, ehelyett az európai hatalmak teljes mértékben elítélendő vállalkozásának minősíti, amely nem annyira civilizációt, mint inkább barbárságot hordoz a poggyászában. A gyarmati folyamat minden korábbi ambivalens értékelése, amely Marxnál még a globális szabadság felé vezető úton a hegeli történelmi folyamat nyomait mutatta, átadta helyét az általános kritika szkeptikussá vált módjának. A kolonializmussal szembeni növekvő szkepticizmust különösen jellemzi Kevin

663 Lásd erről: McConville, Seán: Engels and Fenianism: Reflections upon Alchemy, in: Marx-Engels-Jahrbuch 2011, Akademie Verlag, Berlin 2012, pp. 150-164; Anderson, Kevin B.: Marx at the Margins. On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies, Expanded Edition, The University of Chicago Press, Chicago & London 2006, pp. 115-153.

664 MEW S31., 400.

665 Vö. MEW 32, p. 669.

666 Lásd erről: Mares, Detlev: Der Lebel für eine Revolution in England. The Irish Question and the English Popular Radicals in the 1860s, in: Marx-Engels-Jahrbuch 2011, Akademie Verlag, Berlin pp2012., 165-182.

667 MEW S32., 668.

668 Vö. MEW 32, p. 668.

669 MEW S32., 668

B. Anderson részletesen. Anderson szerint Marx korai, viszonylag kritikátlan modernista szemlélete az 1840-es és 1850-es években az indiai (de az oroszországi) gyarmatosításról egyre inkább átadta helyét a belsőleg generált emancipációs lehetőségek iránti tiszteletnek.⁶⁷⁰ Marx támogatta az ír és a lengyel függetlenségi küzdelmeket is, de nem identitáspolitikai vagy etnopluralista szempontból, hanem abból a feltételezésből kiindulva, hogy a nemzeti függetlenségi törekvések konstruktív szerepet játszhatnak egy eljövendő nemzetközi forradalomban.⁶⁷¹

Marx először a *Tőkében jegyzi meg*, hogy az Adam Ferguson és Adam Smith utáni "manufaktúra-korszakot" a növekvő munkamegosztás jellemezte, ahogyan "a világpiacon és a gyarmati rendszer [...] terjeszkedése is általános létfeltételeinek perifériájához tartozik"⁶⁷². A bekerítés miatt földnélkülivé vált parasztok újra bért és kenyeret találtak, mivel a manufaktúrák a gyarmati piacok megnyitása miatt többet tudtak termelni, és ezért több munkásra is szükségük volt. A gyarmatosításnak ezt a következményét Marx eleinte még pozitívnak írja le, még akkor is, ha az ipar gépesítése az 1830-as években újabb elszegényedéshez vezetett.⁶⁷³

"Éppen az áruvá alakított emberi verejték és emberi vér olcsósága volt az, ami folyamatosan bővítette és naponta bővíti az értékesítési piacot, Anglia számára különösen a gyarmati piacot is, ahol még mindig az angol szokások és ízlés dominálnak. Végül egy elágazás következett be. A régi módszer alapja, a munkaanyag pusztán brutális kizsákmányolása, amelyet többé-kevésbé szisztematikus kialakított munkamegosztás kísért, már nem volt elegendő a növekvő piacnak és a kapitalisták még gyorsabban növekvő versenyének. Elérkezett a gépek órája."⁶⁷⁴

A kapitalizmus nem alakult ki Indiában vagy Kínában, ahol a 19. századig az angol ezüsttel kereskedtek teáért, selyemért és porcelánért.

670 Vö. Anderson, Kevin B.: *Marx at the Margins. On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies*, Expanded Edition, The University of Chicago Press, Chicago & London pp2016., 9-78.

671 Lásd Benner, Erica: *Really Existing Nationalisms: A Post-Communist View from Marx and Engels*, Clarendon Press, Oxford pp. 1995,195.

672 MEGA² II/6, 348-349. O.

673 Vö. MEGA² II/6, 414-417. o.

674 MEGA² II/6, P. 452.

és ezt a kulturális felsőbbrendűség jeleként értelmezte,⁶⁷⁵hanem Angliában, mert itt egybeestek a sajátos körülmények. Az olyan technológiák, mint a "fonógép" (1764) és a gőzgép itt már rendelkezésre álltak, miközben víz és szén formájában elegendő energia is rendelkezésre állt. Az indiai textíliákkal⁶⁷⁶ szembeni védővámok és behozatali tilalmak ideiglenes bevezetése után már a 19. század elején lehetővé vált, hogy az indiai textíliákat gépi úton előállított pamutszövetek kiszorítsák a világpiacon, bár az indiai munkaerőköltségek kezdetben sokkal alacsonyabbak voltak. De ez volt az egyik oka annak is, hogy India nem tudta gépesíteni iparát.⁶⁷⁷ Az indiai pamutból készült angol ruházati cikkek már nemcsak Angliát, hanem Amerikát és Indiát is ellátták,⁶⁷⁸amelynek a hazai szövőszékekre épülő textilipara már nem tudott versenyezni. Az egykor a textilgyártás által meggazdagodott városok, mint például Dhaka, a mai Banglades fővárosa, hirtelen elszegényedtek, és népességük nagymértékű csökkenését tapasztalták. India a nyersanyag-exportőr szerepére szorult vissza, míg Anglia a termelő ipari ország jövedelmező szerepét vette át.⁶⁷⁹ Az angol munkások azonban csak akkor profitáltak ebből a fejlődésből, amikor 1880 körül a reálbérek is fejlődtek, ami viszont növelte a belföldi keresletet.⁶⁸⁰

A gyarmati rendszert Marx az első kötet utolsó fejezetében írja le. *a tőke* mint az "eredeti felhalmozás" egy formája, amely a maga tényleges brutalitásában szöges ellentétben áll az európai hatalmak keresztény önképével és az ezzel járó missziós és civilizációs igénnyel:

675 Vö. Hermann, Ulrike: *Der Sieg des Kapitals: Wie der Reichtum in die Welt kam: The History of Growth, Money and Crises*, Westend Verlag, Frankfurt am Main 2013, p. 31.

676 Vö. Beckert, Sven: *King Cotton. A kapitalizmus globális története*, C.H. Beck, München 2014., 60.

677 Vö. Hermann, Ulrike: *Der Sieg des Kapitals: Wie der Reichtum in die Welt kam: A növekedés, a pénz és a válságok története*, Westend Verlag, Frankfurt am Main 2013, 43-46. o.

678 Vö. Beckert, Sven: *King Cotton. A kapitalizmus globális története*, C.H. Beck, München, 84-86. o.2014.,.

679 Vö. *ibid.*, p. 86.

680 Vö. Hermann, Ulrike: *Der Sieg des Kapitals: Wie der Reichtum in die Welt kam: The History of Growth, Money and Crises*, Westend Verlag, Frankfurt am Main 2013, p. 49.

"Az amerikai arany- és ezüstpöldek felfedezése, az őslakosok kiirtása, rabszolgasorba taszítása és eltemetése a bányákban, Kelet-India meghódítása és kifosztása, Afrika átalakítása a fekete bőrök kereskedelmi célú vadászatának zárttá tételére a kapitalista termelési korszak hajnalát jelzi. Ezek az idilli folyamatok az eredeti felhalmozás fő mozzanatai. Az európai nemzetek kereskedelmi háborúja követi ezt, amelynek színtere az egész világ. Ez Hollandia Spanyolországtól való elszakadásával kezdődik, gigantikus méreteket ölt Anglia jakobiták elleni háborújában, majd a Kína elleni ópiumháborúban folytatódik, és így tovább. Az eredeti felhalmozás különböző mozzanatai többé-kevésbé időrendi sorrendben Spanyolország, Portugália, Hollandia, Franciaország és Anglia között oszlanak meg. Angliában a 17. század végén ezeket szisztematikusán egyesítették a gyarmati rendszerben, az államadósság rendszerében, a modern adórendszerben és a védelmi rendszerben. Ezek a módszerek részben brutális erőszakon alapultak, akárcsak a gyarmati rendszer. Mindannyian azonban az államhatalmat, a társadalom koncentrált és szervezett erőszakát használták arra, hogy üvegházszerű módon elősegítsék a feudális termelési mód kapitalista termelési móddá való átalakulásának folyamatát, és lerövidítsék az átmeneteket. Az erőszak minden régi társadalom bábája, amely egy új társadalmat várandósan szül. Ez önmagában is egy gazdasági erő. A keresztény gyarmati rendszerről egy, a kereszténységre szakosodott ember, W. Howitt így vélekedik: "Az úgynevezett keresztény fajok barbárságai és aljas kegyetlenkedései a világ minden régiójában és minden nép ellen, amelyet leigázni tudtak, nem találnak párhuzamot a világtörténelem egyetlen korszakában sem, egyetlen fajnál sem, bármilyen vad és műveletlen, könyörtelen és szégyentelen legyen is az."⁶⁸¹

Szembetűnő, hogy Marx milyen hangsúlyt fektet a gyarmati rendszer, az államadósság, a modern adórendszer és a protekcionizmus közötti összefüggésre. Már az Indiáról szóló szövegekben Marx rámutatott arra, hogy az ottani gyarmati vállalkozás nem az angolok javára és az indiaiak kárára zajlott, hanem csak a földbirtokos arisztokrácia és a feltörekvő polgárság együttműködése hozott anyagi és szimbolikus hasznot India gyarmatosításából, míg a brit állam felelősségvállalása végül oda vezetett, hogy nemcsak az indiaiak, hanem az adófizető angolok is viselték a vállalkozás költségeit az angol elithálózatok javára. Az állam eladósodott a tőkében gazdag hitelezőknél, és kiadásait az általános adóztatással kompenzálta, hiszen (ahogyan azt a *Tőke* első kötetének harmadik, 1883-as kiadásában élesen leszögezik) "az államadósságnak az állami bevételek adják a támaszát"⁶⁸². És így összegez Marx:

681 MEGA² II/6, P. 674.

682 MEGA² II/8, P. 706.

"Az államhite, azaz az államadósság rendszere, amelynek eredetét már a középkorban felfedezzük Genova és Velence területén, a gyáripar időszakában egész Európát birtokba vette. A gyarmati rendszer a tengeri kereskedelemmel együtt melegágyként szolgált. [...] Az államadósság, vagyis az állam elidegenítése [...] rányomja bélyegét a kapitalista korszakra. Az úgynevezett nemzeti vagyon egyetlen része, amely valóban a modern népek közös tulajdonává válik, az - az államadósság."⁶⁸³

Tekintettel arra, hogy a demokrácia eszméje abból a felismerésből fakadt, hogy a társadalomnak szüksége van egy védelmi mechanizmusra a hitelezők destruktív részvételi érdekeivel szemben,⁶⁸⁴ a gyarmatosítás Bentham és Marx közös értelmezése, amely a gyarmatosítók és az adófizetők kárára a hitelező elit projektjeként értelmezi a gyarmatosítók és az adófizetők projektjét, közvetlenül kapcsolódik a demokrácia elméletéhez. Ilyen szempontból a gyarmatosítás a demokrácia akadályaként jelenik meg.

1867-ben Marx a korrupt (és később nyilvánosan megvádolt) Warren Hastings főkormányzó (1773-1785) és a nepotizmus rendszerének példáján keresztül botránkozta meg az angol *Kelet-indiai Társaság működését a Capitalban*. Marx számára Hastings nemcsak korrupt, hanem zsaroló és brutális magartása nem kivételes, hanem inkább a brit gyarmati rendszer tüneti ismétlődése volt.⁶⁸⁵ A gyarmatosítás szükségszerűen erőszakkal járt együtt, mivel az őslakosok önálló gazdaságát először is meg kellett semmisíteni ahhoz, hogy függő bémunkásokat hozzanak létre. Ahol ez a társadalmi réteg még nem volt előrelátható, ott a munkaerőt rabszolgasorozással biztosították, így Anglia jogot szerzett arra, hogy "1743-ig évente 4800 négyzet szállítson Spanyolországának"⁶⁸⁶. Az eredeti felhalmozás a munkaerő és a tőkésíthető értékek kisajátítása, ami a rabszolga-kereskedelem esetében rendkívül fontos lett az amerikai gyarmatok ipari fejlődése szempontjából. De a föld kisajátítása is erőszakos cselekedet volt, így például Észak-Amerika első telepesei vérdíjat tűztek ki az indiánok skalpjára. De a gyarmati rendszer határtalan erőszakossága őket sem hagyta érintetlenül. A gyarmati rendszer "bosszút állt az alulról felkavaró

683 MEGA² II/8, P. 705.

684 Vö. Meier, Christian: Die Entstehung des Politischen bei den Griechen, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1980.

685 Vö. MEGA² II/6, 674-676. o.

686 MEGA² II/6, P. 679.

A jámbor zarándok atyák leszármazottai paraszttá váltak. Angol ösztönzésre és fizetéssel tomahawkolták őket."⁶⁸⁷

A kapitalizmusnak szüksége van azokra a munkásokra, akiket megfosztottak a termelési eszközeiktől. Nem szabad, hogy lehetőségük legyen arra, hogy saját maguknak dolgozzanak. Különleges esetnek tűnik itt Észak-Amerika gyarmatosítása, ahol a gyarmatosítók többsége, miután visszaszorította az őslakosokat, elegendő földdel rendelkezett a megélhetéshez - és így a tőke nagyjából egyenlően oszlott meg. Ez a körülmény elgondolkodtató volt a Marx által idézett Edward Gibbon Wakefield⁶⁸⁸ gyarmatosítás-elméletíró számára, aki ebben az egyenlő elosztásban a gazdasági növekedés akadályát látta. Marx Wakefieldnek tulajdonítja azt a "nagy érdemet", hogy "a gyarmatokon felfedezte az igazságot az anyaország kapitalista viszonyairól"⁶⁸⁹. Wakefieldről ír:

"Először is, Wakefield a gyarmatokon felfedezte, hogy a pénz, az élelmiszer, a gépek és más termelőeszközök birtoklása nem teszi az embert kapitalistává, ha hiányzik a kiegészítő, a bérmunkás, a másik ember, aki kénytelen szabadon eladni magát. Felfedezte, hogy a tőke nem egy dolog, hanem egy személyek közötti társadalmi kapcsolat, amelyet a dolgok közvetítenek. [...] "Ha - mondja Wakefield - a tőkét egyenlő arányban osztanák szét a társadalom minden tagja között, senkinek sem lenne érdeke, hogy több tőkét halmozzon fel, mint amennyit saját kezével fel tudna használni. Bizonyos mértékig ez a helyzet az új amerikai gyarmatokon is, ahol a földtulajdon iránti szenvedély megakadályozza a bérmunkások osztályának létezését. Amíg a munkás felhalmozhat magának, márpedig felhalmozhat, addig a kapitalista felhalmozás és a kapitalista termelési mód lehetetlen, amíg ő a termelőeszközeinek tulajdonosa marad. Az ehhez nélkülözhetetlen bérmunkások osztálya hiányzik."⁶⁹⁰

A tőke egyenlő eloszlását Észak-Amerikában ezért Wakefield úgy nevezi. a nemzeti vagyon vagy a termelési eszközök "barbár szétszóródási rendszere". Ezért ellenintézkedésként a föld árának emelését javasolja, hogy legalább ideiglenesen biztosítsa a gyarmatosítók számára a bérmunkára való kényszerítést.

687 MEGA² II/6, P. 676.

688 Marxra hivatkozva: Wakefield, Edward Gibbon: England and America: A Comparison of the Social and Political State of Both Nations, R. Bentley, London 1833; valamint to: Wakefield, Edward Gibbon: A View of the Art of Colonization, John W. Parker, London. 1849.

689 MEGA² II/6, P. 684.

690 MEGA² II/6, 685-686. O.

póz. Marx, aki helyesnek találja Wakefield elemzését, de nem osztja politikai álláspontját, az Újvilágban felfedezett titokkal zárja:

"A kapitalista termelési és felhalmozási mód, és így a kapitalista magántulajdon is megköveteli a saját munkán alapuló magántulajdon megsemmisítését, azaz a munkás kisajátítását".⁶⁹¹

A huszonötödik fejezet, *A gyarmatosítás modern elmélete* címmel zárja a *Tőke* első kötetét. A gyarmatosítás a kapitalista társadalom Marx-féle elmélete szempontjából is kiemelkedő jelentőségű. Pontosabban, a modern kapitalizmus elképzelhetetlen a gyarmatosítás nélkül. Az amerikai aranytartalékok felfedezése megnövelte a textiliák iránti keresletet, ami viszont alapját képezte a bekerítési folyamatoknak, a földnélküliek pau- perizmusának, a "dupla szabad" bérmunkások osztályának kialakulásának, az angol textilipar növekedésének és a ko- lonális cukor- és gyapotgazdaság kialakulásának, valamint az ehhez szükséges rabszolga-kereskedelemnek. A gyapotfeldolgozó ipar gépesítése, amelyet az átmenetileg magas bérek és az alacsony energiaköltségek tettek szükségessé, volt az utolsó lépés Anglia világszertei dominanciája felé.

Egy kései levelében (1881. március 8.), amelyet az orosz forradalmár Wera Szaszulicsnak (1849-1918) írt, aki megkérdőjelezte Marx teleologikus történelmi folyamatának modelljét Oroszországgal kapcsolatban, relativizálja korai perspektíváját. Válaszában nagymértékben eltér korábbi történelemfilozófiai modelljétől, hangsúlyozva, hogy korábbi elemzései elsősorban a nyugat-európai fejleményeket tükrözik.⁶⁹² Sőt, Marx Sassulichnak adott válaszában a tipikus orosz faluközösséget, a "Mir"-t a sajátos orosz szocializmus lehetséges alapjaként értékeli. Azt a tényt, hogy a Sassulich megkeresésére adott e választ tartalmazó levelet a marxi hagyaték kezelése alatt az urbanizációt és a termelőerők fejlődését hangsúlyozó ortodox marxisták sokáig "elveszettnek" tekintették, Gereth Steadman Jones újabb példának tekinti arra, hogy a század20. államszocialista marxizmusa csak részben esik egybe az eredeti szerzővel.⁶⁹³

Szintén Kevin B. Anderson hangsúlyozza, hogy a kései Marx, tekintettel tanulmányaira Oroszország vagy akár Algéria, míg Marx számára a *Tőkében* leírt eredeti felhalmozás elsősorban a nyugat-európai történelem menetét foglalja össze, de nem az európai történelem menetét.

691 MEGA² II /6, P. 692.

692 MEW 242-243. O19,.

693 Vö. Steadman Jones, Gareth: Karl Marx: Greatness and Illusion, Allen Lane, London 2016, pp. 594-595.

mint előrejelzési modell más területek számára.⁶⁹⁴ A kései Marx 1857nemcsak az indiai ellenállási mozgalmakat figyelte együttérzéssel, hanem az is érdekelte, hogy a közösség kapitalizmus előtti közösségi formái hogyan fonódtak össze közvetlenül például az algériai antikolonialista ellenállási harccal.⁶⁹⁵ Anderson szerint az etnológiai szakirodalom kései terjedelmes kivonatai Marx differenciált szemléletéről tanúskodnak, ami megmentette őt a globálisan alkalmazható történetfilozófiai prognózisoktól.⁶⁹⁶ Néhány diszkriminatív megfogalmazás ellenére Marx is mentes volt a rasszizmustól, és az Egyesült Államokra hivatkozva olyan kritikus szemléletet alakított ki a faj, az etnikum, az osztály és a nacionalizmus kölcsönhatásáról, amely minden bizonnyal ma is megőrizheti aktualitását.⁶⁹⁷

Nem valószínű, hogy Marx az indiai helyzetről szóló beszámolóiban a "millokráciával" a *Kelet-indiai Társaság* két szereplőjére, James Millre és fiára, John Stuart Millre is célzott.⁶⁹⁸ De éppen ők voltak azok, akik a brit gyarmati rendszer szellemi avantgárdjához tartoztak. Köztudott, hogy James Mill nagyon szoros kapcsolatot tartott fenn Jeremy Benthammal, akinek

694 Vö. Anderson, Kevin B.: Marx at the Margins. On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies, Expanded Edition, The University of Chicago Press, Chicago & London, 236-245. o.2016.,, Chicago & London.

695 Vö. ibid. 238-242. o.

696 Vö. ibid., 197-236. o.

697 Mivel e fejezet szűkebb értelemben a gyarmatosításra és annak politikai és gazdasági dinamikájára összpontosít, ezt a fontos részproblémát nem lehetett mélyrehatóan tárgyalni. Anderson a következő utalásokkal indokolja részletesen Marx relevanciáját: "Az osztály, a faj, az etnicitás és a nacionalizmus kereszteződésének szintjén Marx elméleti következtetései közül sokan közvetlenebbül relevánsak számunkra ma. Az összes nagy ipari országban az etnikai megosztottság, amelyet gyakran a bevándorlás váltott ki, átalakította a munkásosztályokat. Itt azok az elvek, amelyek Marxnak a faj és az osztály kapcsolatáról szóló írásait a polgárháború korabeli Amerikában, a lengyel függetlenségi harcnak a szélesebb európai forradalomhoz, vagy az ír függetlenségi mozgalomnak a brit munkássághoz való viszonyáról alátámasztják, sokkal nyilvánvalóbb, hogy továbbra is relevánsak. Marx írásai e témákról segíthetnek kritizálni a rasszizmus és a börtönbe zárás mérgező keverékét az Egyesült Államokban, vagy elemezni az 1992-es Los Angeles-i felkelést, vagy megérteni a bevándorló fiatalok 2005-ös lázadását Párizs külvárosában. Marx elméleti perspektívájának erőssége ismét abban rejlik, hogy nem hajlandó ezeket a kérdéseket elválasztani a tökéletkritikától, ami egy olyan dolog, ami határeseti kontextust ad nekik, anélkül, hogy az etnikumot, a fajt vagy a nemzetiséget az osztályok közé sorolná." Ibid, p. 245.

698 James Millt Marx is történészként fogadta. Vö. MEW 150. o.9,

fia, John Stuart Mill később népszerűsítette az utilitarista filozófiát. Kérdéses tehát, hogy Millnek a *Kelet-indiai Társaságnál* végzett tevékenységét milyen mértékben hatották át a Bentham-féle elvek. Jennifer Pitts *A turn to Empire - The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France* (2005) című könyvében bemutatja, hogy James és John Stuart Mill nézetei a gyarmatosításról (különösen Indiáról) távol álltak Benthamétól, míg a régebbi értelmezések, például Eric Stokes *The English Utilitarians and India* (1959) című műve éppen ellenkezőleg, Benthamnek az India gyarmatosításával kapcsolatban tényleges szürke eminenciás státuszt tulajdonít.⁶⁹⁹

A Philip Schofield által 1995-ben szerkesztett *Colonies, Commerce, and Constitutional Law: Rid Yourselves of Ultramarina and other writings on Spain and Spanish America* című kötetben Bentham legfontosabb, a gyarmatosításról szóló írásait gyűjtötték össze.⁷⁰⁰ Bentham figyelmének középpontjában itt különösen Spanyolország és gyarmatai állnak. A kötetben szereplők közül három (*Rid Yourselves of Ultramarina; Emancipation Spanish; Summary of a Work Intituled Emancipate Your Colonies*) Bentham kézírataiból származó első publikáció, míg a negyedik, *Observations on the Restrictive and Prohibitory Commercial System* című esszé már korábban megjelent, és a szabad kereskedelem pozitív hatásai mellett szóló érvként olvasható (a gyarmatosítást szintén elutasító Adam Smith értelmében). Mind a négy szöveg 1820 és 1820 között íródott. Az itt összegyűjtött szövegek 1822. általános irányvonala a gyarmatoknak a kereskedelemre, de az alkotmányos demokráciákra gyakorolt káros hatásaira is rámutat. Önérvényesítésüket a gyarmatosítás aláássa.

Bentham itt gazdasági érvekkel érvel, amelyek szerint az alul-Bentham úgy értelmezte a gyarmati rendszert, mint a közigazgatás és a kormányzat hálózatát, amely kevesek számára teremtett posztokat és feladatokat.⁷⁰¹ Bentham a gyarmati rendszert olyan közigazgatási és kormányzati hálózatként értelmezi, amely olyan tisztségeket és feladatokat hoz létre, amelyek kevésbé fontosak, mint az "uralkodó keveseké".

699 Stokes, Eric: *The English Utilitarians and India*, Oxford University Press, Delhi (et al.) (1989/1959).

700 Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Colonies, Commerce, and Constitutional Law: Rid Yourselves of Ultramarina and Other Writings on Spain and Spanish America*, Clarendon Press, Oxford. 1995.

701 Vö. Bentham, Jeremy: *Rid Yourselves of Ultramarina*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Colonies, Commerce, and Constitutional Law: Rid Yourselves of Ultramarina and Other Writings on Spain and Spanish America*, Clarendon Press, Oxford pp1995., 31-53.

szükséges feladatokat, mint hogy olyan intézményeket hoznak létre, amelyekben kialakul az önfenntartás érdeke. Bentham itt azt a veszélyt látta, hogy az ebben ⁷⁰²részt vevő politikai, arisztokrata és egyházi elit hálózatai olyan rendszert hoznának létre, amely csak őket szolgálná a drága gyarmati közigazgatási hivatalok felállításával, ami az adófizetők rovására menne, aláásná az ⁷⁰³alkotmányos elveket, és a despotikus állapotok visszaállítására hajlana. Bentham tehát elsősorban gazdasági érvelését politikai kritikával egészítette ki, amely a képviselői demokrácia mellett érvelt.⁷⁰⁴

Az 1820-as évek elejéről származó szövegeknél tömörebb azonban Bentham jóval régebbi, ⁷⁰⁵1793-ból származó, a francia nemzetgyűléshez írt levele, amelynek címe: *"Szabadítsátok fel gyarmataitokat!"* Itt válik a legvilágosabbá a gyarmatosítással szembeni kritikus álláspontja, így érdemes közelebbről is megvizsgálni ezt a szöveget. Bentham érvelése mindig egyszerre gazdasági és demokratikus: *"Szabadítsátok fel a gyarmataitokat. Igazságosság, következetesség, bölcs előrelátás, takarékoság, becsület, nagylelkűség - mind ezt követeljük tőled."*⁷⁰⁶ Ezután részletesen elmagyarázza:

*"Az igazságossággal kezdem. Ez az első helyen áll a gondolkodásodban. [...] Te irtózol a zsarnokságtól. [...] Ön választja meg a saját kormányát, miért ne tehetnék ugyanezt más népek is? Komolyan azt tervezitek, hogy uraljátok a világot, és ezt szabadságnak nevezitek? Mi történt az emberi jogokkal? Csak nektek vannak jogaitok? Ó, polgártársaim, kettős mércével mérnek?"*⁷⁰⁷

Az elvhű Bentham különösen a franciák következetlen magatartását vette célba: *"Ismét a mi régi játékunkat játsszák: Európában demo-*

702 Vö. ibid., 31-53. o.

703 Vö. ibid., 76-113. o.

704 Vö. Schofield, Philip: Introduction, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Colonies, Commerce, and Constitutional Law: Rid Yourselves of Ultramarina and Other Writings on Spain and Spanish America*, Clarendon Press, Oxford p1995., xvi.

705 Bentham, Jeremy: *Szabadítsátok fel a kolóniákat!* Eingabe an den französischen Nationalkon- vent im Jahr 1793, in der Nutzlosigkeit und Nachteile aufgezeigt werden, die europäi- schen Staaten aus fernen Schutzgebieten erwachsen (1793/1830), in: Niesen, Peter (szerk.): *Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution*, Akademie Verlag, Berlin pp. 2013,201-223.

706 Ibid., p. 201.

707 Ibid., 201-202. o.

Amerikában arisztokraták. Hol lesz ennek vége? Ha nem akartok jó polgárok és jó franciák lenni, legyetek jó szomszédok és jó szövetségesek: - ha meghódítottátok Martinique-ot és Guadeloupe-ot, hódítsátok meg az Egyesült Államokat, és adjátok vissza Nagy-Britanniának."⁷⁰⁸ Elébe menve a felszabadítás melletti érvelésével szembeni lehetséges ellenvetéseknek, Bentham rámutatott a franciák valódi önértékére:

"Ó, de a gyarmataink évente annyi millió értékű árut termelnek; ezt tették egészen a közelmúltig, és ezt fogják tenni ismét, amint visszatér a béke; ha fel kellene adnunk a gyarmatainkat, mindezt elveszítenénk - Tiszta képzelgés! - A kolóniák bevételei a bevételei? Nem több, mint amennyire Nagy-Britannia bevételei az önöké. A telepéseknek nincs tulajdonuk? Ha a bevételek az övék, hogyan tartozhatnának önökhöz? [...] Ó, de az ő bevételeik jelentős része hozzánk folyik; ebből vásárolják a mi áruinkat; ez teszi ki kereskedelmünk jelentős részét - legalábbis mindezt elveszítenénk. Egy másik képzeletbeli - Kell-e uralkodni egy nép felett ahhoz, hogy eladhasd nekik az árutat? Nem adnak el árut Nagy-Britanniába? Ha egy telepes cukrot ad neked, akkor ingyen adja neked?"⁷⁰⁹

Bentham nemcsak a gyarmatosítás hívei által a gyarmatokkal folytatott kereskedelemben elérni kívánt monopóliumok hasznosságát kérdőjelezi meg, hanem az ilyen törekvéseket "szégyenletes" kísérletként ítéli el, amely ellentmond a polgári jogoknak, amelyeknek többek között a szabad vállalkozói tevékenységet kellene garantálniuk. A monopólium nem tenné érvénytelenné a piacgazdasági árképzést sem, mivel bár nemzeti monopólium lenne, a francia vevők kölcsönös aláínálásai továbbra is lehetségesek lennének.⁷¹⁰ Ráadásul a Nagy-Britanniával folytatott kereskedelmet is megadóztatják, így végső soron minden ország közvetve állami bevételt termel. Az ezekkel az országokkal folytatott kereskedelem teljesen mentes volt az adófizetők számára a gyarmati igazgatással és a gyarmatok katonai védelmével járó pénzügyi terhektől.⁷¹¹ Ráadásul Bentham értékelése szerint a gyarmati rendszer költségei még inkább megnövekednének, ha a gyarmatosítás passzív toleranciája hamarosan lejárna.⁷¹²

708 Ibid., p. 204.

709 Ibid., p. 207.

710 Vö. ibid., p. 209.

711 Vö. ibid., p. 213.

712 Vö. ibid., p. 214.

Bentham felismeri a francia gyarmatosításban rejlő önhittséget. Franciaország, bármennyire is erős erőforrásokkal rendelkezett, nem akarhatta uralni a kontinenst, és egyúttal a tengerek feletti uralmat is követelni (Angliával szemben).⁷¹³ Bentham ezt az önhittséget reálpolitikai szemlélettel ellenzi, a haditengerészet költségeit vizsgálva, amely szerint csak a haszontalan gyarmatok biztosítását szolgálta.⁷¹⁴ Egy angol szemszögéből érvel:

"Franciák, szeretjük azt hinni, hogy szabadságot akartok nekünk, külföldieknek, amikor láttuk, hogyan hoztátok azt a saját testvéreiteknek. [...] Ti, akik oly nagy megvetéssel néztek le a mi korrupciónkra, elítélteinkre, tökéletlen szabadságunkra, meddig fogtok még engedelmesen másolni egy olyan rendszert, amelyben a korrupció és az elítéltelek szövetkeznek, hogy véget vessenek a szabadságnak? - Egy szövetség a kormány és gyarmatai között, amelynek az anyaország az áldozata és a becsapottja?⁷¹⁵

Bentham szerint a haza végső soron a polgárokból áll. Az utóbbiakat becsapják, amennyiben az államadósság közvetítésével végső soron nekik kell viselniük a gyarmatosítás költségeit. A gyarmatok felszabadítása azonban nemcsak gazdasági számítás kérdése, hanem emberességi kérdés is, ahogyan azt az Emberi Jogok Francia Nyilatkozata is szorgalmazza. Bár valójában a természetes jogok koncepciójának jogi pozitivista ellenzője, Bentham érvelése itt az emberi jogokat használja fel. Appellatív kritikája a saját mércéjével méri a kritizáltakat, például amikor azt írja: "Engedjétek el a négereket, akkor nem lesz többé cukrotok, és nem lesz többé okotok megtartani ezeket a gyarmatokat; tartsátok meg a négereket, akkor lábbal tiporjátok az Emberi Jogok Nyilatkozatát, és kiforgatjátok annak elveit".⁷¹⁶ Ugyanakkor hangsúlyozza egy esetleges gyarmati emancipáció gazdasági aspektusát is, amely pozitív mellékhatások egész láncolatát hozná magával - még az angolok számára is:

"Amit jót tesztek, az nem korlátozódik rátok. Ez ránk is átragad; nem az önökkel szembeszálló kormányunkra gondolok, hanem azokra az emberekre, akiknek a barátságát a legjobban igyekeznek megszerezni - Nem, a világ nem ismer határokat, a hatalom, amellyel önök rendelkezhetnek felette, nem ismer határokat. A

713 Vö. ibid., p. 215.

714 Vö. ibid., p. 216.

715 Ibid., p. 218.

716 Ibid., p. 219.

Azzal, hogy felszabadítjátok a saját kolóniáitokat, felszabadíthatjátok a mieinket; azzal, hogy jó példát mutatsz, felnyithatod a szemünket, és arra kényszeríthetsz minket, hogy kövessünk benneteket. Az önök haditengerészetének csökkentésével csökkenthetik a miénket; a mi haditengerészetünk csökkentésével csökkenthetik az adóinkat; az adóink csökkentésével csökkenthetik a közhivatalok számát; a mi hivatalaink számának csökkentésével korlátozhatják a korrupció befolyását közöttünk. Így a gyarmataink felszabadításával megtisztíthatjátok parlamentjeinket, megtisztíthatjátok alkotmányunkat."⁷¹⁷

Bentham itt világossá teszi, hogy a kormány által támogatott katonai-gyarmati komplexum végső soron a baljós elitek projektje, akik a közpénzek és a munkahelyek kölcsönös biztosításából profitálnak. A legnagyobb létszámú előnyökkel szemben a polgároknak a gyarmatosítással járó adóterheket kell viselniük. Marx is így értelmezi a gyarmatosítást, amikor azt írja, hogy a gyarmatok költségei nem egyszerűen a gyarmatosítottakra hárulnak, hanem végső soron az angol adófizetőkre, akiknek a növekvő államadósságot kell viselniük.

Bentham nem habozott azt javasolni, hogy Franciaország kelet-indiai birtokait - mindenki javára - adják át Angliának, mivel az indiaiak kasztrendszerük miatt távol álltak a polgári felszabadulástól, ahogyan azt az Emberi Jogok Francia Nyilatkozata is előírányozta:

"Le lehetne-e fordítani az Emberi Jogok Nyilatkozatát *szanszkrit* nyelvre? A *bráhmanák*, *kshatriják*, *waishák*, *sundrák* és *haridzsák* szemmagasságban találkoznának. Ha nem, akkor néhányan nehezen tudják majd magukra hagyni őket. A pusztaság szükségesség miatt előfordulhat, hogy csak egy olyan tervre szorítkoznak, amelyet itt gyakorlatias tervnek neveznénk. Ha úgy döntenek, hogy gazdájuk kell, hogy legyen, akkor majd körülnéznek, hogy ki az a viszonylag legkevésbé rossz, aki a gondjukat viselheti; és mindazok alapján, amit hallottunk, kétkem, hogy találnának-e ártalmatlanabbat, mint a mi angol társaságunk."⁷¹⁸

Bentham itt egy liberális-paternalista álláspontot képvisel, amely ráadásul az angol *Kelet-Indiák* állítólagos civilizációs és civilizációs munkájára utal.

717 Ibid., p. 216.

718 Bentham, Jeremy: Szabadítsátok fel a kolóniákat! Eingabe an den französischen Nationalkon- vent im Jahr 1793, in der Nutzlosigkeit und Nachteile aufgezeigt werden, die europäi- schen Staaten aus fernen Schutzgebieten erwachsen (1793/1830), in: Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Akademie Ver- lag, Berlin pp. 2013,220.

Társaság, amely valójában kormányzó hatóságként működött Indiában. Ez azért figyelemre méltó, mert a brit India főkormányzója, Warren Hastings (1773-1842) ellen Edmund Burke és mások által szorgalmazott impeachment eljárás már évek óta zajlott, és kétségeket ébresztett Anglia erkölcsi megbízhatóságával kapcsolatban. Bentham támogatásáról biztosította a vádat.⁷¹⁹

Eric Stokes a Benthamnek ezt az, az állítólag elmaradott területek civilizálására törekvő oldalát hangsúlyozza azzal, hogy könyvét a következő Bentham-idézzel vezeti be: "Mill lesz az élő végrehajtó hatalom - én leszek India halott törvényhozója".⁷²⁰ Jennifer Pitts, aki Stokes olvasata ellenében ír, relativizálja Bentham e kijelentését, és rámutat a Bentham és James Mill közötti tényleges távolságra is:

"Ezeket a szavakat Stokes, Donald Winch, Uday Mehta és sokan mások idézik, hogy azt sugallják, hogy ez Bentham elmaradott népek civilizálására vonatkozó kedves reményét fejezi ki. Az eredeti, ritkán idézett részlet többi része azonban azt mutatja, hogy Bentham a rá jellemző iróniával mondta ezeket, és azzal a furcsa élvezettel, amellyel saját halálát és túlvilági életét szemlélte: [Bentham; G.R.] "Húsz évvel a halálom után despota leszek, aki Dapple-lal a kezemben ül a székemben, és a mostani kabátjaim egyikét viseli" (Dapple volt az a név, amelyet Bentham a sétapalcájának adott). Bentham a továbbiakban azt sugallta, hogy a köztük lévő intellektuális és politikai távolság sokkal nagyobb, mint ahogy Mill megértette: [Bentham; G.R.] „Politikai hitvallása kevésbé a sokak iránti szeretetből, mint inkább a kevesek iránti gyűlöletből fakad. Túlságosan is az önző és társadalomellenes vonzalom befolyása alatt áll ... Beszédmódja nyomasztó és elnyomó. Úgy jön hozzám, mintha maszkot viselne az arcán. Úgy véli, hogy az ő érdekei szorosan kapcsolódnak az enyémekekhez, mivel kilátásba helyezte, hogy jobb bírósági eljárási rendszert vezet be Brit Indiában. A brit Indiáról szóló könyve bővelkedik a rossz angolban, ami számomra kellemetlenné tette a könyvet. A hinduk babonáiról szóló beszámolója elszomorított.”"⁷²¹

719 Vö. Pitts, Jennifer: Fordulat a birodalom felé. The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France, Princeton University Press, Princeton; Oxford 112. o.2006,

720 Idézi: Halévy, Élie: The Growth of Philosophic Radicalism, Martino Publishing, Mansfield 2013 (1928), 510. o.; Stokes, Eric: The English Utilitarians and India, Oxford University Press, Delhi (u.a.) (1989/1959), p. 510. o. 1.

721 Pitts, Jennifer: Fordulat a birodalom felé. The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France, Princeton University Press, Princeton; Oxford 105. o.2006,

Élie Halévy, az angol *filozófiai radikálisok* Bentham-kritikusa és történetírója szintén meg volt már győződve arról, hogy Adam Smith után Bentham is a gyarmatosítás élethosszig tartó kritikusa volt.⁷²²

Ami Benthamnek a francia nemzeti konvencióhoz intézett beadványát illeti, tisztában volt a tézisei által kiváltott gyanúval, hogy a franciák szemében angol "zsoldos", aki retorikájával a franciákat gyarmataik önkéntes feladására akarja rávenni, de rámutat a közös európai érdekek⁷²³ létezésére, és egy éleslátó, egyben prognózist is tartalmazó következtetéssel zárja:

"Állítom, hogy fel fogjátok adni a gyarmataitokat - mert nincs jogotok uralkodni felettük; mert ők inkább nem szeretnének uralkodni felettetek; mert nem áll érdekükben, hogy ti uralkodjatok felettük; mert nincs mit nyernetek azzal, ha uralkodtok felettük; mert nem tudod megtartani őket; mert a megtartásukkal járó költségek tönkretennének; mert az alkotmányod szenvedne, ha megtartanád őket; mert az elveid tiltják, hogy megtartsd őket, és mert az egész világnak szívességet tennél, ha megválnál tőlük."⁷²⁴

Bentham írásai a gyarmatosításról antiimperialista jellegűek voltak, Adam Smith szabadkereskedelmi elméletét követve. A gyarmatosítás elleni érvei kezdetben gazdasági jellegűek voltak. Kritizálta a gyarmati közigazgatás költségeit, amelynek posztjai és bérei az önérdékű elitnek jutottak. Ez az egyenlőtlen befolyás politikailag is problematikusnak tűnt számára. Bentham rámutatott továbbá azokra az erkölcsi problémákra, amelyeket a gyarmati egyenlőtlen bánásmód okozott, amennyiben az alkotmányos jogok vagy aláássák, vagy nem biztosítottak a birodalom egyes részein.⁷²⁵ Azok, akik egyenlőséget és testvériséget hirdettek, nem léphettek fel komolyan egyidejűleg gyarmatosító hatalomként az idegenek felett.

722 Halévy, Élie: *The Growth of Philosophical Radicalism*, Martino Publishing, Mansfield (2013/1928), pp. 510.

723 Vö. Bentham, Jeremy: "Szabadítsátok fel a gyarmatokat! Eingabe an den französischen Natio- nalkonvent im Jahr 1793, in der Nutzlosigkeit und Nachteile aufgezeigt werden, die eu- ropäischen Staaten aus fernen Schutzgebieten erwachsen (1793/1830), in: Niesen, Peter (szerk.): *Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution*, Akademie Ver- lag, Berlin pp2013., 221.

724 *Ibid.*, p. 221.

725 Bentham gyarmatosítás- és rabszolgakritikájáról, amely sokáig kevés figyelmet kapott, lásd még: Schultz, Bart; Varouxakis, Georgios (szerk.): *Utilitarianism and Empire*, Lexington, Lanham Md. (et al.) 2005.

a világ dolgait akarják meghatározni. Bentham álláspontja itt azonban sohasem volt abszolút. Liberális-paternalista okokból legitimnek tartotta a Brit *Kelet-indiai Társaság* indiai kormányzását, és kifejezetten támogatta Dél-Ausztrália (Edward Gibbon Wa-kefields által propagált) betelepítését, mivel ebben látta a túlnépesedés veszélyének lehetséges ellenszerét, valamint⁷²⁶ antiimperialista elkötelezettségének mértéke ingadozott alkotói korszakán belül.⁷²⁷

A korlátozások ellenére a következő következtetés vonható le: Bentham és Marx a gyarmatosítást a demokrácia rovására megvalósuló elit-projektként értelmezte. Marx itt plutokráciáról, oligarchiáról vagy millokráciáról beszélt. Ez olyan csoportokra vonatkozott, amelyek az indiai politika olyan irányáról vitatkoztak, amely a lehető legnagyobb mértékben előnyös számukra, miközben az állam átvállalta az infrastrukturális költségeket. Bentham kritizálta azt a gyarmati politikát, amely néhány arisztokratát és politikai elitet szolgált, de nem a brit adófizetőket, akiknek viselniük kellett a gyarmatok fenntartásának és katonai biztosításának költségeit. Bentham és Marx szerint, miközben az elitek új piacokat keresve működtették a gyarmati gépezetet, a folyamat során felmerülő költségeket társadalmasították. A gyarmatok nem szolgálták sem a gyarmatosítottakat, sem az európai országok adófizetőit. Míg az előbbieket az erőltetett átalakulás nyers erejének voltak kitéve, addig az európai országok lakosságát a baljós elitjük becsapta. Bár Marx a gyarmatosítást a világforradalom előfutárának tekintette, Benthamhez hasonlóan ő is látta a vele járó hátrányokat és borzalmakat.⁷²⁸

726 Vö. Campos Boralevi, Lea: Bentham és az elnyomottak. Social Science and the Critique of Religion in the Thought of Jeremy Bentham, Clarendon Press, Oxford 1990, pp. 120-128.

727 Vö. Winch, Donald: Bentham on Colonies and Empire, in: Utilitas, 9. kötet, 1. szám, 1997, 147-154. o.

728 A Bentham és Marx által felismert gyarmati kapcsolat mintája megismétlődött például a 2003-as iraki háborúban, ahol különösen az amerikai fegyver-, olaj- és infrastrukturális vállalatok, például a Halliburton nagyvállalat kapott állami megrendeléseket, amelyek szolgáltatai később kétes hasznúnak bizonyultak.

5 Két egymást kiegészítő nézőpont?

Karl Marx polémiája a "polgári ostobaság zsenije", Jeremy Bentham ellen széles körben ismert. Stratégiai támadásainak tárgya azonban kevésbé Bentham mint személy, mint inkább a korabeli burzsoá piaci hiszékenység volt. Marx szavai "Ami itt egyedül uralkodik, az a szabadság, az egyenlőség, a tulajdon és Bentham [...]. Bentham! Mert mindenki [...] csak önmagával foglalkozik." - ¹kritizálja azt a rendszert, amelynek elődjét Bentham "Urphilister"-ként stilizálta. Ez a tanulmány azonban bemutatja, hogy Marx és Engels valójában ambivalens értékelésre jutott Bentham utilitarizmusáról. A két szerző szisztematikus összehasonlítása számos közös témát és gondolatot tár fel, amelyek lehetővé teszik a kiegészítő olvasatot: Bentham és Marx egyaránt ellenezte az antidemokratikus állapotokat. Míg Bentham az arisztokrácia politikai dominanciáját bírálta a mindenki számára egyenlő jogokat biztosító polgári rend nevében, addig Marx csak néhány évtizeddel később követte őt, és a polgári államot és annak jogát a számára konstitutív társadalmi egyenlőtlenségre hivatkozva bírálta. Mindkettőjüket a létező állandó kritikája foglalkoztatta a progresszív demokratizálódás irányába, a liberális és szociális momentumok mindkét műben jelen vannak. Az is világossá vált, hogy a polgári filozófia politikai vívmányai Marx, mint Hegel mestertanítványa számára történelmi igazolást nyertek. Sőt, Marx és Engels még utilitarista érvelési mintákat is használtak, amikor a többség érdekében hivatkoztak a kapitalizmus kritikájában.

Bentham politikai gondolkodásában, akárcsak Marxéban, a fejlődés lehetőségei fontos szerepet játszanak.

Ebben kiemelkedő szerepet játszanak az egyén képességei. Mindkettő olyan keretkonstrukciót talál, amely az egyéni fejlődés alapját hivatott biztosítani: Bentham esetében az állam és a jogalkotó az, aki az egyén sokféle érdekeit szem előtt tartva felelős az egyén fejlődéséért.

polgárainak biztonságát és igényeik kielégítésének lehetőségét. A politikailag szabadon tartandó piacnak kell megteremtenie a társadalom anyagi alapját. Ez a rend lehetővé teszi a polgárok számára, hogy gazdasági törekvéseikben kibontakoztassák kreativitásukat, és csak ők - tapasztalataikra tekintettel - határozzák meg, hogy mi az érdekük. A hasznosság elve, amelyet Bentham munkássága során a kifejezés ambivalenciája miatt egyre inkább felváltott a "legnagyobb szám boldogságának" elvéről való beszéddel, szintén arra szolgált, hogy e polgárokat közelítő irányba terelje, de különösen a törvényhozók és a politikai személyzet számára volt hivatott irányadó és mérlegelési elvként szolgálni. Marx ezzel szemben az egyéni fejlődés másfajta keretkonstrukciójához jut el, mivel az átfogó emancipáció legfőbb akadályát a termelőeszközök tulajdonjogának adott elosztásában rejlő egyenlőtlenségben ismerte fel. Ezért csak ennek a korábbi tulajdonjogi rendszernek a megszüntetése hozhat számára alapvető változást. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy kiemelkedő helyen (a *Kommunista kiáltványban*) társadalmi reformokat szorgalmazzon. De csak a termelés közös irányítása a "többség által a hatalmas többség érdekében"³ csökkenthetné a munkaerő-felesleget, amelyen a csereérték-központú gazdaság alapul, és így végső soron lehetővé tenné az egyéni fejlődést a több szabadidő révén. A tulajdonviszonyoknak a többség érdekeit szolgáló átalakítása azonban szerinte nehezen volt megvalósítható a kényszer bármilyen formája nélkül, amit Marx a "proletariátus diktatúrájának" fogalma alá sorolt.⁴ Csak egy ilyen szerkezetátalakítás után "[...] a társadalom felírhatja zászlajára: Mindenkinék a képességei szerint,⁵ mindenkinék a szükségletei szerint!

A Bentham által elképzelt társadalmi reformok, másrészt, annak ellenére, hogy a Benthamnek az összes egyén szükségleteire való irányultsága, amelyet nyilvánvalóan osztott Marxszal, konkrétan felvázolható kényszerítő jellegű. Bentham, amint az itt bemutatásra került, a munkanélküli és hajléktalan polgárokat panoptikusan szervezett munkásotthonok segítségével akarta gazdasági tevékenységhez vezetni, mivel ezek számára eldobhatóak voltak.

2 Vö. Mack, Mary P.: *Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792*, Heinemann, London; Melbourne; Toronto pp. 1962,225.

3 MEW 4, P. 472.

4 Így írta 1875-ben a Szociáldemokrata Munkáspárt (SDAP) Gotha-programjának kritikájában: "A kapitalista és a kommunista társadalom között az egyiknek a másikba való forradalmi átalakulásának időszaka van. Ez egyúttal a politikai átmenet időszakának is megfelel, amelynek állapota nem lehet más, mint a proletariátus forradalmi diktatúrája." MEGA² I/25, P. 22.

5 MEGA² I/25, P. 15.

és készségfejlesztő. Azt remélte, hogy a szegregációnak ez a sajátos formája a munkanélküliek állítólagosan szükséges reszocializációjához vezet majd a társadalom érdekében. Az a tény, hogy a panoptikus börtönnek és a panoptikus dologházaknak (valamint a parlamentnek) állami felügyelet alatt kellett állniuk, csak részben relativizálja a kényszerítő jelleget. Bentham társadalmi reformjai olyan konkrét problémákra irányultak, mint például a pauperizmus, míg Marx csak a politikailag védett gazdasági rend tüneteit ismerte fel.

A két gondolkodó közötti fő különbség tehát a gazdaság szerepének megítélésében rejlik. Bentham programszerű társadalmi ökonómiáját, amelynek végső soron az volt a célja, hogy a társadalmat racionálisabbá tegye, Marx gazdaságának szocializációja állította szembe, amelynek célja a piac irracionálisúsának felülírása volt. Az árufetiszizmussal jellemzett modernitás Marx szemében messze nem volt kiábrándult világ. E különbség ellenére Bentham és Marx is a demokratikus társadalmi rend mellett érvelt anélkül, hogy le akart volna mondani az egyének szükségleteinek egyenlő figyelembevételéről. Bentham utilitarista gondolata a legnagyobb szám boldogságáról ugyanakkor univerzalista is: "Mindenki számíton egynek, és senki se legyen több egynél".⁶

A mű alcíme, "Két nézőpont a demokráciáról", figyelembe veszi azt a központi tézist, amely szerint Jeremy Bentham és Karl Marx a politikai elmélet eltérő megközelítései ellenére egy alapvető demokratikus eszme által vezérelt. Mindketten a kisebbségeket a többség hátrányára előnyben részesítő merev egyenlőtlenségek feloldására gondoltak, és keresték a módját annak is, hogy minden egyén számára egyenlő szabadságot biztosítsanak. Ez az alapgondolat alkalmas volt strukturáló mozzanatként, amikor Bentham és Marx érdek és ideológia, illetve az állam szerepéről alkotott nézeteit vizsgáljuk. Egyrészt mindkét gondolkodó leírta a demokratizálódás történelmi folyamatát, másrészt írásaikkal aktívan támogatni kívánták ezt a változást,⁷ Bentham esetében például parlamenti reformot javasolva. Mindkettőjük művei tehát egyszerre értelmezhetők korelemzéseként és a demokrácia nevében megfogalmazott kritikaként.⁸

6 Idézi: Mill, John Stuart: Utilitarizmus, Felix Meiner Verlag, Hamburg 2006 (1861), p. 94.

7 Vö. Schofield, Philip: Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham, Oxford University Press, Oxford; New York 2009, pp. 147-151.

8 Ebből következik az is, hogy Bentham ismételten pozitívan utal az Amerikai Egyesült Államokra, amely számára a demokratikus struktúrák folyamatában lévő csoportosulását jelentette. Lásd: Crook, D.P.: United States in Bentham's Thought, in:

Ha megvizsgáljuk Marx és Engels korai Bentham-recepcióját (körülbelül 1848-ig), beleértve azokat a részeket is, amelyekben a boldogság kategóriájára, az utilitarizmus központi elemére történik utalás, világossá válik, hogy ezek az utalások nem mind negatívak, sőt Benthamre Marx néha a burzsoázia progresszív gondolkodójaként tekintett. Bár a boldogságnak mint kategóriának Marx és Engels számára a háttérben kellett maradnia, mégis megkerülték ezt a fogalmat, amelyet a politikai diskurzusban már többször elfoglaltak az utilitaristák, de a szocialisták is. Bentham, akárcsak Marx, a közelítő társadalmi-gazdasági egyenlőséget tekintette ideálisnak. Csak ilyen keretek között volt mindenki számára reális az akadálytalan egyéni fejlődés. Mindkét szerző a súlyos társadalmi egyenlőtlenséget alapvető rosszként azonosította, amely mindig tükröződik és reprodukálódik a politikai szférában. 2009-ben Richard G. Wilkinson és Kate Pickett társadalomkutatók az ENSZ, a WHO és az OECD széles körű statisztikai adatainak felhasználásával bebizonyították az *"Equality is Happiness: Why Equitable Societies are Better for All"* (*Az egyenlőség boldogság: Miért jobbak az igazságos társadalmak mindenkinek*) című könyvükben.⁹

Bentham érdek- és ideológiakoncepciójának összehasonlítása és Marx szerint az érdeklődés, mint a rombolónak tekintett szenvedélyek tükröződése, a felvilágosodás politikai reflexiójának kulcsmomentumává vált. Bentham politikai elmélete a természetes érdekei által vezérelhető ember feltételezésén alapul. Filozófiai antropológiája szenzualista. Ebben a tekintetben Bentham az "örömről és a fájdalomról" mint minden cselekvés természetes irányítójáról beszélt. Marx, aki ellenezte a kispolgári érdekeknek az ember mint olyan érdekeivel való egyenlősítését, Bentham írásainak elégtelen ismerete miatt nem vette észre, hogy a kései Bentham is történelmileg specifikus osztályérdekekről beszélt. Bentham központi jelszava, amely az arisztokrácia ellen irányult, a "sziniszter érdek" volt. Korának politikai diskurzusának nyelvi kritikája, mint mutattuk, ideológiakritikai mozzanatok is hordozott, amelyek bizonyos részeiben megelőlegezték Marx ideológiakritikáját. Marx esetében viszont kimutatták, hogy az érdekekről alkotott nézetét nagyrészt a politikai események újságírói elemzései alakították ki. Az ideológiáról alkotói korszakában viszont megváltozott a felfogása. Míg az ideológiát kezdetben a társadalmi szuperstruktúra jelenségeként értelmezték, a

Parekh, Bhikhu C. (szerk.): *Jeremy Bentham: Critical Assessments, Volume Econo-4, mics and Miscellanous Topics*, Routledge, London; New York 1993, 276-286. o., 276-286. o. (szerk.).

9 Wilkinson, Richard G.; Pickett, Kate: *Gleichheit ist Glück: Warum gerechte Gesellschaften für alle besser sind*, Tolkmitt bei Zweitausendeins, Berlin. 2009.

A *tőke* első kötete, amelyben Marx az anyagi gyakorlat részeként az árufetisizmusról beszélt.

Ami az állam és a nyilvánosság szerepének értékelését illeti mindkét szerző gondolkodásában, kiderült, hogy mind Bentham, mind Marx számára az állam valójában a polgári rend védelmére szolgálta. Bentham számára ez az értékelés egyúttal pozitív utalás volt az államra, amelyről azt remélte, hogy átláthatóan és parlamentárisan szerveződik, hogy az arisztokrácia kiváltságait egy általános és individualista irányultságú polgárság nevében megtörje. Marx ezzel szemben az államot kezdetben inkább a burzsoázia pártállamának tekintette, amely szisztematikusan a proletariátus érdekei ellen irányul, de amelyet - a benne rejlő tehetetlenség ellenére - a jövőben nem lehet egyszerűen megszüntetni. Bentham gondolatai a képviselői parlamentáris demokrácia intézményeinek kialakításáról ma is alkalmazhatók. Marx szabad társulásról alkotott elképzelése ezzel szemben egyértelműen aluldeterminált marad.

Benthamban és Marxban közös volt az emberi jogok eszméjének kritikája is. Jeremy Benthamnek a francia forradalom emberi jogokról szóló proklamációjának kritikája, amely "Nonszensz a gólyalábakon" mottóval vált híressé, és amelyet itt mutatunk be, világossá tette a természetes jogokkal szembeni általános szkepticizmusát. Az is kiderült, hogy Marx hasonlóan kritikusan állt az emberi jogok kihirdetéséhez, amint az *Zur Juden-frage* (1843/44) című esszéjéből kiderül. Számára az emberi jogok az egyén pusztán formális polgári jogainak elfogadhatatlan általánosítását jelentették, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek állandósulásával fenyegettek, amennyiben nem tudtak megfelelni a kapitalista termelési módban állítólagos emancipatív tartalmuknak.

Mindkét szerző mindig is a társadalmi periféria gondolkodója volt. Bentham a polgári társadalom univerzalizálására törekedett, amelyben mindenki ugyanúgy követhetné az érdekeit. Ezzel a gazdagok és befolyásosok csoportérdekei ellen szállt síkra, amelyek egy ilyen rend útjában álltak. Bentham emellett szembesült a koldusok problémájával is, akik képtelenek bizonyultak arra, hogy a piaci társadalomban eltartsák magukat. Így a pauperizmusról szóló írásaiban Bentham azt javasolta, hogy a pánoptikusan szervezett munkásotthonok hálózata szívja fel a nyomorba jutottakat, hogy végső soron a polgári piaci társadalmat támogassa, és azt még a stagnáló piac idején is fenntartsa. Bentham nem akarta a piacot mindenre kiterjeszteni, de minden társadalmi folyamatot racionalizálni akart. A fényárban úszó panoptikumának lakóit, akiknek már nem volt szükségük néma kínzókra, a nyilvánosság tekintete alatt kellett reszocializálni.

Marx viszont nem akart reformokat, bár támogatta a tízórás, majd később a nyolcórás munkanap bevezetéséért folytatott küzdelmet. A pauperizmusban a polgári társadalom és az iparosodás következményét látta, amely a proletariátus elszegényedését hozta magával (a relatív szegénység értelmében is). Míg Hegel számára a munkanélküliek csőcseléke jelentette a homokot a burzsoá társadalom fogaskerekei között, addig Marx a proletariátust olyan növekvő erőként írta le, amely végső soron kibillentí a burzsoá társadalmat. A vagyon viszont szerinte arisztokratikus, pazarlásra orientált vagyonból kötelező vagyonná változott, ami a kapitalistát is külsőleg meghatározott létezővé tette. A sorok között Bentham és Marx feltételezte, hogy a munkának moralizáló hatása van; ha ez hiányzik, akkor a gazdagok és a szegények egyaránt elhanyagolttá válnak. Mellesleg: A munkanélkülieket vagy egyszerűen az anyagilag szegényeket még ma is "szociálisan gyengének" nevezik, látszólag magától értetődően. Ma a jóléti állam biztosítja a fizikai szükségleteinket, de nem feltétlenül a társadalomban való részvételünket. Ma a munkanélkülieket hiányosnak tekintik, és "ügyfélként" kell őket normalizálni vagy aktivizálni. Bentham műveit vizsgálva megtudhatjuk, hogy az ő kora óta a szociális jólétet mindig is szándékosan egy kicsit túl alacsonyra szabták. Így biztosítja sokak fizikai túlélését, és egyúttal megakadályozza a lopásokat, lázadásokat. Mivel azonban a teljes társadalmi részvételhez túl alacsonyan van meghatározva, ez egyben a szükséges "ösztönzőket" is meghatározza, hogy az embereket a bérmunkába szorítsa. A jóléti állam fegyelmi mechanizmusai tehát mindig a bérmunkán alapuló piacgazdaságok másik oldala.

A gyarmatosításról szóló fejezetben világossá vált, hogy Bentham és Marx a gyarmatosítást a demokrácia rovására megvalósított elit-projektként értelmezte. Miközben az elitek új piacokat keresve működtették a gyarmati gépezetet, a felmerülő költségeket társadalmasították. Az egykor kalandorok és vállalkozók által alapított kereskedelmi állomásokat és kereskedelmi útvonalakat fokozatosan az európai országok (adóból finanszírozott) haditengerészei és hadseregei biztosították. A gyarmatok így sem a gyarmatosítottak, sem az adófizetők érdekeit nem szolgálták. Míg az előbbieket az erőltetett transzformáció erőszakának voltak kitéve, addig az európai országok lakosságát a baljós elitjük becsapta. Még ha Marx a gyarmatosítást a világforradalom előfutárának tekintette is, Benthamhez hasonlóan látta a vele járó hátrányokat és borzalmakat.

Bentham és Marx a demokratizálódás történelmi folyamatának megfigyelőiként és kifejezőiként értelmezhető. Bentham, a *filozófiai radikalizmus* kései szakaszában, a *filozófiai radikalizmus* vezetőjeként felvette a harcot egy univerzalista polgári társadalomért, amelyben mindenkinek szavazati joggal kell rendelkeznie, és amelyben egy

minden egyes személynek képesnek kell lennie arra, hogy személyes érdekeit érvényesítse, anélkül, hogy a túlsúlyos csoportérdekek akadályoznák. Marx megfigyelőként és politikai aktivistaként követte Benthamet. Marx számára azonban az igazi demokrácia nem volt összeegyeztethető a polgári társadalommal, és még kevésbé a restauráció rendjével. Számára a kapitalista rend szisztematikus kirekesztő folyamatai váltak a demokrácia legfőbb akadályává, amely szerinte csak akkor valósulhat meg, ha a csereérték-gazdasághoz kapcsolódó társadalmat egy használati érték-gazdaság szünteti meg. Csak így lehetne a burzsoá rend idegen meghatározottságát és csak formálisan adott szabadságát valódi demokratikus önrendelkezéssel és így mindenki valódi szabadságával felváltani. Marx számára a kollektív cselekvési formák szükséges rosszat jelentenek a szabad és individualista társadalom felé vezető úton.

Az individualizmus és az individualitás jelentőségével kapcsolatban, amelyek mindkettőjük munkásságában fontos hivatkozási pontok, a következőket kell megjegyezni: nyilvánvaló, hogy Bentham és Marx kritikai beavatkozásai nemcsak tematikailag mutattak nagy átfedéseket, hanem érvelésükben is hasonlóságokat. Módszereik azonban nagyon eltérőek voltak. A korai Bentham egy olyan módszertani individualizmus felé hajlott, amely Marx számára problematikus volt, sőt úgy tűnt, hogy a programszerű polgári individualizmus mint életforma magjává fejlődik. Marx kifejezetten bírálta a 18. századi burzsoá közgazdászok "robinsonádjait", vagyis azt az elképzelést, hogy a társadalomban csak a szabad termelők lépnek egymással cserébe.¹⁰ Valójában Marx számára a polgári gazdaság totalitása olyan rendszer, amelyben nemcsak a termelés és a fogyasztás történik egyszerre, hanem amely különböző, alapvetően kötelező szerepeket is magával hozott. A bémunkás árucikké válik. Állandó félelemben él, hogy egyszerűen csak elcserélik, mint egy árucikket. A terméke éppúgy elidegenedett tőle, mint embertársai, akikkel versenykapcsolatban áll. A tényleges egyéniség az általános lények közösségében így lehetetlenné válik. Ezt marxi értelemben is meg lehetne fogalmazni: Robinson a szigetén nem lesz boldog szabadnap nélkül, akármennyi kókusz is gyűjt össze. Marx számára az ember társadalmi lény, és az is marad, aki szintén alkotó potenciáljának szabad kibontakoztatására törekszik.¹¹ De az is igaz, hogy végső soron csak másokon keresztül leszünk képesek megvalósítani önmagunkat, ahogy Terry Eagleton is mondta.

10 Vö. MEGA² II/1.1., 21-45. o.

11 Vö. Forbes, Ian: Marx and the New Individual, Routledge, London; New York, 1-4. o1990.,; 23-25. o.

Marx' filozófiai antropológia.¹² Véleményem szerint fontos megjegyezni a következőket: Marx bírálta az egoista polgári individualizmust, de ugyanakkor a szabad egyéniség eszméjét képviselte egy jövőbeli kommunista társadalomban, amely teljesen mentes a bérmunka bénító kényszereitől. Marx fennmaradt utópisztikus momentuma a szabad szorgalom eszméjében rejlik.¹³

Bentham a maga részéről érzékelt a piaci társadalom problémáit, de nem volt hajlandó a radikális reformjavaslatoknál tovább menni. Panoptikusan szervezett munkásotthonok hálózata a tünetek enyhítésére és a deviánsok reszocializálására szolgált. Számára a csereértékre orientált polgári társadalmat a használati érték párhuzamos gazdaságának kellett támogatnia, amelyet kifejezetten erre a célra kellett létrehozni. Arra törekedett, ahogyan Polanyival mondhatnánk, hogy (újra) beágyazza a kibontottakat. Bentham és Marx számára azonban a legnagyobb szám boldogsága vagy az ember emancipációja nem volt összeegyeztethető a szabályozatlan piacgazdaság fikcióival, amelyek a valóságot tekintve erősek voltak.¹⁴

Marx és Bentham a 18. és 19. századi gondolkodásban gyökereztek. Ez utóbbiakra döntő hatással voltak. A materializmus és az evolúciós gondolkodás lett e század ideális alapja, amelynek gondolkodói egyetemes, tudományosan megalapozott elvek és holisztikus eszmerendszerek mentén dolgoztak. Ennek az eszmevilágnak, amely a haladás, a racionális ellenőrzés, a hatékonyabb erőforrás-kitermelés keresése és az egyetemes politikai együtdöntés, valamint a mindenki anyagi jólétét szolgáló folyamatos növekedés jegyében zajlott, megvoltak a maga árnyoldalai is, amelyek a 20. században a természet túlzott kizsákmányolása és szennyezése formájában mutatkoztak meg.¹⁵ Sem Bentham, sem Marx nem látta előre a mai ökológiai kérdést.¹⁶ Bentham és Marx tanulása ma tehát a következő lehet

12 Vö. Eagleton, Terry: *Warum Marx recht hat*, Ullstein Verlag, Berlin p. 2012,108.

13 Vö. Neffe, Jürgen: *Karl Marx. Der Unvollendete*, C. Bertelsmann Verlag, München 2017, p. 530.

14 Lásd erről: Hermann, Ulrike: *Der Sieg des Kapitals: Wie der Reichtum in die Welt kam: A növekedés, a pénz és a válságok története*, Westend Verlag, Frankfurt am Main 2013.

15 Vö. Schumacher, E.F.: *Small is Beautiful. A Study of Economics as if People Mattered*, Vintage, London (1993/1973), 60-80. old.

16 Az újabb kutatások azonban azt mutatják, hogy Marx alkotói korszakában egyre inkább tudatosult benne a kapitalizmus által okozott természetpusztítás. Lásd: Saito, Kohei: *Natur gegen Kapital - Marx' Ökologie in seiner unvollendeten Kritik des Kapitalismus*, Campus Verlag, Frankfurt am Main. 2016.

a demokratizálódás nem jelenthet mást, mint ideológiai világuk különböző elemeinek kreatív megközelítését. A demokratizálódás ma már nem csak a politikai egyenlőség megvalósítását jelenti az előnyös helyzetben lévő kisebbségek ellenállásával szemben, hanem egy közösen meghatározott fenntartható és etikus gazdaság megvalósítását is, túl a haszonmaximalizáló monádokon és az államilag irányított tervgazdaságokon. Bentham és Marx, akik az egyéni képességek és szükségletek fejlesztését szorgalmazták, a mai ökológiai válsággal szemben általában a lemondás aszketikus ideológiája ellen szólalnak fel.¹⁷ Mindkettő valószínűleg demokratikusan meghatározott technológiai megoldásokra támaszkodna.

Marx materialista történelemteleológiája elavult lehet. A termelőerőknek nincs előre meghatározott fejlődése, mint ahogyan nincs alternatívátlan politikai fejlődés sem, amely ebből eredeztethető.¹⁸ A kapitalizmus Marx által leírt mechanizmusai és hatásai azonban - a tudásalapú gazdaság és a társadalom differenciálódása ellenére - nem változtak jelentősen Marx óta. A bérmunka továbbra is a társadalom központi motorja marad. Az alulfoglalkoztatottak, a bizonytalanul foglalkoztatottak, a szolgáltatásokban dolgozók és a jóléti állam által munkába kényszerítettek növekvő csoportja ugyanolyan valós, mint a gazdasági egyenlőtlenségek növekedése. Demokratikus - és így normatív - szempontból ezért szükséges a gazdasági egyenlőtlenségek problematizálása annak érdekében, hogy a gazdasági rendszert a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogsága felé orientáljuk.¹⁹ A társadalom által ismételt felvetett problémák a következők

17 Bár Bentham, mint állatetikus, szintén a húsfogyasztás ellen emelt szót.

18 Ma a történelemfilozófiának fel kell ismernie a történelem menetének kontingenciáját, amelyet egymást helyettesítő egyensúlytalanságok jellemeznek. Ilyen szemléletben az ember nem mentesül a saját felelőssége alól. Marx szerint is az emberek alakítják a történelmüket, bár az előzetesen kialakult körülményekből kiindulva. Ma a történelemfilozófia szabadságtudatot teremtő ereje inkább abban rejlik, hogy megmutatja az ember történelmi szabadságtörekvéseit, amelyek a történelem menetének tudatos irányító mozzanataként szembeállíthatók a jelen fejleményekkel.

19 Ilyen megközelítésre példa Wolfgang Streeck *Gekaufte Zeit* című műve. *Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus* (2015). Streeck máshol azt írja Jürgen Habermas kritikájára adott válaszában: "Habermasszal ellentétben én úgy vélem, hogy nem beszélhetünk értelmesen a demokrácia jövőjéről Európában és máshol anélkül, hogy ne beszéljünk a kapitalizmus jövőjéről is - más szóval, hogy nem lehet demokráciaelméletet csinálni politikai gazdaságtan nélkül". S. Streeck90., Wolfgang: *Gekaufte Zeit: Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Suhr-

A gazdaság növekvő befolyása a politikára, például az Egyesült Államok választási kampányrendszere vagy az Európai Parlamentben folytatott lobbizás tekintetében, szintén azt mutatja, hogy a materialista szempontok idő előtti elhagyása a demokráciaelméletből és a politikai filozófiából legalábbis megkérdőjelezhető.²⁰ Csak ha mindenki politikai és anyagi részvételére törekszünk, akkor válik egyáltalán elképzelhetővé az ember egyéni fejlődése a marxi értelemben. És még Bentham számára is, aki feltételezte, hogy nem létezhet kollektív közjó, a legnagyobb szám boldogsága kizárólag az egyéni érdekek összegéből áll - bárhogyan is határozzák meg ezeket. Ha követjük a csökkenő határhaszon tételét, akkor ennek szükségszerűen útjában áll az elosztás kirívó anyagi egyenlőtlensége. E cél elérése érdekében olyan politikai, gazdasági és jogi keretet kell teremteni, amely összhangban van a kor problémáival. Az individualista irányultságú demokrácia tehát közösségi - talán szerencsés - sziszifuszi feladat marad, amelynek nincs belátható vége.

kamp, Berlin 2013; Streeck, Wolfgang: Vom DM-Nationalismus zum Euro-Patriotismus? Eine Replik auf Jürgen Habermas, in: Blätter für deutsche und internationale Politik, 2013, Heft S9., 75-92.

- 20 Például: Honneth, Axel: Die Idee des Sozialismus (A szocializmus eszméje), Suhrkamp, Berlin 2015. Ez vonatkozik Michel Foucault-ra is, aki a tudásról és a szubjektum konstitúciójáról szóló írásaiban, majd később Chantal Mouffe és Ernesto Laclau antiesszencializmusában ténylegesen elhatárolódott a marxizmustól. Bármennyire is indokolt és értelmes volt és van Foucault, Mouffe és Laclau nézőpontja, mégis magában hordozza a közgazdaságtan elfelejtésének veszélyét. Ebben az értelemben a jövőben közvetítő elméletet kell találni.

Bibliográfia

- Abensour, Miguel: Demokrácia az állam ellen. Marx és a machiavellista pillanat, Suhrkamp, Berlin 2012.
- Althusser, Louis; Balibar, Étienne; Establet, Roger; Machery, Pierre; Rancière, Jacques: Das Kapital lesen, Westfälisches Dampfboot, Münster 2015 (1965, angolul 1968).
- Anderson, Kevin B.: Marx a peremvidéken. On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies, Expanded Edition, The University of Chicago Press, Chicago & London. 2016.
- Arisztotelész: Politika, Reclam, Stuttgart 1989.
- Arndt, Andreas: Geschichte und Freiheitsbewusstsein: Zur Dialektik der Freiheit bei Hegel und Marx, Minerva Verlag, Berlin 2015.
- Arndt, Andreas: Karl Marx. Versuch über den Zusammenhang seiner Theorie, Akademie Verlag, Berlin 2011 (1985).
- Asbach, Olaf (szerk.): Der moderne Staat und "le doux commerce". Politika, ökonomia és nemzetközi kapcsolatok a felvilágosodás politikai gondolkodásában, Nomos, Baden-Baden. 2014.
- Atkinson, Charles Milner: Jeremy Bentham: His Life and Work, Methuen, London. 1905.
- Avineri, Shlomo: Karl Marx on Colonialism and Modernization, Anchor Books, New York. 1969.
- Avineri, Shlomo: The Social and Political Thought of Karl Marx, Cambridge University Press, Cambridge. 1968.
- Backhaus, Hans-Georg: Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur Marxschen Ökonomiekritik, ça ira-Verlag, Freiburg im Breisgau 1997.
- Bahmueller, Charles F.: A nemzeti jótékonyági társaság: Jeremy Bentham csendes forradalma. University of California Press, Berkeley 1981.
- Balibar' Étienne: Gleichfreiheit - Politische Essays, Suhrkamp, Berlin 2012.

- Barker, Jeffrey H.: *Individualism and Community: The State in Marx and Early Anarchism*, Greenwood Press, New York. 1986.
- Beccaria, Cesare: *Von den Verbrechen und Strafen*, Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin 2005 (1764).
- Beckert, Sven: *King Cotton. A kapitalizmus globális története*, C.H. Beck, München 2014.
- Ben-Dor, Oren: *Alkotmányos korlátok és a közszféra: A Critical Study of Bentham's Constitutionalism*, Hart, Oxford (et al.) 2000.
- Benjamin, Walter: *Über den Begriff der Geschichte* (1940), in: Benjamin, Walter: *Erzählen. Schriften zur Theorie der Narration und zur literarischen Prosa*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2007, pp. 134-135.
- Benner, Erica: *Really Existing Nationalisms: A Post-Communist View from Marx and Engels*, Clarendon Press, Oxford. 1995.
- Bentham, Jeremias (szerző); Dumont, Étienne (szerk.): *Tactik oder Theorie des Geschäftsgangs der deliberierenden Volksstän­deversammlungen*, Palm und Enke, Erlangen 1817.
- Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): *Deontologie oder die Wissenschaft der Moral. Jeremy Bentham kéziratából, rendezte és szerkesztette John Bowring, két kötet, Allgemeine Niederländische Buchhandlung, Lipcse, Németország. 1834.*
- Bentham, Jeremy (szerző); Burns, J.H. (szerk.); Hart, H.L.A. (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: A Commentaries and A Fragment on Government*, Athlone Press, London 1977.
- Bentham, Jeremy (szerző); Dumont, Étienne (szerk.): *Principles of Legislation: From the M.S. of Jeremy Bentham*, Wells and Lilly, Boston. 1830.
- Bentham, Jeremy (szerző); Dumont, Étienne (szerk.); Beneke, Friedrich Eduard (szerkesztő): *Grundsätze der Civil- und Criminal-Gesetzgebung, aus den Handschriften des angischen Rechtsgelehrten Jeremias Bentham, herausgegeben von Etienne Dumont, Mitglied des repräsentativen Rathes von Genf. Németország számára a második, javított és gyarapított kiadás után szerkesztette és megjegyzésekkel ellátta Dr. Friedrich Eduard Beneke, két kötet, C. F. Amelang, Berlin. 1830.*
- Bentham, Jeremy (szerző); Herbert L.A. Hart (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Of Laws in General*, The Athlone Press, London 1970.
- Bentham, Jeremy (szerző); Pease-Watkin, Catherine; Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: On the Liberty of the Press, and Public Discussion, and other Legal and Political Writings for Spain and Portugal*, Clarendon Press, Oxford. 2012.
- Bentham, Jeremy (szerző); Rosen Frederick; Burns, J. H. (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Constitutional Code: Minden nemzet számára és*

- All Governments Professing Liberal Opinions, Volume I, Clarendon Press, Oxford 1983.
- Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Colonies, Commerce, and Constitutional Law: Rid Yourselves of Ultramarina and Other Writings on Spain and Spanish America*, Clarendon Press, Oxford 1995.
- Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Nonsense upon Stilts and other Writings on the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford; New York. 2002.
- Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Rosen, Frederick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: First Principles Preparatory to Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford (et al.). 2006.
- Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): *Panoptikum oder das Kontrollhaus*, Matthes & Seitz, Berlin. 2013.
- Bentham, Jeremy: *A Fragment on Government*, Cambridge University Press, Cambridge, New York (et al.) 1990 (1776).
- Bentham, Jeremy: *A Table of Cases Calling for Relief*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume I.*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Bentham, Jeremy: *A Table of the Springs of Action*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Goldworth, Amnon (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Deontology together with A Table of the Springs of Action and the Article on Utilitarianism*, Clarendon Press, Oxford 2002.
- Bentham, Jeremy: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Burns, James Henderson; Rosen, Frederick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Athlone Press (et al.), London. 1996.
- Bentham, Jeremy: *Anarchial Fallacies*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): *The Works of Jeremy Bentham, Volume I*, William Tait, Edinburgh. 1843.
- Bentham, Jeremy: *Appendix A: From the Preface to the Second Edition*, in: Bentham, Jeremy: *A Fragment on Government*, Cambridge University Press, Cambridge; New York (1990/1776).
- Bentham, Jeremy: *Constitutional Code Rationale*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Rosen, Frederick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: First Principles Preparatory to Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford (et al.). 1989.

- Bentham, Jeremy: Die Notwendigkeit einer ommächtigen Gesetzgebung, in: Bentham, Jeremy (szerző); Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Akademie Verlag, Berlin 2013.
- Bentham, Jeremy: An Introduction to the Principles of Morality and Law, in: Höffe, Otfried (szerk.): Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte, Francke, Tübingen 2008, pp. 55-83.
- Bentham, Jeremy: Essay on the Influence of Time and Place in Matters of Legislation, in: Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): The Works of Jeremy Bentham, Volume I, William Tait, Edinburgh. 1843.
- Bentham, Jeremy: Essays on The Subject of the Poor Laws, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume I., Oxford University Press, Oxford. 2001.
- Bentham, Jeremy: First Principles Preparatory to the Constitutional Code, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Rosen, Frederick (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: First Principles Preparatory to Constitutional Code, Clarendon Press, Oxford (et al.). 2006.
- Bentham, Jeremy: Szabadítsátok fel a kolóniákat! Petíció a Francia Nemzeti Konventhez 1793-ban, amely rámutat az európai államoknak a távoli protektorátusokból származó haszontalanságára és hátrányaira (1793/1830), in: Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Akademie Verlag, Berlin. 2013.
- Bentham, Jeremy: Official Aptitude Maximized; Expense Minimized, in: Bentham, Jeremy (szerző), Philip Schofield (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Official Aptitude Maximized; Expense Minimized, Clarendon Press, Oxford. 1993.
- Bentham, Jeremy: Outline of a Work entitled Pauper Management Improved, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume II, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Bentham, Jeremy: Pannomial Fragments, in: Bentham, Jeremy (szerző); Engelmann, Stephen G. (szerk.): Selected Writings: Jeremy Bentham, Yale University Press, New Haven; London 2011, pp. 275-276.
- Bentham, Jeremy: Pauper Management Improved, in: Bentham, Jeremy (szerző); Quinn, Michael (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Writings on the Poor Laws, Volume II, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Bentham, Jeremy: Plan of Parliamentary Reform in the Form of a Catechism, in: Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): The Works of Jeremy Bentham, Vol. 3, William Tait, Edinburgh. 1843.
- Bentham, Jeremy: Political Tactics, in: Bentham, Jeremy (szerző); James, Michael; Blamires, Cyprian; Pease-Watkin, Catherine (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Political Tactics, Clarendon Press, Oxford. 1999.

- Bentham, Jeremy: Principles of Penal Law, in: Bentham, Jeremy (szerző); Bowring, John (szerk.): The Works of Jeremy Bentham, I. kötet, William Tait, Edinburgh 1843.
- Bentham, Jeremy: Rid Yourselves of Ultramarina, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Colonies, Commerce, and Constitutional Law: Rid Yourselves of Ultramarina and Other Writings on Spain and Spanish America, Clarendon Press, Oxford 1995.
- Bentham, Jeremy: Rights, Representation and Reform: Non- sense Upon Stilts and Other Writings on the French Revolution, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip, Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Non-sense Upon Stilts and other Writings on the French Revolution, Oxford University Press, Oxford; New York. 2002.
- Bentham, Jeremy: Securities Against Misrule, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): The Collected Works of Jeremy Bentham: Securities Against Misrule and Other Constitutional Writings for Tripoli and Greece, Clarendon Press, Oxford (et al.). 1990.
- Bentham, Jeremy: Állami bevételek teher nélkül. Or Heimfall statt Besteuerung: ein Vorschlag zur Senkung der Steuern durch eine Ausweitung des Heimfallrechts, nebst kritische Anmerkungen zur Besteuerung von Erbfolgen in der Seitenlinie, wie sie den Haushalt von 1795 vorsehen, in: Berliner Debatte Initial, Heft 4/2009, S. 70-89.
- Bentham, Jeremy: The Rationale of Reward, John and H.L. Hunt, London 1825.
- Bentham, Jeremy: Zur Gewaltenteilung (1789), in: Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Akademie Verlag, Berlin. 2013.
- Berlin, Isaiah: Karl Marx: His Life and Environment, Thornton Butterworth, London. 1939.
- Bernstein, Eduard (szerző); Tetzl, Manfred (szerk.): Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, Dietz Verlag, Berlin 1991 (1899).
- Bescherer, Peter: Vom Lumpenproletariat zur Unterschicht. Productivista elmélet és politikai gyakorlat, Campus Verlag, Frankfurt am Main 2013.
- Beyme, Klaus: Liberalismus. Theories of Liberalism and Radicalism in the Age of Ideologies 1789-1945, Springer VS, Wiesbaden. 2013.
- Birnbacher, Dieter: Utilitarismus, in: Düwell, Marcus; Hübenthal, Christoph; Werner, Micha H. (szerk.): Handbuch Ethik, Metzler, Stuttgart pp2011., 95-107.
- Blackburn, Robin: Lincoln and Marx: The Transatlantic Convergence of Two Revolutionaries, in: Jacobin 7-8, 2012, pp. 48-51.
- Blättler, Sidonia: Der Pöbel, die Frauen stb... A tömegek a század19. politikai filozófiájában. Akademie Verlag, Berlin 1995.

- Blom, Phillip: *Trapped in the Panopticon: Life in the Ruins of Enlightened Utopia*, Residenz Verlag, Bécs; Salzburg. 2017.
- Bluhm, Harald: *Burke és Rousseau az intézményi változásokról. Schichten eines Gegensatzes*, in: Baron, Konstanze; Bluhm, Harald (szerk.): *Rousseau im Bann der Institutionen*, de Gruyter, Berlin 2016, pp. 369-400.
- Bluhm, Harald: *Das Verständnis von Assoziation bei Alexis de Tocqueville und Karl Marx*, in: Bluhm, Harald; Fischer, Karsten; Llanque, Marcus: *Ideenpolitik: Geschichtliche Konstellationen und gegenwärtige Konflikte*, Akademie Verlag, Berlin 2011, 243-266. o. (magyar nyelven).
- Bluhm, Harald: *Dekonstruktív problémák. Gerechtigkeit in Marxens Theorien*, in: Münkler, Herfried; Llanque, Marcus (szerk.): *Konzeptionen der Gerechtigkeit: Kulturvergleich - Ideengeschichte - Moderne Debatte*, Nomos, Baden-Baden pp1999., 189-218.
- Bluhm, Harald: *Bevezetés*, in: Bluhm, Harald (szerk.): *Die deutsche Ideologie. Context and Interpretations*, Akademie Verlag, Berlin pp2009., 1-23.
- Bluhm, Harald: *Freiheit in Marx' Theorien*, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): *Marx' kommunistischer Individualismus*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, pp. 57-80.
- Bluhm, Harald: *Plädoyer für eine veränderte Sicht auf Marxens Werk*, in: *Berliner Journal für Soziologie*, Jg. 1, Nr. 19911., S. 69-80.
- Bluhm, Harald: *Überlegungen zum Verständnis des "18. Brumaire"*, in: *Berliner Debatte Initial*, Jg. 3, Nr. 6, 1993, S. 77-88.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Is Democracy a Necessary Requirement of Human Rights?*, in: Gosepath, Stefan; Lohmann, Georg (szerk.): *Philosophie der Menschenrechte*, Suhrkamp, Frankfurt am Main pp. 1998,233-243.
- Bohlender, Matthias: *Die Herrschaft der Gedanken. Über die Funktionsweise, Effekt und die Produktionsbedingungen von Ideologie*, in: Bluhm, Harald (szerk.): *Die deutsche Ideologie. Kontext und Deutungen*, Akademie Verlag, Berlin pp2009., 41-58.
- Bohlender, Matthias: *Metamorphosen des liberalen Regierungsdenkens. Politikai gazdaságtan, rendőrség és pauperizmus*, Velbrück, Weilerswist 2007.
- Bohlender, Matthias: *Tocqueville im Gefängnis. Zur Genealogie demokratischer Gefahren*. in: Bluhm, Harald; Krause, Skadi (szerk.): *Alexis de Tocqueville. Analytiker der Demokratie*, Wilhelm Fink, Paderborn 2016, pp. 163-188.
- Bohlender, Matthias; Schönfelder, Anna-Sophie; Spekker, Matthias (szerk.): *"Kritik im Handgemenge"*, *Die Marx'sche Gesellschaftskritik als politischer Einsatz*, transcript Verlag, Bielefeld. 2018.
- Boldt, Hans (et al.): *Staat und Souveränität*, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhart (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. Stuttgart pp6,1990., 1-153.
- Bourdieu, Pierre: *Algerische Skizzen*, Suhrkamp, Berlin 2010.

- Bourdieu, Pierre: Delegáció és politikai fetisizmus, in: ders: Politik. Schriften zur Politischen Ökonomie Suhrkamp2,, Berlin 2013, pp. 23-42.
- Bourdieu, Pierre: Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982 (frz. 1979).
- Bourdieu, Pierre: Gegen den Utilitarismus, in: ders.: Praktische Vernunft. Zur Theorie des Handelns, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1998, 143-150. o., magyarul: "A cselekvés elmélete", Suhrkamp, Frankfurt am Main 1998.
- Bourdieu, Pierre: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital, in: Kreckel, Reinhard (szerk.): Soziale Ungleichheiten, Otto Schwartz, Göttingen pp. 1983,183-198.
- Bourdieu, Pierre: Politika. Schriften zur Politischen Ökonomie 2, Suhrkamp, Berlin 2013.
- Bourdieu, Pierre: Social Meaning: On the Critique of Theoretical Reason, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1987.
- Burke, Edmund (szerző); Gentz, Friedrich (szerk.): Über die Französische Revolution. Elmélkedések és értekezések. Akademie Verlag, Berlin (1790)1991.
- Cain, P.J.; Hopkins, A.G.: British Imperialism: 1688-2000, Longman, London (et al). 2002.
- Campos Boralevi, Lea: Bentham és az elnyomottak. Social Science and the Critique of Religion in the Thought of Jeremy Bentham, Clarendon Press, Oxford. 1990.
- Carver, Terrell (szerk.): The Cambridge Companion to Marx, Cambridge University Press, Cambridge; New York. 1991.
- Chandra, Nirmal Kumar: Marx Colonialism and the Market, in: Economic and Political Weekly, 33. évfolyam, 199823,. szám, 1375-1378. oldal.
- Chartier, Roger: A francia forradalom kulturális eredete, Campus Verlag, Frankfurt am Main. 1995.
- Cohen, Gerald A.: Karl Marx történelemelmélete. A Defence, Clarendon Press, Oxford 1978.
- Constant, Benjamin: Über die Freiheit der Alten im Vergleich zu der Heutigen, in: Constant, Benjamin (szerző); Gall, Lothar; Blaeschke, Axel (szerk.): Werke Band 4: Politische Schriften, Berlin 1972, pp. 363-396.
- Conze, Werner: Proletariat, Pöbel, Pauperismus, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhardt (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch sozialen Sprache in Deutschland, Vol. 5, Klett-Cotta, Stuttgart (2004)1984), pp. 27-68.
- Conze, Werner: Vom "Pöbel" zum "Proletariat": sozialgeschichtliche Voraussetzungen für den Sozialismus in Deutschland, in: Wehler, Hans-Ulrich (szerk.): Moderne deutsche Sozialgeschichte, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1976, pp. 111- 136.
- Crimmins, James E.: Bentham and Hobbes: An Issue of Influence, in: Journal of the History of Ideas, 63. kötet, No. (4)2002. okt.), 677-696. o. (angol nyelven).

- Crimmins, James E.: Bentham on Religion: Atheism and the Secular Society, in: *Journal of History of Ideas*, Volume No47,. (1Jan. - Mar., 1986), pp. 95-110.
- Crimmins, James E.: Contending Interpretations of Bentham's Utilitarianism, in: *Canadian Journal of Political Science*, Volume No29,. (4.Dec., 1996), pp. 751-777.
- Crimmins, James E.: *Secular Utilitarianism: Social Science and the Critique of Religion in the Thought of Jeremy Bentham*, Clarendon Press, Oxford. 1990.
- Crook, D.P.: United States in Bentham's Thought, in: Parekh, Bhikhu C. (szerk.): *Jeremy Bentham: Critical Assessments*, Volume 4, Economics and Miscellaneous Topics, Routledge, London; New York 1993, pp. 276-286.
- Cutler, Fred: Jeremy Bentham and the Public Opinion Tribunal, in: *The Public Opinion Quarterly*, 63. évfolyam, 3. szám, 321-346. o., pp.1999,
- Dahl, Robert A.: *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, New Haven 1989.
- Demirović, Alex: A marxizmus igazmondása: Foucault és Marx, in: *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, Heft 151, 38. Jg., 2008, Nr. 2, pp. 179-201.
- Demirović, Alex: Kritik der Politik, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*, Suhrkamp, Berlin pp2013,. 463-485.
- Derrida, Jacques: *Marx és fiai*, Suhrkamp, Frankfurt am Main (2004fr. 2002).
- Derrida, Jacques: *Marx' szellemek. Der verschulddete Staat, die Trauerarbeit und die neue Internationale*, Suhrkamp, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1995 (frz. 1993).
- Dicey, Albert Venn: *Lectures on the Relationship Between Law and Public Opinion in England During the Nineteenth Century*, Macmillan, London (19141905).
- Dierse, Ulrich: *Ideologie*, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhart (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, 3. kötet, Klett-Cotta, Stuttgart 2004, pp. 131-169.
- Dinwiddy, J. R.: *Bentham and Marx*, in: ers.: *Radicalism and Reform in Britain, 1780-1850*, The Hambeldon Press, London; Rio Grande pp1992,. 421-436.
- Dinwiddy, John R.: *Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York 1989.
- Dörre, Klaus: *Prekarität im Finanzmarkt-Kapitalismus*, in: Dörre, Klaus; Castel, Robert (szerk.): *Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung: Die soziale Frage am Beginn des Jahrhunderts*21., Campus, Frankfurt; New York 2009, pp. 35-61.
- Dörre, Klaus; Lessenich, Stephan; Rosa, Hartmut: *Soziologie - Kapitalismus - Kritik - Eine Debatte*, Suhrkamp, Berlin. 2009.
- Eagleton, Terry: *Ideologie. Eine Einführung*, J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2000. Eagleton, Terry: *Warum Marx recht hat*, Ullstein Verlag, Berlin 2012.
- Elbe, Ingo: *Marx im Westen: Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik* az Akademie1965, Verlag, Berlin óta. 2008.
- Elster, Jon: *Making Sense of Marx*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

- Elster, Jon: Értékpapírok a rossz irányítás ellen. *Juries, Assemblies, Elections*, Cambridge University Press, Cambridge; New York (et al.) 2013.
- Engelmann, Stephen G.: "Közvetett jogalkotás. Bentham's Liberal Government, in: *Polity* 35(3), 2003, pp. 369-388.
- Engelmann, Stephen G.: Az érdeklődés elképzelése a politikai gondolkodásban. *Origins of Economic Rationality*, Duke University Press, Durham MD (és mások). 2003.
- Euchner, Walter: Marx' Aufhebung der Gerechtigkeit in der kommunistischen Gesellschaft, in: Münkler, Herfried; Llanque, Marcus (szerk.): *Konzeptionen der Gerechtigkeit: Kulturvergleich - Ideengeschichte - Moderne Debatte*, Nomos, Baden-Baden 1999, pp. 173-187.
- Fetscher, Iring: *Der Marxismus. Seine Geschichte in Dokumenten*, 3 kötet, Piper, München 1962-1965.
- Fetscher, Iring: *Karl Marx und der Marxismus. Von der Ökonomiekritik zur Weltanschauung*, átdolgozott 4.és bővített kiadás, Piper, München. 1985.
- Fetscher, Iring: *Karl Marx und der Marxismus. A proletariátus filozófiájától a proletár világnézeti*, Piper, München. 1967.
- Fetscher, Iring: *Marx*, Herder Verlag, Freiburg; Basel; Bécs. 1999.
- Fetscher, Iring: *Von Marx zur Sowjetideologie*, Hessische Landeszentrale für Heimatdienst, Wiesbaden. 1956.
- Fisch, Jörg; Koselleck, Reinhard; Orth, Ernst Wolfgang: *Interesse*, in: Brunner, Otto; Conze, Werner; Koselleck, Reinhardt (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch sozialen Sprache in Deutschland*, 3. kötet, Klett-Cotta, Stuttgart 2004, 305-365. o., Stuttgart 2004.
- Forbes, Ian: *Marx and the New Individual*, Routledge, London; New York 1990.
- Forschner; Maximilian: *Epikurs Theorie des Glücks*, in: *Zeitschrift für philosophische* kutatás, 169-188. o36,1982,.
- Forst, Rainer: *Gerechtigkeit nach Marx*, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*, Suhrkamp, Berlin pp2013,. 101-121.
- Foucault, Michel: *A hatalom szeme. Beszélgetés J.-P. Barou-val és M. Perrot-val*, in: ders: *Schriften in vier Bänden, Dits et Ecris, Vol. 3*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003, pp. 250-271.
- Foucault, Michel: *A dolgok rendje. Eine Archäologie der Humanwissenschaften*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1971 (1966), pp. 320.
- Foucault, Michel: *Geschichte der Gouvernementalität II. The Birth of Biopolitics*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2004.
- Foucault, Michel: *Überwachen und Strafen. A börtön születése*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976.
- Fromm, Erich: *Das Menschenbild bei Marx. Karl Marx legfontosabb korai írásaival*, Ullstein Materialien, Frankfurt am Main; Berlin; Bécs 1982.
- Fukuyama, Francis: *A történelem vége. Hol állunk?*, Kindler, München 1992.

- Furet, François: *Das Ende einer Illusion. Communism in the 20th Century*, Piper, München, Zürich 1996 (frz. 1995).
- Gandy, D. Ross: *Marx and History: From Primitive Society to the Communist Future*, University of Texas Press, Austin. 1979.
- Gans, Eduard (szerző); Waszek, Norbert (szerk.): *Rückblicke auf Personen und Zustände*, Frommann-Holzboog, Stuttgart 1995 (1836).
- Gauchet, Marcel: *Az emberi jogok nyilatkozata. A polgári szabadságjogok vitája 1789*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1991.
- Gerhardt, Volker: *Interesse*, in: Ritter, Joachim; Gründer, Karlfried (szerk.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 4, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1976, pp. 479-494.
- Geuss, Raymond: *Privatheit eine Genealogie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2002.
- Gilbert, Alan: *Marx' Moral Realism: Eudaimonism and Morality*, in: McCarthy, George (szerk.): *Marx és Arisztotelész. Nineteenth Century German Social Theory and Classical Antiquity*, Rowman & Littlefield, Savage Maryland 1992, pp. 303-328.
- Gorz, André: *Abschied vom Proletariat. Jenseits des Sozialismus (A szocializmuson túl)*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main. 1980.
- Gunn, J.A.W.: *Jeremy Bentham and the Public Interest*, in: Lively, Jack; Reeve, Andrew (szerk.): *Modern Political Theory from Hobbes to Marx. Key Debates*, Routledge, London; New York 1996, pp. 199-219.
- Habermas, Jürgen: *Faktizität und Geltung. Hozzájárulások a jog és a demokratikus jogállamiság diskurzuselméletéhez*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1992.
- Habermas, Jürgen: *Legitimációsprobleme im Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1973.
- Habermas, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Luchterhand, Darmstadt; Neuwied 1983 (1962).
- Habermas, Jürgen: *Theorie des Kommunikativen Handelns, 1. kötet: Handlungsrationaltät und gesellschaftliche Rationalisierung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1981.
- Habermas, Jürgen: *Theorie des Kommunikativen Handelns, 2. kötet: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981.
- Habermas, Jürgen: *A történelmi materializmus rekonstrukciójáról*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1976.
- Habermas, Jürgen: *Erkenntnis und Interesse*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1968.
- Häger, André: *André Gorz und die Verdammnis zur Freiheit. Tanulmányok az életről és*
 Work, transcript Verlag, Bielefeld 2017.
- Halévy, Élie: *A filozófiai radikalizmus növekedése*, Martino Kiadó, Mansfield (2013/1928).

- Haller, Gret: Emberi jogok demokrácia nélkül? Der Weg der Versöhnung von Freiheit und Gleichheit, Aufbau Verlag, Berlin 2012.
- Han, Byung-Chul: Transparency Society, Matthes & Seitz, Berlin 2012.
- Hardt, Michael (szerk.): Thomas Jefferson. A Függetlenségi Nyilatkozat, Ver- so, London 2007.
- Hardt, Michael; Negri, Antonio: Commonwealth: The End of Property, Cambridge, Frankfurt am Main; New York (20102009).
- Hardt, Michael; Negri, Antonio: Empire: Die neue Weltordnung, Campus, Frankfurt am Main; New York (20022000).
- Hardt, Michael; Negri, Antonio: Multitude: War and Democracy in Empire, Campus, Frankfurt am Main; New York. 2004.
- Hare, R.M.: Could Kant have been a Utilitarian?, in: Fehige, Christoph; Me- ggle, Georg: On Moral Thinking, vol. 2, Suhrkamp, Frankfurt am Main pp. 1995,11-34.
- Hart, H.L.A.: Sovereignty and Legally Limited Government, in: Postema, Gerald J. (szerk.): Bentham: Moral, Political, and Legal Philosophy, Volume II, Legal Philosophy, Ashgate, Burlington 2002, pp. 253-277.
- Hart, H.L.A.: Bentham és az Amerikai Egyesült Államok, in: The Journal of Law & Economics, 19. kötet, 3. szám, 1776: A társadalmi gondolkodás forradalma (1976. október), 547-567. o.
- Harvey, David: Paris, Capital of Modernity, Routledge, New York; London 2003.
- Harvey, David: The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism, Profile Books, London 2010.
- Haupt, Heinz-Gerhard: Nationalismus und Demokratie. Zur Geschichte der Bourgeoisie im Frankreich der Restauration, Fischer Athenäum, Frankfurt am Main 1974.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Grundlinien der Philosophie des Rechts, Werke Band 7, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1989 (1820).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Lecture on the Philosophy of History, Werke Band 12, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1986 (1837)
- Heinrich, Michael: Die Wissenschaft vom Wert. A politikai gazdaságtan marxi kritikája a tudományos forradalom és a klasszikus hagyomány között, VSA-Verlag, Hamburg. 1991.
- Heinrich, Michael: Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung, Schmetterling Verlag, Stuttgart 2005.
- Henning, Christoph: Marx und die Folgen. J.B. Metzler, Stuttgart 2017.
- Henning, Christoph: Filozófia Marx után. 100 Jahre Marxrezeption und die normative Sozialphilosophie der Gegenwart in der Kritik; transcript Verlag; Bielefeld 2005.

- Henning, Timm: Kritische Theorie, in: Quante, Michael; Schweikard, David P. (szerk.): Marx Handbuch. Leben - Werk - Wirkung, Metzler, Stuttgart 2016, pp. 330-336.
- Hermann, Ulrike: Der Sieg des Kapitals: Wie der Reichtum in die Welt kam: The History of Growth, Money and Crises, Westend Verlag, Frankfurt am Main 2013.
- Herres, Jürgen: Marx és Engels Írországról. Áttekintés. Cikkek, levelek, kéziratok és írások, in: Marx-Engels-Jahrbuch 2011, Akademie Verlag, Berlin 2012.
- Hildermeier, Manfred: The Russian Revolution 1905-1921, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1989.
- Hilton, Boyd: Őrütl, rossz és veszélyes emberek. Anglia 1783-1846, The New Oxford History of England, Clarendon Press, Oxford 2006.
- Himmelfarb, Gertrude: Jeremy Bentham kísértetháza. Duke University Press, Durham, N.C. 1965.
- Hinsch, Wilfried: Az igazságos társadalom. Eine philosophische Orientierung, Reclam, Stuttgart 2016.
- Hirsch, Joachim; Kannankulam, John; Winsel, Jens: Bevezetés, Marx, a marxizmus és az állam kérdése, in: Hirsch, Joachim; Kannankulam, John; Winsel, Jens (szerk.): Der Staat der Bürgerlichen Gesellschaft, Nomos, Baden-Baden 2008, pp. 9-22.
- Hirschman, Albert O.: Leidenschaften und Interessen. Politische Begründungen des Kapitalismus vor seinem Sieg, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980.
- Hofbauer, Andreas Leopold: Háttér és zárlat. Beiläufigkeiten zur Gefängniskulisse, in: Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (ford.): Panoptikum oder das Kontrollhaus, Matthes & Seitz, Berlin 2013, pp. 180-195.
- Höffe, Otfried (szerk.): Introduction to Utilitarian Ethics: Classical and Contemporary Texts, Francke, Tübingen. 2008.
- Höffe, Otfried: Bevezetés, in: Höffe, Otfried (szerk.): Einführung in die utilitaristische Ethik: Klassische und zeitgenössische Texte, Francke, Tübingen 2008, pp. 7-54.
- Höffe, Otfried: Zur Theorie des Glücks im klassischen Utilitarismus, in: Bien, Günther (szerk.): Die Frage nach dem Glück, Frommann-Holzboog, Stuttgart 1978, pp. 147-170.
- Hoffmann, Stefan-Ludwig: Bevezetés. Az emberi jogok genealógiájáról, in: ders. (szerk.): Moralpolitik. Geschichte der Menschenrechte im 20. Jahrhundert, Wallstein Verlag, Göttingen 2010, pp. 7-40.
- Hoffmann, Thomas: Jeremy Bentham, in: Lohmann, Georg; Pollmann, Arnd (szerk.): Menschenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch, Metzler, Stuttgart pp2012.,. 68-70.

- Hofmann, Wilhelm: Ohne Strafe gibt es keinen Staat. Bentham's Reconstruction of the State from the Spirit of Punishment, in: Asbach Olaf (szerk.): Vom Nutzen des Staates - Staatsverständnis des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill, Nomos, Baden-Baden 2009, pp. 131-152.
- Hofmann, Wilhelm: Politik des aufgeklärten Glücks. Jeremy Bentham filozófiai-politikai gondolkodása, Akademie Verlag, Berlin 2002.
- Holmes, Rachel: Eleanor Marx. A Life, Bloomsbury, London (et al.) 2014.
- Honneth, Axel: Die Idee des Sozialismus, Suhrkamp, Berlin 2015.
- Horkheimer, Max; Fromm, Erich, Marcuse, Herbert: Tanulmányok a tekintélyről és a családról. A Társadalomkutató Intézet kutatási jelentései. Ludwig von Friedeburg előszavával. Az 1936-os párizsi kiadás újrányomása, Klam- pen, Lüneburg (2005/1936).
- Hottinger, Olaf: Eigeninteresse und individuelles Nutzenkalkül in der Theorie der Gesellschaft und Ökonomie von Adam Smith, Jeremy Bentham und John Stuart Mill, Metropolis Verlag, Marburg. 1998.
- Hume, L.J.: Bentham és a bürokrácia. Cambridge Studies in the History and Theory of Politics. Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Hunt, Lynn: Az emberi jogok feltalálása. A History, W. W. Norton & Company, New York; London. 2007.
- Nemzetközi Marx-Engels Alapítvány (szerk.): Marx-Engels-Jahrbücher, Akademie Verlag, Berlin 2003-2015/16.
- Iorio, Marco: Analytischer Marxismus, in: Quante, Michael; Schweikard, David P. (szerk.): Marx Handbuch. Leben - Werk - Wirkung, Metzler, Stuttgart 2016, pp. 349-351.
- Jaeggi, Rahel: Entfremdung: zur Aktualität eines sozialphilosophischen Problems, Campus-Verlag, Frankfurt am Main 2005.
- Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): Nach Marx. Filozófia, kritika, gyakorlat, Suhr- kamp, Berlin 2013.
- Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel: Marx' Aktualitäten - Zur Einleitung, in: dies. (szerk.): Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis, Suhrkamp, Berlin pp2013., 9-24.
- Jefferson, Thomas: A Manual of Parliamentary Practice for the Use of the Senate of the United States, Samuel Harrison Smith, Washington 1801.
- Joas, Hans; Knöbl, Wolfgang: Sozialtheorie. Húsz bevezető előadás, Suhrkamp, Berlin 2011.
- Jordan, Sarah: The Anxieties of Idleness: Idleness in Eighteenth-Century British Literature and Culture, Bucknell University Press, London. 2010.
- Kafka, Franz: Vor dem Gesetz (1915), in: Binder, Hartmut: "Vor dem Gesetz": Einführung in Kafkas Welt, Metzler, Stuttgart; Weimar pp1993., 1-2.
- Kant, Immanuel: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?, in: Berlinische Monatsschrift, Heft Berlin 12,1784, pp. 481-494.

- Kant, Immanuel: Gesammelte Schriften, (szerk.): 1-22. kötet Preussische Akademie der Wissenschaften, 23. kötet Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, a kötetből Akademie²⁴ der Wissenschaften zu Göttingen. Berlin 1900ff.
- Karatani, Kojin: Transcritique: On Kant and Marx, MIT Press, Cambridge 2003.
- Kelly, P.J.: Utilitarianism and Distributive Justice: Jeremy Bentham and the Civil Law, Clarendon Press, Oxford 1990.
- Kelly, P.J.: Utilitarianism and Distributive Justice: The Civil Law and the Foundations of Bentham's Economic Thought, in: Utilitas, Volume 1, Issue 1, 1989, pp. 62-81.
- Keynes, John, Maynard: The End of Laissez-faire, Hogarth Press, London 1926.
- Kluge, Alexander; Negt, Oskar: Öffentlichkeit und Erfahrung. A szervezeti a polgári és proletár közszféra elemzése, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1972.
- Kolakowski, Leszek: A marxizmus fő áramlatai. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, Erster Band, R. Piper & Co., München 1988 (1976).
- Kolakowski, Leszek: A marxizmus fő áramlatai. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, Zweiter Band, R. Piper & Co., München 1988 (1978).
- Kolakowski, Leszek: A marxizmus fő áramlatai. Eredet. Fejlesztés. Zerfall, harmadik kötet, R. Piper & Co, München (1989/1978).
- Kondylis, Panajotis: Die Wandlungen in Marx' Bild vom antiken Griechenland, in: ders.: Marx und die griechische Antike: 2 Studien, Manutius Verlag, Heidelberg pp. 1987,41-76.
- Korsch, Karl: Marxismus und Philosophie, Hirschfeld, Leipzig (1923)1930.
- Kosik, Karel: A konkrétum dialektikája. Tanulmány az ember és a világ problémájáról, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1967.
- Kramer-McInnis, Georg: Der "Gesetzgeber der Welt": Jeremy Bentham's Grundlegung des klassischen Utilitarismus unter besonderer Berücksichtigung seiner Rechts- und Staatslehre, Dike (u.a.), Zürich (u.a.). 2008.
- Kucznyki, Jürgen: Menschenrechte und Klassenrechte, Akademie Verlag, Berlin, 1978.
- Kühn, Manfred: War Hume utilitarista?, in: Asbach, Olaf (szerk.): Vom Nutzen des Staates: Staatsverständnisse des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill, Nomos Verlag, Baden-Baden pp. 2009,87-108.
- Kühne, Lothar: Denkbungen zu Marx: Gestaltungen des Reichtums, in: ders.: Haus und Landschaft. Aufsätze, VEB Verlag der Kunst Dresden, Drezda 1985, 223-241. o., Drezda.
- Kulke, Hermann; Rothermund, Dietmar: India története. Von der Induskul- tur bis heute, C.H. Beck, München 2010.
- Kunkel, Benjamin: Utópia vagy bukás. Útmutató a jelenlegi válsághoz, Suhrkamp, Berlin 2014.

- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal: Hegemónia és radikális demokrácia. Zur De-
konstruktion des Marxismus, 4. kiadás, Passagen-Verlag, Bécs 2012 (angolul
1996).
- Laclau, Ernesto: What do empty signifiers have to do with politics? in: ders.: Eman-
zipation und Differenz, Turia und Kant, Bécs 2002, pp. 65-78.
- Lafargue, Paul: Recht auf Faulheit. Widerlegung des "Rechts auf Arbeit" von 1848,
Matthes & Seitz, Berlin 2013 (1880).
- Lefort, Claude: Menschenrechte und Politik, in: Menke, Christoph; Raimondi,
Francesca (szerk.): Die Revolution der Menschenrechte. Alapvető szövegek a
politika új koncepciójáról. Suhrkamp, Berlin pp2011., 253-278.
- Lenin, Wladimir Iljitsch: Die proletarische Revolution und der Renegat Kautsky, in:
ders: Werke, Band 28, Dietz Verlag, Berlin 1959 (1918), pp. 225-327.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: Materializmus és empiriokritika. Kritikai megjegyzések a
reakciós filozófiáról, Idegen nyelvű irodalmi kiadványok kiadója, Moszkva
1947 (1908).
- Lenin, Wladimir Iljitsch: Staat und Revolution, in: ders.: Werke, 25. kötet, Berlin
1972 (1917/1918), 393-507. old.
- Lenin, Wladimir Iljitsch: Was tun? Mozgalmunk égető kérdései, in: ders: Werke,
kötet Dietz5, Verlag, Berlin, 1955 (1902).
- Leonhard, Jörn: Liberalizmus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deu-
tungsmusters, R. Oldenburg Verlag, Munich 2001.
- Lepsius, M. Rainer: Interessen, Ideen und Institutionen, Westdeutscher Verlag, Op-
laden 1990.
- Liesegang, Torsten: Öffentlichkeit und öffentliche Meinung. Elmeletek Kant-tól
Marxig (1780-1850), Königshausen & Neumann, Würzburg 2004.
- Locke, John: Terv a munkanélküliség megszüntetésére (1697) in: Klenner, Her-
mann (szerk.): Bürgerliche Gesellschaft und Staatsgewalt, Reclam, Leipzig.
1980.
- Lohmann, Georg: Karl Marx, in: Lohmann, Georg; Pollmann, Arnd (szerk.): Men-
schenrechte. Ein interdisziplinäres Handbuch, Metzler, Stuttgart 2012, pp. 71-75.
- Lohmann, Georg: Zwei Konzeptionen von Gerechtigkeit in Marx' Kapitalismuskri-
tik, in: Angehrn, Emil; Lohmann Georg (szerk.): Ethik und Marx, Athenäum.
Verlag, Königstein/Ts. 174-194. o1986.,.
- Long; Douglas: Bentham on Liberty: Jeremy Bentham's Idea of Liberty in Relation
to His Utilitarianism, University of Toronto Press, Toronto (et al). 1977.
- Luik, Steffen: Die Rezeption Jeremy Bentham in der deutschen Rechtswissen-
schaft, Böhlau, Köln (et al.). 2003.
- Lukács, Georg: Az értelem pusztulása, Aufbau Verlag, Berlin 1954.
- Lukács, Georg: Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische
Dialektik, Luchterhand, Neuwied (u.a.)1970 (1923).

- Luxemburg, Rosa: Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus, in: Gesammelte Werke, vol. 5, Dietz Verlag, Berlin (1975/1913), pp. 5-411.
- Luxemburg, Rosa: Sozialreform oder Revolution, in: ez: Gesammelte Werke, Band Erster 1, Halbband, Dietz Verlag, Berlin 1982 (1899), 369-445. o.
- Mack, Mary P.: Jeremy Bentham: An Odyssey of Ideas 1748-1792, Heinemann, London; Melbourne; Toronto. 1962.
- Macpherson, Crawford B.: Burke, Oxford University Press, Oxford; Toronto; Melbourne. 1980.
- MacPherson, Crawford B.: Nachruf auf die liberale Demokratie, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1983.
- Mares, Detlev: Der Leibel für eine Revolution in England. Az ír kérdés és az angol népi radikálisok az 1860-as években, in: Marx-Engels-Jahrbuch Akademie2011, Verlag, Berlin S2012,. 165-182.
- Martin, Lawrence: Jeremy Bentham. Utilitarianism, Public Policy and the Administrative State, in: Journal of Management History, Volume 3, Issue 3, 1997, pp. 272-. 282.
- Marx, Karl (szerző); Krader; Lawrence (szerk.): Die ethnologischen Exzerptheft, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976.
- Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA²).
- Marx-Engels-Werke (MEW).
- Massing, Peter: Érdeklődés és konszenzus. A demokrácia neopluralista elmélete normatív-kritikai elemeinek rekonstrukciójáról és igazolásáról, Leske und Budrich, Opladen. 1979.
- Massing, Peter; Reichel, Peter (szerk.): Interesse und Gesellschaft. Fogalom meghatározások - Viták - Perspektívák, Piper, München 1977.
- McConville, Seán: Engels and Fenianism: Reflections upon Alchemy, in: Internationale Marx-Engels-Stiftung (szerk.): Marx-Engels-Jahrbuch 2011, Akademie Verlag, Berlin 2012, pp. 150-164.
- McDonagh, Patrick: Idiocy: A Cultural History, Liverpool University Press, Liverpool 2008.
- McLellan, David Karl Marx: His life and Thought, Harper and Row, New York 1973.
- McLellan, David: Marx before Marxism, Palgrave MacMillan, London 1970.
- McLellan, David: Marxism after Marx, Edition4., Palgrave MacMillan, London. 2007.
- Meier, Christian: Die Entstehung des Politischen bei den Griechen, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980.
- Menke, Christoph: Die "andre Form" der Herrschaft. Marx' Critique of Law, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 273-295.

- Menke, Christoph: Kritik der Rechte, Suhrkamp, Berlin 2015.
- Menke, Christoph; Pollmann, Arnd: Philosophie der Menschenrechte zur Einführung, Junius, Hamburg. 2007.
- Menzel, Ulrich: Die Ordnung der Welt. Imperium oder Hegemonie in der Hierarchie der Staatenwelt, Suhrkamp, Berlin 2015.
- Mertens, Bernd: Gesetzgebungskunst im Zeitalter der Kodifikationen: Theorie und Praxis der Gesetzgebungstechnik aus historisch-vergleichender Sicht, Mohr Siebeck, Tübingen 2004.
- Mill, John Stuart (szerző); Wolf, Jean-Claude (szerk.): Önéletrajz, Felix Meiner Verlag, Hamburg. 2011.
- Mill, John Stuart: Remarks on Bentham's Philosophy (1833), in: Ackermann, Ulrike; Schmidt, Hans Jörg (szerk.): John Stuart Mill. Válogatott művek, III. kötet: Freedom, Progress and the Tasks of the State, 1. rész: Individual, Morality and Society, Murmann-Verlag, Hamburg pp2014., 39-60.
- Mill, John Stuart: Bentham (1838), in: Ackermann, Ulrike; Schmidt, Hans Jörg (szerk.): John Stuart Mill. Válogatott művek, III. kötet: Szabadság, haladás és az állam feladatai, 1. rész: Egyén, erkölcs és társadalom, Murmann-Verlag, Hamburg 2014, pp. 119-172.
- Mill, John Stuart: Bentham, in: Parekh, Bhikhu C. (szerk.): Jeremy Bentham: Critical Assessments, Routledge kötet1., London, New York pp1993., 142-175. o.
- Mill, John Stuart: Utilitarizmus, Felix Meiner Verlag, Hamburg (20061861). Miller, David: Grundsätze sozialer Gerechtigkeit, Campus-Verlag, Frankfurt am Main (többek között) 2008.
- Mitchell, B.R.: British Historical Statistics, Cambridge University Press, New York 1988.
- Morriss, Roger: Tudomány, hasznosság és tengeri hatalom. Samuel Bentham in Russia, 1779-91, Ashgate Publishing Ltd, Farnham, Surrey; Burlington 2015.
- Morus, Thomas: Utopia, Reclam, Lipcse (19821516).
- Moyn, Samuel: Az utolsó utópia. Emberi jogok a történelemben. Harvard University Press, Cambridge 2010.
- Mulsow, Martin; Mahler, Andreas (szerk.): The Cambridge School of the History of Political Ideas, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 2010.
- Unokaöcs, Jürgen: Karl Marx. Der Unvollendete, C. Bertelsmann Verlag, München 2017.
- Neuendorff, Hartmut: Az érdek fogalma. Tanulmány Hobbes, Smith és Marx társadalomelméleteiről, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1973.
- Neuhouser, Frederick: Marx (und Hegel) zur Philosophie der Freiheit, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel (szerk.): Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis, Suhrkamp, Berlin 2013, pp. 25-47.

- Niesen, Peter: A nyilvánosság ereje. Jeremy Bentham's Panoptisms, in: Rölli, Marc; Krause, Ralf (szerk.): Macht. Begriff und Wirkung in der politischen Philosophie der Gegenwart, transcript Verlag, Bielefeld 2008, pp. 221-243.
- Niesen, Peter: Bevezetés: Jeremy Bentham - Utilitarizmus und Demokratie in Zeiten der Revolution, in: Bentham, Jeremy (szerző); Niesen, Peter (szerk.): Unsinn auf Stelzen - Schriften zur Französischen Revolution, Akademie Verlag, Berlin pp. 2013, 11-68.
- Niesen, Peter: Nützlichkeit, Sicherheit, Demokratie: Zur neueren Diskussion um Jeremy Bentham's Utilitarismus, in: Neue Politische Literatur 54, pp2, 2009., 241-259.
- Niesen, Peter: Az újságolvasók bírósága. Bentham a gyenge és erős nyilvánosságról, in: Olaf Asbach (szerk.), Vom Nutzen des Staates. Staatsverständnisse des klassischen Utilitarismus: Hume - Bentham - Mill, Nomos, Baden-Baden 2009, pp. 152-182.
- Niesen, Peter: A halottak felhasználásáról az élők számára. Jeremy Bentham "Állami bevételek teher nélkül", in: Berliner Debatte Initial, 4/2009. évfolyam, 62-69. o., Berlin.
- Nietzsche, Friedrich: Götzendämmerung oder wie man mit dem Hammer philosophiert, in: Schlechta, Karl (szerk.): Werke II, Darmstadt pp1997., 939-1033.
- Ogden, C. K.: Bentham's Theory of Fictions, Routledge, Abington 2002 (1932).
- Osterhammel, Jürgen: A világ átalakulása: Az év története... hundreds, C.H. Beck, München 2013.
- Osterhammel, Jürgen; Jansen, Jan C.: Kolonializmus. Történet, formák, következmények. C.H. Beck, München 1995.
- Pagel, Ulrich: Der Einzige und die deutsche Ideologie. Transformation des aufklärerischen Diskurses im Vormärz, Halle (Saale), 2015. (Még nem publikált disszertáció.)
- Parekh, Bhikhu (szerk.): Jeremy Bentham: Critical Assessments, 4 kötet, Routledge, London. 1993.
- Parekh, Bhikhu: Bevezetés, in: ders. (szerk.): Jeremy Bentham. Ten Critical Essays, Routledge, London; New York 2011 (1974), pp. vii-xxvii.
- Parsons, Talcott: The Structure of Social Action: a Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers, McGraw-Hill, New York (és mások). 1937.
- Pies, Ingo: Theoretische Grundlagen demokratischer Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik - Der Beitrag von Karl Marx, in: Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): Marx' kommunistischer Individualismus, Mohr Siebeck, Tübingen pp2005., 1-32.
- Pies, Ingo; Leschke, Martin (szerk.): Marx' Communist Individualism, Mohr Siebeck, Tübingen. 2005.
- Piketty, Thomas: Capital in the Century 21., C.H. Beck, München. 2014.

- Pitts, Jennifer: Fordulat a birodalom felé. The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France, Princeton University Press, Princeton; Oxford 2006, pp. 112.
- Polanyi, Karl: The Great Transformation, Suhrkamp, Frankfurt am Main (1978/1957).
- Pollard, Sidney: Der klasszikus utilitarizmus. Befolyások, fejlemények, következmények, in: Gähde, Ulrich; Schrader, Wolfgang H.: Der klasszikus utilitarizmus. Befolyások - Developments - Consequences, Akademie Verlag, Berlin pp1992., 10-32.
- Popper, Karl: A nyílt társadalom és ellenségei. II. rész: Hamis próféták: Hegel, Marx és a következmények, Francke, München 1958.
- Posner, Richard A: Blackstone és Bentham, in: Journal of Law and Economics, 19. kötet, 3. szám, okt., 569-606. o., pp.1976,
- Postema, Gerald J. (szerk.): Bentham: Moral, Political and Legal Philosophy, Volume I, Ashgate, Aldershot (et al.). 2001.
- Postema, Gerald J. (szerk.): Bentham: Moral, Political, and Legal Philosophy, Volume II, Ashgate, Aldershot (et al.). 2002.
- Postema, Gerald J.: Bentham and the Common Law Tradition, Oxford University Press, Oxford 1986.
- Postema; Gerald J.: Development of Bentham's Doctrine of Sovereignty, in: Postema, Gerald J. (szerk.): Bentham: Moral, Political, and Legal Philosophy, Volume II, Ashgate, Aldershot (et al.) 2002, pp. 277-306.
- Postone, Moishe: Idő, munka és társadalmi uralom. A Marx kritikai elméletének új értelmezése, ça ira, Freiburg 2003.
- Poynter, J.R.: Társadalom és pauperizmus. Angol elképzelések a szegénységéről, 1795-1834. Routledge & Keagan Paul; University of Toronto, London; Toronto 1969.
- Priddat, Birger P.: "Reiche Individualität", in: Pies, Ingo (szerk.): Karl Marx' Communist Individualism, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, pp. 125-146.
- Quinn; Michael: Jeremy Bentham on the Relief of Indigence: An Exercise in Applied Philosophy, in: Utilitas, Volume Issue 6,01, 1994, pp. 81-96.
- Rawls, John: Az igazságosság elmélete, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990.
- Rawls, John: Előszó Az etika módszereihez, in:1982.; Sidgwick, Henry: The Methods of Ethics, Hackett Publishing Company, Indianapolis, Cambridge, v-vi oldal.1981,
- Rawls, John: Gerechtigkeit als Fairneß. Ein Neuentwurf, Suhrkamp, Berlin 2006.
- Reckwitz, Andreas: Der verschobene Problemzusammenhang des Funktionalismus: Von der Ontologie der sozialen Zweckhaftigkeit zu den Raum-Zeit-Distanzierungen, in: Jetzkowitz, Jens; Stark, Carsten (szerk.): Soziologischer Funktionalismus. Zur Methodologie einer Theorietradition, Leske und Budrich, Opladen 2003, pp. 57-82.
- Reichelt, Helmut: Neue Marx-Lektüre. A társadalomtudományi logika kritikájáról. VSA Kiadó, Hamburg 2008.

- Reichelt, Helmut: Zum Verhältnis von Staat und Gesellschaft im Marxschen Frühwerk, in: Hirsch, Joachim; Kannankulam, John; Wissel, Jens (szerk.): *Der Staat der Bürgerlichen Gesellschaft. Zum Staatsverständnis von Karl Marx*, Nomos, Baden-Baden 2008, pp. 25-40.
- Reinhard, Wolfgang: *Die Unterwerfung der Welt: Globalgeschichte der europäischen Expansion 1415-2015*, C.H. Beck, München. 2016.
- Reitz; Tilman: Marx als Anti-Philosoph, in: Jaeggi, Rahel; Loick, Daniel: *Karl Marx - Perspektiven der Gesellschaftskritik*, Akademie Verlag, Berlin 2013, pp. 15-26.
- Rockmore, Tom: *Marx a marxizmus után. The Philosophy of Karl Marx*, Blackwell Publishing, Oxford 2002.
- Roemer, Jon E.: *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*, Cambridge University Press, Cambridge. 1981.
- Rosen, Frederick (szerk.): *Jeremy Bentham*, Ashgate, Aldershot. 2007.
- Rosen, Frederick: Introduction, in: Bentham, Jeremy (szerző); Burns, James Henderson; Rosen, Frederick (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Athlone Press (et al.), London 1996, pp. xxxi-lxx.
- Rosen, Frederick: *Jeremy Bentham és a képviselői demokrácia. A Study of the Constitutional Code*, Clarendon Press, Oxford 2003 (1983).
- Rosen; Frederick: *Élie Halévy and Bentham's Authoritarian Liberalism*, in: *Critical Assessments*, kötet Routledge3., New York (et al.) pp1993., 917-933.
- Rosenblum, Nancy L.: *Bentham's Theory of the Modern State*, Harvard University Press, Cambridge; London. 1978.
- Ruda, Frank: *Hegels Pöbel. An Investigation of the Basic Lines of the Philosophy of Law*, Konstanz University Press, Konstanz 2011.
- Rüdiger, Axel: *The Profession of Politics: Karl Marx on Lord Palmerston, Louis Bonaparte and Abraham Lincoln*, in: *Internationale Marx-Engels-Stiftung (szerk.): Marx-Engels-Jahrbuch Akademie2009*, Verlag, Berlin pp. 2010, 148-175.
- Rzepka, Vincent: *Az átláthatóság rendje, Jeremy Bentham és a demokratikus norma genealógiája*, Lit Verlag, Berlin. 2013.
- Sahlins, Marshall: *Culture and Practical Reason*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1981.
- Saito, Kohei: *Nature versus Capital - Marx' Ecology in his Unfinished Critique of Capitalism*, Campus Verlag, Frankfurt am Main. 2016.
- Sartori, Giovanni: *Demokratietheorie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1992.
- Schaff, Adam: *Marxismus und das menschliche Individuum*, Rowolt, Hamburg (1970/1965).
- Schieder, Wolfgang: *Karl Marx als Politiker*, Piper, München; Zürich. 1991.

- Schiller, Hans-Ernst: *Tod und Utopie: Ernst Bloch, Georg Lukács*, in: Klein, Richard; Kreuzer, Johann, Müller-Doohm, Stefan (szerk.): *Adorno Handbuch. Leben - Werk - Wirkung*, Metzler, Stuttgart 2011, pp. 25-35.
- Schluchter, Wolfgang: *Grundlegungen der Soziologie*, 2. kiadás, Mohr Siebeck, Tübingen 2015.
- Schmidt, Alfred: *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main. 1962.
- Schmidt, Manfred G.: *Demokratietheorien. Eine Einführung*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2008.
- Schofield, Philip: *Bentham on the Identification of Interests*, in: *Utilitas*, 8. kötet, 2. szám, 1996, 223-234. oldal.
- Schofield, Philip: *Bentham. A Guide for the Perplexed*, Continuum, London; New York 2009.
- Schofield, Philip: *Bevezetés*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Colonies, Commerce, and Constitutional Law: Rid Yourselves of Ultramarina and Other Writings on Spain and Spanish America*, Clarendon Press, Oxford. 1995.
- Schofield, Philip: *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford University Press, Oxford; New York. 2009.
- Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian: *Editorial Introduction*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Schofield, Philip; Pease-Watkin, Catherine; Blamires, Cyprian (szerk.): *The Collected Works of Jeremy Bentham: Rights, Representation and Reform: Nonsense upon Stilts and Other Writings on the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford; New York 2002, pp. xvii-lxvii.
- Schopenhauer, Arthur (szerző); Welsen, Peter (szerk.): *Über die Grundlage der Moral*, Felix Meiner Verlag, Hamburg (20071839).
- Schopenhauer, Arthur: *Appendix: Critique of Kant's Philosophy*, in: ders.; Lütkehaus, Ludger (szerk.): *Die Welt als Wille und Vorstellung, Erster Band*, Haffmans, Zürich (19911819), pp. 529-676.
- Schultz, Bart; Varouxakis, Georgios (szerk.): *Utilitarianism and Empire*, Lexington, Lanham Md. (et al.) 2005.
- Schumacher, E.F.: *A kicsi szép. A Study of Economics as if People Mattered*, Vintage, London (19931973).
- Sen, Amartya: *Az igazságosság eszméje*, C.H. Beck, München. 2010.
- Shklar, Judith N.: *Az igazságtalanságról. Explorations of a Moral Sentiment*, Fischer, Frankfurt am Main 1997 (angolul 1990).
- Skinner, Quentin: *Az állam három teste*, Wallstein Verlag, Göttingen. 2012.
- Smith, Adam: *A nemzetek gazdagsága. A természetének és okainak vizsgálata*. dtv, München (1776)1996.

- Smith, Adam: *Theory of Ethical Sentiments*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 2004 (1759).
- Sperber, Jonathan: *Karl Marx. Sein Leben und sein Jahrhundert*, C.H. Beck, München 2013.
- Spinker, Michael (szerk.): *Szellemes elhatárolódások. A Symposium on Jacques Derri- da's Specters of Marx*, Verso, London. 1999.
- Sztálin, Jozsif: *Über den dialektischen und historischen Materialismus*, in: ders: *Fra- gen des Leninismus*, Verlag für Fremdsprachige Literatur, Moszkva 1947 [1938], 646-679. o.
- Stark, Werner (szerk.): *Jeremy Bentham's Economic Writings. Critical Edition Based on Printed Works and Unprinted Manuscripts*, 3 Volumes, Routledge, London 2014-2015 (1952-1954).
- Stark, Werner: *Bevezetés*, in: Stark, Werner (szerk.): *Jeremy Bentham's Econo- mic Writings. Critical Edition Based on Printed Works and Unprinted Manu- scripts*, Volume Routledge1., London (20031952).
- Stedman Jones, Gareth: *The Communist Manifesto by Karl Marx and Fried- rich Engels, Introduction, Text, Commentary*, C.H. Beck, München. 2012.
- Stedman Jones, Gareth: *Engels and the Invention of the Catastrophist Conception of the Industrial Revolution*, in: Moggach, Douglas, *The New Hegelians. Politika és filozófia a hegeli iskolában*. Cambridge University Press, Cambridge; New York pp2006., 200-219.
- Stedman Jones, Gareth: *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Allen Lane, London. 2016.
- Stephen; Leslie: *The English Utilitarians*, kötetek3, Duckworth, London 1900.
- Stokes, Eric: *The English Utilitarians and India*, Oxford University Press, Delhi (et al.) (19891959).
- Streeck, Wolfgang: *Gekaufte Zeit: Die vertagte Krise des demokratischen Kapita- lismus*, Suhrkamp, Berlin. 2013.
- Streeck, Wolfgang: *Vom DM-Nationalismus zum Euro-Patriotismus? Eine Replik auf Jürgen Habermas*, in: *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2013, Heft 9, S. 75-92.
- Tacke, Charlotte: *Von der Zweiten Republik bis zum Ersten Weltkrieg*, in: Hin- richs, Ernst: *Kleine Geschichte Frankreichs*, Bonn S2005., 311-360.
- Thalheimer, August: *Über den Faschismus (1928)*, in: Abendroth, Wolfgang: *Fa- schismus und Kapitalismus*. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main; Bécs 1967, pp. 19-38.
- Thom, Martina: *Bevezetés*, in: Marx, Karl: *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilo- sophie*, Reclam, Leipzig 1986, pp. 1-29.
- Thompson, Edward P.: *The Emergence of the English Working Class*, Suhrkamp, Frankfurt am Main. 1987.

- Thonhauser, Gerhard; Schmid, Hans Bernhard: Exizenzialistischer Marxismus, in: Quante, Michael; Schweikard, David P. (szerk.): *Marx Handbuch. Leben - Werk - Wirkung*, Metzler, Stuttgart 2016, pp. 313-319.
- Tocqueville, Alexis de: *Denkschrift über den Pauperismus (1835)*, in: Tocqueville; Alexis de (szerző); Bluhm, Harald; Krause, Skadi (szerk.): *Kleine politische Schriften*, Akademie Verlag, Berlin 2006, pp. 61-80.
- Tucker, D.F.B.: *Marxism and Individualism*, Basil Blackwell, Oxford. 1980.
- Turner, Bryan: *Karl Marx és a keleti gyarmatosítás*, in: *Journal of Palastine Studies*, 6. kötet, 19773., évi 6. szám, 169-177. oldal.
- Von Jhering, Rudolf: *Zweck im Recht*, két kötet, Breitkopf & Härtel, Leipzig 1877-1883.
- Wakefield, Edward Gibbon: *A View of the Art of Colonization*, John W. Parker, London 1849.
- Wakefield, Edward Gibbon: *England and America: A Comparison of the Social and Political State of Both Nations*, R. Bentley, London. 1833.
- Waldron, Jeremy: *Bevezetés*, in: ders. (szerk.): *Nonsense upon Stilts. Bentham, Burke és Marx az ember jogairól*, Methuen, London; New York 1987, 1-6. o.
- Waszek, Norbert: *Eduard Gans a szegénységről és az alkotmányos vitáról*, in: Moggach, Douglas, *The New Hegelians. Politika és filozófia a hegeli iskolában*. Cambridge University Press, Cambridge; New York pp2006., 24-49.
- Weber Max: *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der Verstehenden Soziologie*, 3. Auflage, Zweitausendeins, Frankfurt am Main (1922)2005.
- Weber, Max: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Mohr, Tübingen 1934 (1904/1905).
- Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 1. kötet, Mohr (Siebeck), Tübingen. 1978.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Band 2, Von der Reformära bis zur industriellen und politischen "Deutsche Doppelrevolution"*, C.H. Beck, München. 1989.
- Weiß, Alexander: *Theorie der Parlamentsöffentlichkeit. Egy diskurzustörténeti és deliberatív modell elemei*, Nomos, Baden-Baden 2011.
- Welskopp, Thomas: *Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Dietz Verlag, Bonn 2000.
- Welzbacher, Christian: *Der radikale Narr des Kapitals. Jeremy Bentham, a "Panoptikum" és az "Autoicon"*, Matthes & Seitz, Berlin 2011.
- Welzbacher; Christian: *Nachwort*, in: Bentham, Jeremy (szerző); Welzbacher; Christian (szerk.); Hofbauer, Andreas Leopold (fordító): *Panoptikum oder das Kontrollhaus*, Matthes & Seitz, Berlin pp. 2013,196-212.

- Werner, Micha H.: Deontológiai megközelítések. Bevezetés, in: Düwell, Marcus; Hü- benthal, Christoph; Werner, Micha H.. (szerk.): Handbuch Ethik, Metzler, Stutt- gart 2011, pp. 122-127.
- Wilkinson, Richard G.; Pickett, Kate: Gleichheit ist Glück: Warum gerechte Gesell- schaften für alle besser sind, Tolkemitt bei Zweitausendeins, Berlin 2009.
- Winch, Donald: Bentham on Colonies and Empire, in: Utilitas, 9. kötet, 1. szám, 147-154. o1997,.
- Wittfogel, Karl August: Keleti despotizmus. A Comparative Study of Total Power, Yale University Press, London (és mások). 1957.
- Wolff, Wilhelm: Das Elend und der Aufruhr in Schlesien (1844), in: Jantke, Carl; Dietrich, Hilger (szerk.): Die Eigentumslosen. Der deutsche Pauperismus und die Emanzipationskrise in Darstellung und Deutungen der zeitgenössischen Li- teratur, Alber, Freiburg (u.a.) pp1965,., 157-178.
- Zhai, Xiaobo; Quinn, Michael (szerk.): Bentham's Theory of Law and Public Opin- ion, Cambridge University Press, New York. 2014.

Politológia

Jennifer Schellhoh, Jo Reichertz,
Volker M. Heins, Armin Flender
(szerk.)

A szélsőséges nagy elbeszélések

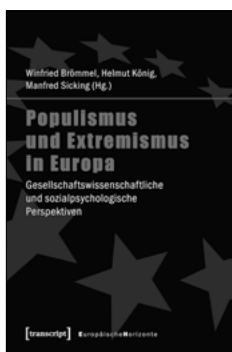
Új Jobboldal, populizmus, iszlamizmus, terrorizmus elleni háború

Április p.2018,214, kartonozott.

24,99 € (EN), 978-3-8376-4119-6

Az e-könyv ingyenesen elérhető, nyílt hozzáférésű PDF-kiadványként: ISBN 978-3-8394-4119-0

EPUB: ISBN 978-3-7328-4119-6

Winfried Brömmel, Helmut König, Manfred Sicking (szerk.)

Populizmus és szélsőségeség Európában

Társadalomtudományok
és szociálpszichológiai szempontok

2017,188 p., karton.

19,99 € (EN), 978-3-8376-3838-7

E-könyv

PDF: €17,99 (HU), ISBN 978-3-8394-3838-1

EPUB: €17,99 (HU), ISBN 978-3-7328-3838-7

Werner Schiffauer, Anne Eilert, Marlene Rudloff (szerk.)

Így csináljuk -

A civil társadalom mozgásában

90 Úttörő projektek menekültekkel

2017,344 p., karton.

24,99 € (EN), 978-3-8376-3829-5

Az e-könyv ingyenesen elérhető, nyílt hozzáférésű PDF-kiadványként: ISBN 978-3-8394-3829-9

EPUB: ISBN 978-3-7328-3829-5

Olvasmánymintákat, további információkat és rendelési

Politológia

Werner Schiffauer, Anne Eilert, Marlene Rudloff (szerk.)

Így csináljuk -

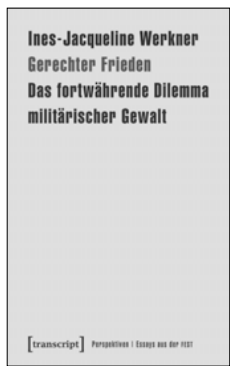
A civil társadalom mozgásában

A menekültekkel folytatott fenntartható projekt munka feltételei. Mérleg

Február p.2018,318, kartonozott.

29,99 € (EN), 978-3-8376-3830-1

E-könyv: €26,99 (DE), ISBN 978-3-8394-3830-5

Ines-Jacqueline Werkner

Csak béke

A katonai erő örökös dilemmája

Január p.2018,106, kartonozott.

14,99 € (EN), 978-3-8376-4074-8

E-könyv: €12,99 (DE), ISBN 978-3-8394-4074-2

Dominik Hammer, Marie-Christine Kajewski (szerk.)

Szemüvegek Demokrácia

A polgár mint néző

2017,198 p., karton.

29,99 € (EN), 978-3-8376-4004-5

Az e-könyv ingyenesen elérhető, nyílt hozzáférésű PDF-kiadványként: ISBN 978-3-8394-4004-9

Olvasmánymintákat, további információkat és rendelési lehetőségeket a www.transcript-verlag.de oldalon talál.